



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (M.S.)

CRITERION-III

Research, Innovations and Extension

3.2.1: Institution has created an ecosystem for innovations, Indian Knowledge System (IKS), including awareness about IPR, establishment of IPR cell, Incubation center and other initiatives for the creation and transfer of knowledge/technology and the outcomes of the same are evident



ANTYODAY MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (M.S.)

(Permanent Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur)

College Code: 341

(NAAC Accredited in Cycle II with 'B++' Grade, CGPA 2.93)

ISO 9001:2015 Certified, NIRF Participated

Website: www.jvmd.co.in

E-mail: jvmthugaondeo@gmail.com

JVMD/2022/14

Date: 03/07/2024

Declaration

This is to declare that the information, reports, true copies and numerical data etc. furnished in this file as supporting documents is verified by IQAC and found correct.

Hence this certificate.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

INDEX

Sr. No.	Content	Page No.
1	POLICY DOCUMENT	1-61
2	IPR CELL COMMITTEE & ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT CELL COMMITTEE	62-63
3	LIST OF RELATED PROGRAMMES ORGANISED DURING THE LAST FIVE YEARS	65-66
4	REPORTS OF THE PROGRAMMES DURING THE LAST FIVE YEARS	67-450
5	BROCHURES OF THE PROGRAM	451-483
5	PHOTOS OF THE PROGRAMMES	484-525
6	IKS RELATED: 1. LITERATURE CREATED BY THE COLLEGE FACULTY 2. IKS SYLLABUS OF THE PARENT UNIVERSITY ADOPTED BY THE COLLEGE	1. 527-740 2. 741-756
7	IPR RELATED: 1. PATENTS PUBLISHED BY THE FACULTY 2. COPY RIGHTED BOOKS AUTHORED BY THE FACULTY	1. 757-779 2. 780-815
8	STUDY TOURS ORGANISED FOR THE TRANSFER OF KNOWLEDGE	816-826
9	E-RESOURCES CREATED BY THE FACULTY FOR THE TRANSFER OF KNOWLEDGE	827-828



ANTYODAY MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (M.S.)

College Policies & Directives



Permanent Affiliated to
Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University
Nagpur (M.S.)

INDEX

Sr. No.	Name of Policy	Page No.
1.	Maintenance Policy	1-2
2.	IT Policy	1-2
3.	Laboratory Policy	1-3
4.	Classroom Policy	1-1
5.	Library Policy	1-2
6.	Sports Policy	1-1
7.	E-Governance Policy	1-2
8.	Research Policy	1-4
9.	Policy For Financial Assistance to Faculty Members	1-2
10.	Policy for Performance Appraisal for Teaching Staff	1-3
11.	Policy for Learning and Identifying learning levels	1-2
12.	Student Satisfaction Survey Policy	1-3
13.	Institutional Policy for Scholarships and Free-ships	1-2
14.	Mentoring Policy	1-4
15.	Sustainable Campus Policy (Policy for Green Initiatives)	1-2
16.	Intellectual Property Rights (IPR) Policy	1-2
17.	Gender Equity Policy	1-2
18.	Policy for Code of Conduct	1-9
19.	Examination Policy	1-6
20.	Bio-diversity Policy	1-1
21.	Noise Policy	1-2
22.	Policy for Disabled-friendly Environment	1-2


Convener
 Internal Quality Assurance
 Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
 Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
 Jeevan Vikas Mahavidyalaya
 Devgam (Thugaondeo)
 Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

MAINTENANCE POLICY

Purpose:

The purpose of this policy is for maintenance and upgrading physical and academic facilities including college building, laboratory equipment, furniture, library, sports facility and allocation of budget for the same.

Policy:

1. Perform maintenance of college owned and controlled assets on periodic basis to keep assets functional.
2. Identify potential maintenance requirements early within the context of the planned maintenance so that corrective action may be planned.
3. Develop a plan for continuous evaluation of college campus facilities to ensure that college facilities are up to date and ready to use.

Daily maintenance:

Classrooms, offices, corridors, entrances, and stairs are to be cleaned on a day-to-day basis by sevaks and sevikas. Restrooms to be cleaned and serviced daily by the appointed sweepers.

Electrician appointed under AMC for maintenance purpose has following responsibilities:

- Supply and fitting of light tubes and bulbs
- Minor repair of classroom and laboratory fans.
- Replacement of electrical wiring.
- Maintenance of electric meter room and UPS batteries.

Renovation, alteration, and improvement of the existing academic, research, and support buildings as required to accommodate new or reformed programs will be decided by the principal in consultation with the concerned head of the program. The requirement for this is to be made to the Management of the college and after their permission the work will be carried out.

IT Infrastructure and Electrical Maintenance and Replacements:

The college has an ongoing renewable AMC under which a computer technician looks

after technical needs as well as replacement and repair requests. The requests come from the Head of Departments, faculty and staff Requests are to be taken care of immediately, wherever possible. Computer technician must look after maintenance of IT resources like computers, printers, replacement of tonners, software problems, networking problems.

Small type of replacements in the computers needs to be made by the technician.

College has to have a renewable contract for Website Updates and Maintenance. All the ongoing activities, examination schedules etc needs to be posted regularly through in-house website committee. Problems regarding electrical wiring, new electrical connections in college as well as departments are to be handled by electrician

Electrician will also be responsible for replacement or fitting of light tubes, bulbs, switches, MCB boxes. Technicians are available throughout the day.

Maintenance of Laboratory Equipment:

This document provides policy for maintenance of all types of equipment held throughout departments. Maintenance policy ensures that equipment are always in ready and reliable condition as well calibrated to provide good quality outputs.


The requirement of laboratory equipment and software needs to be requested annually as a part of the College budget process. Head of the department have to make a list of equipment to be purchased in the year and submit it to the administrative office. When equipment will be received, the Head of the departments are responsible for inspecting materials and equipment to ensure quality and safety standards as per requirement and their intended use. Heads and faculty in the departments are accountable for proper use of equipment. If maintenance or repairing of equipment is necessary, head of department will take care of this. If there is replacement of small part of the equipment, head of the department will make arrangement for that.

Maintenance of Furniture and Fixtures:

The college authority seeks feedback from faculty and staff regarding their requirements to ensure that we maintain existing classrooms. As part of this, items such as blackboards, fittings and furniture may be identified and renewed as part of the ongoing periodic budget


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

IT POLICY

Purpose:

College maintains IT Policy to maintain, secure, and ensure legal and appropriate use of Information technology infrastructure established on the campus. This policy establishes the strategies and responsibilities for protecting the Confidentiality, Integrity, and Availability of the information assets that are accessed, created, managed by college,

While college is providing access to Internet to the faculty(teaching/non- teaching), students and staff with Limited Internet bandwidth, limited infrastructure like computers, computer laboratories to utilize.

This Policy applies to Students (UG and PG), Faculty (Teaching/Non- teaching) and Administrative Staff (Non-Technical/Technical).

IT Usage:

Following are the list of offences liable while using college IT infrastructure:

1. Tampering with computer source documents, records & developed software.
2. Hacking with a computer system.
3. Usage of the password, digital signature or other unique identification of another person
- 4 Acts of cyber terrorism
5. Publishing information which is obscene/defaming someone or any organization in electronic form.
6. Downloading of illegal software..
- 7 Attachment of any device that could bring viruses or damage to college computers.
8. Formatting of any computer in the college without permission.
9. Installation of software in college computers without permission
10. Usage of computer peripherals (printers, scanners etc.) for personal work.

11. Photography of any material from the college computers, particularly during online exams, practicals & practical examinations.

To secure our college network, a firewall device is used that monitors incoming and outgoing network traffic and permits or blocks data packets based on a set of security rules. Its purpose is to establish a barrier between internal networks and incoming traffic from external sources (such as the internet) in order to block malicious traffic like viruses and hackers.

Firewalls carefully analyze incoming traffic based on pre-established rules and filter traffic coming from unsecured or suspicious sources to prevent attacks. Firewalls guard traffic at a computer's entry point, called ports, which is where information is exchanged with external devices.

For internal security, to protect our data from malicious attack we use antivirus 'Quickheal' for all devices and provide username and password for each user to access their data.


Converter
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

12.



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

LABORATORY POLICY

Purpose:

The laboratory classes at the College provide students with first-hand experience with course concepts and with the opportunities to explore methods used by scientists in their discipline. The laboratory session has particular challenges and opportunities that differ from those in a standard classroom environment. The College shall therefore take steps to protect the resources from unauthorized access, misuse or removal and shall promote measures commensurate with the potential risks.

The following regulations are enforced in the laboratories of all practical based subjects (B.Sc. - Computer Science and B.C.A Electronics Lab, Psychology lab, Language Lab, IT Lab) of College.

1. No students will be permitted in the laboratory without an instructor. No visitors are permitted.
2. Replacing, swapping, or moving any equipment, Downloading, installing, removing, modifying software on the computers; Browsing the Internet for non-lab related information is strictly prohibited.
3. Eating and drinking are not permitted in the laboratory unless having a medical condition already notified to the instructor.
4. Students will not be permitted on the laboratory with sandals, or shoes.
5. Personal belongings must be kept outside the working area and the aisle must be kept open all the times.
6. All the equipment and furniture must be placed in the place and state as it was when you entered the lab. The working area must be free of debris
7. Students must know the evacuation routes, lab emergency safety procedures, and emergency phone numbers (pasted on specified places in the laboratory). In case of emergency, the students must switch off any running equipment and follow the standard laboratory safety procedures.
8. The student must accept responsibility and pay for any damage s/he causes to any equipment in the laboratories.
10. Silence should be maintained by all inside all the laboratories, except when instructors permit otherwise.
11. Adhere strictly to any other additional information provided by the instructors of respective departments.
12. Students who do not follow the laboratory safety rules will be suspended from the laboratory and from college on further non-compliance.

To help ensure the smooth operation of the computer labs the following activities are strictly prohibited

- Removal of documentation, software, or equipment
- Commercial use and personal business interests Account sharing
- Waste, misuse, or abuse of information technology resources
- Making information technology resources inaccessible or compromising the integrity thereof through malicious destruction or alteration
- Compromising the security, rights, or privacy of the college, people, or their information technology resources
- Illegal reproduction of music, movies or other copyrighted material
- Downloading of films, songs, videos
- Use off personal emails, social networking sites
- Playing games

For maintaining the laboratories & computers in the college:

- It is the joint responsibility of the concerned teaching staff & lab assistants to ensure the smooth functioning & security of their respective laboratories.
- Laboratories are to be utilized only for the conduction of the practical and activities scheduled in the curriculum. Utilization for any other activity requires the prior person of the authorities.
- Students found damaging lab equipment will be required to pay for the repairing and replacement expenses.
- Maintenance -We have a computer technician available on campus throughout the working hours and proper maintenance and up gradation is ensured. Prompt attention is given to needs identified for purchase or repair and handled by the purchase committee of the college.
- The lab assistants should maintain complete record of the equipment the stock, damages, repairs & replacements etc.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

CLASSROOM POLICY

Purpose:


To develop classroom ground rules that are applicable to students and teachers, ground rules that will guide the class for the entire time they are together.

Procedures and policies for maintaining classrooms:

- Classrooms are maintained jointly by the office staff, class teachers & student class representatives
- Classrooms are to be utilized only for the conduction of lectures, examinations as scheduled and also for guest lectures.
- Electric power supply/internet/ smart boards/ LCD projector/ computers & accessories etc. provided by the college are to be utilized only for college related activities.
- Students found scribbling on the walls or benches or causing any kind of damage to the college property will be required to pay for the repairing expenses.
- All requirements, repairs & servicing of the equipment/furniture in the classroom or any problems detected on the building infrastructure are to be reported in writing by the class teacher to the office staff in charge. who in turn shall attend on these issues after obtaining the necessary sanctions from the Principal.
- No equipment/furniture/objects which are a part of college property can be shifted from one part of the college to another without the permission of the Registrar.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

LIBRARY POLICY

Purpose:

College Library strives to achieve the educational directives of the College by providing an environment that is productive and conducive to individual and group learning. The following policies are in place to ensure that the library environment facilitates learning and collaboration.

Policy:

Library Membership and Borrowing Privileges

- Students and staff need to register with the library for membership by presenting the Fee Receipt and Appointment Order respectively. Student Membership is valid for one academic year and needs to be renewed every year.
- I-cards are a must for all library transactions.
- Students are entitled to borrow two books for a period of seven days.
- Late return of reading material will attract a fine to the tune of Rs. 2/ per book for the first week and Rs.5/ for the rest of the period.
- Re-issuing facility is available provided the item is not already reserved by other students.
- Members must return all the library material issued to them for consultation before leaving the reading room.

- The Employee who leaves the College due to retirement or other reasons should return all their borrowings and procure No Dues certificate from the library.
- If any book is not available in our library, institutional membership facilities can be used.
- Relaxation of Issuing Limit: Issuing Limits will be relaxed in cases of students participating in competitions like debates, elocution, essay writing, article writing, etc.
- Use of Audio-visual Material: Students can view CD/DVDs in the library only.

Other Library Members

Apart from current St Mira's College faculty-staff and students, others who can be members

of the library are: Ex-staff, Ex-students, Parent.

Access to E-resources

Members can access E-resources under NLIST and EBSCO Databases- Academic Search Elite, Literary Reference Centre and Master File Elite. They need to get a login ID and Passwords from the library.

Loss/Damage of Reading Material

- Members are responsible for the physical condition of any items checked out on their card. Before leaving the circulation counter please check the sound condition of reading materials. If any damage is found, please bring the matter to the notice of the library assistant.
- In case of loss or damage of reading material, members are liable to replace the copy or pay the designated fine for the book in print.

Record of Visits

- Students and staff are expected to enter their roll numbers in the attendance register provided at the entrance of the library.
- Bags shall be deposited at the property counter without fail and members are requested not to keep their cash, mobiles and other valuable items in their bags.

Special Services

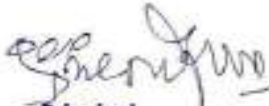
Special services are available to Divyaang such as provision of free Braille Papers, readers, writers, personal assistance and reserved seating arrangement.

Terms of Use for Online Resources"

Use of all library online resources (e-journals, databases, and e-books) is subject to copyright laws and contractual license agreements between the College and the publishers/suppliers.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

SPORTS POLICY

Purpose:

To motivate students to become part of the ongoing recreational and competitive sports programme. Students need to be informed about the benefits of being involved in an active lifestyle. Also to involve faculty members to assist the Department of Physical Education and Sports Management in promoting, organizing and supervising the college Sports and Active Life" programme

Policy:

1. The College Director of Physical Education shall organize, supervise and administrate competitive, recreational and leisure time sports activities.
2. The student should take pride in associating themselves with sports activities and in motivating/promoting fellow students to take part in Sports
3. Students shall take advantage of a GYM with modern physical exercise and fitness equipment.
4. The college playground will be used for games like Handball, Kabaddi, Throw ball/ Volley ball, Basketball Half court, Badminton open court, Taekwondo, Athletics (Javelin throw, Discus throw, Shot Put, Hammer Throw, long Jump pit, Hurdles, 50 meters running track) and football ground.
5. Indoor sports like Table tennis and chess shall be encouraged as college has indoor sports facility available
6. Students participating in different sports activities shall practice daily for two hours. Special coaches to train these students in their respective events will be appointed.
7. During Physical Education lectures, Yoga, self-defence, various fitness activities & games will be taught.
8. The College Director of Physical Education shall look after Scholarships, fee concessions, free medical check-up, free nutritious breakfast (Protein) powder, vitamins, travelling and refreshment allowances during matches, T-shirts and tracksuits are provided to students participating in inter college/university/state/national level sports
9. Academic support in the form of special concession in attendance, flexibility in examination schedules shall be awarded to encourage sports.
10. The College Director of Physical Education shall organize Annual Sports day every year.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

E-GOVERNANCE POLICY

Introduction

E-Governance is a set of activities involving the effective use of Information and Communication Technology (ICT) for strengthening administration and management. E governance aims at ensuring transparency and enhancing efficiency.

Policy Objectives:

1. To have a policy for use of ICT for strengthening administration and management at college in the areas of planning and development, finance and accounts, student admission & support and examination.
2. To strengthen the institutional systems and enhance administrative efficiency.
3. To bring transparency and absolute clarity in admission process and better delivery of services to the students.
4. To enhance the confidentiality and security of examination system includes:

A. For efficiency of operations in the areas of:

1. Administration: Computerization of MIS covering

- Data of Curriculum and Syllabus Revised every 5 years
- Faculty Data
- ICT enabled teaching

- Records of Statutory and Non-Statutory Meetings
- Scholarships Awards and Prizes
- Academic and Extra Curricular Activities
- Classroom mapping

- Infrastructure Maintenance and Log books
- AMCS

- IT. Policy for usage of electronic devices in the college campus applicable to all employees.

2. Finance and Accounts

Financial Records: Use of established software in the areas of:

1. Salary administration and disbursement
2. Grants related records and statements
3. Maintenance of accounts-Budgets and Audited Statements

3. Student Admission and Support

Computerization of Student Data

- a. Admission Process
- b. Fee Records

4. Examination

Computerization of Student Evaluation Records:

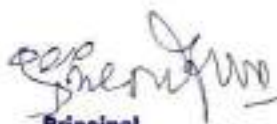
Use of in-house software for all the aspects related to effective planning and execution of examinations for eg Exam form filling and exam fees payment. Result Analysis, Mark sheets Generation and result related communication with the parent university.

B. For effective Control

- Physical documentation of feedback to be substituted by in-house software.
- Feedback to be collected from all stakeholders... students, parents, Alumni, employers, annually, on predefined parameters, ensuring, as far as possible, 100% participation of students in the feedback process
- A Student Satisfaction Survey be conducted for overall institutional performance as per NAAC guidelines


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQC),JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

RESEARCH POLICY

Preamble

The college is committed to promote a culture of research among its faculty as well as students. The focus on research is to provide a strong foundation for the academic and professional development of faculty as well as the students and the progress of the Institution as a whole as a premier academic institution.

Purpose

- The Purpose of the Research Policy of the College is to create a vibrant environment for research, promote a scientific temper and a research aptitude among all learners as well as faculty.
- To identify research areas of academic, practical and socially relevant significance thus contributing to community as well as national development,
- To ensure that the research activities of the college conform to all applicable rules and regulations of the affiliating University and as well as other educational and academic agencies as well as to the established standards and norms relating to safe and ethical conduct of research.

Objectives of Research Policy

Primary Objectives

- To provide a proper coordination of all research activities of the college and aligning these to the vision and missions of the college.
- To identify and inform young student researchers as well as faculty about the appropriate research opportunities announced by different academic, research, industry or government organizations,
- To promote interdisciplinary research and establish and encourage joint research projects across departments, involve more than one knowledge domain as well as involvement of external experts and agencies,

- To encourage and facilitate presentation of the research works at reputed forums through various academic activities such as
- workshops, conferences, panel discussion, etc. and publication of the research work in reputed
- academic International / National journals; To initiate research with a strong community-orientation and to transfer the research findings for the social and economic development of the
- community: To ensure the quality of all research activities of the college and to observe the highest standards of ethics and integrity in the conduct of their research.

Other Objectives

- To establish necessary modalities for preparing and undertaking joint research ventures to involve external agencies and experts or to cover more than one knowledge domain especially in multidisciplinary projects
- To identify and establish linkages including MOUs for long term relationships with national and international research organizations for widening the scope of research opportunities and funding options available to faculty as well as students of the college.
- To create an ecosystem for innovations including Incubation centre and other initiatives for creation and transfer of knowledge
- To promote collaborations with International and national academic institutions of higher learning and promote linkage with Industry
- To create awareness among students as well as faculty about research outcomes in the form of Policy documents, Patents and Intellectual Property Rights and motivate them to propose policy documents or apply for patents, as and when applicable,
- To ensure that the research undertaken by the faculty under various subjects, departments and areas/fields serves the needs of the society in terms of equity, inclusivity, sustainable development and spirit of national consciousness.

CODE OF ETHICS FOR RESEARCH

- Every attempt would be made to ensure that Research carried out by the students and the faculty of the college will fulfil the Standards of Integrity, Honesty and Professionalism

- Every effort to be made by all the Departments and faculty to integrate various aspects of research in the curriculum at the undergraduate as well as post-graduate programmes.
- All learners across streams who would be pursuing research in any and every form (whether in the form of a class assignment or the form of a full-fledged research project or a dissertation) are expected to maintain high standards of integrity in respect of all the work undertaken by them, avoid falsification fabrication and ensure fairness in practices and procedures.
- In the case of learners, the necessary requirements to be fulfilled regarding Plagiarism/ Similarity of Material before it is accepted as submission in the form to fulfil requirements of any course/ programme, such as a class assignment or a research project or a research paper.
- In the case of faculty, the necessary requirements to be fulfilled regarding Plagiarism/ Similarity of Material before the paper is submitted for publication, Every Journal/ Publisher does have a mechanism to check the originality of content, yet, the faculty should follow the requirements followed w.r.t. the publication ethics as prescribed by the Affiliating University- RTM Nagpur University
- A Research and Ethics Committee is constituted and a Standard Operating Procedure (SOP) to be adopted for monitoring research activities of the college.
- The Research and Ethics Committee to put in place the necessary Standard Operating Procedures (SOP) for the various functions/activities under the purview/scope of the Committee.
- The objective of the SOPs is to contribute to the effective functioning of the Committee in order to ensure a consistent review mechanism of the quality of research undertaken at various levels at the college.
- The committee to ensure that all academic research work undertaken provides proper acknowledgment and credit to resource sources and to be free from plagiarism.
- The committee to enhance and improve the professional growth of both learners and faculty by upholding high standards of conduct in all endeavours of research. The Committee to develop, review and revise SOPs for the following research- related activities from time to time-
 - Research Centre
 - Faculty Research Activities

- Research Publications
- Research Projects
- Student Research
- Student Research Associate


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

POLICY FOR

FINANCIAL ASSISTANCE TO FACULTY MEMBERS

1. For attending Conferences, Seminars and

Workshops Objective of the Policy:

To promote faculty members to undertake research activities, publications, networking, professional development activities by providing financial assistance to them in pursuing such activities,

Guideline:

Financial assistance will be provided with respect to 50% of registration fees of Conferences Seminars/Workshops attended subject to approval by Principal of the college.

Eligibility:

The assistance will be provided to all the faculty members including the librarian.

Process for granting financial assistance:

1. The faculty member intending to attend a UGCSPPU/NAAC sponsored Conference/ Seminar/Workshop must submit an application 3 days in advance addressed to the Principal of the college, routed through the HOD attaching a copy of the brochure of the Conference.
2. Financial assistance will be provided on submission of proper documents in proof of the expenses claimed.
3. After attending the conference, the faculty member should submit certificate of Attendance, copy of paper if presented and receipt of registration fees.
4. Principal after considering the application and documents will sanction the amount of financial assistance judiciously
5. The assistance will only be availed for registration fees and not for TA/DA.

Process for availing the financial assistance:

1. The faculty member intending to attend /present paper at GC/RTMNU/NAAC/any other reputed national organization must get the

duty leave sanctioned preferably 3 days prior to the Conference/Seminar/Workshop by submitting an application, addressed to the Principal of the college, routed through the HOD, attaching a copy of the brochure of the conference.

1. The Registration fees will initially be paid by the faculty.
2. 50% of the fees paid will be reimbursed by the College, on submission of
 - a. Attendance Certificate
 - b. A Certificate of Attendance/ Paper Presentation
 - c. A copy of Paper Presented
 - d. Receipt of registration fees paid.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

POLICY FOR **PERFORMANCE APPRAISAL FOR TEACHING STAFF**

Performance Appraisal is a method to ensure the performance-orientation of Staff in the organization and helps the staff to achieve the set objectives and contribute in the progress of the institution and its students.

Policy Objectives:

To ensure quality contribution by each staff member to achieve the college's vision and mission while adhering to UGC and RTMNU guidelines.

Guidelines:

The IQAC initiates the annual performance appraisal mechanism.

The Head of Department and Principal recommend the faculty for promotion to next grade.

The Appraisal Mechanism for Teaching Staff:

The institute has structured an objective performance appraisal mechanism with scope for improvement. The three-tier appraisal involves:

- Self-Appraisal by the faculty
- Evaluation by the Heads of Departments
- Student's Feedback

Process:

The performance appraisal process includes:

1. Annual Self Appraisal filled by each Faculty and submitted to their respective Head of Department.
2. Evaluation and discussion by HoD with suggestions for improvement confidentially and encouragement for better performance.

3. Evaluation of performance of HoDs and single faculty departments will be done by Principal with suggestions for improvement and encouragement for better performance.

4. The Action Taken Report to be prepared by HoDs on the basis of suggestions.

The above appraisal mechanism is aimed at the teaching staff in understanding and getting acquainted about:

- Teaching abilities from the feedback of Principal, HoDs and the students.
- Scope for improvement in teaching resources and methodologies
- Relevance of the academic, corporate and research work being done with the current developments in the respective fields.

Appraisal for teachers in the Aided section due for promotion to a higher grade is initiated by the IQAC as per the CAS guidelines laid down by UGC and RTMNU.

The college rewards and recognizes staff by commending them for their research initiatives and committed service which helps them to work with renewed zeal.

The Appraisal Mechanism for Non-Teaching Staff:

The work of the non-teaching staff of the Administrative office, Exam department and Library are assessed periodically through a structured two-tier mechanism:

- Assessment by the Principal and Vice Principal
- Assessment by the Registrar:

The above assessment mechanism is aimed at the Non-teaching staff understanding and getting acquainted about:

- Discipline and regularity
- Work efficiency; commitment and team work
- Initiative towards learning newer trends in their respective areas.

The Principal and Vice Principal conduct the performance appraisal of the Registrar.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgam (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

POLICY FOR LEARNING AND IDENTIFYING LEARNING LEVELS

Learning and assessment being intertwined cannot be viewed in isolation from each other. In College for girls we recognize the nature of learning and assessment in order to understand how students learn at the various level of their course, as this, in turn, will determine how they can be assessed during the teaching- learning process.

Assessment serves to promote learning by reinforcing the efficacy of teaching- learning when teachers can customize their teaching plans through relevant information on students' interests, abilities and learning progress with constant involvement and inputs from students.

Objectives:

The purpose of assessment is to gather relevant information about student performance or progress, or to determine student interests to make judgments about their learning process. After receiving this information, teachers can reflect on each student's level of achievement, as well as on specific inclinations of the group, to customize their teaching plans.

Guidance for identifying the learning levels of students

- Entry level marks are used as the base for identifying the levels of students whether advanced learner, average or slow learner.
- Mentoring: teacher mentors get to know their mentees to understand their abilities
- Continuous internal assessment provides feedback about the learning and teaching process of every student.
- Subject teachers are sent the pass-fail report by the exam cell which help teacher to determine their level of achievement and provide them with feedback on their strengths and weaknesses.
- Prepare a questionnaire to identify the understanding levels of students.
- At the beginning of the term written internal assignments are given to students, allowing teachers to gauge their ability.
- Each department will select and develop assessment methods that are appropriate to their departmental goals and objectives.

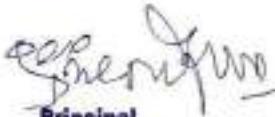
Process:

GENERAL PROCEDURE FOR CATERING DIVERSE LEVELS of LEARNING

- Provide guidance to advanced learners for research projects and in writing and publishing research papers.
- Train and motivate the advanced learners to participate in the state/regional level competitions and MILE.
- For Below Average Learners identify the subjects which requires extra classes/tutorial classes. Such classes are held by the faculty for the entire section, they are handling.
- Conduct seminars and conferences and extra credit courses.
- Encourage Buddy systems for the average and slow learners Using which students get information from their classmates about what areas they should revise and what areas they're good at.
- Conduct special tests and improvement tests for slow learners.
- Design different syllabi into higher level and lower level to cater to the diverse needs of students (example English dept)
- Hold special sessions to understand problems of students with backlogs.
- Provide video recordings of the practical for revision.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

STUDENTS' SATISFACTION SURVEY POLICY

Introduction

This policy aims to identify the areas for improvements so as to be able to help our students more efficiently. It also aims to understand the strengths of being a distinctive educational institute. It aims at making ourselves aware of the weaknesses so as to make teaching learning process more meaningful.

Objectives:

- To ensure that every student in the college is benefitted by all the facilities made available so as to make it a meaningful learning experience..
- To get feedback on various aspects such as teaching learning experience, students awareness about various student centric methods, infrastructure facilities, use of ICT tools in teaching etc.
- To get feedback on curriculum, teacher and teaching qualities, Library, Value based education, campus life, various schemes and scholarships etc.
- To get feedback on the employability skills achieved through different subjects, personality development traits offered by the college, exposure to the subjects apart from syllabi etc.
- To understand the strengths and weaknesses of the institute with respect to above aspects and realize the scope for improvement.
- To include feedback in the appraisal process as a quality initiative.

Guidance

It is vital that the college receives regular feedback from student so as to work on the strengths and weaknesses continuously.

Students are encouraged to fill the feedback forms twice a year.

Eligibility:

All students who take admission in college are entitled to fill the feedback form.

Process:

GENERAL INTERACTION PROCEDURE

- Provide the links of feedback to students which are available on the website.
- Encourage the students to fill the feedback forms by their mentors in the mentoring sessions.
- Inform students that you are available for one on one for any queries regarding feedback.
- Feedback is taken once in a semester.
- A detailed analysis is done and an Action Taken Report is made after getting the feedback.
- The graph is also generated using the data collected.
- The positive feedback is shared in public in meetings.
- The negative feedback is conveyed to respective people and attempts to rectify the weaknesses are made.
- Action taken report is made on the basis of the feedback given by the students.

Additional General Guidelines:

College adopts a systematic approach to student satisfactory survey. On the designated dates students are facilitated to fill the feedback forms in the computer labs in the college as per their online exam schedule which is part of their internal assessment.

Benefits

- Students satisfaction survey identifies institutional strengths, areas of high priority and high satisfaction
- Students' satisfaction survey can identify potential issues that the college may be unaware of. The institute can work on the problematic issues before they become full blown problems.
- It will help the institute to focus on the areas where it is lagging and work on the

respective fields.

- Students take a note that their analysis about their college is considered to be important and they are an integral part of the institute. This prompts a sense of belonging among the students.
- Assessing students every year or every other year allows tracking our progress toward satisfaction goals with systematic, reliable data.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

INSTITUTIONAL POLICY FOR SCHOLARSHIPS AND FREE- SHIPS

Introduction

There are a variety of scholarship opportunities available to students on a local, regional, statewide, as well as nationwide basis. In addition, the college also offers numerous scholarships and prizes to deserving students every year.

Objectives:

1. To provide incentives to students, and acknowledge and reward pupils for their efforts
2. To support and encourage advanced learners
3. To reward students who have shown progression
4. To acknowledge students' contributions in non-academic areas
5. To provide financial aid to need-based students
6. To give all girls (irrespective of the economic strata to which they belong) the opportunity to complete an undergraduate or postgraduate education in the field of their choice at the College

Guidelines for Awarding Scholarships

The student being considered for scholarship must possess the following:

1. Full-time enrolled student of college with all admission formalities completed.
2. Sound academic performance
3. Good attendance record
4. Contribution to college activities including curricular, co-curricular and extracurricular activities
5. Overall conduct of the student

Process of Awarding Scholarships

Step 1: A list of scholarships to be awarded is circulated among the staff including HoDs and Class Teachers.

Step 2: A Selection Committee comprising of all faculty members come together for a meeting where each scholarship is discussed and awarded based on the set criteria of the individual scholarships

Step 3: Final decision resides with the Principal of the college

Eligibility

- Full-time enrolled student of college may be considered for a scholarship
- the student must fulfill the guidelines and criteria of the individual scholarships as stated against each

Adoption by College Scholarship

Every year, the needy and poor students in BA Class are given free-ship by the permanent faculty members of the college.

Eligibility

- The Students must be in BPL category.
- The student must be in first division at the entry year.
- The student must have good character.
- Preference is given to girl students.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQC),JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

MENTORING POLICY

Mentor-Mentee Programme

The goal of student mentoring is to help all students involved in the mentoring program to gain the skills and confidence to be responsible for their own futures and develop to their full academic and personal potential. The college ensures that all learners receive the care, guidance and support necessary to maintain and extend their personal development and academic progress.

Objectives:

- To ensure that every student in the college is assigned a mentor from the permanent teaching faculty to guide the student on all fronts be it academic, co- curricular, extra-curricular and progression.
- To ensure that every student has a single point contact in case of any of difficulties related to the above.
- To have a point of contact in terms personal and emotional difficulties so the mentor can connect the mentee to the college counselor if required
- To enhance the social, cognitive and emotional competencies of the students
- To prepare for the new requirements of mentoring laid down by NEP

Guidance

- It is vital that all students receive regular and informed guidance, have a wide range of experiences and understand where to get further information and advice. This will be evident through a number of initiatives, including:
- Sanctuary classes
- Career guidance
- Further and Higher Education guidance
- Workplace learning experiences offered
- Regular internal communications with students
- "Soft skill reinforcement initiatives
- Community involvement opportunities
- Mental wellbeing program initiatives
- In some cases the relationship between the mentor and the mentee may be the only stability student knows, and the only time anyone spends quality time with them. Therefore, the Institute stipulates that a student mentor spend a minimum of two hours every semester with their mentee.

Responsibilities of Mentor:

- Maintain Mentor-Mentee File/Google Form
- Maintain batch wise student roll call list
- Keep contact details of students
- Record of Mentor-Student meeting
- Provide information about students to the each teacher whenever required
- Student guidance should be done whenever required
- Maintain data of students achievements
- Maintain discipline among students.

Important notes about conduct and support:

- Avoid making negative comments about instructors, assignments, or texts.
- Refrain from doing students' assignments or suggesting grades.
- Be clear about expectations for academic honesty and integrity.
- Draw a clear line between friendship and mentoring.
- Encourage students to communicate with professors and use campus services

Peer Mentor

Peer mentors can be defined as, "A body of students who have volunteered to undertake training so that they can offer support to other students experiencing problems particularly with respect to their academics".

The actual role of these students will be agreed between the students and the member of staff who coordinates them but could include the following aims:

- To be part of the buddy system or SOUL- Social Outreach United
- Learning
- To be a 'port of call for students with problems
- To act as an additional service to that provided by staff complementing rather than competing with it.
- To be accessible to pupils of any age and background
- Any adult in the Institute learning community who becomes a student mentor must be someone who will be a positive influence in a mentee's life. The most crucial role for a student mentor is to be an adult who has time for a mentee person, who cares about them, who believes in them and is committed to a long term relationship with them.

Requirements to be a Peer Mentor

Peer Mentors will be selected and evaluated based on their responses to the questions in the registration form. Peer mentoring is a one-on-one process between selected students focusing on slower learners.

Characteristics of a good Student Mentor

- A good student mentor is someone who engages in a positive relationship with the student and gives them attention.
- The mentor needs to have positive self-esteem, react well to stressful situations and tolerate frustrating situations.
- They need to listen well and communicate on a level that the student can understand and not be judgmental.
- The mentor needs to provide leadership and guidance and be a positive role model, nurturing a relationship that respects the student's dignity.
- The mentor must always show up on time for sessions, be committed and accept the irresponsibility.
- A good mentor will reinforce the student's successes and challenge them to do better and be willing to give them a fresh start if there are any lapses.
- They will not break the trust they have established.

Benefits of a Student Mentoring Programme

- Students benefit by receiving the support and guidance of a caring adult or supportive peer and also receiving assistance with their academic studies.
- Students will experience greater self-esteem and be motivated to succeed.
- They will also receive encouragement to stay in education and progress to further and/or higher education and receive assistance in choosing a career path
- Student will also improve interpersonal relationships, such as with Institute the teaching staff and the student's family.

Benefits to peer mentors

- Adults who volunteer to mentor students increase their involvement in the learning community and recognise they can make a difference.
- They will gain new experience and knowledge about young people and the Institute community and contribute to the wider aims of community cohesion and regeneration

Eligibility:

All students who take admission at St Mira's College for Girls are entitled to mentoring. Every permanent teaching faculty is eligible to take on the role of a mentor. Any student who volunteers and fits the criteria may be a peer mentor.

Process:

GENERAL INTERACTION PROCEDURE

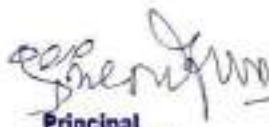
- Take attendance
- First 10 minutes Mentor introduces the designated topic
- Open it up for discussion
- After that request 10 students (approx.) to wait back to discuss strengths and weaknesses and enter details on the forms.
- Inform students that you are available for one-on-one mentoring. Assign designated time when available once a week.

Benefits of Mentoring to the Institute

- Students will be more motivated and aspirational which will improve morale among the learning community.
- Mentoring will maximize the achievements of individual students and groups of students who are at risk of underperforming and remove barriers to achievement for vulnerable groups of students
- Mentoring enhances the skills of staff and students, improves student attendance and increases student retention.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

SUSTAINABLE CAMPUS POLICY

(Policy for Green Initiatives)

Preamble

- The Stockholm Conference on the Human Environment, 1972, drew attention to the need for green education i.e. education relating to environment protection. The most oft quoted definition of Sustainable development has been given by the United Nations World Commission on Environment and Development (Brundtland Commission) in its 1987 Report. Our Common Future which defines it as development "which meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs."
- Mankind has pursued increased industrialisation and urbanisation and brought about economic development, which has often been at the cost of tremendous environmental degradation. We have been witnessing this in the form of pollution, acid rain, deforestation, desertification, ozone-depletion, global warming, early signs of climate change.
- In 2008, the G8 University Summit adopted the Sapporo Sustainability Declaration for internalising environmental consciousness in university academic frameworks and on campus. In 2015, India committed itself to the UN 2030 Agenda for Sustainable Development (for fulfilment of the UN Sustainable Development Goals 2015-2030). The UGC has laid down the SATAT framework to encourage environment friendly practices on campuses of Higher Educational Institutions. In keeping with the UGC's guidelines, The College has adopted an Environment Sustainability Policy.

Objectives

- To incorporate sustainable practices like optimization of material use, promoting water and energy conservation, waste management, no plastic use.
- To establish a Teaching-Learning and Research environment conducive to safe and sustainable future by including sustainability related topics in academic programmes and research.
- To create an institutional culture which supports sustainable thinking by encouraging HEI stakeholders (students, faculty, non-teaching staff, civil society) to embrace green life styles, sustainability principles and practices.

- To foster a culture of sustainability via advocacy to and engagement of the immediate stakeholders (students, staff) and promote 'beyond campus environment awareness programs for civil society;
- To ensure voluntary participative implementation of sustainability practices by the HEI stakeholders through adherence to the principles of REDUCE, REUSE, RECYCLE, REPAIR, REPORT to the best possible extent.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgam (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS (IPR) POLICY

Purpose

Intellectual Properties for any educational institute are intangible properties like inventions, designs, software and other creative & innovative ideas which may be more valuable than tangible properties. They play a significant role in providing a competitive edge to any academic institution. The IPR Cell at the College is committed to encourage, protect, manage and commercialize Intellectual Property such as Patent, Copyright, Trademark etc. generated through the College.

The cell aims to create conducive environment in the academics for the development of Intellectual Property. It also believes in encouraging the creativity and innovation of its faculty and students to generate intellectual property.

The objectives

- To create awareness on Intellectual Property Rights (IPR) among faculty and student community.
- To engage and conduct workshops/seminars to promote awareness and holistic understanding about IPR
- To sensitize the students with current issues & challenges in the field of Intellectual Properties at national and international level
- To encourage inclusion of IPR content in curricula of programmes/ courses.
- To ensure adherence to the plagiarism policies adopted by the institution.
- To create an environment for acquiring new knowledge through innovation and promote an IPR culture.
- To advice and guide students and faculty on the procedure of registration of IPR.
- To assist faculty, research scholars and students for identifying patentable inventions and to file patents with the competing authority
- To create a self-funding project for development and nurturing of IPR Ecosystem

IPR Policy

As per the Union Governments National Intellectual Property Rights (IPR) Policy, 2016, to promote the IP regime and to encourage innovation, creativity and entrepreneurship in India:

The IPR Cell at the College:

- Will be instrumental in conducting at least one program per semester to spread the information and inculcate interest with regard to IPR.
- Will disseminate information on benefits and legal implications with regard to IPR.
- Invite the experts in the field of Intellectual Property related laws for knowledge sharing and consultancy.
- Will extend its cooperation in the activities of the Incubation Centre under the Centre for Women Entrepreneurship


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQC), JYM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

GENDER EQUITY POLICY

About the Policy:

This policy relates to all our stakeholders- our women students and entire staff- both male and female. The policy of gender equity is based on the principle of inclusion and non- discrimination in all our interactions.

The Constitution of India embodies the government's commitment to equality for both women and men within family, community and society. The Government of India also subscribes to and has endorsed a range of international Conventions such as the United Nations Declaration of Human Rights (1962), the United Nations Convention on the Rights of the Child (1989), and Education for All (United Nations Declaration 1990) and the Beijing Declaration (1995), National Policy for the Empowerment of Women (2001), the UGC (Prevention, Prohibition and Redressal of Sexual Harassment of Women Employees and Students in Higher Educational institutions) Regulations, 2015. Which called for the mainstreaming of gender issues.

"Gender" in this policy refers to those behaviours and attitudes which are culturally accepted as appropriate ways of being a woman (femininity) and ways of being man (masculinity). The sex of a person is biologically determined, whereas ways of being a man or women are learned: they are constructed, reinforced, maintained and reconstructed over time through social and cultural practices. Such social constructions of gender vary across cultures, social class and time.

"Equity" means fairness and without bias. In a social context equity also involves conscience or principles of natural justice. EGE FOR COLL constructions of gender. The Gender Equity in campus Policy aims to develop every individual to her or his full potential. The Gender Equity in campus Policy aims to develop every individual to her or his full potential.

Objectives:

- To inculcate and strengthen the knowledge among the stakeholders (viz students and employees) about the concept of gender equity, right to gender equality and dignified livelihood and earn equal wages for similar work as men.
- To form a Grievance Redressal Cell to prevent gender bias, address issues of gender-based violence [GBV] and execute gender sensitization programs with sensitivity and impact.

- To create awareness and sensitise the girls/women students on importance of menstrual hygiene, abstinence from body shaming, the dangers of unsafe sex, the need to adopt self-defence mechanisms for self-protection and support their preference to sexuality with due respect to LGBTQ+
- To conduct an online compliance of Gender audit on the SAKSHAM portal
- To identify 'Gender Champions' from amongst the students above the age of 16 years enrolled in college, who will create awareness about gender equality amongst students, as per the recommendations by the UGC.

Implementation of the Gender Equity Policy

Under the Gender Equity Policy, college

- Has internalised the implication of gender equality that the interests, needs and priorities of both women and men should be taken into consideration, with due recognition of the diversity of different groups of women and men,
- Takes up gender issues for discussion and debate on a regular basis through lectures, discussion forums and workshops. Conducts one-on-one session with the students on a regular basis where they discuss their problems.
- Safeguards safety of student through CCTV surveillance enabled campus and allocating cleaning of washrooms exclusively to female housekeeping staff.
- Has incorporated gender-related aspects in several of the course curricula of different faculties (Humanities and Commerce).
- Has set up an Internal Complaints Committee and a Grievance Redressal Cell to prevent gender bias.
- Promotes Gender Champions, Awareness Campaigns and Self- Defence programmes.


Convener
 Internal Quality Assurance
 Cell (IQAC),JVM Thugaondeo
 Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
 Jeevan Vikas Mahavidyalaya
 Devgram (Thugaondeo)
 Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

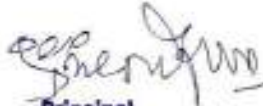
POLICY FOR CODE OF CONDUCT

CONTENTS

SR. NO.	PARTICULARS	PAGE NO.
1	CODE OF CONDUCT FOR EMPLOYEES	1-3
2	CODE OF CONDUCT FOR STUDENTS	4-5
3	POWERS AND FUNCTIONS OF THE MANAGEMENT BODY	6-6
4	DUTIES AND RESPONSIBILITIES FOR PRINCIPAL	7-7
5	DUTIES AND RESPONSIBILITIES FOR VICE-PRINCIPAL	8-9


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

CODE OF CONDUCT FOR EMPLOYEES

The code of conduct (ethics) of any organization is well-planned guidelines about the nature of working and future growth of the organization which shows values and commitments of employees with the employer. A well code of conduct clarifies an organization's mission, values and principles, linking them with standards of professional conduct. The code articulates the values, the organization wishes to foster in leaders and employees and, in doing so, defines desired behaviour. Additionally, a code is a central guide and reference for employees to support day-to-day decision making. It can also serve as a valuable reference, helping employees locate relevant documents, services and other resources related to ethics within the organization. The main objectives of framing the code of conduct is to maintain discipline in the campus; imbibe moral values among the employees; to work with dedication and make aware of sincerity and punctuality about duty and to make our institution one of the best research institutes of International standard.

Rules/ Regulations for Employees

1. Employee should reach before 10.00 minutes of allotted time. The college Timing is from 8.00 am to 3.00 pm.
2. Employee must be in uniform with Identity Card.
3. Use of mobile phones during working hours and in the personnel department is strictly prohibited. In case found, a strict action will be taken.
4. Employee must submit his/ her daily notes checked by Principal/Vice-Principal regularly before entering class.
5. Employee must keep complete records of allotted work. While in campus, communication in English will be preferred.
6. Max. 8 C.L. will be allotted in one academic year, 3 late marks will be counted as 1 C.L.
7. Employee while leaving the campus during working hours will mention the time of departure and arrival in the Halchal register.
8. Chewing of tobacco, gutaka, smoking and other addicted substances are strictly prohibited in the campus. If anybody found guilty in this matter, a strict disciplinary action will be taken against him/ her.
9. Loose-talking in the college premise is strictly prohibited.
10. Leave application without sanction will be considered as LWP.
11. Communication with parents must be polite and in simple manner. No rude behavior with the students.
12. A strict disciplinary action will be taken against Eve-teasers.


13. Teacher must enter the class with necessary and various teaching aids to make the class-teaching effective.
14. There should not be any class\bias among the staff members in the college campus.
15. Employee shall co-operate in all the college-related activities even if it happens on Holiday.
16. Every employee shall participate in college activities/ programs with strict adherence to time management and discipline.
17. Teacher will make only subject-oriented discussion in the premise. Unnecessary standing in verandah, canteen-side without authentic reason is strictly prohibited.
18. Sports Teacher will conduct regular lectures on ground and must participate in university/ state/ national level sports competitions.
19. The Head of Learning Resource Centre (Library) would maintain the discipline in the library and would offer best services to the students and staff.
20. The Learning Resource Centre (Library) will organize Books exhibitions, updates of new arrivals from time to time and will increase library working hours during examination.
21. The library head will have to maintain the database of all scholarly publication of faculties.
22. In every academic session, teacher shall publish at least two papers in the reputed UGC approved e-journals from research point of view and seek to make professional growth continuous through study and research, writing and decent conduct.
23. Non-teaching staff will observe that the office audit, salary sheet, other financial-work related to college is maintained through computers.
24. Non-teaching staff will also observe that the timely disbursement of students' scholarship, certificates/ documents is done within time period.
25. Corporal punishment is strictly banned in the college premise. Anyone found guilty of giving corporal punishment shall not be excused.
26. All the staff will compulsorily give attendance on Bio-metric.
27. Every employee shall be responsible for strayed instruments/ materials in the premise. They will maintain it with the help of supporting staff.
28. Every employee shall take care that the class furniture is well maintained and premises along with classes are neat and clean.
29. A teacher shall manage his/her private affairs in a manner consistent with the dignity of the profession.
30. Teachers will express free and frank opinion by active participation at professional meetings, seminars, conferences, etc. towards the contribution of knowledge.
31. Teachers will maintain active membership of professional organizations, subscribing academic/subject periodicals, and strive to improve education and profession through them.

32. Teaching staff will perform his/her duties in the form of teaching, tutorial, practical and seminar work conscientiously and with dedication.
33. Staff shall participate in extension, co-curricular and extracurricular activities including community service.
34. The staff will always speak respectfully of other staff and render assistance for professional betterment.
35. The staff will refrain from availing themselves of leave except on unavoidable grounds and as far as practicable with prior intimation, keeping in view their particular responsibility for completion of academic schedule.

Every employee should follow the above rules/ regulations to make the institution ideal.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

RULES OF DISCIPLINE FOR STUDENTS

Sr No	CODE OF CONDUCT FOR STUDENTS
1	All the students shall make themselves acquainted with the rules and regulations notified for their conduct. Ignorance of the rules will not be accepted as an excuse for their violation
2	Students who come to college in their own transport should reach five minutes before.
3	To come out of the class without the permission is the violation of rules.
4	No one will be allowed in the campus without college uniform and identity card.
5	During teaching hours, students will not bunk classes. Class projects/ assignments must be submitted within time period. Attendance of Internal Examination/ Seminars will be compulsory
6	Any sort of raging is strictly prohibited in the campus. Anyone found, strict disciplinary action will be taken against him/her.
7	Any sort of misbehavior with girl-students, teasing is not permitted in the campus.
8	In the absence of teacher, Students will spare their time in the library.
9	Running, Playing, Whistling or shouting inside the college building is not allowed. Throwing bits of chalk, stones and other or teasing fellow students is strictly forbidden.
10	Chewing of tobacco, gutaka, smoking and other addicted substances are strictly prohibited in the campus. If anybody found guilty in this matter, a strict disciplinary action will be taken against him/ her.
11	Sports students should remain present on the ground during morning and evening hours as per the instructions.
12	Personal cleanliness and hygiene are expected from all, Uniform must be neat and clean.
13	Students should not use mobile phones in the campus.
14	Students are the care-takers of the college property. Any damage done to college property, even by accident should be brought to the notice of principal. Carefully handle the furniture, equipments, fixtures and appliances of the college and lab. Careless handling/misuse of the above could result personal injuries or damage to property Follow safety precautions near moving machines and electrical installations. In the event of damage of property, the responsible students will have to bear the cost of replacement/repair with fine.
15	Student must not stand in the verandah and near the class rooms during the class hours. While passing along the verandah during class hours, students shall keep silence.
16	Respect your elders and teachers, greet them as a gesture of respect and love whenever you meet them.
17	Student shall not leave the college campus on any account during the teaching hours.
18	Students are expected to maintain the highest standards of discipline and dignified manner of behavior inside as well as outside the College campus. They shall abide by

	the rules and regulations of the College and should act in a way that highlights the discipline and esteem of the College.
19	Students must submit their scholarship/ examination forms to the office within time period.

Devgram

1st June 2022

Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVM


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

POWERS AND FUNCTIONS OF THE MANAGEMENT BODY

- The management gears up the Mission Vision of the society in tune with the objectives of the Institution.
- The management body is intended to control all the activities by taking decision as per the need in the institutions.
- The management constantly focuses on the Antyoday strata of the society.
- The management will help to develop the institution whenever required.
- Members elected or nominated shall have a term of five years.
- In order to monitor the activities of the college and other financial issue, it is required to discuss with the principal.
- Management body can recommend for the creation of teaching and other posts in order to improve the standards of teaching in the college.
- The management committee shall have full control over the working of all institutions under the committee. The College Development Committee (CDC) meets at least twice a year. Summon the meetings of any kind of the General Body and from their agenda. Consider the appointment, dismissals, promotions and punishment of staff.
- To promote intellectual: moral, cultural, spiritual and physical advancement of the people in general and of the fair sex.
- To promote youth ideals of simplicity of life, dignity of labour, national out-look, educational technical, vocational or otherwise, as may be decided from time to time.
- The Society adopts poor, needy and destitute in the community.

**President/Secretary
Antyoday Mission**


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

DUTIES AND RESPONSIBILITIES FOR PRINCIPAL

The Principal is the academic and administrative head of the institute and works for the growth of the institute.

- The Principal monitors admissions, examinations, evaluation for smooth functioning of the system.
- The Principal is authorized to nominate, coordinators, members and other administration functionaries in various committees. He is responsible for according extension or changes various functionaries in the administration, with the approval of Academic Council.
- The Principal holds Ex-Officio member's meetings as per the norms.
- The Principal coordinates and motivates the faculty, administrative authorities and the supporting staff, so as to play their respective roles more effectively.
- The Principal works for the common goal of providing effective education and guiding to enable the students to carve out promising career and lifelong learning.
- The Principal is the spokesperson of the Institution and shall take part in Regional, National and International conventions in serving the cause of development of education in particular.
- The Principal along with all the staff working under him, is singularly and collectively responsible to the Board of Governors, Academic council, University, State Government, UGC, students and parents for the smooth and effective functioning of the college.
- The Principal takes care of the academic and financial administration, generally guided by the rules and regulations as well as the norms laid down by RTM Nagpur University, UGC, State Government and the Governing body of the college.
- He shall be assisted by various heads of the departments, senior faculty members and various committee coordinators.
- In matters related to decision implementation, Principal will be assisted by the Governing Body of the Institution.

DUTIES AND RESPONSIBILITIES

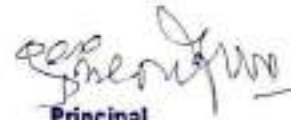
FOR VICE-PRINCIPAL

- Monitoring admissions, examinations, evaluation for smooth functioning of the system.
- Involved in administrative tasks and are responsible for carrying out the principal decisions.
- Resolve conflicts among students, teachers, parents and other stakeholders of college.
- Assist for the preparation of time tables, allocation of class rooms for various departments.
- Guide and monitor work of various committees headed by them by arranging and conducting committee meetings at regular basis.
- Keep record of students progression.
- Active participation in interview, hiring and selection process of staff.
- Decision of allocation of development funds and monitor the funds utilization.
- Monitor complains from various stakeholders and help them to improve in problem areas.
- Academic growth of the Department/College
- Participation in the teaching work, research, and training programs of the Department/College
- Assisting in planning and implementation of academic programmes such as orientation courses, seminars, in service and other training programmes organised by the University/Department/College, for academic competence of the Faculty Members
- Admission of students and maintenance of discipline of the Department/College
- Management of Department Library/College Libraries, Laboratory, sports rooms and Hostels.
- Correspondence relating to the administration of the Department/ College
- Administration and supervision of curricular, co-curricular/extra-curricular or extramural activities, and welfare of the Department/College, and maintenance of records
- Supervision of Department/College and University Examinations, setting of question papers, for the University/Department/ College and University Examinations, moderation and assessment of answer papers and such other work pertaining to the Examinations as assigned
- Any other work relating to the University Department/College as may be assigned to him by the Competent Authority from time to time.
- Assessing reports of members of the non-teaching staff, maintenance of their Service Books and looking after the general welfare of the non-teaching staff.
- Observance and implementation of directives issued by Government, authorities viz. Director of Education / Higher Education / University and other concerned authorities **8**

- Safe-guard the interests of teachers/non-teaching staff members and the Management
- In absence of the Principal, assume the duties and responsibilities of the Principal.



Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)



Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narikhed, Dist. Nagpur



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

EXAMINATION POLICY

I. Purpose

The Purpose of the Policy

- To guarantee that exams are planned and managed effectively, serving the interests of students, staff and the institution.
- To provide clear guidelines for all staff about the examination system.

It is the responsibility of everyone involved in the examination processes to read, understand and implement this policy.

If necessary, the examination policy may be reviewed annually by the Principal, the Chief Superintendent (if nominated by the Principal), and Head of the Departments of all the Departments.

II. Examination Responsibilities

Principal / Chief Superintendent:

- Administration of Semester Examinations and Continuous Internal Assessments.
- Instructing the Head of the Departments, Class Teachers, Office Superintendent and other office and supportive staff about Internal and Semester examination timetables and procedures as set by the College / University.
- Keeping staff members informed about upcoming deadlines and events on a regular basis.
- Publishing the annual exam calendar in the college website
- Ensuring students and their parents are informed of and understand the components of the examination schedule.
- Confirming with teaching staff that the prescribed syllabus and all other academic assessments are completed on time in accordance with University guidelines.
- Guaranteeing the receipt, verification and storing confidentially all question papers and completed answer scripts for semester examinations.
- Designating external exam invigilators from nearby colleges, for University

examination with consent letter received from the respective Colleges

- Appointing the external examiners for University Practical / Project examinations as per University guidelines.
- Invigilators' remuneration shall be paid as per the University guidelines for the External Examinations and the same may be managed with the advance from the University / College.
- Keeping the income and expenditures of semester examination costs / charges and submitting the same to the University within the stipulated time.
- Assembling and validating the timetables for the Continuous Internal Assessment and promptly disseminating the same to the students and staff of the College
- On-time entry of students' internal assessment marks in the University portal.
- Overseeing the result analysis of the College and counselling the students for improving their performance in the examinations.
- Overseeing the dissemination and publication of results.
- Addressing any issues that may arise in the conduct of examinations in the College
- Responsible for handling late or absent students on examination days

Heads of Departments / Faculty

- Ensuring that all examination entries are processed timely and effectively
- Accurately completing internal mark sheets and making the required entries in the assessment record.
- Analysing the Continuous Internal Assessments and University Examination results and implementing additional measures to optimise the students' performance.
- Facilitating order and discipline among the students during the examinations

Subject Teachers

- Providing students with timely information on the schedule for the semester exams and Continuous Internal Assessments.
- Alerting the Head of the Departments and Principal / Chief Superintendent of the need for special assistance and arrangements for differently / physically challenged students.
- Completing and verifying all exam-related documentation (internal mark entries, internal answer script evaluation, and assessment record maintenance) on schedule.

Invigilators

- Collecting of examination papers and other examination related materials from the Examination Office by the time specified before the commencement of the examination.
- Ensuring the students occupy the designated seats in the allotted halls.
- Gathering all examination papers, sorting them into order, and making sure they are returned to the Examinations Office at the conclusion of the exam.

III. Examination Committee

The Examination Committee shall consist of the following members:

1. Principal
2. Chief Superintendent (if appointed / nominated)
3. Heads of Departments
4. Office Superintendent
5. Staff Representative
6. Supportive Staff Representative

IV. Malpractice

- The University guidelines shall be strictly followed when cases of malpractice are identified.
- The Principal / Chief Superintendent is responsible for investigating suspected malpractice, informing the same to the University and helping with the investigation.
- Staff committing malpractice shall be dealt with in accordance with the University guidelines and / or as prescribed by the management of the College.

V. Receipt and Storage of Exam Papers

- The University examination question papers and answer scripts are stored in a secure room.
- All materials will be signed by the Principal / Chief Superintendent, on arrival at the College.
- The record will be updated when materials need to be signed out of the secure storage area.
- Exam materials will be returned to the secure storage area once exams are finished in order to be ready for the University's safe and secure exam pick-up service. When the secure pick-up service arrives on location, these will then be signed out once more.

VI. Examination Days

- All the rooms with seating arrangements must be prepared at least one day in advance of the commencement of the examination.
- All exam rooms will be reserved by the Principal or Chief Superintendent, who will also split the question papers, other examination stationery and materials available for the invigilators.
- In compliance with university protocols, the Principal / Chief Superintendent will initiate all exams.
- Only the Principal / Chief Superintendent and allotted Invigilators may enter the examination room whilst the examination is in progress.
- Subject teachers might be available during practical exams to assist with any technical issues. Subject teachers are not permitted to read exam papers or remove them from the examination room prior to the conclusion of a session.

VII. Students

- Students apply through online for semester examination.
- Hall tickets can be downloaded from the University website prior to the examination
- Hall tickets and College ID cards shall be brought by the students for admission in the examination hall.
- Students shall report to the examination hall ten minutes prior to the commencement of examination, and who are late more than half an hour from the commencement time shall not be permitted for the examination
- Students are expected to stay for the full examination time. Disruptive students are dealt with in accordance with the University guidelines.
- Students may only leave the examination room for a genuine purpose during the hours of the examination with permission from the Invigilator and return immediately to the examination room; while out of the examination hall, they must be accompanied by a staff at all times.

IX. Continuous Internal Assessments

- CIAs are conducted three times in a semester. The average of the best two marks is considered for internal scoring. The duration is one hours for each test.
- The exam schedule for all the six Internal Tests for both the semesters is notified in the college academic calendar in the beginning of the academic year.
- The exam committee plans, organises and conducts exams
- The question Papers are submitted to the controller of examination prior to a week.

- The answer sheets are valued and the progress report is issued within a week from the date of the last exam for parents' signature

X. Internal Assessments and Appeals

- Students view their answer scripts for the internal assessments, and the subject teacher provides feedback and direction based on those responses.
- The subject teachers show the answer script and get them signed from the students and provide guidance according to their performance.
- Students can address the concerned teacher and provide clarification if they have any complaints regarding assessments.
- The student may approach the Head of the Departments, explain the situation, and request a resolution if they are not satisfied.
- A written representation can be made by the student to the Principal if the issue is still unresolved.
- In order to find a fair settlement to the grievance, the principal may review the matter in consultation with the concerned Head of the Departments and the teacher(s), and if required, seek the advice of a few other teachers. In extreme circumstances, a committee may be formed to investigate the issue and provide recommendations for action.

XI. Results and Enquiries about Results

- The university will send each student an SMS with their results, and the results will also be accessible via the university website.
- Students should contact their individual Head of the Departments in case of a WWW (Withheld) result or any other issues. The Head of the Departments will then contact the Principal / Chief Superintendent seeking to take adequate steps for the resolution of the issues.


Convener
 Internal Quality Assurance
 Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
 Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
 Jeevan Vikas Mahavidyalaya
 Devgram (Thugaondeo)
 Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



ANTYODAY MISSION

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

BIODIVERSITY POLICY

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, a renowned HEI, recognizes that conserving biodiversity is in long term interest of our mission and society at large. Towards this, the HEI shall strive to identify and implement appropriate actions within our departments/units and supply-chains and work with our stakeholders. This will be achieved through implementation of biodiversity management framework that is aligned with the provisions of the Convention on Biological Diversity¹ (CBD, 1992).

In order to achieve the above in all countries relevant for our operations, we shall endeavor, through the Sustainable framework to:

1. Maintain legal compliance to biodiversity-related laws and regulations;
2. Assess risks to biodiversity and associated ecosystem services from existing and planned activities;
3. Strive for *no net loss* of biodiversity at our operated/ owned sites having biodiversity risks;
4. Implement the mitigation hierarchy by avoiding, minimizing, restoring and if necessary offsetting residual impacts on biodiversity;
5. Avoid operating in critical habitats and ecologically sensitive areas;
6. Avoid the introduction of any new potentially invasive, non-native species and seek to eradicate these within our operational sites;
7. Develop and implement Biodiversity Management Plans with clear targets and action plans, to support the conservation of species, habitats and ecosystems in our areas of operation;
8. Identify, engage and collaborate with key biodiversity stakeholders to integrate their knowledge, perceptions and guidance to ensure inclusive biodiversity management;
9. Contribute to the enhancement of biodiversity knowledge in collaboration with experts;
10. Provide appropriate resources to adequately manage biodiversity at our sites; and
11. Monitor, review and assess biodiversity performance against measurable biodiversity targets to drive continuous improvement, and openly communicate the results.

The HEI signs up to this policy or develops an equivalent that shall be implemented throughout its operations.

This policy shall be reviewed periodically for its suitability and updated as necessary.

Place: Devgram

Date: 10/03/2023




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondru)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

¹ <https://www.cbd.int>



ANTYODAY MISSION

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

NOISE POLICY

1. PURPOSE

The purpose of this noise policy is to maintain a conducive learning environment on campus by minimizing noise disturbances. This policy applies to all students, faculty, staff, and visitors within the college premises.

2. SCOPE

This policy covers all areas within the college campus, including classrooms, libraries, study areas, common areas, dormitories, and outdoor spaces.

3. GENERAL GUIDELINES

- **Quiet Hours:** Quiet hours are enforced from [specific time, e.g., 10:00 PM to 6:00 AM] daily. During this time, noise should be kept to a minimum in all areas, especially in residential and study areas.
- **Classrooms & Laboratories:** All forms of disruptive noise (e.g., loud talking, music, mobile phones) are prohibited during class sessions and laboratory activities. Mobile phones should be set to silent or vibrate mode.
- **Libraries & Study Areas:** Absolute silence is expected in libraries and designated study areas. Any form of noise, including conversations, phone calls, and loud keyboard typing, should be avoided.
- **Outdoor Spaces:** Noise levels in outdoor spaces should be kept at a moderate level, particularly near classrooms, administrative buildings, and study areas. Events or activities that may generate high noise levels should be pre-approved by the administration.
- **Special Events:** For special events (e.g., festivals, sports days), noise levels may exceed the usual limits but must be pre-approved by the administration. These events should be scheduled and communicated in advance to minimize disruption.

4. ENFORCEMENT & COMPLIANCE

- **Reporting:** Any concerns or violations of this noise policy should be reported to the Principal or campus security.
- **Consequences:** Violations of this policy may result in warnings, fines, or other disciplinary actions as deemed appropriate by the college administration.

5. EXCEPTIONS

Any exceptions to this policy must be pre-approved by the college administration. This includes events or activities that are inherently noisy but are essential for the college's functioning (e.g., maintenance work).

6. REVIEW AND AMENDMENTS

This policy will be reviewed annually by the college administration and updated as necessary to reflect changes in campus needs and community standards.

7. CONTACT INFORMATION

For questions or concerns regarding this policy, please contact [Dr. Raju Shrirame, Vice Principal @ jvmthugaondeo@gmail.com, 7620881729].

The HEI signs up to this policy and shall be implemented throughout its operations.

This policy shall be reviewed periodically for its suitability and updated as necessary.

Place: Devgram

Date: 10/03/2023




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



ANTYODAY MISSION

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

POLICY FOR A DISABLED-FRIENDLY ENVIRONMENT

1. PURPOSE

The purpose of this policy is to ensure that Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, provides an inclusive and accessible environment for students, faculty, staff, and visitors with disabilities. The college is committed to eliminating barriers and promoting equal opportunities for all individuals, regardless of their physical or mental abilities.

2. SCOPE

This policy applies to all areas of the college, including academic buildings, administrative offices, libraries, laboratories, recreational facilities, and outdoor spaces.

3. ACCESSIBILITY GUIDELINES

3.1 Physical Accessibility

- **Building Access:** All buildings should have ramps, elevators, and accessible entrances to accommodate individuals with mobility impairments. Signage indicating accessible routes should be clearly visible.
- **Classrooms and Laboratories:** Classrooms, laboratories, and other learning spaces must be equipped with accessible seating, workstations, and equipment. Furniture should be arranged to allow easy movement for wheelchair users.
- **Restrooms:** Restrooms across the campus must include accessible stalls, grab bars, and other necessary facilities to accommodate individuals with disabilities.
- **Pathways:** Outdoor pathways should be wide, well-lit, and free of obstacles. Tactile paving should be installed where necessary to assist visually impaired individuals.
- **Parking:** Designated accessible parking spaces should be available near building entrances, with clear signage indicating their location.

3.2 Digital Accessibility

- **Website and Online Resources:** The college website and all online resources should comply with web accessibility standards (such as WCAG 2.1) to ensure that content is accessible to all users, including those with visual, auditory, and cognitive disabilities.
- **Assistive Technologies:** The College should provide access to assistive technologies, such as screen readers, voice recognition software, and alternative input devices, for students and staff who require them.

3.3 Support Services

- **Disability Support Office:** A dedicated office or coordinator should be established to provide support and guidance to students and staff with disabilities. This office will assist with accommodation requests, coordinate services, and provide information on available resources.
- **Counseling and Mental Health Services:** Accessible mental health and counseling services should be available to all students, with provisions made for those with disabilities.

4. TRAINING AND AWARENESS

- **Staff Training:** Regular training sessions should be conducted for faculty, staff, and security personnel on disability awareness, inclusion, and the use of assistive devices. This will ensure that they are equipped to support individuals with disabilities effectively.
- **Awareness Programs:** The College should organize awareness programs and workshops to promote understanding and acceptance of disabilities among the campus community.

5. COMPLAINT AND REDRESSAL MECHANISM

- **Grievance Redressal:** A clear, accessible, and confidential grievance Redressal process should be established to address any concerns or complaints related to accessibility and discrimination. Complaints should be promptly investigated, and appropriate actions should be taken.

6. MONITORING AND REVIEW

- **Regular Audits:** The College should conduct regular audits of its facilities, services, and policies to ensure ongoing compliance with accessibility standards and to identify areas for improvement.
- **Policy Review:** This policy will be reviewed as per need by the college administration, with input from the disability support office and other relevant stakeholders, to ensure its effectiveness and relevance.

7. Contact Information

For questions, assistance, or to request accommodations, please contact the Disability Support Office at [Dr. Raju Shrirame, Vice Principal: smitarajan76@gmail.com, 7620881729].

The HEI signs up to this policy and shall be implemented throughout its operations. This policy shall be reviewed periodically for its suitability and updated as necessary.

Place: Devgram

Date: 10/03/2023




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaoudeu)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur


JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

COMMITTEE FOR ENTREPRENEURSHIP CELL

Sr. No	Name	Designation
1	Dr. Raju Shrirame	Coordinator
2	Mr. Pritam Sukhadeve	Member
3	Mr. Prashant Dakhoye	Member
4	Mr. Chetan Surjuse	Member
5	Mr. Devendra Wasade	Member


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

RESEARCH ADVISORY & IPR COMMITTEE

Sr. No.	Name	Designation
1	Dr. Raju Shrirame	Chairman
2	Mr. Pritam Sukhadeve	Coordinator
3	Dr. Yogesh Sarode	Member
4	Dr. Mangesh Acharya	Member
5	Dr. Pranali Ingole	Member


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

**REPORTS, REGISTRATION FORMS, FEEDBACK FORMS
& CERTIFICATES OF THE PROGRAMMES ORGANISED
DURING THE LAST FIVE YEARS**

LIST OF RELATED PROGRAMMES ORGANISED DURING THE LAST FIVE YEARS			
Year	Name of the workshop/ seminar	Number of Participants	Date
2019-2020			
2019	Seven-day Faculty Development Programme (FDP) on "Research Methodology"	85	16 -22 June 2019
2019	A Seven-day Faculty Development Programme (FDP) on the topic "Modern Teaching-Learning"	90	1-7 July -2019
2019	One-day National Level Seminar on "Revised Parameters of Accreditation Framework"	45	16-Jul-19
2019	One-day State Level Workshop on "Intellectual Property Rights"	110	17 th August 2019
2019	Seven-Day Faculty Development Programme (FDP) on "Green Initiatives and Practices for Environment"	78	9 -15 September 2019
2020-2021			
2020	One-day National Level Seminar on Intellectual Property Rights	24	27-08-2020
2020	One-day work shop on Research Methodology	24	06-09-2020
2020	Seven-day FDP on "Outcome Based Education"	44	25-31 july 2020
2020	Seven-day FDP on "Use of ICT Based Tools & Techniques" (Online)	45	16 - 22 August 2020
2020	One-Day National Webinar on "New education policy: Issues & Concerns"	108	30th August 2020
2020	Three-Day Online Faculty Development Programme for Non-teaching Staff on "Modern tools of ICT and file keeping"	65	10 to 13 December 2020
2020	Two Day National Seminar on Terrorism Issues and Challenges	24	10-11- December 2020
2021	Two-day ICSSR Sponsored National Conference on Academic Libraries in e-Learning Environment: Role and Prospect	24	29-30 January 2021
2021	One -Day workshop on Entrepreneurship, Innovations and Startup	24	13-03-2021
2021-2022			
2021	Three-Day Faculty Development Programme for Non-Teaching Staff on "Record Keeping"	68	10 to 14 April 2022
2021	Three-Day Faculty Development Programme Theme: "Outcome-Based Education"	40	26 to 29 September 2021

2021	One-day National Level Webinar on “Intellectual Property Management and Its Rights”	116	27-08-2021
2021	Seven-Day Online Faculty Development Programme on “A Step by Step Guide to Write a Good Research Paper”	104	05 to 12 August 2021
2021	Seven-Day Online Faculty Development Programme (FDP) Recent Pedagogy and ICT Tools in Teaching	77	15 to 21 July 2021
2022-2023			
2022	Seminar on How to Make Patent?	79	06-07-2022 to 06 -07-2022
2022	One-Day Seminar on “Research Methodology”	45	25-07-2022
2022	One-day seminar on “How to write research paper”	92	17-08-2022 to 17-08-2022
2022	One-day workshop on "How to develop business skills"	96	22-08--2022 to 22-08--2022
2022	Workshop on Enhancing Soft Skill	73	06-09-2022 to 06-09-2022
2021	One Day Seminar on Entrepreneurship, Innovations and Startup	25	16-10-2022
2023	Workshop on Employment Availability in Packaging Industry	33	10-02-2023 to 10-02-2023
2023-2024			
2023	Sevene day- Faculty Development Programme on Research Methodology	45	16 - 22 June 2023
2023	Seven-day Faculty Development Programme Modern-Teaching Learnig Process and the use of PPT	82	01-07 July 2023
2023	One-day National Level Seminar on Revised Parameters of Accreditation Framework	42	16-Jul-23
2023	One-day State Level Workshop on Intellectual Property Rights	45	17-Aug-23
2023	Seven-day faculty Development Programme on Green Initiatives	44	9-15 September 2023
2024	Seven-day Faculty Development Programme on IKS syllabus of RTMNU	78	9-15 March 2024

Report on the Seven-day Faculty Development Programme (FDP) on "Research Methodology"

Introduction

The Faculty Development Programme (FDP) on "Research Methodology" was organized from June 16 to June 22, 2019. The FDP aimed at enhancing the research skills of faculty members, providing them with comprehensive insights into research methodologies, and equipping them with the necessary tools and techniques to conduct high-quality research.

Objectives

The primary objectives of the FDP were:

1. To introduce participants to various research methodologies.
2. To provide hands-on experience in using research tools and software.
3. To enhance the analytical skills of the participants.
4. To foster a research-oriented mind-set among faculty members.
5. To discuss the ethical aspects of research.

Participants

The FDP saw participation from a diverse group of faculty members from various academic institutions. A total of 85 participants attended the programme, including assistant professors, associate professors, and research scholars from different disciplines.

Resource Persons

The programme featured esteemed resource persons with extensive experience in research and academia. Some of the notable speakers included:

- Dr Ravi Sorte, Professor of Economics, Shri Pandharinath Mahavidyalaya, Narkhed
- Dr. Sidharth Patil, Head department of English , Rani Laxmibai mahila Mahavidyalaya, Sawargaon
- Dr. Prakash Pawar , Principal, Arvindbabu Deshmukh Mahavidyalaya, Bharsingi
- Dr. Raju Shrirame, Vice-Principal , Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Programme Schedule

The FDP was structured into multiple sessions, each focusing on different aspects of research methodology. The schedule was as follows:

Day 1: June 16, 2019

- **Inaugural Session**
 - Welcome Address by the Programme Coordinator
 - Inaugural Speech by the Chief Guest
 - Keynote Address on "The Importance of Research Methodology"
- **Session 1: Introduction to Research Methodology**
 - Overview of Research Methodology
 - Types of Research
 - Formulating Research Questions and Hypotheses

Day 2: June 17, 2019

- **Session 2: Literature Review**
 - Importance of Literature Review
 - Sources of Literature
 - Conducting a Systematic Literature Review

Day 3: June 18, 2019

- **Session 3: Research Design and Sampling Techniques**
 - Research Design: Exploratory, Descriptive, and Experimental
 - Sampling Methods and Techniques
 - Determining Sample Size

Day 4: June 19, 2019

- **Session 4: Data Collection Methods**
 - Qualitative and Quantitative Data Collection Methods
 - Survey Design and Questionnaire Development
 - Conducting Interviews and Focus Groups

Day 5: June 20, 2019

- **Session 5: Data Analysis Techniques**
 - Descriptive and Inferential Statistics
 - Use of Software for Data Analysis (SPSS, R, etc.)
 - Interpreting Data and Drawing Conclusions

Day 6: June 21, 2019

- **Session 6: Writing and Publishing Research Papers**
 - Structure of a Research Paper
 - Writing a Research Proposal
 - Selecting Journals for Publication
 - Ethical Considerations in Research

Day 7: June 22, 2019

- **Session 7: Presentation of Research Findings**
 - Preparing Research Presentations
 - Presenting Research Findings Effectively
 - Feedback and Discussion
- **Valedictory Session**
 - Distribution of Certificates
 - Feedback from Participants
 - Closing Remarks by the Organizing Committee

Key Highlights

- **Interactive Sessions:** The sessions were highly interactive, with participants engaging in discussions, group activities, and Q&A sessions.
- **Hands-on Training:** Participants received hands-on training in using various research tools and software, enhancing their practical skills.
- **Expert Guidance:** The resource persons provided expert guidance and valuable insights, making the sessions highly informative and enriching.

Feedback

The feedback from the participants was overwhelmingly positive. They appreciated the well-structured programme, the expertise of the resource persons, and the practical approach to learning. Participants expressed their intent to apply the knowledge gained in their future research endeavours.

Conclusion

The Seven-day FDP on "Research Methodology" was a resounding success, achieving its objectives of enhancing the research capabilities of faculty members. The programme not only provided theoretical knowledge but also practical skills essential for conducting high-quality research. The organizing committee expressed its gratitude to all participants and resource persons for their active involvement and contributions.

Acknowledgments


The organizing committee would like to thank:

- The esteemed resource persons for their valuable time and expertise.
- The participants for their enthusiastic participation and engagement.
- The supporting staff for their efforts in ensuring the smooth conduct of the programme.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur



Feedback Form for Seven-day Faculty Development Programme (FDP) on "Research Methodology"

Date: June 16 - 22, 2019

Thank you for participating in the FDP on "Research Methodology." We value your feedback and would appreciate your input to help us improve future programmes.

Personal Information

1. **Name:**
2. **Institution:**
3. **Department:**
4. **Designation:**
5. **Email:**

Programme Content

1. How would you rate the overall content of the FDP?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
2. How relevant was the content to your research needs?
 - Highly Relevant
 - Relevant
 - Moderately Relevant
 - Slightly Relevant
 - Not Relevant
3. How well did the FDP meet your expectations?
 - Exceeded Expectations
 - Met Expectations
 - Somewhat Met Expectations
 - Did Not Meet Expectations

Sessions and Speakers

4. How would you rate the quality of the sessions conducted?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
5. How would you rate the knowledge and delivery of the resource persons?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
6. Please rate the following sessions (rate on a scale of 1 to 5, with 1 being Poor and 5 being Excellent):

- Inaugural Session
- Introduction to Research Methodology
- Literature Review
- Research Design and Sampling Techniques
- Data Collection Methods
- Data Analysis Techniques
- Writing and Publishing Research Papers
- Presentation of Research Findings
- Valedictory Session

Practical Components

7. How would you rate the hands-on training provided during the FDP?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
8. How useful were the practical sessions in enhancing your research skills?
 - Extremely Useful
 - Very Useful
 - Moderately Useful
 - Slightly Useful
 - Not Useful

Organization and Logistics

9. How would you rate the organization and coordination of the FDP?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
10. How satisfied were you with the venue and facilities provided?
 - Very Satisfied
 - Satisfied
 - Neutral
 - Dissatisfied
 - Very Dissatisfied
11. How would you rate the communication and information provided before and during the FDP?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor

Overall Experience

12. What were the strengths of the FDP?
 - _____
13. What areas need improvement?
 - _____
14. Would you recommend this FDP to your colleagues?
 - Definitely

- Probably
- Not Sure
- Probably Not
- Definitely Not

15. Any additional comments or suggestions:

○ _____

Thank you for your valuable feedback!

Note: Please submit the completed feedback form at the registration desk or email it to [jvmthugaovdeo@gmail.com].


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

News Report: Seven-day Faculty Development Programme on "Research Methodology" at Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Date: June 16 - 22, 2019

Location: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

A Seven-day Faculty Development Programme (FDP) on "Research Methodology" was successfully conducted from June 16 to June 22, 2019, at Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram. The event aimed at equipping faculty members with advanced research skills and methodologies, fostering a research-oriented mind-set among the participants.

Programme Highlights

The FDP featured a diverse range of sessions covering various aspects of research methodology, including literature review, research design, data collection, and data analysis techniques. The programme also included hands-on training sessions on using statistical software and writing and publishing research papers.

Esteemed Resource Persons

The programme boasted an impressive line-up of resource persons, each bringing extensive experience and expertise in their respective fields:

- **Dr. Ravi Sorte**, Professor of Economics, Shri Pandharinath Mahavidyalaya, Narkhed provided in-depth insights into economic research methodologies and data analysis techniques.
- **Dr. Sidharth Patil**, Head of the Department of English, Rani Laxmibai Mahila Mahavidyalaya, Sawargav, delivered engaging sessions on the importance of a comprehensive literature review and effective research writing.
- **Dr. Prakash Pawar**, Principal, Arvindbabu Deshmukh Mahavidyalaya, Bharsingi shared valuable knowledge on research design and sampling techniques, emphasizing the importance of robust research frameworks.
- **Dr. Raju Shrirame**, Vice-Principal and Associate, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, conducted practical sessions on data collection methods and the use of statistical software for data analysis.

Participant Feedback

The FDP saw enthusiastic participation from faculty members across various academic institutions. Participants praised the well-structured programme and the expertise of the resource persons. The hands-on training sessions were particularly appreciated for their practical approach, enabling participants to directly apply the knowledge gained.

Conclusion

The Seven-day FDP on "Research Methodology" at Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, concluded on a high note, successfully achieving its objectives of enhancing the research capabilities of faculty members. The programme not only provided theoretical insights but also practical skills essential for conducting high-quality research. The organizing committee expressed gratitude to all participants and resource persons for their active involvement and contributions.

Report

Seven-day Faculty Development Programme (FDP)

Title: Modern Teaching-Learning

Location: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Date: 1-7 July 2019

Overview

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, located in Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur, hosted a seven-day Faculty Development Programme (FDP) from the 1st to the 7th of July, 2019. The programme focused on the topic of "Modern Teaching-Learning" and aimed to equip faculty members with the latest methodologies and strategies in education.

Chair Person

- **Dr. Devendra Bhongade:** Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Resource Persons

- **Dr. Adil Jiwani**
- **Dr. Pravin Gharpure,** Devgram
- **Dr. Mangesh Acharya,** Devgram
- **Dr. Yogesh Sarode,** Devgram
- **Dr. Dipak Arajpure**
- **Dr. Prakash Pawar**

Programme Highlights

The seven-day programme was designed to cover a comprehensive range of topics related to modern teaching and learning techniques. Each day featured lectures, interactive sessions, and hands-on workshops conducted by the esteemed resource persons.

Day 1: Inaugural Session and Introduction to Modern Teaching-Learning

- Opening remarks by **Dr. Devendra Bhongade**
- Keynote address by **Dr. Adil Jiwani** on the evolution of teaching methodologies

Day 2: Technology in Education

- **Dr. Pravin Gharpure** discussed the integration of technology in the classroom
- Hands-on session on using educational software and tools

Day 3: Innovative Teaching Strategies

- **Dr. Mangesh Acharya** presented on innovative pedagogical approaches

- Group activities to practice these new strategies

Day 4: Assessment and Evaluation

- **Dr. Yogesh Sarode** led a session on modern assessment techniques
- Workshop on creating effective assessment tools

Day 5: Student Engagement and Motivation

- **Dr. Dipak Arajpure** discussed methods to enhance student engagement
- Interactive activities to boost student motivation

Day 6: Curriculum Development

- **Dr. Prakash Pawar** provided insights into designing a modern curriculum
- Group work on developing curriculum plans

Day 7: Concluding Session

- Review of the week's learnings by all resource persons
- Feedback session and distribution of certificates

Conclusion

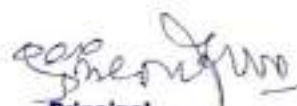
The FDP at Jeevan Vikas Mahavidyalaya was a resounding success, providing faculty members with valuable insights and practical skills to enhance their teaching practices. The programme not only highlighted the importance of modern teaching-learning methodologies but also fostered a collaborative environment for educators to share and grow together.

Acknowledgments

Special thanks to the chair person, **Dr. Devendra Bhongade**, and all the resource persons for their invaluable contributions to the programme. The efforts of the organizing committee and the active participation of the faculty members were instrumental in the success of this event


Convener
 Internal Quality Assurance
 Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
 Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
 Jeevan Vikas Mahavidyalaya
 Devgram (Thugaondeo)
 Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Programme Schedule:

**Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301
(Maharashtra)**

A Seven-day Faculty Development Programme (FDP)

Topic: Modern Teaching-Learning

Date: 1-7 July 2019 (Time 10.00 am to 1.00 pm)

Chair Person:

- Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Resource Persons:

- Dr. Adil Jiwani
 - Dr. Pravin Gharpure, Devgram
 - Dr. Mangesh Acharya, Devgram
 - Dr. Yogesh Sarode, Devgram
 - Dr. Dipak Arajpure
 - Dr. Prakash Pawar
-

Programme Schedule:

Day 1: Inaugural Session and Introduction to Modern Teaching-Learning

- Opening remarks by Dr. Devendra Bhongade
- Keynote address by Dr. Adil Jiwani

Day 2: Technology in Education

- Discussion by Dr. Pravin Gharpure
- Hands-on session on educational software

Day 3: Innovative Teaching Strategies

- Presentation by Dr. Mangesh Acharya
- Group activities

Day 4: Assessment and Evaluation

- Session by Dr. Yogesh Sarode

- Workshop on assessment tools

Day 5: Student Engagement and Motivation

- Discussion by Dr. Dipak Arajpure
- Interactive activities

Day 6: Curriculum Development

- Insights by Dr. Prakash Pawar
- Group work on curriculum plans

Day 7: Concluding Session

- Review and feedback session
- Distribution of certificates

We look forward to your active participation in this enriching programme!

Contact Information:

- Address: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra
- Email: jvmthugaondeo@gmail.com
- Phone: 8550971310


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

News Release

Seven-day Faculty Development Programme on "Modern Teaching-Learning" at Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Jeevan Vikas Mahavidyalaya in Devgram, tah. Narkhed, recently hosted a seven-day Faculty Development Programme (FDP) focused on "Modern Teaching-Learning" from 1st to 7th July 2019. The sessions were conducted daily from 10:00 am to 1:00 pm.

The programme aimed to equip faculty members with innovative teaching methodologies and modern educational tools to enhance the learning experience.

Chair Person

- **Dr. Devendra Bhongade**, Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Resource Persons

- **Dr. Adil Jiwani**
- **Dr. Pravin Gharpure**, Devgram
- **Dr. Mangesh Acharya**, Devgram
- **Dr. Yogesh Sarode**, Devgram
- **Dr. Dipak Arajpure**
- **Dr. Prakash Pawar**

Programme Highlights

The FDP covered a wide range of topics including the integration of technology in education, innovative teaching strategies, modern assessment techniques, student engagement, and curriculum development. Each day featured lectures, interactive sessions, and hands-on workshops led by the esteemed resource persons.

Day 1 focused on the inauguration and an introduction to modern teaching-learning practices with opening remarks by Dr. Devendra Bhongade and a keynote address by Dr. Adil Jiwani.

Day 2 delved into the use of technology in education with Dr. Pravin Gharpure conducting a hands-on session on educational software and tools.

Day 3 highlighted innovative teaching strategies presented by Dr. Mangesh Acharya, followed by group activities to practice these new approaches.

Day 4 covered modern assessment techniques led by Dr. Yogesh Sarode, along with a workshop on creating effective assessment tools.

Day 5 addressed methods to enhance student engagement, with Dr. Dipak Arajpure discussing interactive activities to boost motivation.

Day 6 focused on curriculum development, where Dr. Prakash Pawar provided insights into designing a modern curriculum followed by group work on curriculum plans.

Day 7 concluded with a review of the week's learnings, a feedback session, and the distribution of certificates to the participants.

Conclusion

The Faculty Development Programme at Jeevan Vikas Mahavidyalaya was a resounding success, providing faculty members with valuable insights and practical skills to enhance their teaching practices. The programme underscored the importance of adopting modern teaching-learning methodologies and fostered a collaborative environment for educators to share and grow together.

Contact Information

- **Address:** Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra
- **Email:** 8550971310
- **Phone:** jvmthugaondeo@gmail.com


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Feedback Form

A Seven-day Faculty Development Programme (FDP)

Topic: Modern Teaching-Learning

Date: 1-7 July 2019 (Time 10.00 am to 1.00 pm)

Chair Person:

- Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Resource Persons:

- Dr. Adil Jiwani
 - Dr. Pravin Gharpure, Devgram
 - Dr. Mangesh Acharya, Devgram
 - Dr. Yogesh Sarode, Devgram
 - Dr. Dipak Arajpure
 - Dr. Prakash Pawar
-

Participant Information

- **Name:**
 - **Department:**
 - **Designation:**
 - **Email:**
 - **Phone:**
-

Feedback Questions

1. Overall Satisfaction:

- How satisfied are you with the overall FDP experience?
 - Very Satisfied
 - Satisfied
 - Neutral
 - Dissatisfied
 - Very Dissatisfied

2. Content Relevance:

- How relevant was the content of the FDP to your teaching needs?
 - Very Relevant
 - Relevant

- Neutral
 - Irrelevant
 - Very Irrelevant
3. **Quality of Resource Persons:**
- How would you rate the knowledge and delivery of the resource persons?
 - Excellent
 - Good
 - Average
 - Below Average
 - Poor
4. **Organization and Logistics:**
- How would you rate the organization and logistics of the FDP?
 - Excellent
 - Good
 - Average
 - Below Average
 - Poor
5. **Session Timing:**
- Was the timing of the sessions convenient for you?
 - Yes
 - No
6. **Practical Application:**
- How likely are you to apply the knowledge and skills gained in your teaching?
 - Very Likely
 - Likely
 - Neutral
 - Unlikely
 - Very Unlikely
7. **Engagement and Interaction:**
- How engaging and interactive were the sessions?
 - Very Engaging
 - Engaging
 - Neutral
 - Not Engaging
 - Not at All Engaging
8. **Suggestions for Improvement:**
- Please provide any suggestions for improving future FDPs.
-

Additional Comments

- Any other comments or feedback you would like to share:
-

Thank you for your participation and valuable feedback!

Contact Information:

- **Address:** Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra
- **Email:** jvmthugaondeo@gmail.com
- **Phone:** 8550971310

Report

One-day National Level Seminar on “Revised Parameters of Accreditation Framework”

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Date: 16-07-2019 (Time 10.00 am to 5.00 pm)

Chair Person

- **Dr. Devendra Bhongade**, Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Resource Persons

- **Dr. Manala Hirwade**, Nagpur
 - **Dr. Sunil Kumar Navin**, Principal, Nabira Mahavidyalaya, Katol
 - **Dr. Yogesh Banginwar**, Pulgaon
-

Overview

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, organized a one-day National Level Seminar on the “Revised Parameters of Accreditation Framework” on the 16th of July, 2019. The seminar aimed to provide insights into the updated accreditation parameters, enabling academic institutions to better understand and implement these changes.

Inaugural Session

The seminar commenced with an inaugural session led by Dr. Devendra Bhongade, Principal of Jeevan Vikas Mahavidyalaya. In his opening remarks, Dr. Bhongade emphasized the importance of accreditation in maintaining and enhancing the quality of education. He highlighted the need for academic institutions to stay updated with the revised parameters to achieve and sustain high standards of education.

Keynote Addresses

Dr. Manala Hirwade from Nagpur delivered the first keynote address, providing a comprehensive overview of the revised accreditation framework. Dr. Hirwade discussed the key changes and their implications for higher education institutions. She emphasized the

importance of aligning institutional goals with the new accreditation criteria to ensure continuous improvement and excellence in education.

Dr. Sunil Kumar Navin, Principal of Nabira Mahavidyalaya, Katol, presented the second keynote address. He focused on the practical aspects of implementing the revised parameters. Dr. Navin shared best practices and strategies for institutions to effectively meet the new criteria. He also discussed the role of leadership and governance in driving quality assurance processes.

Dr. Yogesh Banginwar from Pulgaon concluded the keynote sessions with an engaging presentation on the challenges and opportunities presented by the revised accreditation framework. Dr. Banginwar highlighted the importance of a collaborative approach involving faculty, administration, and students in the accreditation process. He also stressed the need for continuous professional development to keep up with evolving standards.

Interactive Session

Following the keynote addresses, an interactive session was held where participants had the opportunity to engage with the resource persons. This session facilitated a lively discussion on various aspects of the revised accreditation parameters, allowing participants to seek clarifications and share their perspectives.

Conclusion

The one-day National Level Seminar on “Revised Parameters of Accreditation Framework” at Jeevan Vikas Mahavidyalaya was a resounding success. The seminar provided valuable insights and practical guidance on the updated accreditation criteria, equipping participants with the knowledge and tools to enhance their institution’s quality standards. The active participation and engagement of attendees reflected the seminar's impact and relevance.

Acknowledgments

Special thanks to the chair person, **Dr. Devendra Bhongade**, and the resource persons, **Dr. Manala Hirwade**, **Dr. Sunil Kumar Navin**, and **Dr. Yogesh Banginwar**, for their invaluable contributions. The organizing committee and participants also deserve recognition for their efforts in making this seminar a success.

Contact Information

- **Address:** Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra
- **Email:** [Insert Email]
- **Phone:** [Insert Phone Number]

Programme Schedule

**Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301
(Maharashtra)**

One-day National Level Seminar on “Revised Parameters of Accreditation Framework”

Date: 16-07-2019

Time: 10.00 am to 5.00 pm

Chair Person:

- Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Resource Persons:

- Dr. Manala Hirwade, Nagpur
 - Dr. Sunil Kumar Navin, Principal, Nabira Mahavidyalaya, Katol
 - Dr. Yogesh Banginwar, Pulgaon
-

Programme Schedule

10:00 am - 10:30 am

- **Inaugural Session**
 - Welcome Address by Dr. Devendra Bhongade

10:30 am - 11:30 am

- **Keynote Address I: Overview of Revised Accreditation Framework**
 - Speaker: Dr. Manala Hirwade

11:30 am - 12:30 pm

- **Keynote Address II: Practical Implementation of Revised Parameters**
 - Speaker: Dr. Sunil Kumar Navin

12:30 pm - 1:30 pm

- **Lunch Break**

1:30 pm - 2:30 pm

- **Keynote Address III: Challenges and Opportunities in Accreditation**
 - Speaker: Dr. Yogesh Banginwar

2:30 pm - 4:00 pm

- **Interactive Session**
 - Q&A with Resource Persons

4:00 pm - 4:30 pm

- **Tea Break**

4:30 pm - 5:00 pm

- **Concluding Session**
 - Summary and Closing Remarks by Dr. Devendra Bhongade

We look forward to your active participation in this insightful seminar!

Contact Information:

- **Address:** Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra
- **Email:** [Insert Email]
- **Phone:** [Insert Phone Number]

News Release

One-day National Level Seminar on “Revised Parameters of Accreditation Framework” at Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

On July 16, 2019, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, hosted a one-day national level seminar on the “Revised Parameters of Accreditation Framework.” The event, held from 10:00 am to 5:00 pm, provided a platform for educators and administrators to gain insights into the updated accreditation standards and their practical applications.

Chair Person

- **Dr. Devendra Bhongade**, Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Resource Persons

- **Dr. Manala Hirwade**, Nagpur
- **Dr. Sunil Kumar Navin**, Principal, Nabira Mahavidyalaya, Katol
- **Dr. Yogesh Banginwar**, Pulgaon

Seminar Highlights

Inaugural Session: The seminar commenced with an inaugural session led by Dr. Devendra Bhongade. In his welcome address, Dr. Bhongade emphasized the importance of accreditation in maintaining educational quality and the need for institutions to stay updated with revised parameters.

Keynote Address I: Dr. Manala Hirwade delivered the first keynote address, providing an overview of the revised accreditation framework. Dr. Hirwade discussed the key changes and their implications, stressing the importance of aligning institutional practices with the new standards to ensure continuous improvement.

Keynote Address II: The second keynote address was presented by Dr. Sunil Kumar Navin, Principal of Nabira Mahavidyalaya, Katol. Dr. Navin focused on the practical aspects of implementing the revised parameters, sharing best practices and strategies for meeting the new criteria effectively.

Keynote Address III: Dr. Yogesh Banginwar from Pulgaon concluded the keynote sessions with a presentation on the challenges and opportunities in accreditation. Dr. Banginwar highlighted the importance of a collaborative approach involving all stakeholders in the accreditation process.

Interactive Session: An interactive session followed the keynote addresses, allowing participants to engage with the resource persons. This session facilitated a lively discussion on various aspects of the revised accreditation parameters, enabling participants to seek clarifications and share their perspectives.

Concluding Session: The seminar concluded with a summary and closing remarks by Dr. Devendra Bhongade. He reiterated the significance of understanding and implementing the revised accreditation framework to enhance educational quality.

Conclusion

The one-day national level seminar at Jeevan Vikas Mahavidyalaya was a resounding success. It provided valuable insights and practical guidance on the revised accreditation parameters, equipping participants with the knowledge and tools to improve their institution's quality standards. The active participation and engagement of attendees reflected the seminar's impact and relevance.

Contact Information

- **Address:** Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra
- **Email:** [Insert Email]
- **Phone:** [Insert Phone Number]

For more information, please contact Jeevan Vikas Mahavidyalaya at the provided contact details.

**Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301
(Maharashtra)**

Feedback Form

One-day National Level Seminar on “Revised Parameters of Accreditation Framework”

Date: 16-07-2019 (Time 10.00 am to 5.00 pm)

Chair Person:

- Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Resource Persons:

- Dr. Manala Hirwade, Nagpur
 - Dr. Sunil Kumar Navin, Principal, Nabira Mahavidyalaya, Katol
 - Dr. Yogesh Banginwar, Pulgaon
-

Participant Information

- **Name:**
 - **Department:**
 - **Designation:**
 - **Email:**
 - **Phone:**
-

Feedback Questions

1. Overall Satisfaction:

- How satisfied are you with the overall seminar experience?
 - Very Satisfied
 - Satisfied
 - Neutral
 - Dissatisfied
 - Very Dissatisfied

2. Content Relevance:

- How relevant was the content of the seminar to your professional needs?
 - Very Relevant
 - Relevant
 - Neutral

- Irrelevant
- Very Irrelevant
- 3. **Quality of Resource Persons:**
 - How would you rate the knowledge and delivery of the resource persons?
 - Excellent
 - Good
 - Average
 - Below Average
 - Poor
- 4. **Organization and Logistics:**
 - How would you rate the organization and logistics of the seminar?
 - Excellent
 - Good
 - Average
 - Below Average
 - Poor
- 5. **Session Timing:**
 - Was the timing of the sessions convenient for you?
 - Yes
 - No
- 6. **Practical Application:**
 - How likely are you to apply the knowledge and skills gained in your professional role?
 - Very Likely
 - Likely
 - Neutral
 - Unlikely
 - Very Unlikely
- 7. **Engagement and Interaction:**
 - How engaging and interactive were the sessions?
 - Very Engaging
 - Engaging
 - Neutral
 - Not Engaging
 - Not at All Engaging
- 8. **Suggestions for Improvement:**
 - Please provide any suggestions for improving future seminars.

Additional Comments

- Any other comments or feedback you would like to share:
-

Thank you for your participation and valuable feedback!

Contact Information:

- **Address:** Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra
- **Email:** [Insert Email]
- **Phone:** [Insert Phone Number]

Report

One-day State Level Workshop on “Intellectual Property Rights”

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301
(Maharashtra)

Date: 17-08-2019 (Time 10.00 am to 5.00 pm)

Chair Person

- **Dr. Devendra Bhongade**, Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Resource Persons

- **Dr. Mangala Hirwade**, Nagpur
 - **Dr. Devendra Kale**, Warud
 - **Dr. Adil Jiwani**, Katol
 - **Dr. Rushikesh Lavhale**, Warud
-

Overview

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, organized a one-day state level workshop on “Intellectual Property Rights” on August 17, 2019. The workshop aimed to enhance the understanding of intellectual property rights among educators, researchers, and students, and to provide insights into the practical aspects of intellectual property management.

Inaugural Session

The workshop commenced with an inaugural session led by Dr. Devendra Bhongade, Principal of Jeevan Vikas Mahavidyalaya. In his opening remarks, Dr. Bhongade emphasized the importance of intellectual property rights in today’s knowledge-driven economy. He highlighted the need for academic institutions to be well-versed in intellectual property laws to protect and commercialize their innovations.

Keynote Addresses

Dr. Mangala Hirwade from Nagpur delivered the first keynote address, providing an overview of intellectual property rights. Dr. Hirwade discussed the different types of intellectual property, including patents, copyrights, trademarks, and trade secrets. She also

emphasized the importance of safeguarding intellectual property to foster innovation and economic growth.

Dr. Devendra Kale from Warud presented the second keynote address. He focused on the legal aspects of intellectual property rights and the procedures for obtaining and enforcing these rights. Dr. Kale shared practical examples and case studies to illustrate the complexities involved in intellectual property law.

Dr. Adil Jiwani from Katol provided insights into the commercialization of intellectual property. His presentation covered strategies for licensing, technology transfer, and collaboration with industry partners. Dr. Jiwani emphasized the role of academic institutions in bridging the gap between research and commercialization.

Dr. Rushikesh Lavhale from Warud concluded the keynote sessions with a presentation on the challenges and opportunities in managing intellectual property. He discussed common pitfalls and best practices for intellectual property management, and highlighted the resources available to support institutions and individuals in this domain.

Interactive Session

Following the keynote addresses, an interactive session was held where participants had the opportunity to engage with the resource persons. This session facilitated a lively discussion on various aspects of intellectual property rights, allowing participants to seek clarifications and share their experiences.

Conclusion

The one-day state level workshop on “Intellectual Property Rights” at Jeevan Vikas Mahavidyalaya was a resounding success. The workshop provided valuable insights and practical guidance on intellectual property management, equipping participants with the knowledge and tools to protect and commercialize their innovations. The active participation and engagement of attendees reflected the workshop's impact and relevance.

Acknowledgments

Special thanks to the chair person, **Dr. Devendra Bhongade**, and the resource persons, **Dr. Mangala Hirwade**, **Dr. Devendra Kale**, **Dr. Adil Jiwani**, and **Dr. Rushikesh Lavhale**, for their invaluable contributions. The organizing committee and participants also deserve recognition for their efforts in making this workshop a success.

Contact Information

- **Address:** Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra
- **Email:** [Insert Email]
- **Phone:** [Insert Phone Number]

Programme Schedule

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301
(Maharashtra)

One-day State Level Workshop on “Intellectual Property Rights”

Date: 17-08-2019

Time: 10.00 am to 5.00 pm

Chair Person:

- **Dr. Devendra Bhongade**, Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Resource Persons:

- **Dr. Mangala Hirwade**, Nagpur
 - **Dr. Devendra Kale**, Warud
 - **Dr. Adil Jiwani**, Katol
 - **Dr. Rushikesh Lavhale**, Warud
-

Programme Schedule

10:00 am - 10:30 am

Inaugural Session

- Welcome Address by Dr. Devendra Bhongade

10:30 am - 11:30 am

Keynote Address I: Overview of Intellectual Property Rights

- Speaker: Dr. Mangala Hirwade

11:30 am - 12:30 pm

Keynote Address II: Legal Aspects of Intellectual Property Rights

- Speaker: Dr. Devendra Kale

12:30 pm - 1:30 pm
Lunch Break

1:30 pm - 2:30 pm
Keynote Address III: Commercialization of Intellectual Property

- Speaker: Dr. Adil Jiwani

2:30 pm - 3:30 pm
Keynote Address IV: Challenges and Opportunities in Intellectual Property Management

- Speaker: Dr. Rushikesh Lavhale

3:30 pm - 4:00 pm
Tea Break

4:00 pm - 5:00 pm
Interactive Session

- Q&A with Resource Persons

We look forward to your participation in this enlightening workshop!

Contact Information:

- **Address:** Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra
- **Email:** jvmthugaondeo@gmail.com
- **Phone:** 8550971310

News Release

Jeevan Vikas Mahavidyalaya Hosts State Level Workshop on Intellectual Property Rights

Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

On August 17, 2019, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, successfully conducted a one-day state level workshop on “Intellectual Property Rights.” The workshop, held from 10:00 am to 5:00 pm, aimed to provide participants with a comprehensive understanding of intellectual property rights (IPR) and their significance in the modern academic and business landscape.

Chair Person

- **Dr. Devendra Bhongade**, Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Resource Persons

- **Dr. Mangala Hirwade**, Nagpur
- **Dr. Devendra Kale**, Warud
- **Dr. Adil Jiwani**, Katol
- **Dr. Rushikesh Lavhale**, Warud

Workshop Highlights

Inaugural Session: The workshop commenced with an opening address by Dr. Devendra Bhongade, who highlighted the critical role of intellectual property rights in fostering innovation and protecting creative works. Dr. Bhongade underscored the importance of intellectual property education for academic and research institutions.

Keynote Addresses:

- **Dr. Mangala Hirwade** from Nagpur delivered the first keynote address, offering a broad overview of intellectual property rights. Her presentation covered the different types of intellectual property, including patents, copyrights, trademarks, and trade secrets, and emphasized their importance in safeguarding intellectual assets.
- **Dr. Devendra Kale** from Warud focused on the legal aspects of intellectual property rights in his keynote address. He provided detailed insights into the processes of obtaining and enforcing intellectual property rights, supported by practical examples and case studies.
- **Dr. Adil Jiwani** from Katol spoke on the commercialization of intellectual property. His address covered strategies for licensing and technology transfer, and highlighted the role of institutions in facilitating the commercial use of innovations.
- **Dr. Rushikesh Lavhale** from Warud concluded the keynote sessions with a discussion on the challenges and opportunities in intellectual property management. He provided valuable advice on best practices and common pitfalls in managing intellectual property.

Interactive Session: The workshop included an interactive session where participants engaged with the resource persons through a lively Q&A. This session allowed attendees to seek clarifications and discuss various aspects of intellectual property rights in detail.

Conclusion

The one-day state level workshop on “Intellectual Property Rights” at Jeevan Vikas Mahavidyalaya was a significant success, providing attendees with valuable knowledge and practical insights into intellectual property management. The workshop's interactive format and expert presentations contributed to a highly informative and engaging experience.

Acknowledgments

Special thanks to the chair person, **Dr. Devendra Bhongade**, and the resource persons, **Dr. Mangala Hirwade**, **Dr. Devendra Kale**, **Dr. Adil Jiwani**, and **Dr. Rushikesh Lavhale**, for their contributions to the workshop. The organizing committee and participants also played a crucial role in making the event a success.

Contact Information

- **Address:** Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra
- **Email:** jvmthugaondeo@gmail.com
- **Phone:** 8550971310

Feedback Form

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301
(Maharashtra)

Feedback Form

One-day State Level Workshop on “Intellectual Property Rights”

Date: 17-08-2019

Time: 10.00 am to 5.00 pm

Chair Person:

- **Dr. Devendra Bhongade**, Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Resource Persons:

- **Dr. Mangala Hirwade**, Nagpur
 - **Dr. Devendra Kale**, Warud
 - **Dr. Adil Jiwani**, Katol
 - **Dr. Rushikesh Lavhale**, Warud
-

Participant Information

- **Name:**
 - **Designation:**
 - **Institution/Organization:**
 - **Email:**
 - **Phone:**
-

Feedback Questions

1. Overall Satisfaction:

- How satisfied are you with the overall workshop experience?
 - Very Satisfied
 - Satisfied
 - Neutral
 - Dissatisfied
 - Very Dissatisfied

2. **Relevance of Content:**
 - How relevant was the content of the workshop to your professional needs?
 - Very Relevant
 - Relevant
 - Neutral
 - Irrelevant
 - Very Irrelevant
 3. **Quality of Resource Persons:**
 - How would you rate the knowledge and presentation skills of the resource persons?
 - Excellent
 - Good
 - Average
 - Below Average
 - Poor
 4. **Organization and Logistics:**
 - How would you rate the organization and logistics of the workshop?
 - Excellent
 - Good
 - Average
 - Below Average
 - Poor
 5. **Session Timing:**
 - Was the timing of the sessions convenient for you?
 - Yes
 - No
 6. **Interactive Component:**
 - How engaging was the interactive session with the resource persons?
 - Very Engaging
 - Engaging
 - Neutral
 - Not Engaging
 - Not at All Engaging
 7. **Application of Knowledge:**
 - How likely are you to apply the knowledge and skills gained in your professional role?
 - Very Likely
 - Likely
 - Neutral
 - Unlikely
 - Very Unlikely
 8. **Suggestions for Improvement:**
 - Please provide any suggestions for improving future workshops.
-

Additional Comments

- Any other comments or feedback you would like to share:

Thank you for your participation and valuable feedback!

Contact Information:

- **Address:** Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra
- **Email:** [Insert Email]
- **Phone:** [Insert Phone Number]

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Report on Seven-Day Faculty Development Programme (FDP) on “Green Initiatives and Practices for Environment”

Date: 9 to 15 September 2019 (Time: 10.00 am to 1.00 pm)

Chair Person:

- **Dr. Devendra Bhongade**, Principal, JVMD

Resource Persons:

- **Dr. Jayant Jawanlal**
 - **Dr. Raju Shrirame**
 - **Dr. Satish Mahalle**
 - **Dr. Mangesh Acharya**
 - **Dr. Pravin Gharpure**
 - **Miss Pranali Ingole**
 - **Dr. Yogesh Sarode**
-

Programme Overview

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, organized a seven-day Faculty Development Programme (FDP) on "Green Initiatives and Practices for Environment" from 9th to 15th September 2019. The programme aimed at enhancing the knowledge and skills of the faculty in implementing sustainable and eco-friendly practices within educational institutions and their communities.

Day 1: Inaugural Session

Date: 9th September 2019

Time: 10:00 am - 1:00 pm

The FDP commenced with an inaugural address by Dr. Devendra Bhongade, Principal of Jeevan Vikas Mahavidyalaya. He emphasized the importance of green initiatives and the role of educational institutions in promoting environmental sustainability.

Day 2: Session on Environmental Policies and Practices

Date: 10th September 2019

Resource Person: Dr. Jayant Jawanlal

Dr. Jayant Jawanlal discussed various environmental policies and practices that institutions can adopt to reduce their ecological footprint. The session included a review of successful case studies and practical implementation strategies.

Day 3: Sustainable Waste Management

Date: 11th September 2019

Resource Person: Dr. Raju Shrirame

Dr. Raju Shrirame's session focused on sustainable waste management practices, including segregation, recycling, and composting. He highlighted the importance of reducing waste generation at the source and provided practical tips for effective waste management.

Day 4: Renewable Energy Sources

Date: 12th September 2019

Resource Person: Dr. Satish Mahalle

Dr. Satish Mahalle presented on renewable energy sources such as solar, wind, and biomass energy. He discussed the benefits of transitioning to renewable energy and provided insights into setting up small-scale renewable energy systems in institutions.

Day 5: Water Conservation Techniques

Date: 13th September 2019

Resource Person: Dr. Mangesh Acharya

Dr. Mangesh Acharya's session covered water conservation techniques and their importance

in sustainable development. He provided practical solutions for rainwater harvesting, greywater recycling, and efficient water use practices.

Day 6: Green Campus Initiatives

Date: 14th September 2019

Resource Person: Dr. Pravin Gharpure

Dr. Pravin Gharpure discussed various green campus initiatives that institutions can implement to create a sustainable environment. He shared examples of green buildings, energy-efficient practices, and biodiversity conservation efforts.

Day 7: Interactive Workshop and Valedictory Session

Date: 15th September 2019

Resource Persons: Miss Pranali Ingole and Dr. Yogesh Sarode

The final day included an interactive workshop led by Miss Pranali Ingole and Dr. Yogesh Sarode, where participants engaged in hands-on activities related to green practices. The FDP concluded with a valedictory session, where participants shared their experiences and received certificates of participation.

Conclusion

The seven-day FDP on "Green Initiatives and Practices for Environment" was a resounding success, with active participation and positive feedback from attendees. The sessions provided valuable insights and practical knowledge on implementing sustainable practices, aligning with the institution's commitment to environmental stewardship.

Acknowledgments

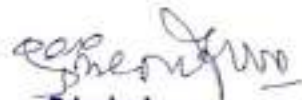
The organizing committee extends its gratitude to the chair person, resource persons, and all participants for their contributions to the success of this FDP. Special thanks to Dr. Devendra Bhongade for his leadership and support in organizing this event.

Contact Information:

- **Address:** Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra
- **Email:** jvmthugaondeo@gmail.com
- **Phone:** 8550971310


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (ISAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Programme Schedule

Seven-Day Faculty Development Programme (FDP) on “Green Initiatives and Practices for Environment”

Date: 9 to 15 September 2019

Time: 10.00 am to 1.00 pm

Chair Person:

- **Dr. Devendra Bhongade**, Principal, JVMD

Resource Persons:

- **Dr. Jayant Jawanlal**
 - **Dr. Raju Shrirame**
 - **Dr. Satish Mahalle**
 - **Dr. Mangesh Acharya**
 - **Dr. Pravin Gharpure**
 - **Miss Pranali Ingole**
 - **Dr. Yogesh Sarode**
-

Day 1: 9th September 2019

10:00 am - 10:30 am: Inaugural Address

10:30 am - 11:30 am: Introduction to Green Initiatives - **Dr. Jayant Jawanlal**

11:30 am - 1:00 pm: Interactive Session and Q&A

Day 2: 10th September 2019

10:00 am - 11:00 am: Environmental Policies and Practices - **Dr. Jayant Jawanlal**

11:00 am - 1:00 pm: Case Studies and Implementation Strategies

Day 3: 11th September 2019

10:00 am - 11:00 am: Sustainable Waste Management - **Dr. Raju Shrirame**

11:00 am - 1:00 pm: Practical Tips and Techniques

Day 4: 12th September 2019

10:00 am - 11:00 am: Renewable Energy Sources - **Dr. Satish Mahalle**

11:00 am - 1:00 pm: Setting Up Renewable Energy Systems

Day 5: 13th September 2019

10:00 am - 11:00 am: Water Conservation Techniques - **Dr. Mangesh Acharya**

11:00 am - 1:00 pm: Rainwater Harvesting and Greywater Recycling

Day 6: 14th September 2019

10:00 am - 11:00 am: Green Campus Initiatives - **Dr. Pravin Gharpure**

11:00 am - 1:00 pm: Energy-Efficient Practices and Biodiversity Conservation

Day 7: 15th September 2019

10:00 am - 11:00 am: Hands-on Workshop - Miss Pranali Ingole and Dr. Yogesh Sarode

11:00 am - 12:00 pm: Interactive Activities

12:00 pm - 1:00 pm: Valedictory Session and Certificate Distribution

Venue:

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Contact Information:

Phone: 8550971310

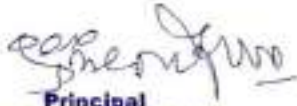
Email: jvmthuagondeo@gmail.com

Note:

Participants are requested to arrive at least 15 minutes before the scheduled start time each day.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

We look forward to your active participation and valuable contributions to the workshop!

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

News Report

Seven-Day Faculty Development Programme (FDP) on "Green Initiatives and Practices for Environment"

Date: 9 to 15 September 2019

Time: 10.00 am to 1.00 pm

Chair Person:

- Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Resource Persons:

- Dr. Jayant Jawanlal
- Dr. Raju Shrirame
- Dr. Satish Mahalle
- Dr. Mangesh Acharya
- Dr. Pravin Gharpure
- Miss Pranali Ingole
- Dr. Yogesh Sarode

Jeevan Vikas Mahavidyalaya in Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur, successfully organized a seven-day Faculty Development Programme (FDP) on "Green Initiatives and Practices for Environment" from September 9 to 15, 2019. The FDP aimed at equipping faculty members with knowledge and skills to implement sustainable and eco-friendly practices in their institutions and communities.

The programme was chaired by Dr. Devendra Bhongade, Principal of Jeevan Vikas Mahavidyalaya, who highlighted the significance of green initiatives and the critical role educational institutions play in fostering environmental stewardship.

Throughout the seven days, various distinguished resource persons delivered insightful sessions:

- **Dr. Jayant Jawanlal** initiated the programme with an introduction to green initiatives and discussed environmental policies and practices.
- **Dr. Raju Shrirame** presented sustainable waste management techniques, focusing on waste segregation, recycling, and composting.
- **Dr. Satish Mahalle** discussed renewable energy sources, emphasizing the transition to solar, wind, and biomass energy.
- **Dr. Mangesh Acharya** covered water conservation techniques, including rainwater harvesting and greywater recycling.
- **Dr. Pravin Gharpure** shared strategies for implementing green campus initiatives, such as energy-efficient practices and biodiversity conservation.
- **Miss Pranali Ingole** and **Dr. Yogesh Sarode** conducted an interactive workshop on the final day, engaging participants in hands-on activities related to green practices.

The FDP concluded with a valedictory session where participants shared their experiences and received certificates of participation. The programme was well-received, with attendees expressing appreciation for the valuable insights and practical knowledge shared by the resource persons.

This initiative by Jeevan Vikas Mahavidyalaya underscores its commitment to promoting environmental sustainability and educating faculty members on green practices. The success

of the FDP is a testament to the collaborative efforts of the organizing committee, resource persons, and participants.

Contact Information:

Address: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra, **Email:** jvmthuagondeo@gmail.com , **Phone:** 8550971310

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Feedback Form

Seven-Day FDP on “Green Initiatives and Practices for Environment”

Date: 9 to 15 September 2019

Time: 10.00 am to 1.00 pm

Chair Person:

- Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Resource Persons:

- Dr. Jayant Jawanlal
 - Dr. Raju Shrirame
 - Dr. Satish Mahalle
 - Dr. Mangesh Acharya
 - Dr. Pravin Gharpure
 - Miss Pranali Ingole
 - Dr. Yogesh Sarode
-

Feedback Form


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (ISAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)

1. Personal Information

- **Name:**
- **Department:**
- **Email:**
- **Phone Number:**

2. Overall Evaluation

- **1. How would you rate the overall organization of the FDP?**
 Excellent Very Good Good Fair Poor
- **2. How would you rate the relevance of the topics covered?**
 Excellent Very Good Good Fair Poor
- **3. How satisfied are you with the quality of the resource persons?**
 Excellent Very Good Good Fair Poor
- **4. How would you rate the effectiveness of the sessions?**
 Excellent Very Good Good Fair Poor

3. Session-Specific Feedback

- **Dr. Jayant Jawanlal's Sessions**
Relevance: Excellent Very Good Good Fair Poor
Presentation Skills: Excellent Very Good Good Fair Poor
- **Dr. Raju Shrirame's Sessions**
Relevance: Excellent Very Good Good Fair Poor
Presentation Skills: Excellent Very Good Good Fair Poor
- **Dr. Satish Mahalle's Sessions**
Relevance: Excellent Very Good Good Fair Poor
Presentation Skills: Excellent Very Good Good Fair Poor
- **Dr. Mangesh Acharya's Sessions**
Relevance: Excellent Very Good Good Fair Poor
Presentation Skills: Excellent Very Good Good Fair Poor
- **Dr. Pravin Gharpure's Sessions**
Relevance: Excellent Very Good Good Fair Poor
Presentation Skills: Excellent Very Good Good Fair Poor
- **Miss Pranali Ingole's Sessions**
Relevance: Excellent Very Good Good Fair Poor
Presentation Skills: Excellent Very Good Good Fair Poor
- **Dr. Yogesh Sarode's Sessions**
Relevance: Excellent Very Good Good Fair Poor
Presentation Skills: Excellent Very Good Good Fair Poor

4. Additional Feedback

- **What did you find most beneficial about the FDP?**
-

- **Suggestions for improvement:**

- **Any other comments:**

5. Future Participation

- **Would you be interested in attending similar programs in the future?**
 Yes No

6. Consent

- **I agree to have my feedback shared anonymously for the improvement of future programs.**
 Yes No

Thank you for your valuable feedback!


Contact Information:

Phone: [Insert Phone Number]

Email: [Insert Email]


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

ACTIVITY REPORT

Two-day National Conference on
**“Academic Libraries in E-Learning Environment:
Role & Prospect”**

January 29-30, 2020

In Academic Collaboration with



Indian Council of Social Science Research (ICSSR)

Organized By

Learning Resource Centre



Submitted By

Dr. Devendra S. Bhongade

Principal

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM (THUGAONDEO)

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur – 441301

(Maharashtra)

About the Conference

Library Science is an interdisciplinary field that focuses on the practices, perspectives, tools of management, information technology, education and other areas to libraries. With the gradual development of ICT's based technologies the traditional ways of teaching is changed in e-learning mode. E-learning is a new concept of virtual learning room, and web based education leading to established virtual university with a view of extended educational opportunities for all, anywhere and anytime. The future education is totally based on e-learning. E- learning has a wide set of application and processes such as web- based leaning computer based learning, virtual class room and digital collaboration. It includes the delivery of content via internet, intranet, extranet (LAN/WAN), audio and videotape, satellite broadcast, interactive TV, CD- ROM and more. E- Learning makes learning interesting, interactive and fun. It has the right blend of content (instruction) and cutting – edge technologies that offer the best benefits. Considering the relevance of this topic the students , teachers and other users, the college committee decided the topic of the Conference on “Academic Libraries in E- Learning Environment : Role & Prospect”.

Objectives

The objective of the conference would be

1. To make the information can be accessed by any one, any time and any place.
2. To makes cost effective and time saving.
3. To offers an opportunity for piecemeal learning.
4. To give cognitive abilities are enhance with e- learning.
5. To give the self –paced learning in other words a slow learner can take time to grasp the thing,
6. To check the Status of the pre-print material with the publisher is known in advance.

Theme

“Academic Libraries in E- learning Environment: Role & Prospect”

Sub- themes

- 1) SWAYAM Initiation of UGC from Academic Libraries
- 2) MOOC Courses
- 3) E-Resources Management from Academics Libraries
- 4) Open Access Repository and Academic Libraries
- 5) E-learning Environment in Learning Resource Centres
- 6) Information Access Control and Authentication
- 7) Privacy Issues and Challenges in Digital Environment of Academic Libraries
- 8) Digital Divides
- 9) Information Security of E-Resources

Programme Schedule

Day- I: (Wednesday, 29 January 2020)	
Registration	09.00 am to 11.00
Breakfast	09.00 am to 10.00 am
Inauguration	10.00 am to 11.30 am
Technical Session- I	11.30 am to 01.00 pm (SWAYAM Initiation and MOOC Courses)
Lunch	01.00 pm to 2.00 pm
Discussion Forum	02.00 pm to 03.30 pm
Tea Break	03.30 pm to 03.45 pm
Technical Session- II	03.45 pm to 05.00 pm (E-Learning Environment in Academic Libraries)
Day- II : (Thursday 30 January 2020)	
Breakfast	09.00 am to 10.00 am
Technical Session- III	10.00 am to 11.30 pm (Privacy Issues and Challenges in Digital Environment
Technical Session- IV	11.30 am to 01.00 pm (Access Repository and Academic Libraries)
Lunch	01.00 pm to 2.00 pm
Panel Discussion	02.00 pm to 03.00 pm
Valedictory Function	03.00 pm to 04.30 pm
Certificate Distribution	04.30 pm & onwards

Two-day National Conference on “Academic Libraries in E-Learning Environment: Role & Prospect”: A Brief Report

Introduction

A Two-day National Conference entitled “Academic Libraries in E-Learning Environment: Role & Prospect” was organized by the Learning Resource Centre with initiative of Internal Quality Assurance Cell (IQAC), Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram (Thugaondeo) on January 29-30, 2020 under the sponsorship of Indian Council of Social Science Research (ICSSR). The seminar brought together academic administrators, library professionals, information scientists, faculty and research scholars to exchange their views and ideas on the role and prospect of current academic libraries in E-Learning Environment. It was indeed an academic exercise intended to assist the participants to become more effective, creative and productive in their endeavours. The highlight of the programme was incorporating technology in working of the library which in turn led to a qualitative change in our attitude towards education.

Inaugural Function



Registration was open till 11.00 am on the first day. 124 delegates from various parts of the country participated in the conference. The conference began lighting lamp and invocation to

God Almighty, followed by University Song and a Welcome Song by Dr. Pramod Bais and chorus. At the outset, Dr. Devendra Bhongade, Principal of the College welcomed the guests and made an introductory remark. The Inaugural Function was presided over by Hon'ble Dr. Bhaskar Vighe, Vice President of the Society. Prof. Vinayak Deshpande, Pro Vice-Chancellor, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur inaugurated the conference and addressed the gathering. Prof. Margam Madhusudhan, Deputy Dean, University of Delhi delivered the Key-note address. Dr. Mangala Hirwade from DLISc, RTM Nagpur University, Nagpur was also present on the occasion. After flower welcome, few guests- the academic stalwarts in the field of Library Profession were felicitated at the hands of the Chief Guest presenting them shawl and mementos. The Inaugural Programme was celebrated by unveiling the CD of 54 Peer Reviewed research papers at the hands of the guests present on the dais. The papers were published in UGC Care listed National E-Journal 'Our Heritage'. On this occasion, the guests also published book of Dr. Raju Shrirame on Economics. Dr. Yogesh Sarode compered the session and Dr. Pranali Ingole proposed the Vote of Thanks.

Technical Session-I: (SWAYAM Initiation & MOOC Courses)



The first Technical Session on 'SWAYAM Initiation & MOOC Courses' was chaired by Dr. Satyaprakash Nikose, Head, DLISc, RTM Nagpur University and was led by Dr. Anilkumar Dhiman, Information Scientist, Gurukul Kangri University, Haridwar and Dr. Ravindra Sarode of Sant Gadgebaba Amravati University, Amravati. In the beginning of the session few best papers were read and the audience had an insight into the issues and concerns about SWAYAM Initiation & MOOC Courses. The speakers focussed on SWAYAM as it is a programme initiated by Government of India and designed to achieve the three cardinal principles of Education Policy viz., access, equity and quality. The objective of this effort was to take the best teaching learning resources to all, including the most disadvantaged. Dr. Aparna Choudhari, Librarian, Binzani Mahavidyalaya, Nagpur worked as Rapporteur.

Discussion Forum



The post-lunch session was in the form of Discussion Forum chaired by Dr. Shalini Lihitkar, Associate Professor, DLISc, RTM Nagpur University. The participants raised questions and had their doubts cleared by Dr. Lihitkar. It was indeed a useful and interactive session as there was a two-way dialogue.

Technical Session-II: (*E-Learning Environment in Academic Libraries*)



This Technical Session discussed about E-Learning Environment in Academic Libraries and was led by two Resource Persons- Dr. Pramod Dakhoye, Former Librarian, RTM Nagpur University and Dr. Umaji Nalhe, President NUCLA. Dr. Umaji Nalhe was the Rapporteur. Dr. Mangala Hirwade, Asso. Professor, DLISc, RTM Nagpur University chaired this session. The main focus of this session was on some general aspects of using e-learning in a modern academic library in the context of the changing role of librarians, role and possibilities of applying e-courses appropriately to diversified users' needs and contemporary education challenges; new opportunities for an institution as well as benefits for library users and teachers. Day One of the Seminar concluded with paper presentations from learned scholars and the sessions were conducted in two venues concurrently.

Technical Session-III: (Privacy Issues and Challenges in Digital Environment)



The Second Day of the Seminar commenced with paper presentations at 10.00 am and followed by fruitful discussions. This technical session of the second day dealt with ‘Privacy Issues and Challenges in Digital Environment’ and was addressed by Dr. Jayant Nandagaoli, Head, DLISc, HPT College, Nashik and Dr. Sunil Astankar, Librarian, Bhadrawati Mahavidyalaya, Bhadrawati. Dr. Niraj Khobragade of R D Arts & Commerce College, Allapalli worked as Rapporteur. Dr. Sunil Urkudkar of Arts & Commerce College, Pulgaon chaired the session. The session focussed light on the Internet and how it profoundly changed our way of life. At the same time, speakers talked about its benefits. The guests expressed the possibility of security threats in our daily life and explored the possibilities of security solutions. The talk was indeed productive and participants thoroughly enjoyed the session and commented it as truly rewarding.

Technical Session-IV: (Open Access Repository & Academic Libraries)



The afternoon session was on ‘Open Access Repository & Academic Libraries’ and led by Dr. Swapnil Dhandade of Sadashiv Atram Mahavidyalaya, Buldhana and Dr. Ramesh Ingole of Nabira Mahavidyalaya, Katol. They talked on Open Access Repository & Academic Libraries. Dr. Mangala Hirwade of DLISc, RTM Nagpur University chaired the session while

Dr. Vijay Dakhoye of Shivaji Science College, Nagpur was the Rapporteur. Here the focus of speakers was on benefits of open access. However, in spite of many positive indications, developing countries are still lagging behind in achieving its full objectives. The noble objective of open access will not be realised if scholars in developing countries merely constitute "active consumers" and "passive contributors" under this initiative. These need to be addressed to make knowledge and information readily and widely available to people irrespective of where they live.

Panel Discussion



Soon after the lunch, Panel Discussion was done in which few stalwarts discussed with participants on few themes of the conference which were of paramount importance from the subject point of view. The Informative session was followed by question answers where in participants candidly asked their queries to the experts and got apt and satisfactory replies. All expressed satisfaction for having fruitful discussion.

Valedictory Session



The two-day National Seminar finally came to an end with an informal feedback in the Valedictory session. Dr. Shraddha Anilkumar, Principal, Dayanand Arya Kannya Mahavidyalaya, Nagpur presided the concluding session. Dr. Nilesh Gawande, Principal, N. Gawande Arts & Commerce College, Sakharkherda was the Chief Guest while Dr. Sanjay Wagh of Arts & Commerce College, Walgaon was the Guest of Honour. Principal and the Convener of the Conference Dr. Devendra Bhongade and Dr. Rajkishor Gupta, Organizing Secretary were also invited to be seated on the dais, while the delegates expressed their happiness for being able to participate in the conference and also gave feedback regarding each Technical Session and the quality and proficiency of the speakers. Dr. Rajkishor Gupta, Organizing Secretary very remarkably summarized the conference report. Conference was further followed with the certificate distribution to the participants. Finally, the College Principal thanked the Organizing Secretary for his competence and perseverance for organising such a conference, and the delegates for their participation and support. He also congratulated the staff, members of organizing committee and the unseen heroes behind the success of this conference whose meticulous planning, ideal execution of duties and hard work made the Conference possible. The Conference was ended with Vande Mataram Song by Dr. Pramod Bais.

Breakfast & Lunch



On both day, breakfast was served to the participants between 9.00 am to 10.00 and a good quality of lunch was organized and served to the guests and the participants in the lush garden of the college premise from 1.00 pm to 2.00 pm. Everyone enjoyed the delicious food and expressed satisfaction.

Result



Most of the participants expressed their feelings about the Conference and admired the administration, punctuality and organization of the Conference. The Conference generated a lot of enthusiasm among the participants. A good quality of 54 research papers were published by the College in reputed UGC Care listed e-Journal 'OUR HERITAGE', (Link-through the link: <https://archives.ourheritagejournal.com/index.php/oh/issue/view/33>) for the benefit of the research scholars and for those interested in this subject. At the same time, good churning of thoughts on the various themes of this conference was carried out which clarified the ideas and added to their knowledge. Definitely it would prove great source information and will help the government in planning and decision.

Conference Brochure

ITINERARY

Day-1 (Wednesday, 27th January, 2020)

Registration : 08:00 AM to 11:00 AM
 Breakfast : 08:00 AM to 09:00 AM
 Registration : 09:00 AM to 11:00 AM
 Inauguration : 11:00 AM to 12:00 PM
 12:00 PM to 01:00 PM : Lunch
 01:00 PM to 02:00 PM : Session
 02:00 PM to 03:00 PM : Session
 03:00 PM to 04:00 PM : Session
 04:00 PM to 05:00 PM : Session
 05:00 PM to 06:00 PM : Session
 06:00 PM to 07:00 PM : Session
 07:00 PM to 08:00 PM : Session
 08:00 PM to 09:00 PM : Session
 09:00 PM to 10:00 PM : Session
 10:00 PM to 11:00 PM : Session
 11:00 PM to 12:00 AM : Session

Day-2 (Thursday, 28th January, 2020)

08:00 AM to 09:00 AM : Breakfast
 09:00 AM to 10:00 AM : Session
 10:00 AM to 11:00 AM : Session
 11:00 AM to 12:00 PM : Session
 12:00 PM to 01:00 PM : Lunch
 01:00 PM to 02:00 PM : Session
 02:00 PM to 03:00 PM : Session
 03:00 PM to 04:00 PM : Session
 04:00 PM to 05:00 PM : Session
 05:00 PM to 06:00 PM : Session
 06:00 PM to 07:00 PM : Session
 07:00 PM to 08:00 PM : Session
 08:00 PM to 09:00 PM : Session
 09:00 PM to 10:00 PM : Session
 10:00 PM to 11:00 PM : Session
 11:00 PM to 12:00 AM : Session

ADVISORY & ORGANIZING COMMITTEE

ADVISORY COMMITTEE

Dr. B. S. Chaudhary	Dr. Anand Kumar	Dr. Ramesh Kumar
Dr. R. S. Chaudhary	Dr. Anand Kumar	Dr. Ramesh Kumar
Dr. R. S. Chaudhary	Dr. Anand Kumar	Dr. Ramesh Kumar
Dr. R. S. Chaudhary	Dr. Anand Kumar	Dr. Ramesh Kumar
Dr. R. S. Chaudhary	Dr. Anand Kumar	Dr. Ramesh Kumar
Dr. R. S. Chaudhary	Dr. Anand Kumar	Dr. Ramesh Kumar
Dr. R. S. Chaudhary	Dr. Anand Kumar	Dr. Ramesh Kumar
Dr. R. S. Chaudhary	Dr. Anand Kumar	Dr. Ramesh Kumar
Dr. R. S. Chaudhary	Dr. Anand Kumar	Dr. Ramesh Kumar
Dr. R. S. Chaudhary	Dr. Anand Kumar	Dr. Ramesh Kumar

ORGANIZING COMMITTEE

Dr. R. S. Chaudhary	Dr. Anand Kumar	Dr. Ramesh Kumar
Dr. R. S. Chaudhary	Dr. Anand Kumar	Dr. Ramesh Kumar
Dr. R. S. Chaudhary	Dr. Anand Kumar	Dr. Ramesh Kumar
Dr. R. S. Chaudhary	Dr. Anand Kumar	Dr. Ramesh Kumar
Dr. R. S. Chaudhary	Dr. Anand Kumar	Dr. Ramesh Kumar
Dr. R. S. Chaudhary	Dr. Anand Kumar	Dr. Ramesh Kumar
Dr. R. S. Chaudhary	Dr. Anand Kumar	Dr. Ramesh Kumar
Dr. R. S. Chaudhary	Dr. Anand Kumar	Dr. Ramesh Kumar
Dr. R. S. Chaudhary	Dr. Anand Kumar	Dr. Ramesh Kumar
Dr. R. S. Chaudhary	Dr. Anand Kumar	Dr. Ramesh Kumar



Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram
 Tel. No. 05624 222222, Fax. No. 05624 222222
 E-mail: jvm@jeevanvikas.ac.in

Organized by: Learning Resource Centre, JVM Program

ABOUT US

ICSSR Sponsored Two-day National Conference on "Academic Libraries in E-learning Environment: Role & Prospect"

Event in Madras,
 The Learning Resource Centre of Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram under the aegis of Academic Member is organizing a Two-day ICSSR Sponsored National Conference on "Academic Libraries in E-learning Environment: Role & Prospect" on 27-28 January 2020. You are cordially invited to attend the conference. You are also requested to be a part of the conference as a speaker/organizer/panelist/submitter/abstract reviewer.

ABOUT US
 Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram is an emerging, innovative institution established by the Government of Tamil Nadu. The college was started in 1986 with a view to provide quality education in the fields of Science, Arts, Commerce, Engineering, and Management. The college has been awarded the status of Autonomous Institution by the Government of Tamil Nadu. The college has been awarded the status of Autonomous Institution by the Government of Tamil Nadu. The college has been awarded the status of Autonomous Institution by the Government of Tamil Nadu.

WORKING WITH THE COLLEGE
 The college is a member of the Tamil Nadu Higher Education Commission (TANUHEC) and is a member of the Tamil Nadu Higher Education Commission (TANUHEC). The college is a member of the Tamil Nadu Higher Education Commission (TANUHEC) and is a member of the Tamil Nadu Higher Education Commission (TANUHEC).

ABOUT THE CONFERENCE
 The conference is a two-day event. The first day will be devoted to the registration, inauguration, and the presentation of papers. The second day will be devoted to the discussion and the presentation of papers.

OBJECTIVES OF THE CONFERENCE

The objectives of the conference are as follows:

- To make the members aware of the latest trends in the field of academic libraries.
- To make the members aware of the latest trends in the field of academic libraries.
- To make the members aware of the latest trends in the field of academic libraries.
- To make the members aware of the latest trends in the field of academic libraries.
- To make the members aware of the latest trends in the field of academic libraries.
- To make the members aware of the latest trends in the field of academic libraries.
- To make the members aware of the latest trends in the field of academic libraries.
- To make the members aware of the latest trends in the field of academic libraries.
- To make the members aware of the latest trends in the field of academic libraries.
- To make the members aware of the latest trends in the field of academic libraries.

THEME:
 "Academic Libraries in E-learning Environment: Role & Prospect"

KEY THEMES:

- Academic Libraries in E-learning Environment: Role & Prospect
- Academic Libraries in E-learning Environment: Role & Prospect
- Academic Libraries in E-learning Environment: Role & Prospect
- Academic Libraries in E-learning Environment: Role & Prospect
- Academic Libraries in E-learning Environment: Role & Prospect
- Academic Libraries in E-learning Environment: Role & Prospect
- Academic Libraries in E-learning Environment: Role & Prospect
- Academic Libraries in E-learning Environment: Role & Prospect
- Academic Libraries in E-learning Environment: Role & Prospect
- Academic Libraries in E-learning Environment: Role & Prospect

CALL FOR PAPERS

Interested persons are invited to submit their research papers, articles, reports, case studies, etc. on the above theme. The papers should be submitted to the Secretary, Learning Resource Centre, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, on or before 15th January 2020. The papers should be submitted to the Secretary, Learning Resource Centre, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, on or before 15th January 2020.

Author's Name: _____
Address: _____
Phone No.: _____
E-mail: _____
Mobile No.: _____

Special Note:

- The papers should be submitted to the Secretary, Learning Resource Centre, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, on or before 15th January 2020.
- The papers should be submitted to the Secretary, Learning Resource Centre, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, on or before 15th January 2020.
- The papers should be submitted to the Secretary, Learning Resource Centre, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, on or before 15th January 2020.

Registration Fee:

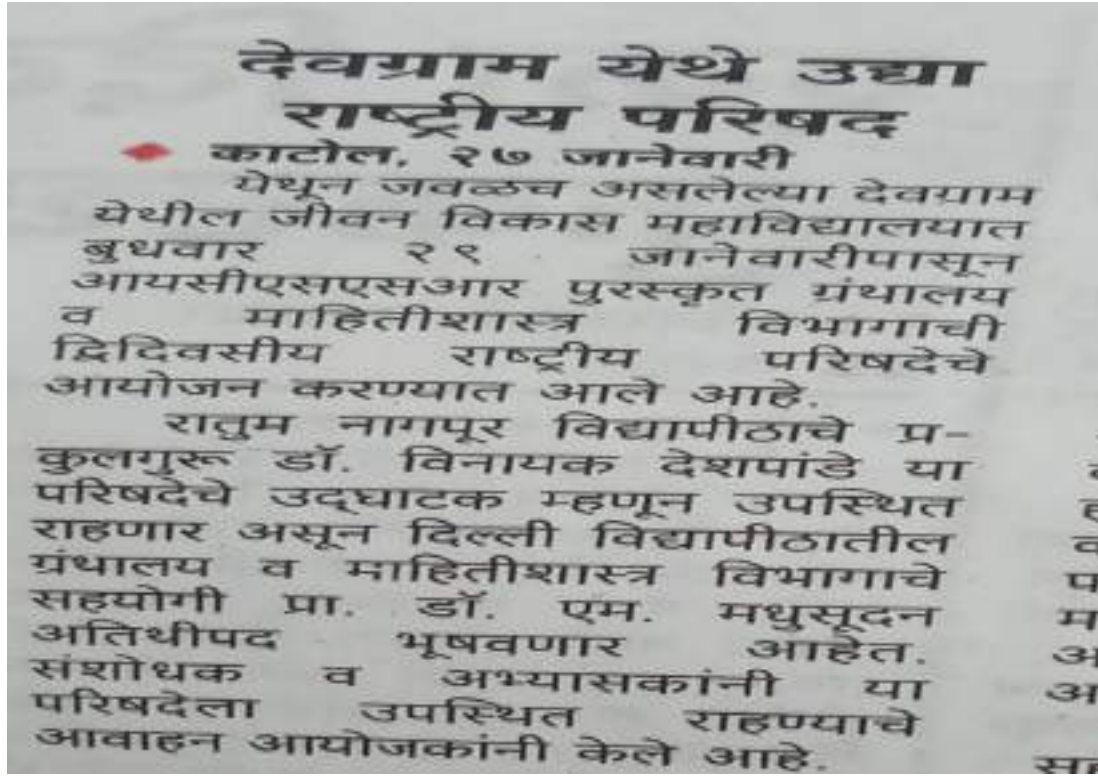
For Authors	Rs. 1000/-
For Librarians	Rs. 500/-
For Students	Rs. 200/-

Publication Fee:

For Authors	Rs. 1000/-
For Librarians	Rs. 500/-
For Students	Rs. 200/-

Accommodation:
 The college will provide accommodation for the participants. The charges for accommodation are as follows:

Single Room	Rs. 1000/-
Double Room	Rs. 2000/-
Triple Room	Rs. 3000/-



लोकमत

ई-लर्निंगमुळेच ज्ञानाच्या क्षेत्रात नवीन क्रांती

प्र-कुलगुरू देशपांडे : ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विभागाचे राष्ट्रीय चर्चासत्र



राष्ट्रीय परिषदेत मार्गदर्शन करताना प्र-कुलगुरू डॉ. विनायक देशपांडे, व्यासपीठावर उपस्थित डॉ. मार्ग मधुसूदन, प्राचार्य डॉ. दिवेंद्र भीमाडे आदी.

लोकमत न्यूज नेटवर्क

जलालखीझा : ई-लर्निंगमुळेच ज्ञानाच्या क्षेत्रात नवीन क्रांती झाल्याचे प्रतिपादन राष्ट्रस्त तुफळेजी महाराज नागपूर विद्यापीठाचे प्र-कुलगुरू डॉ. विनायक देशपांडे यांनी केले. जीवन विकास महाविद्यालय देवग्राम येथे

ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विभागाच्या वतीने अडिडमिक्स लायव्ही ई-लर्निंग एन्व्हायर्मेन्ट वेल ऑफ प्रोस्पेक्ट्स या विषयावर दोन दिवसीय राष्ट्रीय परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते.

या परिषदेच्या उद्घाटनाप्रसंगी देशपांडे यांनी उपस्थित संशोधक

आणि प्राध्यापकांशी संवाद साधला. या सोहळ्याप्रसंगी प्रमुख अतिथी म्हणून दिल्ली विद्यापीठाचे अधिष्ठाता डॉ. मार्ग मधुसूदन उपस्थित होते. याप्रसंगी शोधनिबंधांच्या स्पर्धेचे विभाजन करीत डॉ. राजू शीरामे यांच्या 'खाद्यतेल निर्माण उद्योग व रोजगार संधी' या अर्थशास्त्रावरील लेखन प्रबंधाचे प्रवक्तृत्व डॉ. देशपांडे यांच्या हाते फारण्यात आले.

कार्यक्रमाच्या अख्येक्षस्वानी सभ्येचे उपाध्यक्ष डॉ. भास्कर विप्रे होते. वाकेंडी व्यासपीठावर विद्यापीठाच्या प्रवक्तृत्व व माहितीशास्त्र विभागाचे प्रमुख डॉ. सत्यप्रकाश भिकसे, राष्ट्रीय परिषदेच्या सहसंस्थापक डॉ. मंगला द्विवेले उपस्थित होत्या. परिषदेच्या पहिल्या अध्यास सत्रात ३० शोधनिबंधांचे वाचन करण्यात आले. पाचव्यांशी शोधनिबंधांचे वाचन केले. प्रास्ताविक प्राचार्य डॉ. देवेंद्र भीमाडे यांनी केले. संचालन डॉ. योगेश सरीदे यांनी तर आभार प्रा. प्रणाली इंगोले यांनी सादले.

Conference Certificate



Registration & Feedback

Approved Member
JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM
(In: Madhya Pradesh, Nagpur – 441 301 (M.S.))
ICSSM Sponsored Two-day National Conference on
Academic Librarians in E-learning Environment: Role & Prospect
January 29-30, 2020
REGISTRATION FORM

Name (Prof. Dr. / Mr. / Ms.): _____

Designation: _____

University/College/Organization: _____

Contacting address: _____

Telephone Number: _____

State of Payment Code (NEFT-IFSC) _____

Bank & Branch: _____

Bank Account Number: _____

Payment mode (Type of the account payment mode should appear as 'NEFT' in 'Source' field only).
(Dr. / Other): _____

Agreement
I have accepted the complete Registration form and wish to participate in www.jvmv.ac.in.
I understand that I will have to pay through NEFT and I will send the account copy photograph of
this form to icssm@icssm.org along with the registration form.

Approved Member
JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM
(In: Madhya Pradesh, Nagpur – 441 301 (M.S.))
ICSSM Sponsored Two-day National Conference on
Academic Librarians in E-learning Environment: Role & Prospect
January 29-30, 2020
FEEDBACK FORM

Your sincere and critical feedback about the conference would help us to plan future programs better. Please fill up the duly completed feedback form at the registration counter.

1. Name of the participant: _____

2. Name of Institution/College: _____

3. Contact No. & E-mail id: _____

4. Remarks at the appropriate column: _____

Sr. No	Particulars	Excellent	Very Good	Good	Fair	Poor
1.	Selection of the theme					
2.	The program presented the subject clearly and concisely					
3.	The information provided was relevant to your needs and expectations					
4.	Sufficient opportunity for questions and discussion					
5.	Healthily and food					
6.	Management of the conference					
7.	Overall impression					

5. Highlights of the conference: _____

6. Suggestions (if any): _____

Signature _____

Glimpses of the Conference



Chief Guest entering the Hall



Girls performing Kum Kum Tilak



Guests lighting the Lamp



Participants during the Conference



Felicitation of Guests



Key-note Address by Dr. M. Madhusudhan



Inaugural Address by Dr. Vinayak Deshpande



Presidential Speech by Dr. Bhashkar Vighe



Rangoli at the Entrance



Guest presenting the Best Paper Award



Books Exhibition during Conference



Dr. Devendra Bhongade, Principal felicitating the Organizing Secretary



Feedback of Participant 1



Feedback of Participant 2



Dr. Pramod Bais during Welcome Song



Certificate Distribution

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Three-Day Online Faculty Development Programme for Non-teaching Staff on “MODERN TOOLS OF ICT AND FILE KEEPING”

Date: 10 to 13 December 2020

Time: 10.00 am to 1.00 pm

Programme Schedule:

Day 1: December 10, 2020

10:00 am - 10:30 am: Inaugural Session

Chair Person: Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Speakers: Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator

Coordinator: Dr. Pranali Ingole, FDP Coordinator

10:30 am - 1:00 pm: Session 1: Introduction to ICT Tools

Resource Person: Miss Shital Raut, Devgram

Day 2: December 11, 2020

10:00 am - 12:00 pm: Session 2: Advanced ICT Tools and Applications

Resource Person: Dr. Devendra Kale, Warud

12:00 pm - 1:00 pm: Session 3: File Keeping and Management Techniques

Resource Person: Mr. Rushikesh Lavhale, Warud

Day 3: December 12, 2020

10:00 am - 11:30 am: Session 4: Integrating ICT Tools in Daily Operations

Resource Person: Miss Shital Raut, Devgram

11:30 am - 1:00 pm: Session 5: Hands-on Workshop

Resource Person: Dr. Devendra Kale, Warud

1:00 pm - 1:30 pm: Valedictory Session

Chair Person: Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Speakers: Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator

Coordinator: Dr. Pranali Ingole, FDP Coordinator

Resource Persons:

- Miss Shital Raut, Devgram
- Dr. Devendra Kale, Warud
- Mr. Rushikesh Lavhale, Warud

Chair Persons:

- Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD
- Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator
- Dr. Pranali Ingole, FDP Coordinator

We look forward to your active participation in this programme to enhance your skills in modern ICT tools and file management.

For Further Details Contact:

Dr. Pranali Ingole, FDP Coordinator

Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301

(Maharashtra)


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Three-Day Online Faculty Development Programme for Non-teaching Staff on “MODERN TOOLS OF ICT AND FILE KEEPING”

Date: 10 to 13 December 2020

Time: 10.00 am to 1.00 pm

Registration Form:

Form Fields:

1. **Full Name:**
 - Field Type: Short Answer
 - Required: Yes
2. **Designation:**
 - Field Type: Short Answer
 - Required: Yes
3. **Department:**
 - Field Type: Short Answer
 - Required: Yes
4. **Institution/Organization:**
 - Field Type: Short Answer
 - Required: Yes
5. **Email Address:**
 - Field Type: Short Answer (email validation)
 - Required: Yes
6. **Phone Number:**
 - Field Type: Short Answer (phone number validation)
 - Required: Yes
7. **Session Attendance:**
 - Field Type: Multiple Choice (Check all that apply)
 - Options:
 - Day 1: Introduction to ICT Tools
 - Day 2: Advanced ICT Tools and Applications
 - Day 3: File Keeping and Management Techniques
 - Day 3: Integrating ICT Tools in Daily Operations
 - Day 3: Hands-on Workshop
 - Required: Yes
8. **Comments/Questions:**
 - Field Type: Paragraph
 - Required: No


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Press Note

Title: Jeevan Vikas Mahavidyalaya Hosts Three-Day Online FDP on Modern Tools of ICT and File Keeping

Date: December 14, 2020

Location: Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, a premier institution in Devgram, successfully organized a three-day online Faculty Development Programme (FDP) for non-teaching staff from December 10 to 13, 2020. The programme focused on "Modern Tools of ICT and File Keeping," aiming to enhance the technological skills and file management capabilities of the participants.

The sessions were held from 10:00 AM to 1:00 PM daily, providing comprehensive training on various aspects of ICT tools and techniques. The event was chaired by Dr. Devendra Bhongade, Principal of Jeevan Vikas Mahavidyalaya, with Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator, and Dr. Pranali Ingole, FDP Coordinator, overseeing the programme.

Resource Persons:

- Miss Shital Raut, Devgram
- Dr. Devendra Kale, Warud
- Mr. Rushikesh Lavhale, Warud

The resource persons delivered insightful sessions on the use of modern ICT tools, advanced applications, and effective file keeping techniques. Their expertise and interactive teaching methods were highly appreciated by the participants.

Dr. Devendra Bhongade, in his opening remarks, emphasized the importance of ICT proficiency in today's educational environment. He highlighted the necessity of continuous learning and adaptation to new technologies for non-teaching staff to ensure efficient institutional operations.

Dr. Mangesh Acharya discussed the role of IQAC in promoting quality assurance and improvement in educational institutions. He stressed the need for regular training programmes to keep the staff updated with the latest advancements in technology and administrative practices.

Dr. Pranali Ingole expressed her gratitude to the resource persons and participants for their enthusiastic involvement in the FDP. She mentioned that such programmes are crucial for the professional development of non-teaching staff and contribute significantly to the overall growth of the institution.

The participants, comprising administrative and support staff from various departments, actively engaged in the sessions and appreciated the practical knowledge imparted by the resource persons. They expressed their satisfaction with the content and delivery of the programme and requested more such training sessions in the future.

The three-day FDP concluded with a feedback session, where participants shared their experiences and provided valuable suggestions for future programmes. Certificates of participation were awarded to all attendees.

Jeevan Vikas Mahavidyalaya remains committed to fostering a culture of continuous improvement and professional development among its staff, ensuring the highest standards of efficiency and effectiveness in its operations.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Report on the Three-Day Online Faculty Development Programme for Non-teaching Staff on "Modern Tools of ICT and File Keeping"

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Date: 10th to 13th December 2020 (Time 10:00 am to 1:00 pm)

Overview

The Jeevan Vikas Mahavidyalaya successfully organized a three-day online Faculty Development Programme (FDP) for non-teaching staff on "Modern Tools of ICT and File Keeping" from 10th to 13th December 2020. The event aimed to equip non-teaching staff with modern ICT tools and techniques for efficient file management and administrative tasks.

Chair Person

- Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD
- Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator
- Dr. Prnali Ingole, FDP Coordinator

Resource Persons

- Shri. Ashokji Gharpure, Ex. Superintendent, Bharsingi
- Dr. Ramesh Ingole, Librarian, Nabira College, Katol
- Mr. Devendra Wasade, Devgram

Objectives

- To familiarize non-teaching staff with modern ICT tools.
- To enhance skills in digital file keeping and management.
- To improve the efficiency of administrative tasks through technology.

Programme Schedule

Date	Time	Session Topic	Resource Person
10-Dec-2020	10:00 am - 1:00 pm	Introduction to Modern ICT Tools	Shri. Ashokji Gharpure
11-Dec-2020	10:00 am - 1:00 pm	Digital File Keeping and Management	Dr. Ramesh Ingole
12-Dec-2020	10:00 am - 1:00 pm	Practical Applications and Case Studies	Mr. Devendra Wasade
13-Dec-2020	10:00 am - 1:00 pm	Interactive Session and Q&A	All Resource Persons

Detailed Report

Day 1: Introduction to Modern ICT Tools

The FDP commenced with a welcome address by Dr. Devendra Bhongade, highlighting the importance of ICT in the administrative sector. Shri. Ashokji Gharpure then introduced various modern ICT tools that can be utilized for administrative tasks. The session covered tools for communication, data management, and online collaboration.

Day 2: Digital File Keeping and Management

Dr. Ramesh Ingole conducted an in-depth session on digital file keeping and management. He discussed the best practices for organizing digital files, ensuring data security, and using software for efficient file management. Participants engaged in hands-on activities to practice these techniques.

Day 3: Practical Applications and Case Studies

Mr. Devendra Wasade presented practical applications and case studies demonstrating the use of ICT tools in real-world scenarios. He provided examples from various institutions and guided participants on implementing similar practices in their work environment.

Day 4: Interactive Session and Q&A

The final day featured an interactive session where participants shared their experiences and asked questions. All resource persons were present to provide insights and solutions to the queries raised. The session concluded with a vote of thanks by Dr. Pranali Ingole, acknowledging the contributions of the resource persons and the active participation of the attendees.

Feedback

The feedback collected from participants indicated a high level of satisfaction with the FDP. Attendees appreciated the practical approach of the sessions and the relevance of the topics covered. Suggestions for future programs included more advanced training on specific ICT tools and longer duration for hands-on practice.

Conclusion

The three-day online Faculty Development Programme for non-teaching staff on "Modern Tools of ICT and File Keeping" was a resounding success. It provided valuable knowledge and skills to the participants, enhancing their efficiency in administrative tasks. The programme achieved its objectives and set a precedent for future training initiatives.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Brochure

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Three-Day Online Faculty Development Programme for Non-teaching Staff on "Modern Tools of ICT and File Keeping"

Date: 10th to 13th December 2020

Time: 10.00 am to 1.00 pm

Programme Highlights:

- Comprehensive sessions on the latest ICT tools.
- Hands-on training for effective file keeping.
- Interactive Q&A sessions with experienced resource persons.

Chair Person:

- **Dr. Devendra Bhongade**
 - Principal, JVMD

Coordinators:

- **Dr. Mangesh Acharya**
 - IQAC Coordinator
- **Dr. Pranali Ingole**
 - FDP Coordinator

Resource Persons:

- **Shri. Ashokji Gharpure**
 - Ex. Superintendent, Bharsingi
- **Dr. Ramesh Ingole**
 - Librarian, Nabira College, Katol
- **Mr. Devendra Wasade**
 - Devgram

Programme Schedule:

Date	Time	Topic	Resource Person
10-Dec-2020	10:00 am - 1:00 pm	Introduction to Modern ICT Tools	Shri. Ashokji Gharpure
11-Dec-2020	10:00 am - 1:00 pm	Digital File Keeping and Management	Dr. Ramesh Ingole
12-Dec-2020	10:00 am - 1:00 pm	Practical Applications and Case Studies	Mr. Devendra Wasade
13-Dec-2020	10:00 am - 1:00 pm	Interactive Session and Q&A	All Resource Persons

Objectives:

- Equip non-teaching staff with modern ICT tools.
 - Enhance skills in digital file keeping and management.
 - Improve administrative efficiency through technology.
-

Contact Information:

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301

Email: jvmthugaondeo@gmail.com

Phone: 8550971310


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Google Form

Form Title: Feedback Form for Three-Day Online FDP on Modern Tools of ICT and File Keeping

Form Description: Thank you for participating in the Three-Day Online Faculty Development Programme for Non-teaching Staff on "Modern Tools of ICT and File Keeping" held from 10th to 13th December 2020. We value your feedback as it helps us improve our future events.

Chair Person:

- Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD
- Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator
- Dr. Pranali Ingole, FDP Coordinator

Resource Persons:

- Shri. Ashokji Gharpure, Ex. Superintendent, Bharsingi
- Dr. Ramesh Ingole, Librarian, Nabira College, Katol
- Mr. Devendra Wasade, Devgram

Please take a few minutes to fill out this feedback form.

Form Fields:

1. **Full Name**
 - Short answer
2. **Email Address**
 - Short answer
3. **Contact Number**
 - Short answer
4. **Overall Satisfaction with the FDP**
 - Linear scale (1-5, 1 being very dissatisfied and 5 being very satisfied)
5. **Quality of the Resource Persons**
 - Linear scale (1-5, 1 being very poor and 5 being excellent)
6. **Relevance of Topics Covered**
 - Linear scale (1-5, 1 being very irrelevant and 5 being very relevant)
7. **Effectiveness of the ICT Tools Demonstrated**
 - Linear scale (1-5, 1 being very ineffective and 5 being very effective)
8. **Organization and Management of the Event**
 - Linear scale (1-5, 1 being very poor and 5 being excellent)
9. **What Did You Like Most About the FDP?**
 - Paragraph
10. **Suggestions for Improvement**
 - Paragraph
11. **Would You Recommend This FDP to Others?**
 - Multiple choice (Yes, No, Maybe)
12. **Any Additional Comments or Feedback**
 - Paragraph

Confirmation Section: Confirmation Message: Thank you for your valuable feedback. Your input is greatly appreciated and will help us improve our future programs



Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)



Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram Organizes Online Faculty Development Programme

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra) - Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram is pleased to announce the successful completion of a three-day online Faculty Development Programme for non-teaching staff on "Modern Tools of ICT and File Keeping." The programme was held from 10th to 13th December 2020, from 10.00 am to 1.00 pm each day.

The FDP aimed to equip the non-teaching staff with modern ICT tools and enhance their skills in digital file keeping and management to improve administrative efficiency.

Chair Person:

- **Dr. Devendra Bhongade**, Principal, JVMD

Coordinators:

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator
- **Dr. Pranali Ingole**, FDP Coordinator

Resource Persons:

- **Shri. Ashokji Gharpure**, Ex. Superintendent, Bharsingi
- **Dr. Ramesh Ingole**, Librarian, Nabira College, Katol
- **Mr. Devendra Wasade**, Devgram

The programme included comprehensive sessions on the latest ICT tools, hands-on training for effective file keeping, and interactive Q&A sessions with the resource persons. The event provided an enriching learning experience designed to enhance administrative skills and keep the staff updated with the latest technological advancements.

Dr. Devendra Bhongade, Principal of JVMD, expressed his gratitude to the resource persons and participants for their active involvement and making the programme a grand success.

For further information, please contact: **Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram**

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301

Email: info@jvmdcollege.com

Phone: 0712-1234567

This initiative is part of Jeevan Vikas Mahavidyalaya's ongoing efforts to empower its staff through continuous education and technology


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Report on One-Day National Webinar on
“NEW EDUCATION POLICY: ISSUES & CONCERNS”

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Date: 30th August 2020

Time: 10.00 am to 5.00 pm

Chair Persons

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator

Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator

Resource Persons

Dr. Mangala Hirwade, Nagpur

Dr. Anup Kumar Singh, Pandhurna, MP

Dr. Ravindra Sarode, Amravati

Overview

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram organized a one-day national webinar on the topic “NEW EDUCATION POLICY: ISSUES & CONCERNS” on 30th August 2020. The webinar aimed to discuss and deliberate on various aspects, challenges, and opportunities presented by the New Education Policy (NEP) 2020.

Objectives

To provide an understanding of the key features of NEP 2020.

To identify and discuss the potential issues and concerns related to the implementation of NEP 2020.

To explore the opportunities NEP 2020 offers for educational institutions.

Inaugural Session

The webinar commenced with an inaugural session where **Dr. Devendra Bhongade**, Principal of JVMD, welcomed all participants and emphasized the importance of the New Education Policy. **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator, provided an overview of the webinar, and **Dr. Yogesh Sarode**, FDP Coordinator, discussed the schedule and expected outcomes.

Sessions and Resource Persons

Session 1: Topic: Key Features of NEP 2020 **Resource Person:** **Dr. Mangala Hirwade** Dr. Hirwade provided a comprehensive overview of the New Education Policy, highlighting its key features and objectives. The session included a discussion on the policy's vision for transforming the education system in India.

Session 2: Topic: Implementation Challenges and Solutions

Resource Person: **Dr. Anup Kumar Singh**

Dr. Singh addressed the potential challenges in implementing NEP 2020, particularly in rural and semi-urban areas. He suggested practical solutions and strategies for overcoming these challenges.

Session 3: Topic: Opportunities for Educational Institutions

Resource Person: Dr. Ravindra Sarode Dr. Sarode focused on the opportunities NEP 2020 presents for higher educational institutions. He discussed how institutions can leverage the policy to enhance the quality of education and foster innovation.

Participation and Engagement

The webinar saw active participation from faculty members, researchers, and students from various educational institutions across the country. Interactive sessions and Q&A segments facilitated a deeper understanding of the NEP and encouraged participants to share their views and experiences.

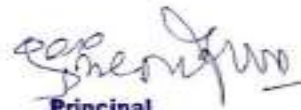
Feedback and Conclusion

Feedback from participants indicated a high level of satisfaction with the content and delivery of the webinar. Many appreciated the insightful discussions and practical advice provided by the resource persons.

In his closing remarks, **Dr. Devendra Bhongade** emphasized the need for continuous dialogue and collaboration among educational stakeholders to successfully implement NEP 2020. He thanked the resource persons and participants for their valuable contributions. Certificates of participation were distributed to all attendees, marking the successful conclusion of the one-day national webinar.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgam (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Brochure

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

One-Day National Webinar on “NEW EDUCATION POLICY: ISSUES & CONCERNS”

Date: 30th August 2020
Time: 10.00 am to 5.00 pm

Chair Persons

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD
Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator
Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator

Resource Persons

Dr. Mangala Hirwade, Nagpur
Dr. Anup Kumar Singh, Pandhurna, MP
Dr. Ravindra Sarode, Amravati

Webinar Highlights

In-Depth Analysis: Detailed examination of the New Education Policy (NEP) 2020.
Implementation Strategies: Addressing challenges and providing solutions for effective implementation.

Interactive Sessions: Engaging discussions and Q&A with expert resource persons.
Future Opportunities: Exploring opportunities NEP 2020 presents for educational institutions.

Objectives

To provide a comprehensive understanding of NEP 2020.
To discuss potential issues and concerns related to NEP 2020 implementation.
To explore the opportunities NEP 2020 offers for educational institutions.

Program Schedule

10:00 am - 10:30 am: Inaugural Session
Welcome Address by Dr. Devendra Bhongade
Overview by Dr. Mangesh Acharya
Schedule and Outcomes by Dr. Yogesh Sarode

10:30 am - 12:00 pm: Session 1
Key Features of NEP 2020 by Dr. Mangala Hirwade

12:00 pm - 1:30 pm: Session 2
Implementation Challenges and Solutions by Dr. Anup Kumar Singh

1:30 pm - 2:30 pm: Lunch Break

2:30 pm - 4:00 pm: Session 3
Opportunities for Educational Institutions by Dr. Ravindra Sarode

4:00 pm - 5:00 pm: Interactive Q&A Session

5:00 pm: Closing Remarks and Certificate Distribution
Closing by Dr. Devendra Bhongade

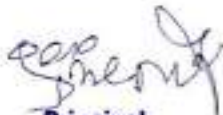
Registration Details

Registration Fee: Free
Last Date for Registration: 25th August 2020

Contact Us: Address: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVMD Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Google Form

Form Title: Registration for One-Day National Webinar on “NEW EDUCATION POLICY: ISSUES & CONCERNS”

Form Description:

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Event Details:

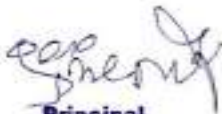
- **Title:** One-Day National Webinar on “NEW EDUCATION POLICY: ISSUES & CONCERNS”
- **Date:** 30 August 2020
- **Time:** 10.00 am to 5.00 pm
- **Chair Persons:**
 - Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD
 - Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator
 - Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator
- **Resource Persons:**
 - Dr. Mangala Hirwade, Nagpur
 - Dr. Anup Kumar Singh, Pandhurna, MP
 - Dr. Ravindra Sarode, Amravati

Form Questions:

1. **Full Name:** (Short Answer)
 - Required
2. **Email Address:** (Short Answer)
 - Required
3. **Contact Number:** (Short Answer)
 - Required
4. **Institution/Organization:** (Short Answer)
 - Required
5. **Designation:** (Short Answer)
 - Required
6. **City:** (Short Answer)
 - Required
7. **State:** (Short Answer)
 - Required
8. **How did you hear about this webinar?** (Multiple Choice)
 - Email
 - Social Media
 - Colleague/Friend
 - Website
 - Other (Please specify)
9. **Any specific questions or topics you would like to be addressed during the webinar?** (Paragraph)


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Programme Schedule
Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301
(Maharashtra)

One-Day National Webinar on “NEW EDUCATION POLICY: ISSUES & CONCERNS”

Date: 30 August 2020

Time: 10.00 am to 5.00 pm

Chair Persons:

- Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD
- Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator
- Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator

Resource Persons:

- Dr. Mangala Hirwade, Nagpur
- Dr. Anup Kumar Singh, Pandhurna, MP
- Dr. Ravindra Sarode, Amravati

Detailed Schedule

10:00 AM - 10:15 AM: Inauguration and Welcome Address

- Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

10:15 AM - 10:30 AM: Keynote Address

- Dr. Mangala Hirwade, Nagpur

10:30 AM - 11:30 AM: Session 1 - Introduction to New Education Policy

11:30 AM - 11:45 AM: Tea Break

11:45 AM - 12:45 PM: Session 2 - Implementation Strategies and Challenges

- Dr. Anup Kumar Singh, Pandhurna, MP

12:45 PM - 1:30 PM: Lunch Break

1:30 PM - 2:30 PM: Session 3 - NEP and Higher Education Reforms

- Dr. Ravindra Sarode, Amravati

2:30 PM - 3:30 PM: Session 4 - Impact on School Education

- Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator

3:30 PM - 3:45 PM: Tea Break

3:45 PM - 4:30 PM: Panel Discussion and Q&A

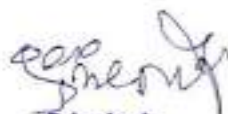
- All Resource Persons

4:30 PM - 5:00 PM: Closing Remarks and Vote of Thanks

- Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator
- Dr. Pranali Ingole


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Online Feedback Form
Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301
(Maharashtra)

One-Day National Webinar on
“NEW EDUCATION POLICY: ISSUES & CONCERNS”

Date: 30 August 2020
Time: 10.00 am to 5.00 pm

Chair Persons:

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD
Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator
Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator

Resource Persons:

Dr. Mangala Hirwade, Nagpur
Dr. Anup Kumar Singh, Pandhurna, MP
Dr. Ravindra Sarode, Amravati

Online Feedback Form

Google Forms Link: One-Day National Webinar on NEW EDUCATION POLICY: ISSUES & CONCERNS

Personal Information:

1. **Name:** [Short Answer]
2. **Designation:** [Short Answer]
3. **Institution:** [Short Answer]
4. **Contact Number:** [Short Answer]
5. **Email Address:** [Short Answer]

Session Ratings:

Please rate the following aspects of the webinar on a scale of 1 to 5, where 1 is Poor and 5 is Excellent.

6. **Content Relevance:**
 - Dr. Mangala Hirwade's Session: [1] [2] [3] [4] [5]
 - Dr. Anup Kumar Singh's Session: [1] [2] [3] [4] [5]
 - Dr. Ravindra Sarode's Session: [1] [2] [3] [4] [5]
7. **Speaker Effectiveness:**
 - Dr. Mangala Hirwade: [1] [2] [3] [4] [5]
 - Dr. Anup Kumar Singh: [1] [2] [3] [4] [5]
 - Dr. Ravindra Sarode: [1] [2] [3] [4] [5]
8. **Organization and Management:**
 - Registration Process: [1] [2] [3] [4] [5]
 - Session Coordination: [1] [2] [3] [4] [5]
 - Time Management: [1] [2] [3] [4] [5]
9. **Overall Experience:**
 - Webinar Experience: [1] [2] [3] [4] [5]
 - Technical Support: [1] [2] [3] [4] [5]
 -


Comments and Suggestions:

10. **What did you find most beneficial about the webinar?** [Long Answer]
11. **What improvements would you suggest for future webinars?** [Long Answer]
12. **Any other comments or suggestions:** [Long Answer]

Thank you for your valuable feedback!


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301
Report
Seven-day FDP on "Outcome Based Education"
Organized by
IQAC

Event: Seven-day Faculty Development Programme (FDP) on "Outcome Based Education"

Date: 25-31 July 2020

Time: 10.00 am to 1.00 pm

Chair Person:

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator

Dr. Raju Shrirame, FDP Coordinator

Resource Persons:

Dr. Mangesh Acharya

Dr. Yogesh Sarode

Dr. Pranali Ingole

Dr. Pravin Gharpure

Dr. Rajkishor Gupta

Dr. Devendra Kale

Dr. Dipak Arajpure

Mr. Prashant Dakhole

Mr. Ankush Bobde

Mr. Nagesh Dhobale

Mr. Pritam Sukhadeve

Overview:

The Seven-day Faculty Development Programme (FDP) on "Outcome Based Education" was successfully conducted from 25th to 31st July 2020 at Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram. The FDP aimed to enhance the teaching skills and knowledge of faculty members, focusing on the principles and practices of Outcome Based Education (OBE).

Day 1:

The event was inaugurated by Dr. Devendra Bhongade, Principal of JVMD, who emphasized the importance of OBE in modern education. Dr. Mangesh Acharya provided an overview of the FDP and its objectives. The first session was conducted by Dr. Mangesh Acharya, who introduced the concept of OBE and its significance.

Day 2:

Dr. Yogesh Sarode presented on designing curriculum and assessments aligned with OBE. The interactive session included case studies and practical examples to help participants understand the application of OBE in different disciplines.

Day 3:

Dr. Pranali Ingole discussed the methods of implementing OBE in classrooms. She highlighted the role of teachers in creating an outcome-focused learning environment and shared best practices for effective teaching.

Day 4:

Dr. Pravin Gharpure covered the topic of assessment strategies in OBE. He explained various formative and summative assessment techniques and how they can be used to measure learning outcomes effectively.

Day 5:

Dr. Rajkishor Gupta and Dr. Devendra Kale jointly conducted a session on the challenges and solutions in OBE implementation. They shared their experiences and provided practical tips to overcome common obstacles.

Day 6:

Dr. Dipak Arajpure and Mr. Prashant Dakhole focused on the use of technology in OBE. They demonstrated various tools and platforms that can facilitate outcome-based learning and assessment.

Day 7:

The final day included presentations by Mr. Ankush Bobde, Mr. Nagesh Dhobale, and Mr. Pritam Sukhadeve on case studies and success stories of OBE implementation. The FDP concluded with a feedback session, where participants shared their experiences and suggestions.

Feedback:

Participants appreciated the comprehensive coverage of OBE topics and the interactive nature of the sessions. They expressed their readiness to implement the learned practices in their teaching methods.

Conclusion:

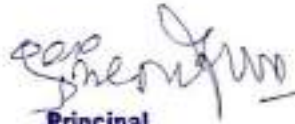
The Seven-day FDP on "Outcome Based Education" was a resounding success, providing valuable insights and practical knowledge to the faculty members. The event was instrumental in equipping them with the necessary tools and techniques to enhance their teaching practices and improve student learning outcomes.

Prepared by:

Dr. Mangesh Acharya
Coordinator, IQAC
Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Programme Schedule
Seven-day FDP on "Outcome Based Education"
Date: 25-31 July 2020
Time: 10.00 am to 1.00 pm

Chair Persons:

- Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD
- Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator
- Dr. Raju Shrirame, FDP Coordinator

Resource Persons:

- Dr. Mangesh Acharya
- Dr. Yogesh Sarode
- Dr. Pranali Ingole
- Dr. Pravin Gharpure
- Dr. Rajkishor Gupta
- Dr. Devendra Kale
- Dr. Dipak Arajpure
- Mr. Prashant Dakhole
- Mr. Ankush Bobde
- Mr. Nagesh Dhobale
- Mr. Pritam Sukhadeve

Daily Schedule:

25th July 2020

10:00 am - 11:00 am: Inauguration and Introduction to OBE - *Dr. Devendra Bhongade, Dr. Mangesh Acharya*
11:00 am - 1:00 pm: Overview of Outcome Based Education - *Dr. Mangesh Acharya*

26th July 2020

10:00 am - 11:30 am: Curriculum Design in OBE - *Dr. Yogesh Sarode*
11:30 am - 1:00 pm: Assessment Strategies - *Dr. Pranali Ingole*

27th July 2020

10:00 am - 11:30 am: Teaching Techniques for OBE - *Dr. Pravin Gharpure*
11:30 am - 1:00 pm: Implementation Challenges - *Dr. Rajkishor Gupta*

28th July 2020

10:00 am - 11:30 am: Case Studies in OBE - *Dr. Devendra Kale*
11:30 am - 1:00 pm: Evaluation Methods - *Dr. Dipak Arajpure*

29th July 2020

10:00 am - 11:30 am: Integrating Technology in OBE - *Mr. Prashant Dakhole*
11:30 am - 1:00 pm: Interactive Session and Q&A - *Mr. Ankush Bobde*

30th July 2020

10:00 am - 11:30 am: Feedback and Improvement - *Mr. Nagesh Dhobale*
11:30 am - 1:00 pm: Best Practices in OBE - *Mr. Pritam Sukhadeve*

31st July 2020

10:00 am - 11:30 am: Reflection and Future Directions - *Dr. Mangesh Acharya*

11:30 am - 1:00 pm: Valedictory Session and Certificate Distribution - *Dr. Devendra Bhongade*

Venue: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Note: All participants are requested to be present at least 15 minutes before the scheduled time. Attendance is mandatory for all sessions to receive the completion certificate


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Seven-day FDP on "Outcome Based Education"

Date: 25-31 July 2020

Time: 10.00 am to 1.00 pm

Chair Persons:

- Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD
- Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator
- Dr. Raju Shrirame, FDP Coordinator

Resource Persons:

- Dr. Mangesh Acharya
- Dr. Yogesh Sarode
- Dr. Pranali Ingole
- Dr. Pravin Gharpure
- Dr. Rajkishor Gupta
- Dr. Devendra Kale
- Dr. Dipak Arajpure
- Mr. Prashant Dakhole
- Mr. Ankush Bobde
- Mr. Nagesh Dhobale
- Mr. Pritam Sukhadeve

News Report:

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram recently conducted a highly successful seven-day Faculty Development Programme (FDP) on "Outcome Based Education" from 25th to 31st July 2020. The event, aimed at enhancing the teaching capabilities of the faculty, was held daily from 10.00 am to 1.00 pm.

The FDP was inaugurated by the esteemed Principal, Dr. Devendra Bhongade, and saw active participation from numerous educators. The programme was coordinated by Dr. Mangesh Acharya and Dr. Raju Shrirame.

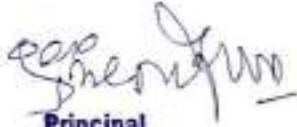
The sessions covered a wide range of topics essential for implementing Outcome Based Education (OBE). Notable sessions included the introduction to OBE by Dr. Mangesh Acharya, curriculum and assessment design by Dr. Yogesh Sarode, and the practical implementation of OBE in the classroom by Dr. Pranali Ingole. Each session was designed to provide comprehensive insights and practical approaches to OBE.

Participants lauded the FDP for its depth and interactivity. The resource persons, including experts like Dr. Pravin Gharpure, Dr. Rajkishor Gupta, and Dr. Devendra Kale, shared valuable experiences and case studies. The concluding sessions by Mr. Prashant Dakhole, Mr. Ankush Bobde, Mr. Nagesh Dhobale, and Mr. Pritam Sukhadeve highlighted success stories and effective strategies in OBE implementation.

This FDP has significantly empowered the faculty members with advanced knowledge and practical skills in Outcome Based Education, promising a positive impact on the academic environment at Jeevan Vikas Mahavidyalaya. **Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram** continues to strive for excellence in education by organizing such impactful programmes, contributing to the overall development of educators and students alike.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)
Feedback Form
Seven-day FDP on "Outcome Based Education"
Date: 25-31 July 2020
Time: 10.00 am to 1.00 pm

Chair Person:

- Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD
- Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator
- Dr. Raju Shirame, FDP Coordinator

Resource Persons:

- Dr. Mangesh Acharya
- Dr. Yogesh Sarode
- Dr. Pranali Ingole
- Dr. Pravin Gharpure
- Dr. Rajkishor Gupta
- Dr. Devendra Kale
- Dr. Dipak Arajpure
- Mr. Prashant Dakhole
- Mr. Ankush Bobde
- Mr. Nagesh Dhobale
- Mr. Pritam Sukhadeve

Participant Information:

1. Name: _____
2. Designation: _____
3. Department: _____
4. Contact Number: _____
5. Email: _____

Feedback Questions:

1. How would you rate the overall organization of the FDP?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
2. How relevant and useful were the topics covered?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
3. How would you rate the knowledge and presentation skills of the resource persons?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
4. How would you rate the interaction and Q&A sessions?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor

5. How would you rate the provided materials and resources?
- Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
6. How would you rate the duration and scheduling of the sessions?
- Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
7. Were the facilities and arrangements satisfactory?
- Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
8. Please provide any suggestions or comments for future FDPs:
-
-

Thank you for your valuable feedback!


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Programme Schedule

Seven-day FDP on "Use of ICT Based Tools & Techniques"

Date: 16 - 22 August 2020

Time: 10.00 am to 1.00 pm

Chair Person:

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator

Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator

Resource Persons:

Dr. Mangesh Acharya

Dr. Yogesh Sarode

Dr. Pranali Ingole

Dr. Pravin Gharpure

Dr. Devendra Kale

Miss Shital Raut

Daily Schedule:

Day 1: 16th August 2020

10:00 am - 10:30 am: Inauguration and Welcome Address

10:30 am - 12:00 pm: Session 1: Introduction to ICT in Education (Dr. Mangesh Acharya)

12:00 pm - 01:00 pm: Q&A and Interactive Discussion

Day 2: 17th August 2020

10:00 am - 11:30 am: Session 2: Effective Use of E-Learning Platforms (Dr. Yogesh Sarode)

11:30 am - 01:00 pm: Practical Demonstrations and Hands-on Activities

Day 3: 18th August 2020

10:00 am - 11:30 am: Session 3: Tools for Interactive Learning (Dr. Pranali Ingole)

11:30 am - 01:00 pm: Case Studies and Implementation Strategies

Day 4: 19th August 2020

10:00 am - 11:30 am: Session 4: Advanced ICT Techniques (Dr. Pravin Gharpure)

11:30 am - 01:00 pm: Group Activities and Feedback

Day 5: 20th August 2020

10:00 am - 11:30 am: Session 5: ICT for Assessment and Evaluation (Dr. Devendra Kale)

11:30 am - 01:00 pm: Workshop and Practice Sessions

Day 6: 21st August 2020

10:00 am - 11:30 am: Session 6: Integration of ICT in Curriculum (Dr. Mangesh Acharya)

11:30 am - 01:00 pm: Collaborative Projects and Presentations

Day 7: 22nd August 2020

10:00 am - 11:30 am: Session 7: Future Trends in ICT for Education (Dr. Yogesh Sarode)

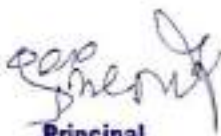
11:30 am - 12:30 pm: Valedictory Session and Certificate Distribution

12:30 pm - 01:00 pm: Closing Remarks and Vote of Thanks

Note: Participants are requested to bring their laptops/tablets for the hands-on sessions. Refreshments will be provided during breaks


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Registration Form

Seven-day FDP on "Use of ICT Based Tools & Techniques"

Date: 16 - 22 August 2020

Time: 10.00 am to 1.00 pm

Chair Person:

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator

Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator

Resource Persons:

Dr. Mangesh Acharya

Dr. Yogesh Sarode

Dr. Pranali Ingole

Dr. Pravin Gharpure

Dr. Devendra Kale

Miss Shital Raut

Participant Details:

Name: _____

Designation: _____

Department: _____

Institution: _____

Address: _____

City: _____

State: _____

Pin Code: _____

Email: _____

Contact Number: _____

Do you have a laptop/tablet for hands-on sessions?

Yes

No

Any Specific Expectations from the FDP:

Office Use Only:

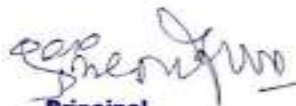
Received by: _____

Date: _____

Remarks: _____


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thuganodeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thuganodeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Feedback Form
Seven-Day FDP on “Use of ICT Based Tools & Techniques”
Date: 16th - 22nd August 2020 (Time: 10.00 am to 1.00 pm)

Chair Person:

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD
Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator
Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator

Resource Persons:

Dr. Mangesh Acharya
Dr. Yogesh Sarode
Dr. Pranali Ingole
Dr. Pravin Gharpure
Dr. Devendra Kale
Miss Shital Raut

Participant's Details:

Name:

Designation:

Department:

Institution:

Email:

Contact Number:

Feedback

1. **How would you rate the overall organization of the FDP?**
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
2. **How would you rate the quality of the content delivered?**
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
3. **How would you rate the knowledge and expertise of the resource persons?**
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
4. **How would you rate the practical applicability of the ICT tools and techniques discussed?**
 - Excellent
 - Very Good

- Good
 - Fair
 - Poor
5. **How satisfied are you with the time management and scheduling of the sessions?**
- Very Satisfied
 - Satisfied
 - Neutral
 - Dissatisfied
 - Very Dissatisfied
6. **How would you rate the interaction and engagement during the sessions?**
- Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
7. **Please provide your feedback on the facilities and resources provided during the FDP:**
- Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
8. **Would you recommend this FDP to your colleagues?**
- Yes
 - No
9. **Any additional comments or suggestions for improvement:**

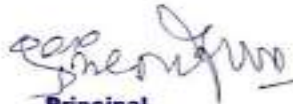
Signature: _____

Date: _____

Thank you for your valuable feedback!


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thuganodeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thuganodeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Report on Seven-Day FDP on “Use of ICT Based Tools & Techniques”

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Date: 16th - 22nd August 2020

Time: 10.00 am to 1.00 pm

Chair Person

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator

Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator

Resource Persons

Dr. Mangesh Acharya

Dr. Yogesh Sarode

Dr. Pranali Ingole

Dr. Pravin Gharpure

Dr. Devendra Kale

Miss Shital Raut

Overview

The Faculty Development Programme (FDP) on “Use of ICT Based Tools & Techniques” was held at Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram from 16th to 22nd August 2020. The event aimed at enhancing the teaching capabilities of faculty members through the effective use of Information and Communication Technology (ICT).

Objectives

To familiarize faculty members with modern ICT tools.

To enhance the quality of teaching through digital tools.

To promote the integration of ICT in educational practices.

Inaugural Session

The FDP commenced with an inaugural session where Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD, welcomed all participants and highlighted the importance of ICT in education. Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator, provided an overview of the FDP, and Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator, discussed the schedule and expected outcomes.

Sessions and Resource Persons

Day 1:

Topic: Introduction to ICT Tools

Resource Person: Dr. Mangesh Acharya

The session covered basic ICT tools and their applications in educational settings.

Day 2:

Topic: Advanced ICT Techniques

Resource Person: Dr. Yogesh Sarode

Focus was on advanced ICT techniques and their implementation in classrooms.

Day 3:

Topic: Interactive Digital Platforms

Resource Person: Dr. Pranali Ingole

Exploration of various digital platforms for interactive teaching and learning.

Day 4:

Topic: Digital Assessment Tools

Resource Person: Dr. Pravin Gharpure

Introduction to digital tools for assessment and evaluation.

Day 5:

Topic: E-Learning and Online Resources

Resource Person: Dr. Devendra Kale
Discussion on e-learning resources and online educational tools.

Day 6:

Topic: ICT in Curriculum Development

Resource Person: Dr. Devendra Kale

Integration of ICT in curriculum planning and execution.

Day 7:

Topic: Practical Applications and Hands-On Training

Resource Person: Miss Shital Raut

Hands-on session for participants to practice using ICT tools.

Participation and Engagement

The FDP witnessed active participation from faculty members across various departments. Interactive sessions and practical demonstrations facilitated a better understanding of ICT tools and their applications. Participants were encouraged to engage in discussions, ask questions, and share their experiences.

Feedback and Conclusion

Feedback from participants indicated a high level of satisfaction with the content and delivery of the FDP. Many appreciated the practical approach and hands-on sessions, which provided them with the skills to effectively use ICT in their teaching practices. In his closing remarks, Dr. Devendra Bhongade emphasized the importance of continuous learning and adaptation to new technologies in the educational sector. Certificates were distributed to all participants, marking the successful completion of the FDP.

Prepared by:

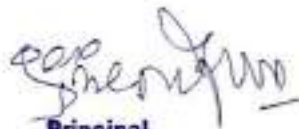
Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

News

Jeevan Vikas Mahavidyalaya to Host Seven-Day FDP on ICT-Based Tools & Techniques Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Jeevan Vikas Mahavidyalaya is set to host an enriching Seven-Day Faculty Development Program (FDP) focused on “Use of ICT-Based Tools & Techniques.” The program is scheduled to take place from 16th to 22nd August 2020, with sessions running daily from 10:00 AM to 1:00 PM. The FDP aims to enhance the technological capabilities of faculty members by providing in-depth knowledge and practical skills related to ICT tools and techniques. This initiative is part of the institution’s ongoing efforts to integrate modern technology into teaching methodologies and improve educational outcomes.

Event Details:

Title: Seven-Day FDP on “Use of ICT-Based Tools & Techniques”

Date: 16th - 22nd August 2020

Time: 10:00 AM - 1:00 PM

Location: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Chairpersons:

Dr. Devendra Bhongade, Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator

Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator

Resource Persons:

Dr. Mangesh Acharya

Dr. Yogesh Sarode

Dr. Pranali Ingole

Dr. Pravin Gharpure

Dr. Devendra Kale

Miss Shital Raut

The program will feature a range of interactive sessions led by distinguished resource persons, including Dr. Mangesh Acharya, Dr. Yogesh Sarode, Dr. Pranali Ingole, Dr. Pravin Gharpure, Dr. Devendra Kale, and Miss Shital Raut. Participants will gain hands-on experience with various ICT tools, enhancing their ability to incorporate technology effectively into their teaching practices. For more information or to register for the FDP, interested faculty members are encouraged to contact Jeevan Vikas Mahavidyalaya.

Contact Information:

Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 Maharashtra 8550971310

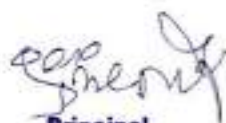
Jeevan Vikas Mahavidyalaya invites all faculty members to participate in this valuable program and take a step forward in leveraging technology for improved educational practices.

For media inquiries, please contact:

Dr. Mangesh Acharya Coordinator, IQAC 8550971310


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

REPORT ON THE SEVEN-DAY ONLINE FACULTY DEVELOPMENT PROGRAMME (FDP) AT JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA

Overview

Institution	: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra
Programme Title	: Seven-Day Online Faculty Development Programme on “A Step by Step Guide to Write a Good Research Paper”
Date	: 05 to 12 August 2021
Time	: 10:00 AM to 1:00 PM

Chair Person

Dr. Devendra Bhongade
Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD)

Coordinators

- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator, JVMD
 - **Dr. Yogesh Sarode**
FDP Coordinator, JVMD
-

Resource Persons

- **Dr. Anil Dodewar**, Nagpur
- **Dr. Yogesh Banginwar**, Pulgaon
- **Dr. Shrikant Thakre**, Bharsingi
- **Mr. Devendra Wasade**, Devgram
- **Dr. Kalyanee Thakre**, Head, Department of Mathematics, JVMD
- **Dr. Raju Shrirame**, JVMD
- **Dr. Vijay Rahangadale**, Bharsingi

Programme Objectives

The FDP was designed to provide participants with a comprehensive understanding of the process involved in writing a good research paper. It aimed to cover all critical aspects, from conceptualizing and structuring a research paper to writing and presenting it effectively.

Programme Structure

Each day of the FDP focused on different stages and elements of writing a research paper. The sessions were interactive, with opportunities for participants to engage with the resource persons and clarify their doubts.

Day 1: Introduction to Research Paper Writing

- **Speaker:** Dr. Anil Dodewar
- **Topics Covered:** Overview of research paper writing, importance of research, and identifying research gaps.

Day 2: Formulating Research Questions and Hypotheses

- **Speaker:** Dr. Yogesh Banginwar
- **Topics Covered:** Crafting clear and concise research questions, formulating hypotheses, and defining research objectives.

Day 3: Literature Review and Research Design

- **Speaker:** Dr. Shrikant Thakre
- **Topics Covered:** Conducting a literature review, organizing literature, and designing a research methodology.

Day 4: Data Collection and Analysis

- **Speaker:** Mr. Devendra Wasade
- **Topics Covered:** Techniques for data collection, data analysis methods, and tools for effective data analysis.

Day 5: Writing and Structuring the Research Paper

- **Speaker:** Dr. Kalyanee Thakre
- **Topics Covered:** Structuring a research paper, writing the introduction, methodology, results, and discussion sections.

Day 6: Referencing and Citation

- **Speaker:** Dr. Raju Shirame
- **Topics Covered:** Proper referencing styles, citation practices, and avoiding plagiarism.

Day 7: Finalizing and Presenting the Research Paper

- **Speaker:** Dr. Vijay Rahangadale
- **Topics Covered:** Revising and finalizing the research paper, preparing for presentations, and handling feedback.

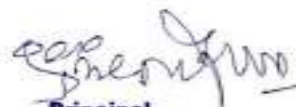
Conclusion

The Seven-Day FDP provided participants with a thorough understanding of the research paper writing process. The sessions were well-received, and the interactive format allowed for effective learning and application of the concepts discussed.

Participants expressed appreciation for the depth of knowledge shared by the resource persons and the practical insights provided. The FDP successfully achieved its objectives and contributed significantly to the participants' research skills and capabilities.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA HOSTS SEVEN-DAY ONLINE FDP ON RESEARCH PAPER WRITING

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur, Maharashtra – (JVMD) successfully conducted a Seven-Day Online Faculty Development Programme (FDP) from 05 to 12 August 2021. The FDP, titled “A Step by Step Guide to Write a Good Research Paper,” provided participants with an in-depth understanding of the research paper writing process.

Programme Overview

The FDP was chaired by Dr. Devendra Bhongade, Principal of JVMD, and organized with the coordination of Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator, and Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator. The sessions, held daily from 10:00 AM to 1:00 PM, featured a comprehensive curriculum designed to guide participants through the various stages of research paper writing.

Distinguished Resource Persons

The programme featured a team of esteemed resource persons:

- **Dr. Anil Dodewar** from Nagpur, who provided insights on the basics of research paper writing and identifying research gaps.
- **Dr. Yogesh Banginwar** from Pulgaon, who guided participants on formulating research questions and hypotheses.
- **Dr. Shrikant Thakre** from Bharsingi, who covered literature review and research design.
- **Mr. Devendra Wasade** from Devgram, who focused on data collection and analysis techniques.
- **Dr. Kalyanee Thakre**, Head of the Department of Mathematics at JVMD, who elaborated on structuring and writing the research paper.

- **Dr. Raju Shrirame** from JVMD, who provided expert advice on referencing and citation practices.
- **Dr. Vijay Rahangadale** from Bharsingi, who concluded the programme with tips on finalizing and presenting research papers effectively.

Participant Engagement

The FDP received positive feedback from participants who valued the practical approach and interactive sessions. The comprehensive coverage of topics, from initial research design to final presentation, equipped participants with the tools needed to produce high-quality research papers. The programme was praised for its clarity, relevance, and the expertise of the resource persons.

Future Prospects

The success of this FDP underscores Jeevan Vikas Mahavidyalaya's commitment to advancing academic excellence and supporting the professional development of its faculty. The institution remains dedicated to offering valuable educational programs that contribute to the growth and effectiveness of educators.

For more information about future FDPs and academic events, please contact:

Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator

Email: iqacacharya2021@gmail.com

Phone: 8550971310

Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator

Email: iqacacharrya2021@gmail.com

Phone: 9223603765

Jeevan Vikas Mahavidyalaya

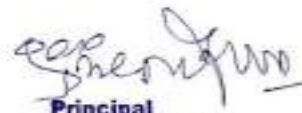
Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Website: www.jvmd.co.in

Email: jvmthugaondeo@gmail.com


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Phone: 8550971310

Antyoday Mahavidyalaya, Devgram

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Report on

One-Day Seminar on Intellectual Property Rights

Organized by: Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Location: Antyoday Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Date: 27-08-2020

Chairman: Dr. Devendra Bhongade, Principal, AMD

Introduction

Antoday Mahavidyalaya successfully organized a one-day seminar on "Intellectual Property Rights" (IPR) to educate participants about the importance and implications of IPR in today's knowledge-driven economy. The seminar aimed to raise awareness among faculty and students regarding the various aspects of intellectual property protection.

Objectives

- To provide a comprehensive understanding of Intellectual Property Rights.
- To discuss the significance of IPR in innovation and entrepreneurship.
- To equip participants with knowledge about the processes involved in protecting intellectual property.

Programme Highlights

The seminar featured a range of engaging sessions led by esteemed resource persons, covering critical topics such as:

- Overview of Intellectual Property Rights
- Types of Intellectual Property: Patents, Trademarks, and Copyrights
- The Role of IPR in Business and Innovation
- Case Studies on IPR in Action

Resource Persons

- **Mr. Rushikesh Lavale**, Amaravati
- **Dr. Adil Jiwani**, Katol
- **Dr. Raju Shrirame**, Devgram
- **Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator

Participant Engagement

Participants actively engaged in discussions, posing questions and sharing their insights. The interactive nature of the seminar allowed for a rich exchange of ideas, enhancing the overall learning experience.

Conclusion

The one-day seminar on Intellectual Property Rights was a significant success, reflecting Antoday Mahavidyalaya's commitment to promoting knowledge and understanding of IPR among its community. Participants left with valuable insights into protecting their intellectual assets and fostering innovation.

Programme Schedule

Time	Session Title	Resource Person
10:00 AM - 10:30 AM	Registration and Welcome Address	Dr. Devendra Bhongade
10:30 AM - 11:15 AM	Inaugural Session: Overview of Intellectual Property Rights	Mr. Rushikesh Lavale
11:15 AM - 12:00 PM	Types of Intellectual Property: Patents, Trademarks, and Copyrights	Dr. Adil Jiwani
12:00 PM - 12:45 PM	The Role of IPR in Business and Innovation	Dr. Raju Shrirame
12:45 PM - 1:30 PM	Case Studies on IPR in Action	Mangesh Acharya
1:30 PM - 2:30 PM	Lunch Break	
2:30 PM - 3:15 PM	Group Discussion: Challenges in IPR Management	All Resource Persons
3:15 PM - 4:00 PM	Q&A Session	All Resource Persons
4:00 PM - 4:30 PM	Closing Remarks and Certificate Distribution	Dr. Devendra Bhongade


Convener
 Internal Quality Assurance
 Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
 Dist. Nagaur (M.S.)




Principal
 Jeevan Vikas Mahavidyalaya
 Devgram (Thugaondeo)
 Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Antyoday Mahavidyalaya, Devgram

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Report on

One-Day Workshop on Research Methodology

Organized by: Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Location: Antyoday Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Date: 6 September 2020

Chairman: Dr. Devendra Bhongade, Principal, AMD

Introduction

Antyoday Mahavidyalaya successfully organized a one-day workshop on the workshop aimed to enhance participants' understanding of research processes while emphasizing the significance of protecting intellectual property in academic and professional settings.

Objectives

- To provide participants with essential research methodology skills.
- To equip attendees with practical tools and techniques for conducting effective research.

Programme Highlights

The workshop featured several informative sessions led by experienced resource persons. Key topics covered included:

- Introduction to Research Methodology
- Designing Research Proposals
- Data Collection and Analysis Techniques
- Understanding Intellectual Property Rights
- Practical Implications of IPR in Research

Resource Persons

- **Dr. Mangala Hirwade**, Nagpur
- **Dr. Yogesh Banginwar**
- **Dr. Yogesh Sarode**
- **Dr. Raju Shrirame**, Devgram
- **Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator

Participant Engagement

Participants engaged actively in discussions and hands-on activities, sharing their experiences and insights. The interactive format facilitated a deeper understanding of both research methodology and IPR, promoting collaborative learning.

Conclusion

The one-day workshop on Research Methodology was a significant success. It reflected Antyoday Mahavidyalaya's commitment to advancing academic excellence and research capabilities among faculty and students. Participants left with valuable knowledge and practical skills that they can apply in their future research endeavours.

Programme Schedule

Time	Session Title	Resource Person
10:00 AM - 10:30 AM	Registration and Welcome Address	Dr. Devendra Bhongade
10:30 AM - 11:15 AM	Session 1: Introduction to Research Methodology	Dr. Mangala Hirwade
11:15 AM - 12:00 PM	Session 2: Designing Research Proposals	Dr. Yogesh Banginwar
12:00 PM - 12:45 PM	Session 3: Data Collection and Analysis Techniques	Dr. Yogesh Sarode
12:45 PM - 1:30 PM	Session 4: Understanding Intellectual Property Rights	Dr. Raju Shrirame
1:30 PM - 2:30 PM	Lunch Break	
2:30 PM - 3:15 PM	Session 5: Practical Implications of IPR in Research	Mangesh Acharya
3:15 PM - 4:00 PM	Group Discussion: Challenges in Research and IPR	All Resource Persons
4:00 PM - 4:30 PM	Q&A Session	All Resource Persons
4:30 PM - 5:00 PM	Closing Remarks and Certificate Distribution	Dr. Devendra Bhongade


Convener
 Internal Quality Assurance
 Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
 Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
 Jeevan Vikas Mahavidyalaya
 Devgram (Thugaondeo)
 Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Antyoday Mahavidyalaya, Devgram

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Report on One-Day Workshop on Entrepreneurship, Innovations, and Start-ups

Organized by: Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Location: Antyoday Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Date: 13-03-2021

Chairman: Dr. Devendra Bhongade, Principal, AMD

Introduction

Antoday Mahavidyalaya hosted a successful one-day workshop focused on "Entrepreneurship, Innovations, and Startups." This initiative aimed to inspire and equip participants with the necessary skills and knowledge to thrive in the competitive landscape of entrepreneurship.

Objectives

- To foster an entrepreneurial mindset among participants.
- To provide practical insights into innovation and startup management.
- To facilitate networking among aspiring entrepreneurs and industry experts.

Programme Highlights

The workshop included a series of interactive sessions led by knowledgeable resource persons, covering essential topics such as:

- Fundamentals of Entrepreneurship
- Innovative Strategies for Business Growth
- Creating a Viable Business Model
- Exploring Funding Opportunities
- Real-life Case Studies from Successful Start-ups

Resource Persons

- **Dr. Adil Jiwani**, Katol
- **Dr. Raju Shrirame**, Devgram
- **Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator

Participant Engagement

The workshop saw active participation from attendees who engaged in discussions, shared their entrepreneurial ideas, and collaborated on problem-solving activities. The interactive format encouraged a dynamic exchange of thoughts, enhancing the learning experience.

Conclusion

The one-day workshop on Entrepreneurship, Innovations, and Startups was a resounding success, reinforcing Antoday Mahavidyalaya's commitment to fostering entrepreneurship and innovation among students. Participants left with valuable insights and inspiration to pursue their entrepreneurial aspirations.

Programme Schedule

Time	Session Title	Resource Person
10:00 AM - 10:30 AM	Registration and Welcome Address	Dr. Devendra Bhongade
10:30 AM - 11:15 AM	Inaugural Session: Importance of Entrepreneurship	Dr. Adil Jiwani
11:15 AM - 12:00 PM	Innovative Strategies for Business Growth	Dr. Raju Shrirame
12:00 PM - 12:45 PM	Creating a Viable Business Model	Mangesh Acharya
12:45 PM - 1:30 PM	Funding Opportunities for Startups	Dr. Adil Jiwani
1:30 PM - 2:30 PM	Lunch Break	
2:30 PM - 3:15 PM	Case Studies from Successful Startups	Dr. Raju Shrirame
3:15 PM - 4:00 PM	Group Discussion: Challenges in Entrepreneurship	All Resource Persons
4:00 PM - 4:30 PM	Q&A Session	All Resource Persons
4:30 PM - 5:00 PM	Closing Remarks and Certificate Distribution	Dr. Devendra Bhongade


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Antyoday Mahavidyalaya, Devgram

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Report on One-Day Workshop on Entrepreneurship, Innovations, and Start-ups

Organized by: Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Location: Antyoday Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Date: 13-03-2021

Chairman: Dr. Devendra Bhongade, Principal, AMD

Introduction

Antoday Mahavidyalaya hosted a successful one-day workshop focused on "Entrepreneurship, Innovations, and Startups." This initiative aimed to inspire and equip participants with the necessary skills and knowledge to thrive in the competitive landscape of entrepreneurship.

Objectives

- To foster an entrepreneurial mindset among participants.
- To provide practical insights into innovation and startup management.
- To facilitate networking among aspiring entrepreneurs and industry experts.

Programme Highlights

The workshop included a series of interactive sessions led by knowledgeable resource persons, covering essential topics such as:

- Fundamentals of Entrepreneurship
- Innovative Strategies for Business Growth
- Creating a Viable Business Model
- Exploring Funding Opportunities
- Real-life Case Studies from Successful Start-ups

Resource Persons

- **Dr. Adil Jiwani**, Katol
- **Dr. Raju Shrirame**, Devgram
- **Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator

Participant Engagement

The workshop saw active participation from attendees who engaged in discussions, shared their entrepreneurial ideas, and collaborated on problem-solving activities. The interactive format encouraged a dynamic exchange of thoughts, enhancing the learning experience.

Conclusion

The one-day workshop on Entrepreneurship, Innovations, and Startups was a resounding success, reinforcing Antoday Mahavidyalaya's commitment to fostering entrepreneurship and innovation among students. Participants left with valuable insights and inspiration to pursue their entrepreneurial aspirations.

Programme Schedule

Time	Session Title	Resource Person
10:00 AM - 10:30 AM	Registration and Welcome Address	Dr. Devendra Bhongade
10:30 AM - 11:15 AM	Inaugural Session: Importance of Entrepreneurship	Dr. Adil Jiwani
11:15 AM - 12:00 PM	Innovative Strategies for Business Growth	Dr. Raju Shrirame
12:00 PM - 12:45 PM	Creating a Viable Business Model	Mangesh Acharya
12:45 PM - 1:30 PM	Funding Opportunities for Startups	Dr. Adil Jiwani
1:30 PM - 2:30 PM	Lunch Break	
2:30 PM - 3:15 PM	Case Studies from Successful Startups	Dr. Raju Shrirame
3:15 PM - 4:00 PM	Group Discussion: Challenges in Entrepreneurship	All Resource Persons
4:00 PM - 4:30 PM	Q&A Session	All Resource Persons
4:30 PM - 5:00 PM	Closing Remarks and Certificate Distribution	Dr. Devendra Bhongade


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Antyoday Mahavidyalaya, Devgram

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Report on

One-Day Workshop on Research Methodology

Organized by: Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Location: Antyoday Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Date: 6 September 2020

Chairman: Dr. Devendra Bhongade, Principal, AMD

Introduction

Antyoday Mahavidyalaya successfully organized a one-day workshop on the workshop aimed to enhance participants' understanding of research processes while emphasizing the significance of protecting intellectual property in academic and professional settings.

Objectives

- To provide participants with essential research methodology skills.
- To equip attendees with practical tools and techniques for conducting effective research.

Programme Highlights

The workshop featured several informative sessions led by experienced resource persons. Key topics covered included:

- Introduction to Research Methodology
- Designing Research Proposals
- Data Collection and Analysis Techniques
- Understanding Intellectual Property Rights
- Practical Implications of IPR in Research

Resource Persons

- **Dr. Mangala Hirwade**, Nagpur
- **Dr. Yogesh Banginwar**
- **Dr. Yogesh Sarode**
- **Dr. Raju Shrirame**, Devgram
- **Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator

Participant Engagement

Participants engaged actively in discussions and hands-on activities, sharing their experiences and insights. The interactive format facilitated a deeper understanding of both research methodology and IPR, promoting collaborative learning.

Conclusion

The one-day workshop on Research Methodology was a significant success. It reflected Antyoday Mahavidyalaya's commitment to advancing academic excellence and research capabilities among faculty and students. Participants left with valuable knowledge and practical skills that they can apply in their future research endeavours.

Programme Schedule

Time	Session Title	Resource Person
10:00 AM - 10:30 AM	Registration and Welcome Address	Dr. Devendra Bhongade
10:30 AM - 11:15 AM	Session 1: Introduction to Research Methodology	Dr. Mangala Hirwade
11:15 AM - 12:00 PM	Session 2: Designing Research Proposals	Dr. Yogesh Banginwar
12:00 PM - 12:45 PM	Session 3: Data Collection and Analysis Techniques	Dr. Yogesh Sarode
12:45 PM - 1:30 PM	Session 4: Understanding Intellectual Property Rights	Dr. Raju Shrirame
1:30 PM - 2:30 PM	Lunch Break	
2:30 PM - 3:15 PM	Session 5: Practical Implications of IPR in Research	Mangesh Acharya
3:15 PM - 4:00 PM	Group Discussion: Challenges in Research and IPR	All Resource Persons
4:00 PM - 4:30 PM	Q&A Session	All Resource Persons
4:30 PM - 5:00 PM	Closing Remarks and Certificate Distribution	Dr. Devendra Bhongade


Convener
 Internal Quality Assurance
 Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
 Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
 Jeevan Vikas Mahavidyalaya
 Devgram (Thugaondeo)
 Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Registration Form

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Seven-Day Online Faculty Development Programme

“A Step by Step Guide to Write a Good Research Paper”

Date: 05 to 12 August 2021

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

Chair Person: Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Coordinators:

- Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator
- Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator

Resource Persons:

- Dr. Anil Dodewar, Nagpur
 - Dr. Yogesh Banginwar, Pulgaon
 - Dr. Shrikant Thakre, Bharsingi
 - Mr. Devendra Wasade, Devgram
 - Dr. Kalyanee Thakre, Head Department of Mathematics, JVMD
 - Dr. Raju Shrirame, JVMD
 - Dr. Vijay Rahangadale, Bharsingi
-

Personal Information

1. Full Name:

[_____]

2. Designation:

[_____]

3. Department:

[_____]

4. Institution:

[_____]

5. Address:

[_____]

[_____]

6. Contact Number:

[_____]

7. Email Address:

[_____]

Professional Details

8. Highest Qualification:

[_____]

9. Area of Specialization:

[_____]

10. Research Interests:

[_____]

Additional Information

11. Have you previously attended a Faculty Development Programme?

- Yes
- No

12. If yes, please provide details of the previous FDP(s):

[_____]

[_____]

13. Why do you wish to attend this FDP?

[_____]

[_____]

Registration Fee

14. Fee Payment Details:

(Please mention the payment method, if applicable)

[_____]

Declaration

I hereby declare that the information provided above is true to the best of my knowledge and I agree to abide by the rules and regulations of the Faculty Development Programme.

Signature:

[_____]

Date:

[_____]

Please submit this registration form to the FDP Coordinator by [submission deadline date].

For Queries and Submission:

Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator

Email: iqacacharya2021@gmail.com

Phone: 8550971310

Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator

Email: iqacacharya2021@gmail.com

Phone: 9223603765

Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

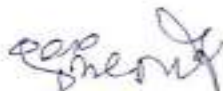
Website: www.jvmd.co.in

Email: jvmthugaondeo@gmail.com

Phone: 8550971310


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Brochure

Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Seven-Day Online Faculty Development Programme

“A Step by Step Guide to Write a Good Research Paper”

Date: 05 to 12 August 2021

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

Programme Overview

Join us for an enriching Seven-Day Online Faculty Development Programme designed to enhance your research paper writing skills. This FDP will provide you with a comprehensive, step-by-step guide to writing high-quality research papers. Our expert resource persons will cover each critical stage of the research paper writing process, ensuring you gain practical insights and techniques to improve your academic work.

Chair Person

Dr. Devendra Bhongade

Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD)

Coordinators

- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator, JVMD
 - **Dr. Yogesh Sarode**
FDP Coordinator, JVMD
-

Resource Persons

- **Dr. Anil Dodewar**
Nagpur
 - **Dr. Yogesh Banginwar**
Pulgaon
 - **Dr. Shrikant Thakre**
Bharsingi
 - **Mr. Devendra Wasade**
Devgram
 - **Dr. Kalyanee Thakre**
Head, Department of Mathematics, JVMD
 - **Dr. Raju Shrirame**
JVMD
 - **Dr. Vijay Rahangadale**
Bharsingi
-

Daily Schedule

- **Day 1: Introduction to Research Paper Writing**
Speaker: Dr. Anil Dodewar
Overview of the research paper writing process, importance of research, and identifying research gaps.
 - **Day 2: Formulating Research Questions and Hypotheses**
Speaker: Dr. Yogesh Banginwar
Crafting clear research questions and hypotheses, defining research objectives.
 - **Day 3: Literature Review and Research Design**
Speaker: Dr. Shrikant Thakre
Conducting literature reviews, organizing literature, and designing research methodologies.
 - **Day 4: Data Collection and Analysis**
Speaker: Mr. Devendra Wasade
Techniques for data collection, data analysis methods, and effective tools for analysis.
 - **Day 5: Writing and Structuring the Research Paper**
Speaker: Dr. Kalyanee Thakre
Structuring and writing the introduction, methodology, results, and discussion sections.
 - **Day 6: Referencing and Citation**
Speaker: Dr. Raju Shrirame
Proper referencing styles, citation practices, and avoiding plagiarism.
 - **Day 7: Finalizing and Presenting the Research Paper**
Speaker: Dr. Vijay Rahangadale
Revising and finalizing the research paper, preparing for presentations, and handling feedback.
-

Who Should Attend

- Faculty members
 - Research scholars
 - Academic professionals
 - Anyone interested in improving their research paper writing skills
-

How to Register

Please complete the registration form and submit it to the FDP Coordinator by [submission deadline date]. For more details, contact:

Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator

Email: iqacacharya2021@gmail.com

Phone: 8550971310

Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator

Email: iqacacharya2021@gmail.com

Phone: 9223603765

Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra


Website: www.jvmd.co.in

Email: jvmthugaondeo@gmail.com

Phone: 8550971310


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Feedback Form

Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Seven-Day Online Faculty Development Programme
“A Step by Step Guide to Write a Good Research Paper”

Date: 05 to 12 August 2021

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

Participant Information

1. Full Name:

[_____]

2. Designation:

[_____]

3. Institution:

[_____]

4. Email Address:

[_____]

5. Contact Number:

[_____]

Programme Evaluation

6. How would you rate the overall quality of the FDP?

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

7. How relevant were the topics covered in the FDP?

- Very Relevant
- Relevant

- Somewhat Relevant
- Not Relevant

8. How effective were the resource persons in delivering the content?

- Very Effective
- Effective
- Neutral
- Ineffective

9. How would you rate the organization of the FDP?

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

10. Were the sessions interactive and engaging?

- Yes
- No

11. How would you rate the clarity of the presentations?

- Very Clear
- Clear
- Somewhat Clear
- Not Clear

12. How useful was the FDP in enhancing your understanding of writing a research paper?

- Very Useful
- Useful
- Somewhat Useful
- Not Useful

13. Was the duration of each session adequate?

- Yes

- No
- **If No, please specify:**
[_____]

Additional Feedback

14. What did you find most beneficial about the FDP?

[_____]
[_____]

15. What areas do you think need improvement?

[_____]
[_____]

16. Any additional comments or suggestions:

[_____]
[_____]

Thank you for your valuable feedback!

Please submit this form to the FDP Coordinator by [submission deadline date]. For any queries, contact:

Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator

Email: iqacacharya2021@gmail.com

Phone: 8550971310

Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator

Email: iqacacharrya2021@gmail.com

Phone: 9223603765

Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

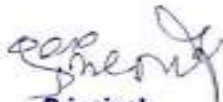
Website: www.jvmd.co.in

Email: jvmthugaondeo@gmail.com

Phone: 8550971310


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Report on the Three-Day Faculty Development Programme on "How to Use Excel"

**Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301
(Maharashtra)**

Date: 12 to 15 January 2022

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

Chair Person: Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Coordinators:

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator
Contact: 8550971310
Email: iqacachatya2021@gmail.com
- **Dr. Pranali Ingole**, FDP Coordinator
Contact: 8208806778
Email: iqacachatya2021@gmail.com

Resource Persons:

- Miss Shital Raut
 - Dr. Devendra Kale
 - Dr. Kalyanee Thakre, JVMD
-

Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD) successfully conducted a Three-Day Faculty Development Programme (FDP) on "How to Use Excel" from 12 to 15 January 2022. The programme was designed to enhance the technical skills of faculty members, enabling them to efficiently use Excel for academic and administrative tasks.

Programme Overview:

The FDP was inaugurated by Dr. Devendra Bhongade, Principal of JVMD, who emphasized the importance of digital literacy and technical proficiency in modern education. The event was coordinated by Dr. Mangesh Acharya and Dr. Pranali Ingole, who ensured the smooth execution of the programme.

Day 1: Introduction to Excel and Basic Functions

- **Resource Person:** Miss Shital Raut
- **Highlights:**
 - Overview of Excel interface and features
 - Basic functions and formulas
 - Data entry and formatting techniques
 - Practical exercises to familiarize participants with basic Excel operations

Day 2: Advanced Functions and Data Analysis

- **Resource Person:** Dr. Devendra Kale
- **Highlights:**
 - Advanced formulas and functions
 - Data analysis tools including PivotTables and PivotCharts
 - Use of conditional formatting and data validation
 - Hands-on practice sessions to reinforce learning

Day 3: Data Visualization and Practical Applications

- **Resource Person:** Dr. Kalyanee Thakre
- **Highlights:**
 - Techniques for data visualization using charts and graphs
 - Practical applications of Excel in academic and administrative tasks
 - Best practices for managing and organizing large datasets
 - Interactive workshops to apply knowledge in real-world scenarios

Participant Feedback:

The FDP was well-received by the participants, who appreciated the comprehensive coverage of Excel functionalities and the practical approach adopted by the resource persons. The interactive sessions and hands-on exercises were particularly beneficial in enhancing the participants' proficiency in using Excel.

Conclusion:

The successful completion of the FDP on "How to Use Excel" highlights JVMD's commitment to providing continuous professional development opportunities for its faculty members. The programme not only equipped participants with essential technical skills but also encouraged the integration of digital tools in their daily academic and administrative activities.

For more information and future updates, please visit our official website or contact the coordinators.

Contact Information:

- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator
Contact: 8550971310
Email: iqacachatya2021@gmail.com
 - **Dr. Pranali Ingole**
FDP Coordinator
Contact: 8208806778
Email: iqacachatya2021@gmail.com
-

Programme Schedule

**Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301
(Maharashtra)**

Three-Day Faculty Development Programme on "How to Use Excel"

Date: 12 to 15 January 2022

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

Chair Person: Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Coordinators:

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator
Contact: 8550971310
Email: iqacachatya2021@gmail.com
- **Dr. Pranali Ingole**, FDP Coordinator
Contact: 8208806778
Email: iqacachatya2021@gmail.com

Resource Persons:

- Miss Shital Raut
 - Dr. Devendra Kale
 - Dr. Kalyanee Thakre, JVMD
-

Day 1: 12 January 2022

10:00 AM - 10:30 AM:

- **Inaugural Session**
 - Welcome Address by Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD
 - Introduction to the Programme by Dr. Mangesh Acharya and Dr. Pranali Ingole

10:30 AM - 11:30 AM:

- **Session 1:** Introduction to Excel and Basic Functions
 - **Resource Person:** Miss Shital Raut
 - Overview of Excel interface and features
 - Basic functions and formulas
 - Practical exercises

11:30 AM - 11:45 AM:

- **Tea Break**

11:45 AM - 1:00 PM:

- **Session 2:** Data Entry and Formatting Techniques
 - **Resource Person:** Miss Shital Raut
 - Data entry techniques
 - Formatting cells, rows, and columns
 - Hands-on practice session
-

Day 2: 13 January 2022

10:00 AM - 11:30 AM:

- **Session 3:** Advanced Functions and Data Analysis
 - **Resource Person:** Dr. Devendra Kale
 - Advanced formulas and functions
 - Data analysis tools including PivotTables and PivotCharts

11:30 AM - 11:45 AM:

- **Tea Break**

11:45 AM - 1:00 PM:

- **Session 4:** Conditional Formatting and Data Validation
 - **Resource Person:** Dr. Devendra Kale
 - Use of conditional formatting
 - Data validation techniques
 - Interactive exercises
-

Day 3: 14 January 2022

10:00 AM - 11:30 AM:

- **Session 5:** Data Visualization Techniques
 - **Resource Person:** Dr. Kalyanee Thakre
 - Creating charts and graphs
 - Techniques for data visualization
 - Practical applications in academic and administrative tasks

11:30 AM - 11:45 AM:

- **Tea Break**

11:45 AM - 1:00 PM:

- **Session 6:** Managing and Organizing Large Datasets
 - **Resource Person:** Dr. Kalyanee Thakre
 - Best practices for managing large datasets

- Organizing data efficiently
 - Hands-on workshops
-

Day 4: 15 January 2022

10:00 AM - 11:30 AM:

- **Session 7: Practical Applications and Real-World Scenarios**
 - **Resource Person:** Miss Shital Raut
 - Applying knowledge to real-world scenarios
 - Case studies and examples
 - Interactive workshop

11:30 AM - 11:45 AM:

- **Tea Break**

11:45 AM - 1:00 PM:

- **Session 8: Wrap-up and Q&A**
 - **Resource Persons:** All
 - Recap of key points
 - Open floor for questions and discussions
 - Feedback collection

1:00 PM:

- **Valedictory Session**
 - Closing remarks by Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD
 - Distribution of certificates
 - Vote of thanks by Dr. Mangesh Acharya and Dr. Pranali Ingole
-

For further details and registration, please contact:

- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator
Contact: 8550971310
Email: iqacachatya2021@gmail.com
- **Dr. Pranali Ingole**
FDP Coordinator
Contact: 8208806778
Email: iqacachatya2021@gmail.com

Registration Form

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301
(Maharashtra)

Three-Day Faculty Development Programme on "How to Use Excel"

Date: 12 to 15 January 2022

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

Participant Information

- Full Name: _____
 - Designation: _____
 - Department: _____
 - Institution: _____
 - Address: _____
 - City: _____
 - State: _____
 - Pin Code: _____
 - Contact Number: _____
 - Email ID: _____
-

Payment Details (if applicable)

- Transaction ID: _____
 - Date of Payment: _____
 - Amount Paid: _____
-

Declaration

I hereby declare that the information provided is true and correct to the best of my knowledge and belief. I agree to abide by the rules and regulations of the FDP program.

Signature of Participant: _____

Date: _____

For Official Use Only

- Registration Number: _____
 - Receipt Number: _____
 - Date: _____
-

Contact Information for Queries

- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator
Contact: 8550971310
Email: iqacachatya2021@gmail.com
 - **Dr. Pranali Ingole**
FDP Coordinator
Contact: 8208806778
Email: iqacachatya2021@gmail.com
-


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgarh (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Feedback Form

**Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301
(Maharashtra)**

Three-Day Faculty Development Programme on "How to Use Excel"

Date: 12 to 15 January 2022

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

Participant Information

- **Full Name:** _____
 - **Designation:** _____
 - **Department:** _____
 - **Institution:** _____
 - **Contact Number:** _____
 - **Email ID:** _____
-

Session Feedback

1. **How would you rate the overall content of the FDP?**
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
2. **How would you rate the knowledge and delivery of the resource persons?**
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
3. **How relevant and useful was the FDP to your current work or research?**
 - Extremely Useful
 - Very Useful
 - Moderately Useful
 - Slightly Useful
 - Not Useful
4. **How would you rate the organization and coordination of the FDP?**

- Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
5. **How would you rate the quality of the training materials provided?**
- Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
6. **How would you rate the duration and timing of the FDP sessions?**
- Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
7. **Any additional comments or suggestions to improve future FDPs?**

Overall Experience

8. **How likely are you to recommend this FDP to your colleagues?**
- Very Likely
 - Likely
 - Neutral
 - Unlikely
 - Very Unlikely
9. **Overall, how would you rate your experience in this FDP?**
- Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor

Declaration

I hereby declare that the information provided is true and correct to the best of my knowledge and belief.

Signature of Participant: _____

Date: _____

Contact Information for Queries

- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator
Contact: 8550971310
Email: iqacachatya2021@gmail.com
 - **Dr. Pranali Ingole**
FDP Coordinator
Contact: 8208806778
Email: iqacachatya2021@gmail.com
-


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thuganodeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgarh (Thuganodeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Three-Day Faculty Development Programme on "How to Use Excel" Successfully Conducted at Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra), January 12-15, 2022 – Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD) successfully conducted a highly engaging and informative Three-Day Faculty Development Programme (FDP) on "How to Use Excel" from January 12 to 15, 2022. The programme aimed at enhancing the digital proficiency of faculty members in using Microsoft Excel for academic and administrative purposes.

Inaugural Session The FDP was inaugurated by the esteemed Chairperson, Dr. Devendra Bhongade, Principal of JVMD. In his opening remarks, Dr. Bhongade emphasized the importance of digital literacy and the role of Excel in streamlining various academic and research activities.

Programme Coordinators The programme was meticulously coordinated by Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator, and Dr. Pranali Ingole, FDP Coordinator. Both coordinators ensured a seamless execution of the sessions, addressing any queries and providing support to the participants.

Resource Persons The sessions were conducted by a panel of expert resource persons:

- **Miss Shital Raut:** An expert in data analysis and visualization, who introduced participants to the basic and advanced features of Excel.
- **Dr. Devendra Kale:** A seasoned academician, who demonstrated practical applications of Excel in academic research.
- **Dr. Kalyanee Thakre:** A faculty member at JVMD, who focused on the use of Excel for administrative tasks and data management.

Programme Highlights Over the course of three days, participants were engaged in hands-on training sessions covering a range of topics including:

- Basic and Advanced Excel Functions
- Data Analysis and Visualization
- Using Excel for Research Data Management
- Practical Applications of Excel in Academic and Administrative Work

Feedback and Closing Ceremony The FDP concluded with a feedback session where participants expressed their satisfaction and appreciation for the comprehensive coverage of topics and the expertise of the resource persons. The closing ceremony featured remarks from Dr. Mangesh Acharya and Dr. Pranali Ingole, who thanked the participants for their active involvement and encouraged them to apply the skills learned in their professional work.

Contact Information For more information about upcoming programmes and events at Jeevan Vikas Mahavidyalaya, please contact:

- **Dr. Mangesh Acharya,** IQAC Coordinator

- **Contact:** 8550971310
 - **Email:** iqacachatya2021@gmail.com
 - **Dr. Pranali Ingole**, FDP Coordinator
 - **Contact:** 8208806778
 - **Email:** iqacachatya2021@gmail.com
-

Jeevan Vikas Mahavidyalaya continues to strive towards academic excellence by organizing such developmental programmes to equip its faculty with the necessary skills and knowledge for the ever-evolving educational landscape.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

REPORT ON THE ONE-DAY NATIONAL LEVEL WEBINAR

Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Webinar Title:

“Intellectual Property Management and Its Rights”

Date: 27 August 2021

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

Overview

Jeevan Vikas Mahavidyalaya successfully hosted a One-Day National Level Webinar on “Intellectual Property Management and Its Rights” on 27 August 2021. The webinar aimed to enhance understanding and provide insights into intellectual property (IP) management, focusing on the rights associated with IP.

Chair Person

- **Dr. Devendra Bhongade**
Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Coordinators

- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator, JVMD
- **Dr. Yogesh Sarode**
FDP Coordinator, JVMD

Resource Persons

- **Mr. Rushikesh Lavhale**
Warud
- **Dr. Mangala Hirwade**
Nagpur

Webinar Agenda

The webinar comprised detailed sessions delivered by eminent resource persons, covering various aspects of intellectual property management and rights.

1. **Introduction to Intellectual Property (IP):**

Speaker: Mr. Rushikesh Lavhale

Mr. Lavhale provided an overview of intellectual property, including its importance in the academic and professional world. He discussed different types of IP such as patents, copyrights, trademarks, and trade secrets, emphasizing their relevance and application.

2. **Intellectual Property Rights (IPR) and Their Significance:**

Speaker: Dr. Mangala Hirwade

Dr. Hirwade elaborated on the legal aspects of intellectual property rights, explaining how these rights protect intellectual creations and innovations. She covered the process of obtaining IP rights and the enforcement mechanisms to safeguard these rights.

3. **IP Management Strategies:**

Speaker: Mr. Rushikesh Lavhale

This session focused on effective strategies for managing intellectual property. Mr. Lavhale discussed practical approaches for protecting IP, commercializing intellectual assets, and navigating the complexities of IP law.

4. **Interactive Q&A Session:**

Speaker: Dr. Mangala Hirwade and Mr. Rushikesh Lavhale

The webinar concluded with an interactive question and answer session where participants had the opportunity to ask questions and discuss real-world scenarios related to intellectual property management.

Participant Feedback

The webinar received positive feedback from participants, who appreciated the clarity and depth of the sessions. The following points were highlighted:

- **Content Relevance:** Participants found the content highly relevant and applicable to their professional and academic work.
- **Expertise of Speakers:** The expertise and knowledge of the resource persons were highly commendable.
- **Interactive Sessions:** The Q&A session was particularly well-received, providing valuable insights and practical advice.

Conclusion

The One-Day National Level Webinar on “Intellectual Property Management and Its Rights” was a successful event, meeting its objective of educating participants about the importance of intellectual property and its management. The insights provided by the resource persons were invaluable for those involved in research, innovation, and intellectual property management.

Jeevan Vikas Mahavidyalaya expresses gratitude to all participants and resource persons for their contributions to the success of this webinar. The institution remains committed to hosting more educational events to foster academic and professional growth.

For further information, please contact:

Dr. Mangesh Acharya

Email: iqacacharya20212@gmail.com

Phone: 8550971310

Dr. Yogesh Sarode

Email: iqacacharya@gmail.com

Phone: 9423603765

For More Information:

Email: info@jvmd.edu.in

Website: www.jvmd.co.in

Phone: 8550971310


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thuganodeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgarh (Thuganodeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Registration Form

Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

One-Day National Level Webinar

“Intellectual Property Management and Its Rights”

Date: 27 August 2021

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

Participant Information

1. Full Name:

[_____]

2. Designation:

[_____]

3. Institution/Organization:

[_____]

4. Email Address:

[_____]

5. Contact Number:

[_____]

6. Address:

[]

[]

[_____]

Registration Details

7. Do you have any prior knowledge or experience related to Intellectual Property Management?

- Yes
- No

8. How did you hear about this webinar?

- Email
- Social Media
- Institutional Notice
- Other (Please specify): [_____]

9. Please mention any specific topics or questions you would like to be addressed during the webinar:

[_____]
[_____]

Confirmation

10. By registering, you agree to receive updates and information related to this webinar from Jeevan Vikas Mahavidyalaya.

- I agree

Please submit the completed form by [submission deadline date].

For more information or queries, contact:


Dr. Mangesh Acharya
Email: iqacacharya20212gmail.com
Phone: 8550971310

Dr. Yogesh Sarode
Email: iqacacharya@gmail.com
Phone: 9423603765

For More Information:
Email: info@jvmd.edu.in
Website: www.jvmd.co.in
Phone: 8550971310


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Feedback Form

Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

One-Day National Level Webinar
“Intellectual Property Management and Its Rights”

Date: 27 August 2021

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

Participant Information

1. Full Name:

[_____]

2. Designation:

[_____]

3. Institution/Organization:

[_____]

4. Email Address:

[_____]

5. Contact Number:

[_____]

Webinar Evaluation

6. How would you rate the overall quality of the webinar?

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

7. How relevant were the topics covered in the webinar?

- Very Relevant
- Relevant

- Somewhat Relevant
- Not Relevant

8. How effective were the resource persons in delivering the content?

- Very Effective
- Effective
- Neutral
- Ineffective

9. How would you rate the organization of the webinar?

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

10. Was the duration of the webinar adequate?

- Yes
- No
- **If No, please specify:**
[_____]

11. Was the content delivered in a clear and understandable manner?

- Yes
- No

12. How useful was the webinar in enhancing your understanding of intellectual property management and rights?

- Very Useful
- Useful
- Somewhat Useful
- Not Useful

13. How engaging and interactive were the sessions?

- Very Engaging

- Engaging
- Neutral
- Not Engaging

Additional Feedback

14. What did you find most beneficial about the webinar?

15. What areas do you think need improvement?

16. Any additional comments or suggestions:

Thank you for your valuable feedback!

Please submit this form to the FDP Coordinator by [submission deadline date]. For any queries, contact:

Dr. Mangesh Acharya

Email: iqacacharya2021@gmail.com

Phone: 8550971310

Dr. Yogesh Sarode

Email: iqacacharya@gmail.com

Phone: 9423603765

For More Information:

Email: info@jvmd.edu.in

Website: www.jvmd.co.in

Phone: 8550971310


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Jeevan Vikas Mahavidyalaya Hosts National Webinar on Intellectual Property Management

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra) – On 27 August 2021, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD) successfully conducted a one-day national-level webinar titled “Intellectual Property Management and Its Rights.” The event took place from 10:00 AM to 1:00 PM and garnered significant participation from academia and industry professionals.

Chair Person: Dr. Devendra Bhongade, Principal of JVMD, led the event with his valuable insights and guidance.

Coordinators:

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator
- **Dr. Yogesh Sarode**, FDP Coordinator

The webinar featured distinguished resource persons:

- **Mr. Rushikesh Lavhale** from Warud
- **Dr. Mangala Hirwade** from Nagpur

The session focused on key aspects of intellectual property management, including:

- Understanding various types of intellectual property and their importance.
- Legal rights associated with intellectual property.
- Strategies for effective management and protection of intellectual assets.

The webinar provided participants with practical knowledge and strategies for navigating the complex landscape of intellectual property. The interactive sessions allowed attendees to engage directly with the experts, addressing their queries and gaining deeper insights into the subject matter.

The event was well-received, with positive feedback highlighting the relevance and clarity of the content presented. Dr. Bhongade expressed his satisfaction with the successful execution of the webinar and emphasized the importance of such educational initiatives in enhancing knowledge and skills related to intellectual property.

Jeevan Vikas Mahavidyalaya continues to be committed to providing valuable learning opportunities and fostering academic and professional growth.

For more information about upcoming events and activities, visit the [Jeevan Vikas Mahavidyalaya website](#) or contact the institution directly.

Contact Details:

Dr. Mangesh Acharya

Email: iqacacharya2021@gmail.com

Phone: 8550971310

Dr. Yogesh Sarode
Email: iqacacharya@gmail.com
Phone: 9423603765

For More Information:
Email: info@jvmd.edu.in
Website: www.jvmd.co.in
Phone: 8550971310


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Brochure

Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

One-Day National Level Webinar

“Intellectual Property Management and Its Rights”

Date: 27 August 2021

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

Event Overview

Jeevan Vikas Mahavidyalaya is proud to present a one-day national-level webinar focusing on “**Intellectual Property Management and Its Rights**”. This informative session is designed to offer participants a comprehensive understanding of intellectual property (IP) and its management.

Chair Person

Dr. Devendra Bhongade

Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD)

Coordinators

- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator, JVMD
 - **Dr. Yogesh Sarode**
FDP Coordinator, JVMD
-

Resource Persons

- **Mr. Rushikesh Lavhale**
Expert from Warud
 - **Dr. Mangala Hirwade**
Specialist from Nagpur
-

Webinar Highlights

- **Introduction to Intellectual Property:**
Learn about various types of IP, including patents, copyrights, trademarks, and trade secrets.
 - **Intellectual Property Rights (IPR):**
Understand the legal aspects and enforcement of IP rights.
 - **Management Strategies:**
Discover effective techniques for protecting and managing intellectual property.
 - **Interactive Q&A Session:**
Engage with experts to get answers to your specific questions.
-

Who Should Attend

- Academicians
 - Researchers
 - Intellectual Property Professionals
 - Students
 - Anyone interested in IP management
-

Registration Details

To register for the webinar, please contact:

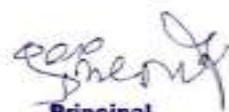
Dr. Mangesh Acharya
Email: iqacacharya20212gmail.com
Phone: 8550971310

Dr. Yogesh Sarode
Email: iqacacharya@gmail.com
Phone: 9423603765

For More Information:
Email: info@jvmd.edu.in
Website: www.jvmd.co.in
Phone: 8550971310


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

One-Day National Level Webinar

“Intellectual Property Management and Its Rights”

Date: 27 August 2021

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

Chair Person:

Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD

Coordinators:

- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator, JVMD
- **Dr. Yogesh Sarode**
FDP Coordinator, JVMD

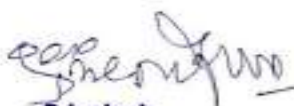
Resource Persons:

- **Mr. Rushikesh Lavhale**
Warud
 - **Dr. Mangala Hirwade**
Nagpur
-

Join us for an enlightening session on Intellectual Property Management and Its Rights!


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

				Management Studies, Yelgaon, Buldana
106.	Santoshkumar Shaligram Katore	santosh.s.katore@gmail.com	09096795626	Shripaf Krushna Kolhatkar Mahavidyalaya Jalgaon Jamod
107.	Virendra Balvir Turkar	vbtlakhandur@gmail.com	9595187818	Yashwantraw Chawhan Arts Commerce and Science College Lakhandur
108.	Dr. Rasika P. Karande	rasikamusic89@gmail.com	9421820907	Yashwant Mahavidyalaya, Wardha
109.	Dr. Laxmikant Deshpande	Kant.deshpande@rediffmail.com	9420566479	Very nice
110.	Dr.Shankar R. Gujarkar	dr.shankargujarkar@gmail.com	9960241085	S.M.K.Z.P College Smudrapur Dist.- Wardha


Convener
 Internal Quality Assurance
 Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
 Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
 Jeevan Vikas Mahavidyalaya
 Devgram (Thugaondeo)
 Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Report on the Faculty Development Programme

Institution: Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Location: Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Event: Three-Day Faculty Development Programme

Theme: “Outcome-Based Education”

Dates: 26 to 29 September 2021

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

1. Introduction

Jeevan Vikas Mahavidyalaya successfully organized a Three-Day Faculty Development Programme (FDP) focused on “**Outcome-Based Education**” from 26th to 29th September 2021. The event aimed to enhance the faculty's understanding and application of outcome-based education principles in their teaching methodologies.

2. Chair Person

Dr. Devendra Bhongade

Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya

3. Coordinators

- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator
Contact: 8550971310
Email: iqacachatya2021@gmail.com
 - **Dr. Pranali Ingole**
FDP Coordinator
Contact: 8208806778
Email: iqacachatya2021@gmail.com
-

4. Resource Persons

The FDP featured a range of knowledgeable resource persons from within the institution:

- **Dr. Raju Shrirame**, Jeevan Vikas Mahavidyalaya
- **Dr. Pravin Gharpure**, Jeevan Vikas Mahavidyalaya
- **Dr. Yogesh Sarode**, Jeevan Vikas Mahavidyalaya

- **Dr. Mangesh Acharya**, Jeevan Vikas Mahavidyalaya
 - **Dr. Kalyanee Thakre**, Jeevan Vikas Mahavidyalaya
 - **Mr. Pritam Sukhadeve**
-

5. Programme Details

The FDP was designed to address the following key areas of outcome-based education:

- **Understanding Outcome-Based Education (OBE):**
Introduction to the principles and objectives of OBE.
 - **Designing Learning Outcomes:**
Techniques for formulating clear and measurable learning outcomes.
 - **Assessment Methods:**
Best practices for assessing students' achievement of learning outcomes.
 - **Curriculum Development:**
Aligning curriculum with desired outcomes and evaluating effectiveness.
 - **Practical Applications:**
Strategies for implementing OBE in various disciplines.
-

6. Highlights and Outcomes

- **Interactive Sessions:**
The sessions included interactive discussions and hands-on activities to help faculty members practically apply OBE principles.
 - **Engagement:**
Faculty members actively participated in workshops and group discussions, leading to meaningful exchanges of ideas and experiences.
 - **Feedback:**
Positive feedback from participants highlighted the practical relevance of the content and the effectiveness of the teaching methods.
-

7. Conclusion

The Three-Day Faculty Development Programme on Outcome-Based Education provided valuable insights and practical tools for faculty members. It successfully met its objectives of enhancing understanding and implementation of OBE principles in teaching practices.

The programme was well-received and appreciated by all attendees, contributing to the overall improvement of educational practices at Jeevan Vikas Mahavidyalaya.

Prepared by:
Dr. Mangesh Acharya

IQAC Coordinator
Contact: 8550971310
Email: iqacachatya2021@gmail.com


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Programme Schedule

Institution: Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Location: Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Event: Three-Day Faculty Development Programme

Theme: “Outcome-Based Education”

Dates: 26 to 29 September 2021

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

Day 1: 26 September 2021

10:00 AM - 10:15 AM

Welcome and Introduction

- **Chair Person:** Dr. Devendra Bhongade
- Overview of the FDP objectives and agenda

10:15 AM - 11:00 AM

Session 1: Introduction to Outcome-Based Education (OBE)

- **Resource Person:** Dr. Raju Shrirame
- Key concepts and principles of OBE

11:00 AM - 11:15 AM

Tea/Coffee Break

11:15 AM - 12:00 PM

Session 2: Designing Learning Outcomes

- **Resource Person:** Dr. Pravin Gharpure
- Techniques for formulating clear and measurable learning outcomes

12:00 PM - 01:00 PM

Session 3: Aligning Curriculum with Learning Outcomes

- **Resource Person:** Dr. Yogesh Sarode
 - Strategies for integrating outcomes into curriculum design
-

Day 2: 27 September 2021

10:00 AM - 10:15 AM

Recap of Day 1 and Introduction to Day 2

10:15 AM - 11:00 AM

Session 4: Assessment Methods in OBE

- **Resource Person:** Dr. Mangesh Acharya
- Effective assessment techniques to evaluate learning outcomes

11:00 AM - 11:15 AM

Tea/Coffee Break

11:15 AM - 12:00 PM

Session 5: Developing Effective Assessment Tools

- **Resource Person:** Dr. Kalyanee Thakre
- Practical approaches for designing assessment tools

12:00 PM - 01:00 PM

Session 6: Implementing OBE in Teaching Practices

- **Resource Person:** Mr. Pritam Sukhadeve
- Best practices and real-world examples

Day 3: 28 September 2021

10:00 AM - 10:15 AM

Recap of Day 2 and Introduction to Day 3

10:15 AM - 11:00 AM

Session 7: Evaluating the Effectiveness of OBE Implementation

- **Resource Person:** Dr. Raju Shirirame
- Methods for assessing the success of OBE integration

11:00 AM - 11:15 AM

Tea/Coffee Break

11:15 AM - 12:00 PM

Session 8: Interactive Workshop: Developing an OBE Plan

- **Resource Persons:** Dr. Pravin Gharpure, Dr. Yogesh Sarode, Dr. Mangesh Acharya
- Hands-on session for creating an OBE plan for individual departments

12:00 PM - 01:00 PM

Closing Remarks and Feedback Collection

- **Chair Person:** Dr. Devendra Bhongade
- Summary of the FDP, participant feedback, and closing

Coordinators Contact Information:

- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator
Contact: 8550971310
Email: iqacachatya2021@gmail.com
- **Dr. Pranali Ingole**
FDP Coordinator
Contact: 8208806778
Email: iqacachatya2021@gmail.com

Resource Persons:

- Dr. Raju Shrirame, JVMD
- Dr. Pravin Gharpure, JVMD
- Dr. Yogesh Sarode, JVMD
- Dr. Mangesh Acharya, JVMD
- Dr. Kalyanee Thakre, JVMD
- Mr. Pritam Sukhadeve

We look forward to your active participation in making this FDP a success!


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Registration Form

Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Three-Day Faculty Development Programme

Theme: “Outcome-Based Education”

Dates: 26 to 29 September 2021

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

Personal Information

- **Full Name:**
- **Designation:**
- **Department:**
- **Institution/Organization:**
- **Address:**
- **City:**
- **State:**
- **Pincode:**
- **Contact Number:**
- **Email ID:**

Professional Details

- **Academic Qualification:**
- **Experience in Teaching:**
- **Area of Specialization:**

Registration Details

- **Have you previously attended an FDP on Outcome-Based Education?**
 - Yes
 - No
- **How did you hear about this FDP?**
 - College/Institution Website
 - Email
 - Social Media
 - Colleague/Word of Mouth
 - Other (Please specify): _____

Additional Information

- **Dietary Preferences (if any):**
- **Any Special Requirements (if any):**

Declaration

I hereby confirm my participation in the Three-Day Faculty Development Programme on “Outcome-Based Education” and agree to adhere to the schedule and guidelines set by the organizers.

Signature:

Date:

Contact Information for Queries:

- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator
Contact: 8550971310
Email: iqacachatya2021@gmail.com
- **Dr. Pranali Ingole**
FDP Coordinator
Contact: 8208806778
Email: iqacachatya2021@gmail.com

Please submit your completed registration form to the coordinators by [Submission Deadline Date].


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Feedback Form

Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Three-Day Faculty Development Programme

Theme: “Outcome-Based Education”

Dates: 26 to 29 September 2021

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

Personal Information

- **Full Name:**
- **Designation:**
- **Department:**
- **Institution/Organization:**

Feedback on the Programme

1. Overall Experience of the FDP:

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

2. Relevance of the Topics Covered:

- Highly Relevant
- Relevant
- Somewhat Relevant
- Not Relevant

3. Quality of Resource Persons:

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

4. Clarity of Presentations:

- Excellent
- Good
- Average

- Poor
- 5. **Effectiveness of Interaction and Engagement:**
 - Excellent
 - Good
 - Average
 - Poor
- 6. **Timeliness and Organization of the Programme:**
 - Excellent
 - Good
 - Average
 - Poor
- 7. **Usefulness of the FDP for Your Professional Development:**
 - Highly Useful
 - Useful
 - Somewhat Useful
 - Not Useful

Additional Comments and Suggestions

- **What did you like the most about the FDP?**
(Please provide details)
- **What areas could be improved?**
(Please provide details)
- **Any additional suggestions for future FDPs?**
(Please provide details)

Overall Rating of the FDP:

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

Signature:

Date:

Contact Information for Queries:

- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator

Contact: 8550971310

Email: iqacachatya2021@gmail.com

- **Dr. Pranali Ingle**

FDP Coordinator

Contact: 8208806778

Email: iqacachatya2021@gmail.com



Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)



Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Jeevan Vikas Mahavidyalaya Hosts Three-Day Faculty Development Programme on "Outcome-Based Education"

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Date: 26 to 29 September 2021

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

In an effort to enhance the quality of education and align teaching methods with contemporary educational standards, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD) organized a Three-Day Faculty Development Programme (FDP) on "Outcome-Based Education" from 26 to 29 September 2021.

The FDP was conducted under the leadership of Dr. Devendra Bhongade, Principal of JVMD, with Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator, and Dr. Pranali Ingole, FDP Coordinator, spearheading the event. The programme brought together a distinguished panel of resource persons who shared their expertise on various aspects of outcome-based education.

Resource Persons:

- **Dr. Raju Shrirame**, JVMD
- **Dr. Pravin Gharpure**, JVMD
- **Dr. Yogesh Sarode**, JVMD
- **Dr. Mangesh Acharya**, JVMD
- **Dr. Kalyanee Thakre**, JVMD
- **Mr. Pritam Sukhadeve**

The FDP aimed to equip faculty members with practical insights and tools to implement outcome-based education effectively. It covered critical topics such as curriculum design, student assessment, and teaching strategies that foster measurable learning outcomes.

Key Highlights of the Programme:

- **In-depth Sessions:** Resource persons delivered comprehensive sessions on the principles and practices of outcome-based education.
- **Interactive Discussions:** Participants engaged in interactive discussions and workshops, gaining hands-on experience in applying outcome-based techniques.
- **Networking Opportunities:** The programme provided a platform for faculty members to network and share best practices.

The FDP was well-received by attendees, who appreciated the opportunity to refine their teaching practices and enhance their understanding of outcome-based education. Feedback from participants highlighted the programme's effectiveness in addressing current educational challenges and providing practical solutions.

Contact Information:

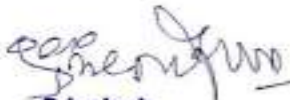
- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator
Contact: 8550971310
Email: iqacachatya2021@gmail.com
- **Dr. Pranali Ingle**
FDP Coordinator
Contact: 8208806778
Email: iqacachatya2021@gmail.com

The successful completion of this FDP underscores JVMD's commitment to continuous improvement and excellence in education.

For more information and future updates, please visit our official website or contact the coordinators


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Report on the Seven-Day Online Faculty Development Programme (FDP) at Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Overview

Institution: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Programme Title: Seven-Day Online Faculty Development Programme on “Recent Pedagogy and ICT Tools in Teaching”

Date: 15 to 21 July 2021

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

Chair Person

- **Dr. Devendra Bhongade**
Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD)

Coordinators

- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator, JVMD
- **Dr. Pranali Ingole**
FDP Coordinator, JVMD

Resource Persons

- **Dr. Pranali Ingole**
Head, Department of Sociology, JVMD
- **Dr. Mangesh Acharya**
Head, Department of Political Science, JVMD
- **Dr. Yogesh Sarode**
Head, Department of Economics, JVMD
- **Mr. Pritam Sukhadeve**
Head, Department of Microbiology, JVMD
- **Dr. Kalyanee Thakre**
Head, Department of Mathematics, JVMD
- **Mr. Prashant Dakhole**
Department of Commerce, JVMD
- **Dr. Pravin Gharpure**
Head, Department of Marathi, JVMD

Programme Objectives

The FDP aimed to enhance the teaching capabilities of faculty members by providing insights into recent pedagogical strategies and the use of Information and Communication Technology (ICT) tools in education. The focus was on equipping educators with modern techniques to improve teaching effectiveness and student engagement.

Programme Structure

The FDP was conducted online, and each day was dedicated to different aspects of pedagogy and ICT tools. The sessions were interactive, allowing participants to engage with resource persons and apply new knowledge.

Day 1: Introduction to Recent Pedagogical Strategies

- **Speaker:** Dr. Pranali Ingole
- **Topics Covered:** Overview of modern teaching methodologies, integrating new pedagogical strategies into curriculum design.

Day 2: Leveraging ICT Tools in Teaching

- **Speaker:** Dr. Mangesh Acharya
- **Topics Covered:** Introduction to various ICT tools and their application in teaching, enhancing classroom interaction through technology.

Day 3: Interactive Learning Platforms

- **Speaker:** Dr. Yogesh Sarode
- **Topics Covered:** Use of online platforms and tools to facilitate interactive learning and student engagement.

Day 4: Digital Resources and Content Creation

- **Speaker:** Mr. Pritam Sukhadeve
- **Topics Covered:** Creating and utilizing digital resources, developing multimedia content for enhanced learning experiences.

Day 5: Assessment and Evaluation Techniques

- **Speaker:** Dr. Kalyanee Thakre
- **Topics Covered:** Innovative assessment methods, using ICT tools for evaluating student performance and providing feedback.

Day 6: Advanced Teaching Tools and Techniques

- **Speaker:** Mr. Prashant Dakhole
- **Topics Covered:** Exploring advanced teaching tools, techniques for integrating technology into teaching practices.

Day 7: Future Trends in Education and Wrap-up

- **Speaker:** Dr. Pravin Gharpure
- **Topics Covered:** Emerging trends in education, preparing for future developments in pedagogical practices and ICT tools.

Conclusion

The Seven-Day FDP provided valuable insights and practical knowledge on integrating recent pedagogical strategies and ICT tools into teaching. The participants actively engaged in discussions and activities, which are expected to enhance their teaching practices and contribute to their professional development.

The programme was well-received, and the feedback from participants was positive, indicating an increased understanding and application of modern teaching techniques and tools.

Report Prepared By:

Dr. Mangesh Acharya
 Coordinator, IQAC
 Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram


Convener
 Internal Quality Assurance
 Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
 Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
 Jeevan Vikas Mahavidyalaya
 Devgram (Thugaondeo)
 Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Registration Form for Seven-Day Online Faculty Development Programme (FDP)

Institution: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Programme Title: Seven-Day Online Faculty Development Programme on “Recent Pedagogy and ICT Tools in Teaching”

Date: 15 to 21 July 2021

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

Personal Information

1. Full Name:

[_____]

2. Designation:

[_____]

3. Department:

[_____]

4. Institution:

[_____]

5. Email Address:

[_____]

6. Contact Number:

[_____]

7. Address:

[]

[]

[_____]

Professional Information

8. Highest Qualification:

[_____]

9. Area of Specialization:

[_____]

10. Experience (in years):

[_____]

Programme Participation

11. Please select your primary area of interest for the FDP:

- Recent Pedagogical Strategies
- ICT Tools in Teaching
- Interactive Learning Platforms
- Digital Resources and Content Creation
- Assessment and Evaluation Techniques
- Advanced Teaching Tools and Techniques
- Future Trends in Education

12. Why do you want to participate in this FDP?

[]

[]

[_____]

Declaration

I hereby declare that the information provided is true and correct to the best of my knowledge. I agree to attend the Seven-Day Online Faculty Development Programme and participate actively.

Signature:

[_____]

Date:

[_____]

For Office Use Only

Registration Number:

[_____]

Remarks:

□
□

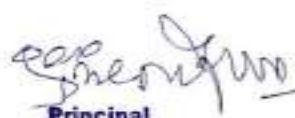
Contact Information for Queries:

- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator, JVMD
Email: iqacacharya2021@gmail.com
Phone: 8550971310
 - **Dr. Pranali Ingole**
FDP Coordinator, JVMD
Email: iqacacharya@gmail.com
Phone: 8208806778
-

Please submit the completed registration form to the FDP Coordinator by [submission deadline date].


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Brochure

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Seven-Day Online Faculty Development Programme (FDP)

Recent Pedagogy and ICT Tools in Teaching

Date: 15 to 21 July 2021

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

Programme Overview

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram is pleased to announce a Seven-Day Online Faculty Development Programme focused on “Recent Pedagogy and ICT Tools in Teaching.” This FDP is designed to enhance the teaching skills of educators by introducing them to modern pedagogical strategies and innovative ICT tools.

Objectives

- **Understand** recent advancements in pedagogical methods.
 - **Explore** various ICT tools for effective teaching.
 - **Engage** with interactive learning platforms and digital resources.
 - **Learn** innovative assessment and evaluation techniques.
 - **Prepare** for future trends in education and teaching methodologies.
-

Chair Person

Dr. Devendra Bhongade

Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Coordinators

- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator, JVMD
- **Dr. Pranali Ingole**
FDP Coordinator, JVMD

Resource Persons

- **Dr. Pranali Ingole**
Head, Department of Sociology, JVMD
- **Dr. Mangesh Acharya**
Head, Department of Political Science, JVMD
- **Dr. Yogesh Sarode**
Head, Department of Economics, JVMD
- **Mr. Pritam Sukhadeve**
Head, Department of Microbiology, JVMD
- **Dr. Kalyanee Thakre**
Head, Department of Mathematics, JVMD
- **Mr. Prashant Dakhole**
Department of Commerce, JVMD
- **Dr. Pravin Gharpure**
Head, Department of Marathi, JVMD

Daily Schedule

Day 1: Introduction to Recent Pedagogical Strategies

Day 2: Leveraging ICT Tools in Teaching

Day 3: Interactive Learning Platforms

Day 4: Digital Resources and Content Creation

Day 5: Assessment and Evaluation Techniques

Day 6: Advanced Teaching Tools and Techniques

Day 7: Future Trends in Education and Wrap-up

Registration

To Register: Fill out the registration form and submit it to the FDP Coordinator by [submission deadline date].

For Queries:

- **Dr. Mangesh Acharya**
Email: iqacacharya@gmail.com
Phone: 8550971310
- **Dr. Pranali Ingole**
Email: iqacacharya2021@gmail.com
Phone: 8208806778

Contact Information

Institution Address:

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301
Maharashtra

Website: www.jvmd.co.in

Email: jvmthugaondeo@gmail.com

Phone: 8550971310

We look forward to your participation in this enriching and informative FDP.

Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Empowering Educators, Enabling Future


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Feedback Form for Seven-Day Online Faculty Development Programme (FDP)

Institution: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Programme Title: Seven-Day Online Faculty Development Programme on “Recent Pedagogy and ICT Tools in Teaching”

Date: 15 to 21 July 2021

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

Personal Information

1. Full Name:

[_____]

2. Designation:

[_____]

3. Department:

[_____]

4. Institution:

[_____]

Feedback on Programme Content

5. How would you rate the overall content of the FDP?

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

6. How relevant were the topics covered in the FDP to your teaching needs?

- Very Relevant
- Relevant
- Neutral
- Not Very Relevant

- Not Relevant

7. How effective were the sessions in enhancing your knowledge about recent pedagogy and ICT tools?

- Very Effective
 - Effective
 - Neutral
 - Ineffective
 - Very Ineffective
-

Feedback on Resource Persons

8. How would you rate the overall performance of the resource persons?

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

9. How well did the resource persons communicate and engage with the participants?

- Very Well
- Well
- Neutral
- Poorly
- Very Poorly

10. How knowledgeable and prepared were the resource persons?

- Very Knowledgeable
 - Knowledgeable
 - Neutral
 - Less Knowledgeable
 - Not Knowledgeable
-

Programme Logistics

11. How would you rate the online platform used for the FDP?

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

12. How effective was the coordination and management of the FDP?

- Very Effective
- Effective
- Neutral
- Ineffective
- Very Ineffective

13. How convenient were the timing and duration of the sessions?

- Very Convenient
- Convenient
- Neutral
- Inconvenient
- Very Inconvenient

Overall Experience

14. Overall, how satisfied are you with the FDP?

- Very Satisfied
- Satisfied
- Neutral
- Unsatisfied
- Very Unsatisfied

15. What aspects of the FDP did you find most beneficial?

[]

[]
[_____]

16. What improvements would you suggest for future FDPs?

[]
[]
[_____]

17. Any additional comments or suggestions:

[]
[]
[_____]

Thank you for your valuable feedback!

Dr. Mangesh Acharya
Email: iqacacharya@gmail.com
Phone: 8550971310

Dr. Pranali Ingole
Email: iqacacharya2021@gmail.com
Phone: 8208806778


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

News

Jeevan Vikas Mahavidyalaya Hosts Seven-Day Online Faculty Development Programme on Recent Pedagogy and ICT Tools

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur, Maharashtra – Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD) recently concluded a successful Seven-Day Online Faculty Development Programme (FDP) on “Recent Pedagogy and ICT Tools in Teaching.” The programme, held from 15 to 21 July 2021, aimed to equip educators with the latest techniques and technologies to enhance their teaching practices.

Programme Highlights

The FDP was chaired by Dr. Devendra Bhongade, Principal of JVMD, and coordinated by Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator, and Dr. Pranali Ingole, FDP Coordinator. The programme was meticulously designed to cover various facets of modern pedagogy and the effective use of ICT tools in education.

Engaging Sessions and Resourceful Insights

The programme featured an array of distinguished resource persons from within the institution, each bringing their expertise to the sessions:

- **Dr. Pranali Ingole**, Head of the Department of Sociology, led a session on modern pedagogical strategies and their integration into existing curricula.
- **Dr. Mangesh Acharya**, Head of the Department of Political Science, provided valuable insights into leveraging ICT tools to enhance teaching effectiveness.
- **Dr. Yogesh Sarode**, Head of the Department of Economics, discussed interactive learning platforms and their impact on student engagement.
- **Mr. Pritam Sukhadeve**, Head of the Department of Microbiology, covered digital resource creation and its benefits in modern education.
- **Dr. Kalyanee Thakre**, Head of the Department of Mathematics, shared innovative assessment and evaluation techniques.
- **Mr. Prashant Dakhole**, from the Department of Commerce, demonstrated advanced teaching tools and techniques.
- **Dr. Pravin Gharpure**, Head of the Department of Marathi, concluded the series with a focus on future trends in education.

Participant Engagement and Feedback

The FDP was well-received by participants, who appreciated the interactive and comprehensive nature of the sessions. The feedback highlighted the practical applicability of the topics covered and the effectiveness of the resource persons in conveying complex concepts. The programme not only provided valuable knowledge but also fostered an environment for professional growth and collaboration among educators.

Looking Ahead

Jeevan Vikas Mahavidyalaya is committed to continuing its efforts in providing high-quality professional development opportunities for educators. The success of this FDP underscores the institution's dedication to staying at the forefront of educational innovation and excellence.

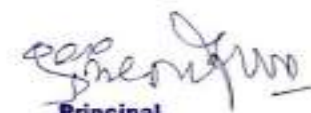
For further information about future programmes and initiatives, please contact:

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator
Dr. Pranali Ingole, FDP Coordinator
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Empowering Educators, Enabling Future

This news update reflects the commitment of Jeevan Vikas Mahavidyalaya to enhancing the professional skills of its faculty and contributing to the advancement of educational practices.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgarh (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur



**NOIDA
INTERNATIONAL
UNIVERSITY**



ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Volume 9 , Special Issue (III), 2022

ISSN: 2394-0298

NIU International Journal of Human Rights

A UGC CARE Listed Journal



NOIDA INTERNATIONAL UNIVERSITY

www.niu.edu.in



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Antyodaya Mission



Tah.Narkhed, Dist. Nagpur – 441 301 (M.S.)
ISO 9001: 2015 Certified
(NAAC Accredited in Cycle-II at "B++" Grade, CGPA 2.93)
Permanent affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

**ICSSR Sponsored
Two Day National Seminar
on
Terrorism :
Issues and Challenges
December 10-11, 2021**

CERTIFICATE

This certificate is proudly awarded with compliments to

Prof./Dr./ Mr./ Mrs. _____

Of _____

For his / her active participation in the National Seminar.

He/ She has presented paper entitled _____

He/ She worked as Chairperson / Resource Person/ Invited Speaker/ Rapporteur for _____

Dr. Mangesh G. Acharya
Organizing Secretary



Dr. Devendra S. Bhongade
Convener & Principal, JYM
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaonde),
Tah. Narkhed, Dist. Nagpu.



6

ACTIVITY REPORT

Two-day National Seminar on
“TEERORISM: CHALLENGES AND ISSUES”

December 10-11, 2021

In Academic Collaboration with



Indian Council of Social Science Research (ICSSR)

Organized By

Department of Political Science

Submitted By

Dr. Devendra S. Bhongade

Principal

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur – 441301(Maharashtra)

Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo,
Tah. Narkhed, Dist. Nagpu.



**Two-day National Seminar on
“TEERORISM: CHALLENGES AND ISSUES”
December 10-11, 2021**

About the Seminar:

Terrorism is not a new phenomenon. It has now become a global problem. Every nation is facing and trying to curtail its roots but at the same time terrorist organizations are also upgrading their means and object. The issues of terrorism are multifarious and well debated. It is well realized that terrorism is an alternative to fulfil the objectives of the minds of innocent humanities. It has become accepted view that the object of terrorist is to create panic and fear in the minds of the people. It becomes common behaviour of terrorist groups to display their dissatisfaction. The terrorist activities are anti-thesis to the humanism, yet humanists show compassion towards terrorists. Pleading in favour of terrorists and showing sympathy towards them is the striking action for the administration and becomes a major concern for the regional and world leaders to solve the problem. In this regard, Human Rights are considered as those minimal rights, without which one can't subsist as human being. The protection of Human Rights has been treated as most crucial for the common man and the terrorists as well. Human Rights are concerned with life, liberty, dignity and equality. These rights are alive in the international treaties and guaranteed by the signatories to the people living in different regions of the world. India being the signatory of U.D.H.R. and peace loving country has always tried her best to undermine the problem and to curb the menace by passing several legislative Acts in the context of terrorism. Much criticism has been labelled against such uncivilized features of those laws. The Indian judiciary has never remained silent and expressed its firm view to avoid the evil effects of the law. Nevertheless, the govt. has adopted certain policies to achieve welfare measures and tried to provide security and peace. In this context media and other agencies have major role to create confidence and inspire people to make the democracy meaningful. There must be a congenial atmosphere on this globe to live a liveable life. In this view, this Two- day seminar on “Terrorism: Issues and Challenges” shall generate energy for social and humane action through churning of thoughts of various academicians, intellectuals, researchers and persons of media across the country. We hope innovative and thought provoking ideas would be discussed during the seminar to suggest remedies to the policy making agencies again to strengthen their policies for the international peace and humanity.

OBJECTIVES OF THE SEMINAR

This seminar is carried out with the following objectives-

1. To know the reasons of terrorism.
2. To understand the success and failure of government in the eradication of terrorism.
3. To analyze the role of government and media about terrorism.
4. To form strategies in the eradication of terrorism.

5. To counsel youths divert attention from terrorism.
6. To help government to find out solution to minimize terrorist activities.

THEME

Terrorism: Issues and Challenges

SUB - THEMES

- Analysis of the state of terrorism
- Resistance to violent terrorist programs
- Assessing the role of the central government in counter-terrorism
- Challenges in Terrorist Rehabilitation
- Challenges in Terrorist Rehabilitation
- Terrorism and counter-insurgency
- Terrorist mind-set and Counter-terrorism strategies
- The challenges of terrorism to global peace
- The role of the media in the context of terrorism
- Challenges in Terrorist Rehabilitation
- Terrorism protection and national security
- Facing Violent Terrorism and Radicalism in the Digital Age
- Future Challenges: Liberation of terrorists
- Freedom from violent extremism
- Management and rehabilitation of terrorism criminals
- Violent radicalism, diversion and terrorist rehabilitation and care
- Global terrorism
- Effective intervention programs to prevent the recruitment of political extremists and terrorists
- Liberation or elimination of terrorists
- Prospects for democracy and press freedom
- Terrorism and violent extremist fundamentalism
- Counter Terrorist Trends and Analysis
- Political Violence and Terrorism Research.

INAGURAL FUNCTION

(Friday, 10th December 2021 at 10.00 a.m.)

Chairman	: Dr. Bhaskar Vighe President, Antyoday Mission, Devgram
Inaugurator	: Dr. Sanjay Dudhe Hon'ble Pro Vice Chancellor, RTMNU, Nagpur
Key Speaker	: Dr. Abhishek Srivastava Assistant Professor (Diplomacy & Disarmament) CIPOD, School of International Studies Jawaharlal Nehru University, Delhi (India)
Chief Guest	: Dr. Dattatreya Watmode Dean, Faculty of Humanities, RTMNU, Nagpur
Guest of Honour	: Dr. Vasant Umalkar Former Principal, JVM, Devgram
Principal	: Dr. Devendra Bhongade (Host)

VALEDICTORY FUNCTION

(Saturday, 11th December 2021 at 4.00 pm)

Chairperson	: Dr. Subhash Lohe Former Head, Department of Pol. Science, Samartha Mahavidyalaya, Aashri, Dist. Wardha (MS)
Chief Guest	: Dr. Vivek Diwan Head, Department of Pol. Science, R S Mundle Dharampath Arts & Commerce College, Nagpur (MS)
Guest of Honour	: Dr. Prakash Pawar Principal, Arvindbabu Deshmukh College, Bharsingi, Dist. Nagpur (MS)
Principal	: Dr. Devendra Bhongade
Vice Principal	: Dr. Raju Shirame

PROGRAMME SCHEDULE

(Day-I: Friday, 10th December 2021)

Registration & Breakfast	: 9.00 am to 10.00 am
Inaugural Function	: 10.00 am to 11.30 am
Technical Session I	: 11.30 am to 1.00 pm (Terrorism: A Challenge before World Peace)
Lunch Break	: 1.00 pm to 1.30 pm
Technical Session II	: 1.30 pm to 3.00 pm (Terrorism and Human Rights)
Tea Break with Group Discussion	: 3.00 pm to 4.00 pm
Cultural Programme	: 6.00 pm to 7.30 pm

(Day-II: Saturday, 11th December 2021)

Technical Session III	: 11.00 am to 1.00 pm (Paper Presentation)
Lunch Break	: 1.00 pm to 1.30 pm
Technical Session IV	: 1.30 pm to 3.00 pm (Panel Discussion: The Role of Government and Media in Eradication of Terrorism)
Tea Break	: 3.30 pm to 4.00 pm
Valedictory Function	: 4.00 pm to 5.00 pm
Certificate Distribution	: 5.00 pm & onward

ADVISORY COMMITTEE

Dr. R. G. Bhojar	Former Principal, New Arts, Commerce & Science College, Wardha
Dr. Babanrao Taywade	Former Principal, Dhanwate National College, Nagpur
Dr. Urmila Dabir	Principal, Rajkumar Kewalramani College, Nagpur
Dr. Milind Barahate	Principal, C P & Berar College, Nagpur
Dr. Nilesh Gawande	Principal, Late B S Arts, Prof. N. G. Science & A.G. Commerce College
Dr. Sunil Kumar Navin	Principal, Nabira Mahavidyalaya, Katol
Dr. Jobi George	Principal, Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur
Dr. Sharayu Taywade	Principal, Taywade College, Koradi
Dr. Pramod Pawar	Principal, Dhandai College, Amalner (Jalgaon)
Dr. Alka Deshmukh	Former Chairperson, BoS, Pol. Science, RTMNU, Nagpur
Dr. Ashok Kale	Chairman, Faculty of Humanities & Social Sciences, DMIMS
Dr. Jeevan Dontulwar	Principal, Mohata Science College, Nagpur
Dr. Vilas Hadge	Principal, Arts, Commerce & Science College, Pulgaon
Dr. Dnyaneshwar Naik	Principal, Dr. S. K. Umathe Arts & Commerce College, Nagpur
Dr. Prakash Pawar	Principal (Off), A. D. College, Bharsingi

Dr. Nitin Mathankar	Principal, Late Vasantao Kolhatkar Arts College, Rohana
Dr. Dhanraj Shethe	Principal, Yashoda Girls' College, Nagpur
Dr. Vikas Jambhulkar	PGTD Pol. Science, RTMNU, Nagpur
Dr. Sanjay Dhanwate	Principal, Modern College, Karanja
Dr. Ramkrishna Tale	Principal, Br. Sheshrao Wankhede College, Khaperkheda
Dr. Haribhau Verulkar	Principal, Arts, Commerce & Science College, Arvi
Dr. Surendra Jichkar	Principal, Dhanwate National College, Nagpur
Dr. Virendra Jumade	Principal, Haribhau Admane Arts & Commerce College, Saoner
Dr. Shraddha Anilkumar	Principal, Dayanand Arya Mahavidyalaya, Nagpur
Dr. Ajay Karkare	Principal, Rani Laxmibai Mahila Mahavidyalaya, Sawargaon
Dr. Kishor Zilpe	Principal, N.P. Shivaji Mahavidyalaya, Mowad
Dr. Jayant Jawanjali	Principal, S. P. College, Narkhed
Dr. Rajendra Jane	Principal, Arts & Commerce College, Bhis
Dr. Priya Wanjari	Principal, Santaji Mahavidyalaya, Nagpur
Dr. Anand Tikhe	Principal, K. Z. Science College, Kalameshwar
Dr. Sanjay Awadhoot	Principal, Panjabrao Deshmukh College, Nagpur

ORGANIZING COMMITTEE

Dr. Vakil Sheikh	Dr. Sharad Sambhare	Dr. Sandip Kale
Dr. Narayan Balpande	Dr. Rajashree Kadu	Dr. Shrikant Bhowate
Dr. Rajendra Ghorpade	Dr. Rajendra Patle	Dr. Sanjay Gore
Dr. Pawan Mahant	Dr. Dipali Bhowate	Mr. Pawan Mahant
Dr. Nitin Katrojar	Dr. Sheela Khedekar	Dr. Archana Patil
Dr. D. S. Shambharkar	Dr. Waman Khobragade	Dr. Ravi Dharapwar
Dr. Lomesh Bawankule	Dr. Rita Dhandekar	Dr. Harish Kinkar
Mr. Manoj Sarode	Dr. Amar Bondre	Dr. Vinod Mude
Dr. Nitin Gaurkhede	Dr. Bharat Rathod	Dr. Haridas Ladke
Dr. Sachin Werulkar	Dr. Sudhakar Jawale	Dr. Pramod Shambharkar
Dr. Sanjay Patil	Dr. Babasaheb Motale	Dr. Hemant Kurkute
Dr. Pratibha Tawari	Dr. Sunita Gawai	Dr. Dipali Ghogre
Dr. Sanjay Wagh	Dr. Gajanan Mahale	Dr. Babasaheb Jogdand
Dr. Anant Aawati	Mr. Chandramani Bhowate	Dr. Archana Umkar
Dr. Dilip Arajpure	Dr. Pravin Gharpure	Dr. Yogesh Sarode
Dr. Rajkishor Gupta	Ms. Pranali Ingole	Mr. Pritam Sukhdeve
Mr. Nagesh Dhobale	Mr. Dhanraj Pandav	Mr. Dinesh Pangul
Mr. Umesh Niswade	Mr. Ankush Bobde	Mr. Khizar Pathan
Mr. Rupesh Shekar		

Two-day National Seminar on “Terrorism Challenges and Issues” : A Brief Report

Introduction

A Two-day National seminar entitled “Terrorism Challenges and Issues” was organized by the Department of Political Science, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram (Thugaondeo) on January 10-11 December 2022 under the sponsorship of Indian Council of Social Science Research (ICSSR). The seminar brought together academic administrators, reporters, politicians’ information scientists, faculty and research scholars to exchange their views and ideas on the challenges and issues of terrorism.

Inaugural Function: Friday, 10th December 2021 at 10.00 a.m.



Registration was open till 9.00 am on the first day. 124 delegates from various parts of the country participated in the Seminar. The seminar began lighting lamp and invocation to God Almighty, followed by University Song and a Welcome Song by Dr. Pramod Bais and chorus. At the outset, Dr. Devendra Bhongade, Principal of the College welcomed the guests and made an introductory remark. The Inaugural Function was presided over by Hon^{ble} Dr. Bhaskar Vighe, Vice President of the Society. Dr. Sanjay Dudhe, Pro Vice-Chancellor, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur inaugurated the conference and addressed the gathering. Dr. Abhishek Shrivastav, Assistant Professor (Diplomacy & Disarmament) CIPOD, School of International Studies Jawaharlal Nehru University, Delhi (India) delivered the Key-note address. Dr. Dattareya Watmode, Dean, RTMNagpur University, Nagpur, Dr. vasant Umalkar, Former Principal, JVM Devgram was also present on the occasion. After flower welcome, few guests- the academic stalwarts in the field of Political Science were felicitated at the hands of the Chief Guest presenting them shawl and mementos. The Inaugural Programme was celebrated by unveiling the CD of 51 Peer Reviewed research papers at the hands of the guests present on the dais. The papers were published in UGC Care listed National E-Journal NIU. On this occasion, the guests also published book of Dr. Raju Shrirame on Economics. Dr. Yogesh Sarode compered the session and Dr. Raju Shrirame proposed the Vote of Thanks.

Technical Session-I: 11.30 am to 1.00 pm (Terrorism: A Challenge before World Peace)

Chairperson	: Dr. Mohan Kashikar (Chairman, BoS) Head, Department of Political Science PGTD University Campus, RTM Nagpur University, Nagpur (MS)
Speaker	: Dr. Shailendra Deolankar Associate Professor, Govt. Vidarbha Institute of Science & Humanities, Amravati (MS)
Host	: Dr. Sandip Kale , Yashwant Mahavidyalaya, Seloo.



The first Technical Session on "Terrorism: A Challenge before World Peace" was chaired by Dr. Mohan

Kashikar, Head, Department of Political Science, RTM Nagpur University. The keynote speaker of this session was Dr. Shailendra Devlankar, Associate Professor, Govt. Vidarbha Institute of Science & Humanities, Amravati (MS). He shared his thoughts on the subject Terrorism: A Challenge before World Peace. Dr. Sandip Kale , HoD, political Science Yashwant Mahavidyalaya, Seloo worked as host.

Technical Session II 1.30 pm to 3.00 pm (Terrorism and Human Rights)

- Chairperson : **Dr. Mangesh Kadu**
Head, Department of Political Science, Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur Dist. Nagpur (MS)
- Speaker : **Dr. Dharmendra Kumar**
Professor of Political Science, Govt. Jaywanti Haksar PG College, Betul (MP)
- Host : **Mr. Rajendra Ghorpade, A. D. College, Bharsingi**



The Second Technical Session on “Terrorism and Human Rights” was chaired by Dr. Mangesh Kadu, Head, Department of Political Science, Bhivapur Mahavidyalaya, Bhivapur. The keynote speaker of this session was Dr. Dharmendra Kumar, Professor, Govt. Jaywanti Haksar PG College, Betul (MP) Mr. Rajendra Ghormade, HoD, Political Science Arvindbabu Deshmukh Mahavidyalaya, Bharsingi worked as host.

Lunch Break : Friday, 10th December 2021, 1.00 pm to 1.30 pm



Technical Session III

: 11.00 am to 1.00 pm (Paper Presentation)

Chairperson

: Dr. Pravin Bhagdikar
Head, Department of Political Science,
Annasaheb Gundewar College, Nagpur (MS)

Host

: Dr. Amar Bondre, VMV, College, Nagpur



A research paper presentation session was held on the second day of the seminar. The chair of this session was Dr. Praveen Bhagdikar, Head, Department of Political Science, Annasaheb Gundewar College, Nagpur. 10 papers were presented in this session.

Name of paper presenter: Dr. Nitin Katrojwar, Dr. Prashant Vighe, Dr. Rajendra Ghorpade, Dr. Lomesh Bavankule, Dr. Gunjan Singh, Dr. Archana Umalkar, Dr. Rajshree Kadu, Dr. Dinkar Chandhary, Dr. Narayan Balpande.

Technical Session IV : 1.30 pm to 3.30 pm (Panel Discussion: The Role of Government and Media In Eradication of Terrorism)

Panelists

: Dr. Vivekananda Nartam
Assistant Professor & General Secretary, Center for Democracy, Pluralism and Human Rights (CDPHR), University of Delhi, Delhi

: Dr. Sandip Tunudurwar
Head, Department of Pol. Science, Shri City Binzani College, Nagpur (MS)

: Dr. Prashant Vighe
HoD, Political science, Bharti Mahavidyalaya, Amravati, Maharashtra

Host

: Dr. Santosh Dakhare
Head, Department of Pol. Science, Raje Vishveshwarrao Arts & Commerce College, Bhamragad, Gadchiroli (MS)



The post-lunch session was in the form of Panel Discussion Forum chaired by Dr. Sandip Tandarwar, Associate Professor, Shri Binzani City Mahavidyalaya, Nagpur, Panelist Dr. Prashant Vigha, Amravati, Dr. Vivekanand Nartam, Delhi, The participants raised questions and had their doubts cleared by Panelist. Dr. Santosh Dakhre, HoD, political Science Raje Vishwesharrao mahavidyalaya, Bhamragarh, Gadchiroli worked as host. Soon after the lunch, Panel Discussion was done in which few stalwarts discussed with participants on few themes of the conference which were of paramount importance from the subject point of view. The Informative session was followed by question answers where in participants candidly asked their queries to the experts and got apt and satisfactory replies. All expressed satisfaction for having fruitful discussion.

Valedictory Function: 11 December 2021 4.00 pm to 5.00 pm

Chairperson	: Dr. Subhash Lohe Former Head, Department of Pol. Science, Samartha Mahavidyalaya, Aashti, Dist. Wardha (MS)
Chief Guest	: Dr. Ram Butale, Buldhana
Guest of Honour	: Dr. Vivek Diwan Head, Department of Pol. Science, R S Mundle Dharampeth Arts & Commerce College, Nagpur (MS)
Guest of Honour	: Dr. Anup Kumar Singh, Sausar, MP
August Presence	: Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVM, Devgram
Certificate Distribution	: 5.00 pm & onward



The two-day National Seminar finally came to an end with an informal feedback in the Valedictory session. Dr. Subhash Lohe, Ashti presided the concluding session. Dr. Anup Kumar Singh, Sausar, MP, Dr. Ram Butale, Buldhana was the Chief Guest while Dr. Vivek Diwan, Nagpur was the Guest of Honour. Principal and the Convener of the Conference Dr. Devendra Bhongade and Dr. Mangesh Acharya, Organizing Secretary were also invited to be seated on the dais, while the delegates expressed their happiness for being able to participate in the seminar and also gave feedback regarding each Technical Session and the quality and proficiency of the speakers. Dr. Mangesh Acharya, Organizing Secretary very remarkably summarized the seminar report. Seminar was further followed with the certificate distribution to the participants. Finally, the College Principal thanked the Organizing Secretary for his competence and perseverance for organizing such a Seminar, and the delegates for their participation and support. He also congratulated the staff, members of organizing committee and the unseen heroes behind the success of this Seminar whose meticulous planning, ideal execution of duties and hard work made the Conference possible. The Seminar was ended with Vande Mataram Song by Dr. Pramod Bais.

Breakfast & Lunch

On both day, breakfast was served to the participants between 9.00 am to 10.00 and a good quality of lunch was organized and served to the guests and the participants in the lush garden of the college premise from 1.00 pm to 2.00 pm. Everyone enjoyed the delicious food and expressed satisfaction.

Result

Most of the participants expressed their feelings about the seminar and admired the administration, punctuality and organization of the Conference. The seminar generated a lot of enthusiasm among the participants. A good quality of 51 research papers were published by the College in reputed UGC Care listed NIU", for the benefit of the research scholars and for those interested in this subject. At the same time, good churning of thoughts on the various themes of this conference was carried out which clarified the ideas and added to their knowledge. Definitely it would prove great source information and will help the government in planning and decision.



Antyoday Mission

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur – 441 301 (M.S.)

Permanent affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

(ISO 9001:2015 Certified, NAAC Accredited in Cycle-II at "B++" Grade, CGPA 2.93)

website : www.jvmd.co.in, e-mail : jvmthugaondeo@gmail.com

Organizes

ICSSR Sponsored

Two Day National Seminar on

TERRORISM: ISSUES AND CHALLENGES

On

December 10-11, 2021

Venue

Matoshri Seminar Hall, Devgram



Organized by : Department of Political Science

Organizing Secretary

Dr. Mangesh G. Acharya

HOD, Political Science

Convener

Dr. Devendra S. Bhongade

Principal, JVM, Devgram

INVITATION

All the teachers, research scholars, professionals and other stakeholders of higher educational institutions and universities from all over India are cordially invited to participate in ICSSR Sponsored Two-day National Seminar on Terrorism: Issues and Challenges organized by the Department of Political Science, JeevanVikas Mahavidyalaya, Deygram, Dist. Nagpur affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University on December 10-11, 2021.

ABOUT THE COLLEGE

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Deygram is run by Anyodaya Mission established by Hon'ble Dr. Bhausaheb Bhogre in 1972. The college was started in 1996 with more 40 students in Arts faculty. Now, the college runs Arts, Commerce & Science faculties at junior and senior level including PG Courses in 4 subjects serving more than 1300 students under the guidance of Dr. Devedra S. Bhongade, Principal. The college is constantly marching in all fronts bringing laurels at state and national level. It is the matter of great pride that at present, the college has thirteen subjects: Marathi, English, Marathi Literature, English Literature, Economics, Pol. Science, Sociology, History, Geography, Music, Home Economics, Library Science and Military Science at BA, nine subject at B.Sc. and six subject at B.Com. level efficiently augmenting the profile of the college. Apart from these, the college conducts Career Oriented Courses, CLL & NSS. The college started Post Graduate Courses MA in English, Marathi, Economics and Political Science: UGC Sponsored skill-based B.Voc Degree Programme in four subjects and Community College in three subjects including few Self-finance courses. The college got Permanent Affiliation, 21 & 12(B), ISO 9001:2015 Certification accredited by NMAC in Cycle-II with 'B++' Grade (CGPA 2.93). The college also runs YCMOU courses affiliated to Naski Deemed University.

HOW TO REACH THE COLLEGE?

The college is situated at Jalakheda - Mowad state highway in Nagpur district of Maharashtra, 5 Kms towards North from Jalakheda. The nearest railway station Narkhed is 18kms and the nearest airport Nagpur is 90 Kms from the college. The regular MSRTC buses ply between Jalakheda to Narkhed. Apart from these many private taxis are also available.

ABOUT THE SEMINAR

Terrorism is not a new phenomenon. It has now become a global problem. Every nation is facing and trying to curtail its roots but at the same time terrorist organizations are also upgrading their means and object. The issues of terrorism are multifarious and well debated. It is well realized that terrorism is an alternative to fulfil the objectives of the minds of innocent humanites. It has become accepted view that the object of terrorists is to create panic and fear in the minds of the people. It becomes common behaviour of terrorist groups to display their dissatisfaction. The terrorist activities are anti-thesis to the humanism, yet humanists show compassion towards terrorists. Prejudging in favour of terrorists and showing sympathy towards them is the striking action for the administration and becomes a major concern for the regional and world leaders to solve the problem. In this regard, Human Rights are considered as those minimal rights, without which one can't subsist as human being. The protection of Human Rights has been treated as most crucial for the common man and the terrorists as well. Human Rights are concerned with life, liberty, dignity and equality. These rights are alive in the international treaties and guaranteed by the signatories to the people living in different regions of the world. India being the signatory of U.D.H.R. and peace loving country has always tried her best to undermine the problem and to curb the menace by passing several legislative Acts

OBJECTIVES OF THE CONFERENCE

In the context of terrorism, Much criticism has been labelled against such undivulged features those laws. The Indian judiciary has remained silent and expressed its firm view to avoid the evil effects of the law. Nevertheless, the govt. has adopted certain policies to achieve welfare measures and tried to provide security and peace. In this context media and other agencies have major role to create confidence and inspire people to make the democracy meaningful. There must be a congenial atmosphere on this globe to live a livable life. In this view, this Two-day seminar on "Terrorism: Issues and Challenges" shall generate energy for social and humane action through churning of thoughts of various academicians, intellectuals, researchers and persons of media across the country. We hope innovative and thought provoking ideas would be discussed during the seminar to suggest remedies to the policy making agencies again to strengthen their policies for the international peace and humanity.

OBJECTIVES OF THE SEMINAR

This seminar is carried out with the following objectives-

1. To know the reasons of terrorism.
2. To understand the success and failure of government in the eradication of terrorism.
3. To analyse the role of government and media about terrorism.
4. To form strategies in the eradication of terrorism.
5. To counsel youths divert attention from terrorism.
6. To help government to find out solution to minimize terrorist activities.

THEME

Terrorism: Issues and Challenges

SUB-THEMES

- Analysis of the state of terrorism
- Resistance to violent terrorist programs
- Assessing the role of the central government in counter-terrorism
- Challenges in Terrorist Rehabilitation
- Challenges in Terrorist Rehabilitation
- Terrorism and counter-insurgency
- Terrorist mind-set and Counter-terrorism strategies
- The challenges of terrorism to global peace
- The role of the media in the context of terrorism
- Challenges in Terrorist Rehabilitation
- Terrorism protection and national security
- Facing Violent Terrorism and Radicalism in the Digital Age
- Future Challenges: Liberation of terrorists
- Freedom from violent extremism
- Management and rehabilitation of terrorism criminals
- Violent radicalism, diversion and terrorist rehabilitation and care
- Global terrorism
- Effective intervention programs to prevent the recruitment of political extremists and terrorists
- Liberation or elimination of terrorists
- Prospects for democracy and press freedom
- Terrorism and violent extremist fundamentalism
- Counter Terrorist Trends and Analysis

ITINERARY

INAUGURAL : Friday, 10th December 2021 at 10.00 a.m.

- Chairman** : Dr. Bhaskar Vighne, President, Anyodaya Mission, Dnyagan
- Inaugurator** : Dr. Sanjay Dudhe, Hon'ble Pro-Vice Chancellor, RTMNU, Nagpur
- Key Speaker** : Dr. Abhishek Srivastava, Assistant Professor (Department) / Professor, School of International Studies, Jawahar Nehru University, Delhi (India)
- Chief Guest** : Dr. Dattatraya Wairmode, Dean, Faculty of Humanities, RTMNU, Nagpur
- Guest of Honour** : Dr. Vasant Umrikar, Former Principal, J.M. Dnyagan
- Principal** : Dr. Devendra Bhongade (Host)

VALEDICTORY FUNCTION : Saturday, 11th December 2021 at 4.00 p.m.

- Chairperson** : Dr. Subhash Lohre, Former Head, Department of Pol. Science, Samantra Mahavidyalaya, Ashti, Dist. Wardha (MS)
- Chief Guest** : Dr. Anup Kumar Singh, Sansar (MP)
- Guest of Honour** : Dr. Prakash Pawar, Principal (O), Avinashrao Dasthwar College, Bharsing, Dist. Nagpur (MS)
Dr. Vivek Dikar, Head, Department of Pol. Science, R. S. Mundel Dnyanesh Arts & Commerce College, Nagpur (MS)
- Principal** : Dr. Devendra Bhongade

Programme Schedule

(Day-I: Friday, 10th December 2021)

- Registration & Breakfast** : 9:00 am to 10:00 am
- Inaugural Function** : 10:00 am to 11:30 am
- Technical Session I** : 11:30 am to 1:00 pm
(Terrorism: A Challenge before World Peace)
- Lunch Break** : 1:00 pm to 1:30 pm

- Technical Session II** : 1:30 pm to 3:00 pm
(Terrorism and Human Rights)
- Tea Break with Group Discussion** : 3:00 pm to 4:00 pm
- Cultural Programme** : 6:00 pm to 7:30 pm

(Day-II: Saturday, 11th December 2021)

- Technical Session III** : 11:00 am to 1:00 pm (Paper Presentation)
- Lunch Break** : 1:00 pm to 1:30 pm
- Technical Session IV** : 1:30 pm to 3:30 pm
(Panel Discussion: The Role of Government and Media in Eradication of Terrorism)
- Tea Break** : 3:30 pm to 4:00 pm
- Valedictory Function** : 4:00 pm to 5:00 pm
- Certificate Distribution** : 5:00 pm & onward

ADVISORY & ORGANIZING COMMITTEE

PATRON

Hon. Dr. Bhausaheb Bhoge, Founder, Anyodaya Mission
Hon. Dr. Bhaskar Vighne, President, Anyodaya Mission
Hon. Dr. Anishi Arora, Secretary, Anyodaya Mission

ADVISORY COMMITTEE

- Dr. R. G. Bhoyar, Former Principal, Jawahar, Commerce & Science College, Wartha
Dr. Babanrao Taywade, Former Principal, Dnyanesh National College, Nagpur
Dr. Umilata Dabir, Principal, Rajyashree Institute of Management College, Nagpur
Dr. Milind Barabhai, Principal, C.P. & B. R. College, Nagpur
Dr. Suresh Kumar Nair, Principal, Nehru Mahavidyalaya, Karol
Dr. Jyoti George, Principal, Bhamburda Mahavidyalaya, Bhamburda
Dr. Sanjay Taywade, Principal, Taywade College, Karol
Dr. Pramod Pawar, Principal, Dnyanesh College, Anantnagar (Jharkhand)
Dr. Akh Dastmakh, Former Chairperson, BOS, Pol. Science, RTMNU, Nagpur
Dr. Ashok Kale, Chairman, Faculty of Humanities & Social Sciences, OMS, Dnyaneshwar, Wartha
Dr. Jeevan Dandekar, Principal, Netaji Subhas Science College, Nagpur
Dr. Vilas Hadge, Principal, Arts, Commerce & Science College, P. Jyoti
Dr. Dnyaneshwar Nair, Principal, Dr. S.K. Umrikar & Commerce College, Nagpur
Dr. Prakash Pawar, Principal, A.D. College, Bharsing
Dr. Kishor Mahabhar, Principal, Late Mahatmakulkarni Arts College, Wartha
Dr. Dharmraj Shekhar, Principal, Yashwantrao Chavan College, Nagpur
Dr. Vinay Jambhaskar, P.O. Postgraduate College, Nagpur
Dr. Sanjay Dhanwar, Principal, Mahesh College, Karol
Dr. Ramkrishna Tale, Principal, Dr. Shreekrishna Science College, Karpotkunda
Dr. Harshada Verulkar, Principal, Arts, Commerce & Science College, Anantnagar
Dr. Surendra Jitkar, Principal, Dnyanesh National College, Nagpur
Dr. Vinay Jambhaskar, Principal, Hindustani University & Commerce College, Sonner
Dr. Shraddha Anilkumar, Principal, Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Nagpur
Dr. Ajay Karsane, Principal, Late Mahatmakulkarni Mahavidyalaya, Sonner
Dr. Kishor Zilpe, Principal, N.P. Shrivastava Mahavidyalaya, Wartha
Dr. Jayant Jambhaskar, Principal, S.P. College, Wartha
Dr. Rajendra Jambhaskar, Principal, Arts & Commerce College, Wartha
Dr. Prasad Wanjari, Principal, Sarvagyan Mahavidyalaya, Nagpur
Dr. Anand Tikhe, Principal, Z. Science College, Karol
Dr. Sanjay Awasthoo, Principal (O), Poojashree Dnyaneshwar College, Nagpur
Dr. Ramkrishna Shrivastava, Principal (O), Sir. Revd. Fr. Paul Matha Mahavidyalaya, Dnyagan
Dr. Ajay Kumar Mohantari, Principal, Arts, Commerce College, Jambhaskar

ORGANIZING COMMITTEE

- | | | |
|----------------------|-------------------------|------------------------|
| Dr. Yashu Shekhar | Dr. Sharad Sambram | Dr. Sandip Kale |
| Dr. Narayan Balpande | Dr. Rajashree Kadu | Dr. Sankant Bhosale |
| Dr. Rajendra Ghogade | Dr. Rajendra Patil | Dr. Sanjay Gore |
| Dr. Pawan Mahabhar | Dr. Dipal Bhosale | Mr. Pawan Mahabhar |
| Dr. Milin Karajwar | Dr. Sheela Khedekar | Dr. Achana Patil |
| Dr. D. S. Shantkar | Dr. Waman Krod-agade | Dr. Ravi Dhanwar |
| Dr. Lomesh Bawankule | Dr. Ritu Dhankar | Dr. Harish Kulkar |
| Mr. Manoj Serrate | Dr. Amar Bhande | Dr. Vinod Mude |
| Dr. Kishu Gaurhede | Dr. Bharat Rastod | Dr. Harish Ladde |
| Dr. Sachin Wadkar | Dr. Sushraker Jambale | Dr. Prasad Shambharkar |
| Dr. Sanjay Pali | Dr. Babasaheb Motale | Dr. Hemant Kurkule |
| Dr. Prashna Tawar | Dr. Sumita Gawai | Dr. Dnyaneshwar |
| Dr. Sanjay Wagh | Dr. Gajanan Mahale | Dr. Babasaheb Jogtand |
| Dr. Anant Aswal | Mr. Chandramani Bhosale | Dr. Archana Umrikar |

CORE COMMITTEE

- | | | |
|--------------------------------------|---------------------|---------------------|
| Dr. Raju Sutarane (Vice-Chairperson) | Dr. Dipak Arsignore | Dr. Pravin Gaurpure |
| Dr. Yogesh Sarede | Dr. Rajkumar Gupta | Ms. Pranshi Ingole |
| Mr. Pramod Subhede | Mr. Rajesh Ingale | Mr. Kishor Patilkar |



Report on Three-Day Faculty Development Programme for Non-Teaching Staff on "Record Keeping"

**Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301
(Maharashtra)**

Event: Three-Day Faculty Development Programme for Non-Teaching Staff on "Record Keeping"

Date: 10 to 14 April 2022 (Time: 10.00 am to 1.00 pm)

Introduction:

Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD) organized a three-day Faculty Development Programme (FDP) specifically designed for non-teaching staff on the crucial topic of "Record Keeping." The programme was held from 10th to 14th April 2022, aimed at enhancing the efficiency and accuracy of administrative staff in managing records.

Inaugural Session:

The programme was inaugurated by the Chairperson, Dr. Devendra Bhongade, Principal of JVMD. Dr. Bhongade highlighted the significance of systematic record-keeping and its impact on the overall functioning of educational institutions. He encouraged the participants to actively engage in the sessions and apply the knowledge gained in their daily tasks.

Programme Coordinators:

The FDP was meticulously coordinated by:

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator
 - **Contact:** 8550971310
 - **Email:** iqacachatya2021@gmail.com
- **Dr. Pranali Ingole**, FDP Coordinator
 - **Contact:** 8208806778
 - **Email:** iqacachatya2021@gmail.com

Resource Persons:

The sessions were conducted by a team of experienced resource persons who provided valuable insights and practical training on various aspects of record-keeping:

- **Mr. Ashokji Gharpure**, Bharsingi
- **Dr. Yogesh Sarode**, JVMD
- **Mr. Sanket Thakre**, Principal, ITI, Devgram

Programme Highlights:

Over the course of three days, the following key topics were covered:

- **Day 1:** Introduction to Record Keeping
 - Importance of record-keeping in educational institutions
 - Basic principles and types of records
 - Legal and ethical aspects of record management
- **Day 2:** Techniques and Tools for Effective Record Keeping
 - Manual vs. digital record-keeping
 - Use of software and tools for record management
 - Best practices for maintaining accurate and up-to-date records
- **Day 3:** Practical Applications and Hands-On Training
 - Case studies and examples of effective record-keeping
 - Hands-on training sessions using digital tools
 - Q&A session and troubleshooting common issues

Feedback and Closing Ceremony:

The programme concluded with a feedback session where participants expressed their satisfaction with the content and delivery of the sessions. They appreciated the practical approach and the opportunity to learn from experienced professionals. The closing ceremony featured remarks from the coordinators, Dr. Mangesh Acharya and Dr. Pranali Ingole, who thanked the participants for their active participation and encouraged them to implement the techniques learned in their respective roles.

Conclusion:

The Three-Day Faculty Development Programme for Non-Teaching Staff on "Record Keeping" was a resounding success. It equipped the participants with essential skills and knowledge to manage records efficiently, contributing to the smooth functioning of Jeevan Vikas Mahavidyalaya. The institution remains committed to providing continuous professional development opportunities for its staff to enhance their competencies and performance.

Contact Information:

For more information about upcoming programmes and events at Jeevan Vikas Mahavidyalaya, please contact:

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator
 - **Contact:** 8550971310
 - **Email:** iqacachatya2021@gmail.com
 - **Dr. Pranali Ingole**, FDP Coordinator
 - **Contact:** 8208806778
 - **Email:** iqacachatya2021@gmail.com
-

Jeevan Vikas Mahavidyalaya continues to strive towards academic excellence by organizing developmental programmes that equip its staff with the necessary skills and knowledge to excel in their roles.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Programme Schedule

**Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301
(Maharashtra)**

Event: Three-Day Faculty Development Programme for Non-Teaching Staff on “Record Keeping”

Date: 10 to 14 April 2022 (Time: 10.00 am to 1.00 pm)

Chair Person:

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Coordinators:

Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator

- Contact: 8550971310
- Email: iqacachatya2021@gmail.com

Dr. Pranali Ingole, FDP Coordinator

- Contact: 8208806778
- Email: iqacachatya2021@gmail.com

Resource Persons:

Mr.. Ashokji Gharpure, Bharsingi

Dr. Yogesh Sarode, JVMD

Mr. Sanket Thakre, Principal, ITI, Devgram

Day 1: April 10, 2022

10:00 am - 10:30 am: Inaugural Session

- Welcome Address by Dr. Devendra Bhongade
- Introduction to Record Keeping

10:30 am - 11:30 am: Importance of Record Keeping in Educational Institutions

- Speaker: **Mr.. Ashokji Gharpure**

11:30 am - 12:00 pm: Break

12:00 pm - 1:00 pm: Basic Principles and Types of Records

- Speaker: Dr. Yogesh Sarode
-

Day 2: April 11, 2022

10:00 am - 11:00 am: Legal and Ethical Aspects of Record Management

- Speaker: Mr. Sanket Thakre

11:00 am - 11:30 am: Break

11:30 am - 1:00 pm: Techniques and Tools for Effective Record Keeping

- Speaker: Dr. Yogesh Sarode
-

Day 3: April 12, 2022

10:00 am - 11:00 am: Manual vs. Digital Record Keeping

- Speaker: **Mr.** Ashokji Gharpure

11:00 am - 11:30 am: Break

11:30 am - 1:00 pm: Use of Software and Tools for Record Management

- Speaker: Dr. Yogesh Sarode
-

Day 4: April 13, 2022

10:00 am - 11:00 am: Best Practices for Maintaining Accurate and Up-to-Date Records

- Speaker: Mr. Sanket Thakre

11:00 am - 11:30 am: Break

11:30 am - 1:00 pm: Practical Applications and Hands-On Training

- Speaker: Dr. Yogesh Sarode
-

Day 5: April 14, 2022

10:00 am - 11:00 am: Case Studies and Examples of Effective Record Keeping

- Speaker: **Mr.** Ashokji Gharpure

11:00 am - 11:30 am: Break

11:30 am - 1:00 pm: Q&A Session and Troubleshooting Common Issues

- Speaker: Dr. Yogesh Sarode
-

Closing Ceremony:

1:00 pm - 1:30 pm: Feedback Session and Distribution of Certificates

- Remarks by Dr. Devendra Bhongade
 - Vote of Thanks by Dr. Mangesh Acharya and Dr. Pranali Ingole
-

Contact Information:

For more information, please contact:

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator
 - Contact: 8550971310
 - Email: iqacachatya2021@gmail.com
 - **Dr. Pranali Ingole**, FDP Coordinator
 - Contact: 8208806778
 - Email: iqacachatya2021@gmail.com
-

Jeevan Vikas Mahavidyalaya continues to strive towards excellence in academic and administrative practices by organizing developmental programmes that equip its staff with the necessary skills and knowledge to excel in their roles.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Registration Form

**Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301
(Maharashtra)**

Event: Three-Day Faculty Development Programme for Non-Teaching Staff on “Record Keeping”

Date: 10 to 14 April 2022 (Time: 10.00 am to 1.00 pm)

Chair Person:

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Coordinators:

Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator

- Contact: 8550971310
- Email: iqacachatya2021@gmail.com

Dr. Pranali Ingole, FDP Coordinator

- Contact: 8208806778
- Email: iqacachatya2021@gmail.com

Resource Persons:

Miss. Ashokji Gharpure, Bharsingi

Dr. Yogesh Sarode, JVMD

Mr. Sanket Thakre, Principal, ITI, Devgram

Participant Details:

Field	Information
Name:	_____
Designation:	_____
Department:	_____
Institution:	_____
Contact Number:	_____
Email Address:	_____

Workshop Details:

Field	Information
Preferred Date(s):	<input type="checkbox"/> April 10, 2022 <input type="checkbox"/> April 11, 2022 <input type="checkbox"/> April 12, 2022 <input type="checkbox"/> April 13, 2022 <input type="checkbox"/> April 14, 2022

Special Requirements: _____

Declaration:

I hereby declare that the information provided above is true and correct to the best of my knowledge. I agree to abide by the rules and regulations of the programme.

Signature:

Date:

For Office Use Only:

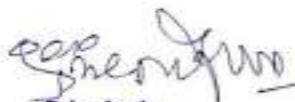
Field	Information
Received By:	_____
Date Received:	_____
Remarks:	_____

For any further queries, please contact:

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator
 - Contact: 8550971310
 - Email: iqacachatya2021@gmail.com
 - **Dr. Pranali Ingole**, FDP Coordinator
 - Contact: 8208806778
 - Email: iqacachatya2021@gmail.com
-


Convener
 Internal Quality Assurance
 Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
 Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
 Jeevan Vikas Mahavidyalaya
 Devgram (Thugaondeo)
 Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Feedback Form

**Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301
(Maharashtra)**

Event: Three-Day Faculty Development Programme for Non-Teaching Staff on “Record Keeping”

Date: 10 to 14 April 2022 (Time: 10.00 am to 1.00 pm)

Chair Person:

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Coordinators:

Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator

- Contact: 8550971310
- Email: iqacachatya2021@gmail.com

Dr. Pranali Ingole, FDP Coordinator

- Contact: 8208806778
- Email: iqacachatya2021@gmail.com

Resource Persons:

Mr. Ashokji Gharpure, Bharsingi

Dr. Yogesh Sarode, JVMD

Mr. Sanket Thakre, Principal, ITI, Devgram

Participant Details:

Field	Information
Name:	_____
Designation:	_____
Department:	_____
Institution:	_____
Contact Number:	_____
Email Address:	_____

Please rate the following aspects of the programme:

Aspect	Excellent	Good	Average	Poor
Overall Experience	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Quality of Sessions	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Knowledge of Resource Persons	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Relevance of Topics Covered	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Interaction and Participation	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Organization and Management of the Event	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

Feedback and Suggestions:

1. What did you find most useful about the programme?

2. What did you find least useful about the programme?

3. Any suggestions for improvement:

4. Any other comments:

Declaration:

I hereby declare that the feedback provided above is true and correct to the best of my knowledge.

Signature:

Date:

For any further queries, please contact:

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator
 - Contact: 8550971310
 - Email: iqacachatya2021@gmail.com

- **Dr. Pranali Ingole**, FDP Coordinator
 - Contact: 8208806778
 - Email: iqacachatya2021@gmail.com
-


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Jeevan Vikas Mahavidyalaya Hosts Three-Day Faculty Development Programme on Record Keeping

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra) - April 14, 2022

Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD), a renowned educational institution in Devgram, successfully conducted a three-day Faculty Development Programme for non-teaching staff on "Record Keeping" from April 10 to 14, 2022. The programme was held under the esteemed chairpersonship of Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD.

The primary objective of this programme was to enhance the skills and knowledge of non-teaching staff in maintaining accurate and efficient records. Proper record keeping is crucial for the smooth functioning of any educational institution, and this programme aimed to provide comprehensive training on the same.

Key Details of the Programme:

- **Dates:** April 10 to 14, 2022
- **Timings:** 10.00 am to 1.00 pm

Coordinators:

- **Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator**
 - Contact: 8550971310
 - Email: iqacachatya2021@gmail.com
- **Dr. Pranali Ingole, FDP Coordinator**
 - Contact: 8208806778
 - Email: iqacachatya2021@gmail.com

Resource Persons:

1. **Mr. Ashokji Gharpure, Bharsingi**
2. **Dr. Yogesh Sarode, JVMD**
3. **Mr. Sanket Thakre, Principal, ITI, Devgram**

The programme featured insightful sessions led by the resource persons, who shared their expertise and practical experiences in record keeping. Participants were provided with hands-on training and interactive sessions to ensure a thorough understanding of the best practices in record management.

Dr. Devendra Bhongade, Principal of JVMD, emphasized the importance of such development programmes for the non-teaching staff. He stated, "Effective record keeping is fundamental to the operational efficiency of our institution. This programme is designed to empower our staff with the necessary skills and knowledge to manage records meticulously."

The event concluded with a feedback session where participants expressed their appreciation for the valuable insights gained during the programme. The coordinators, Dr. Mangesh Acharya and Dr. Pranali Ingole, thanked the resource persons and participants for their enthusiastic participation and contributions to the success of the programme.

Jeevan Vikas Mahavidyalaya continues to strive for excellence in education and administration through such developmental initiatives, ensuring a well-rounded and efficient institutional framework.

For further information or queries, please contact:

- **Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator**
 - Contact: 8550971310
 - Email: iqacachatya2021@gmail.com
- **Dr. Pranali Ingole, FDP Coordinator**
 - Contact: 8208806778
 - Email: iqacachatya2021@gmail.com

Report on One-Day Workshop

Title: Effective Communication and Decent Behaviour: Key to Organisational Success

Date: 01 January 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Venue: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Introduction

On January 1, 2022, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD) hosted a one-day workshop titled "Effective Communication and Decent Behaviour: Key to Organisational Success." This workshop aimed to enhance participants' skills in communication and professional decorum, emphasizing their crucial role in achieving organisational success.

Chair Person

Dr. Devendra Bhongade, Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD), presided over the workshop. Dr. Bhongade's leadership and vision were instrumental in the successful conduct of the event.

Coordinators

The workshop was coordinated by:

Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator, JVMD

Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator, JVMD

Their meticulous planning and organizational skills ensured the smooth execution of the workshop.

Resource Persons

The resource persons for the workshop were:

Dr. Anil Dodewar, Nagpur

Dr. Yogesh Sarode, JVMD

Dr. Dodewar and Dr. Sarode shared their expertise on effective communication strategies and professional conduct, providing valuable insights and practical advice.

Workshop Overview

Session 1: Effective Communication

Time: 10:00 AM - 1:00 PM

The first session was led by Dr. Anil Dodewar. He focused on the following key aspects of effective communication:

1. **Understanding Communication Channels:** Participants learned about various communication channels and their appropriate usage.
2. **Active Listening:** Techniques for improving listening skills to enhance understanding and collaboration.
3. **Non-Verbal Communication:** The importance of body language, facial expressions, and tone of voice in conveying messages effectively.
4. **Feedback Mechanisms:** Strategies for giving and receiving constructive feedback.

The session was interactive, with role-playing exercises and group discussions that allowed participants to practice and apply the concepts discussed.

Lunch Break

Time: 1:00 PM - 2:00 PM

Participants enjoyed a break and an opportunity to network and discuss the morning's learnings.

Session 2: Decent Behaviour and Professionalism

Time: 2:00 PM - 4:00 PM

Dr. Yogesh Sarode conducted the second session, which addressed the following topics:

1. **Workplace Etiquette:** Essential rules and behaviours for maintaining professionalism in the workplace.
2. **Conflict Resolution:** Approaches for handling conflicts respectfully and constructively.
3. **Cultural Sensitivity:** Understanding and respecting diverse cultural backgrounds to foster a harmonious work environment.
4. **Ethical Behaviour:** Emphasizing integrity and ethical practices in professional settings.

The session included case studies and discussions to help participants understand and navigate various scenarios involving professional behaviour.

Closing Remarks and Q&A

Time: 4:00 PM - 5:00 PM

The workshop concluded with a Q&A session, allowing participants to seek clarification on the topics covered. Dr. Devendra Bhongade offered closing remarks, highlighting the importance of the skills learned and their impact on organisational success.

Conclusion

The workshop on "Effective Communication and Decent Behaviour: Key to Organisational Success" provided valuable insights and practical tools for enhancing communication and professionalism in the workplace. The participants left with a better understanding of how effective communication and proper behaviour contribute to achieving organisational goals. Jeevan Vikas Mahavidyalaya expresses its gratitude to the resource persons, coordinators, and participants for their contributions to the success of the workshop.

Prepared by:

Dr. Mangesh Govindrao Acharya
Coordinator, IQAC
Jeevan Vikas Mahavidyalaya


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Workshop Schedule

Title: Effective Communication and Decent Behaviour: Key to Organisational Success

Date: 01 January 2022

Venue: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Chair Person:

Dr. Devendra Bhongade
Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD)

Coordinators:

Dr. Mangesh Acharya
IQAC Coordinator, JVMD

Dr. Yogesh Sarode
FDP Coordinator, JVMD

Resource Persons:

Dr. Anil Dodewar, Nagpur
Dr. Yogesh Sarode, JVMD

Workshop Schedule

Time	Activity	Speaker/Facilitator
10:00 AM - 10:15 AM	Registration and Welcome Address	Dr. Devendra Bhongade
10:15 AM - 10:30 AM	Introduction to the Workshop and Objectives	Dr. Mangesh Acharya
10:30 AM - 11:30 AM	Session 1: Effective Communication	Dr. Anil Dodewar
11:30 AM - 11:45 AM	Tea/Coffee Break	
11:45 AM - 01:00 PM	Interactive Exercises on Effective Communication	Dr. Anil Dodewar
01:00 PM - 02:00 PM	Lunch Break	
02:00 PM - 03:00 PM	Session 2: Decent Behaviour and Professionalism	Dr. Yogesh Sarode
03:00 PM - 03:15 PM	Tea/Coffee Break	
03:15 PM - 04:30 PM	Interactive Exercises on Decent Behaviour and Professionalism	Dr. Yogesh Sarode
04:30 PM - 05:00 PM	Closing Remarks and Q&A Session	Dr. Devendra Bhongade

Notes:

- Participants are encouraged to actively engage in discussions and exercises.
- Please ensure punctuality for all sessions.

- Certificates of participation will be distributed at the end of the workshop.

Prepared by:

Dr. Mangesh Acharya, Coordinator, IQAC
Jeevan Vikas Mahavidyalaya


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

One-Day Workshop

Title: Effective Communication and Decent Behaviour: Key to Organisational Success

Date: 01 January 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

About the Workshop

In today's competitive world, effective communication and professional behaviour are essential for organizational success. This workshop aims to enhance participants' skills in these crucial areas, providing practical insights and interactive exercises to improve workplace dynamics and personal effectiveness.

Workshop Highlights

- **Understanding Effective Communication:** Learn the principles of clear and impactful communication.
- **Enhancing Listening Skills:** Techniques to improve active listening and understanding.
- **Mastering Non-Verbal Communication:** The role of body language, facial expressions, and tone.
- **Professional Etiquette and Behaviour:** Essential guidelines for maintaining professionalism in the workplace.
- **Conflict Resolution:** Strategies for managing and resolving conflicts constructively.
- **Cultural Sensitivity:** Fostering a respectful and inclusive work environment.

Chair Person

Dr. Devendra Bhongade

Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD)

Coordinators

Dr. Mangesh Acharya

IQAC Coordinator, JVMD

Dr. Yogesh Sarode

FDP Coordinator, JVMD

Resource Persons

Dr. Anil Dodewar

Expert in Effective Communication, Nagpur

Dr. Yogesh Sarode

FDP Coordinator, JVMD

Schedule

Time	Activity	Speaker/Facilitator
10:00 AM - 10:15 AM	Registration and Welcome Address	Dr. Devendra Bhongade
10:15 AM - 10:30 AM	Introduction and Objectives	Dr. Mangesh Acharya
10:30 AM - 11:30 AM	Effective Communication	Dr. Anil Dodewar
11:30 AM - 11:45 AM	Tea/Coffee Break	
11:45 AM - 01:00 PM	Interactive Exercises	Dr. Anil Dodewar
01:00 PM - 02:00 PM	Lunch Break	

02:00 PM - 03:00 PM	Decent Behaviour and Professionalism	Dr. Yogesh Sarode
03:00 PM - 03:15 PM	Tea/Coffee Break	
03:15 PM - 04:30 PM	Interactive Exercises	Dr. Yogesh Sarode
04:30 PM - 05:00 PM	Closing Remarks and Q&A	Dr. Devendra Bhongade

Venue: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Join us for an enriching experience that will elevate your professional skills and contribute to your organisational success!

**Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Empowering Future Leaders**


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Press Note

Subject: Jeevan Vikas Mahavidyalaya to Host One-Day Workshop on Effective Communication and Decent Behaviour

Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD), located in Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur, is pleased to announce a one-day workshop titled “Effective Communication and Decent Behaviour: Key to Organisational Success,” scheduled for January 1, 2022. The event will take place from 10:00 AM to 5:00 PM on the JVMD campus.

Workshop Overview:

The workshop is designed to provide participants with essential skills in effective communication and professional behaviour, which are critical for achieving success in today’s competitive organizational environment. It will feature interactive sessions and practical exercises led by esteemed resource persons in the field.

Chair Person:

- **Dr. Devendra Bhongade**, Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD)

Coordinators:

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator, JVMD
- **Dr. Yogesh Sarode**, FDP Coordinator, JVMD

Resource Persons:

- **Dr. Anil Dodewar**, Expert in Effective Communication, Nagpur
- **Dr. Yogesh Sarode**, FDP Coordinator, JVMD

Schedule:

- **10:00 AM - 10:15 AM:** Registration and Welcome Address by Dr. Devendra Bhongade
- **10:15 AM - 10:30 AM:** Introduction to the Workshop and Objectives by Dr. Mangesh Acharya
- **10:30 AM - 11:30 AM:** Session on Effective Communication by Dr. Anil Dodewar
- **11:30 AM - 11:45 AM:** Tea/Coffee Break
- **11:45 AM - 01:00 PM:** Interactive Exercises on Effective Communication by Dr. Anil Dodewar
- **01:00 PM - 02:00 PM:** Lunch Break
- **02:00 PM - 03:00 PM:** Session on Decent Behaviour and Professionalism by Dr. Yogesh Sarode
- **03:00 PM - 03:15 PM:** Tea/Coffee Break
- **03:15 PM - 04:30 PM:** Interactive Exercises on Decent Behaviour and Professionalism by Dr. Yogesh Sarode
- **04:30 PM - 05:00 PM:** Closing Remarks and Q&A Session by Dr. Devendra Bhongade

This workshop aims to equip participants with the knowledge and skills required to foster effective communication and maintain a professional demeanor in their work environments. It will be an excellent opportunity for individuals seeking to enhance their interpersonal skills and contribute positively to their organizations.

For further information and registration details, please contact:

We look forward to your participation in making this workshop a success.

Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Registration Form

One-Day Workshop on “Effective Communication and Decent Behaviour: Key to Organisational Success”

Date: 01 January 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Personal Information:

- **Full Name:** _____
 - **Designation/Title:** _____
 - **Organization/Institution:** _____
 - **Department:** _____
 - **Contact Number:** _____
 - **Email Address:** _____
 - **Address:** _____
-
-

Workshop Details:

- **Do you have any specific topics or questions you would like addressed?**

- **Have you attended similar workshops before?**

Yes

No

- **If yes, please briefly describe your experience:**

Dietary Preferences (Lunch and Tea/Coffee):

- **Do you have any dietary restrictions?**

No

Yes (Please specify): _____

Payment Information: (If applicable)

- **Registration Fee:** [Fee Details]
- **Payment Method:**
 - Bank Transfer
 - Online Payment
 - Cash
- **Payment Reference Number:** _____

Emergency Contact Information:

- **Name:** _____
- **Relationship:** _____
- **Contact Number:** _____

Declaration:

I hereby confirm my participation in the workshop and acknowledge that the information provided is accurate. I agree to comply with the terms and conditions of the workshop.

- **Signature:** _____
- **Date:** _____

Submit Your Registration:

Please send the completed registration form to:

Email: [Contact Email]

Address: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Empowering Future Leaders


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA
Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Workshop Feedback Form

One-Day Workshop on “Effective Communication and Decent Behaviour: Key to Organisational Success”

Date: 01 January 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Personal Information:

- **Full Name:** _____
- **Organization/Institution:** _____
- **Designation/Title:** _____
- **Contact Number:** _____
- **Email Address:** _____

Workshop Evaluation:

1. How would you rate the overall quality of the workshop?

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

2. How satisfied were you with the following aspects of the workshop?

Content Relevance:

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

Presentation and Delivery:

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

Interaction and Engagement:

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

Resource Persons' Knowledge:

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

Workshop Materials (Handouts, Presentations):

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

Venue and Facilities:

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

3. What did you like most about the workshop?

4. What aspects of the workshop do you think could be improved?

5. Were the workshop objectives met?

- Yes
- No
- Partially

If no or partially, please explain:

6. How likely are you to recommend this workshop to a colleague?

- Very Likely
- Likely
- Neutral
- Unlikely
- Very Unlikely

7. Do you have any additional comments or suggestions?

Thank You for Your Feedback!

Please submit the completed feedback form to:

Email: jvmthugaondeo@gmail.com

Address: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

For further queries, contact:

[Contact Person]

Phone Number: [Contact Phone Number]

Email: [Contact Email]

Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



ANTYODAY MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (M.S.)

(Permanent Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur)

College Code: 341

(NAAC Accredited in Cycle II with 'B++' Grade, CGPA 2.93)

ISO 9001:2015 Certified, NIRF Participated

Website: www.jvmd.co.in

E-mail: jvmthugaondeo@gmail.com

Report on One-Day Seminar on “How to Make a Patent”

Date: 06 July 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Venue: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

1. Introduction

On July 6, 2022, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD) organized a one-day seminar titled “How to Make a Patent” to provide valuable insights into the patenting process. The seminar aimed to educate participants on the intricacies of patent application and management. The event was held from 10:00 AM to 5:00 PM and was attended by students, faculty members, and industry professionals.

2. Chairperson

Dr. Devendra Bhongade

Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD) Dr. Bhongade, the esteemed Chairperson of the seminar, inaugurated the event with a welcome address, emphasizing the importance of intellectual property and patents in fostering innovation and protecting inventions.

3. Coordinators

Dr. Mangesh Acharya
IQAC Coordinator, JVMD

Dr. Acharya played a crucial role in organizing and coordinating the seminar, ensuring all logistical arrangements were efficiently managed.

Dr. Yogesh Sarode

FDP Coordinator, JVMD Dr. Sarode assisted in the coordination and management of the seminar, facilitating smooth interactions between participants and resource persons.

4. Resource Persons

Mr. Rushikesh Lavhale

Mr. Lavhale is a renowned expert in intellectual property rights and patents. His session focused on the fundamental aspects of patents, including the criteria for patentability, the application process, and common challenges faced during patenting.

Mr. Pravin Mendhe

Mr. Mendhe provided practical insights into the patent application process, including step-by-step guidance on preparing patent documents and navigating through the patent office. His session also covered case studies and real-life examples of successful patents.

5. Seminar Highlights

Opening Session: Dr. Devendra Bhongade's welcome address highlighted the significance of patents in safeguarding innovations and the role of education in enhancing intellectual property awareness.

Session by Mr. Rushikesh Lavhale: This session provided a comprehensive overview of the patenting process. Key topics included:

- Understanding what constitutes a patentable invention.
- The importance of prior art search.
- Detailed explanation of patent application procedures.

Session by Mr. Pravin Mendhe: Mr. Mendhe's presentation offered practical advice on:

- Drafting patent claims and descriptions.
- Navigating the patent office procedures.
- Managing patents post-approval and addressing legal issues.

Interactive Q&A: Both resource persons participated in an interactive Q&A session, addressing various queries from the audience and providing further clarifications on patent-related concerns.

Networking Lunch: A networking lunch was held, providing participants an opportunity to discuss the seminar content informally with the resource persons and fellow attendees.

6. Conclusion

The one-day seminar on “How to Make a Patent” was a significant educational event organized by Jeevan Vikas Mahavidyalaya. The sessions conducted by Mr. Rushikesh Lavhale and Mr. Pravin Mendhe offered valuable insights into the patenting process, equipping participants with the knowledge needed to navigate the complexities of intellectual property. The event was well-received and achieved its objective of enhancing understanding and awareness about patents.

7. Acknowledgements

We extend our sincere gratitude to the Chairperson Dr. Devendra Bhongade for his support and to the coordinators Dr. Mangesh Acharya and Dr. Yogesh Sarode for their meticulous planning and execution of the seminar. Special thanks to our resource persons, Mr. Rushikesh Lavhale and Mr. Pravin Mendhe, for their valuable contributions.

The success of this seminar underscores the commitment of Jeevan Vikas Mahavidyalaya to fostering innovation and intellectual property awareness among its stakeholders.

Report Prepared By:

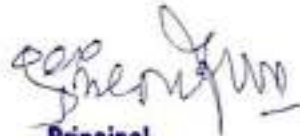
Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram



Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)



Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur



ANTYODAY MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (M.S.)

(Permanent Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur)

College Code: 341

(NAAC Accredited in Cycle II with 'B++' Grade, CGPA 2.93)

ISO 9001:2015 Certified, NIRF Participated

Website: www.jvmd.co.in

E-mail: jvmthugaondeo@gmail.com

Schedule for One-Day Seminar on “How to Make a Patent”

Date: 06 July 2022

Venue: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

10:00 AM - 10:30 AM: Registration and Welcome

- **Registration Desk Open**
- **Welcome Tea/Coffee and Light Refreshments**
- **Registration of Participants**

10:30 AM - 11:00 AM: Inaugural Session

- **Opening Address**
Speaker: Dr. Devendra Bhongade
Role: Chairperson, Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD)
Content: Introduction to the seminar, importance of patents, and objectives of the day.

11:00 AM - 12:30 PM: Session 1 - Fundamentals of Patenting

- **Resource Person:** Mr. Rushikesh Lavhale
- **Topic:** Introduction to Patents and the Patent Process
Content:
 - What constitutes a patentable invention
 - Overview of patenting criteria
 - The patent application process
 - Common challenges and how to address them

12:30 PM - 01:30 PM: Lunch Break

- **Networking Lunch**
Opportunity for informal discussions and networking with resource persons and attendees.

01:30 PM - 03:00 PM: Session 2 - Practical Aspects of Patenting

- **Resource Person:** Mr. Pravin Mendhe

- **Topic:** Drafting and Filing Patent Applications
Content:
 - How to draft patent claims and descriptions
 - Navigating the patent office procedures
 - Case studies of successful patents

03:00 PM - 03:15 PM: Tea/Coffee Break

- **Light Refreshments**

03:15 PM - 04:15 PM: Interactive Q&A Session

- **Resource Persons:** Mr. Rushikesh Lavhale and Mr. Pravin Mendhe
- **Content:** Open floor for participants to ask questions and seek clarifications on patenting topics discussed.

04:15 PM - 04:45 PM: Closing Remarks and Certificates

- **Closing Address**
Speaker: Dr. Mangesh Acharya
Role: IQAC Coordinator, JVMD
Content: Summary of the day's sessions, acknowledgements, and distribution of participation certificates.

04:45 PM - 05:00 PM: Feedback and Conclusion

- **Feedback Collection**
- **Conclusion and Farewell**
Opportunity for participants to provide feedback on the seminar and discuss further networking opportunities.

Note: The schedule is subject to minor adjustments based on the flow of the seminar.

For further information, please contact the coordinators:

- **Dr. Mangesh Acharya**
- **Dr. Yogesh Sarode**


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



ANTYODAY MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (M.S.)

(Permanent Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur)

College Code: 341

(NAAC Accredited in Cycle II with 'B++' Grade, CGPA 2.93)

ISO 9001:2015 Certified, NIRF Participated

Website: www.jvmd.co.in

E-mail: jvmthugaondeo@gmail.com

Brochure

Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

One-Day Seminar on

“How to Make a Patent”

Date: 06 July 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Event Overview

Jeevan Vikas Mahavidyalaya is delighted to invite you to a comprehensive one-day seminar on “How to Make a Patent.” This seminar aims to provide valuable insights into the patenting process, helping innovators and researchers protect their inventions and ideas.

Key Highlights

- **Understanding Patents:** Learn about the essentials of patentable inventions and the criteria required for patenting.
- **Patent Application Process:** Gain practical knowledge on drafting, filing, and managing patent applications.
- **Expert Guidance:** Benefit from the expertise of seasoned professionals in the field of intellectual property.

Schedule of Events

- **10:00 AM - 10:30 AM:** Registration and Welcome
- **10:30 AM - 11:00 AM:** Inaugural Address by Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD
- **11:00 AM - 12:30 PM:** Session 1 - Fundamentals of Patenting with Mr. Rushikesh Lavhale
- **12:30 PM - 01:30 PM:** Networking Lunch
- **01:30 PM - 03:00 PM:** Session 2 - Practical Aspects of Patenting with Mr. Pravin Mendhe
- **03:00 PM - 03:15 PM:** Tea/Coffee Break
- **03:15 PM - 04:15 PM:** Interactive Q&A Session
- **04:15 PM - 04:45 PM:** Closing Remarks and Certificate Distribution by Dr. Mangesh Acharya
- **04:45 PM - 05:00 PM:** Feedback Collection and Conclusion

Chair Person

Dr. Devendra Bhongade

Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD)

Coordinators

Dr. Mangesh Acharya

IQAC Coordinator, JVMD

Dr. Yogesh Sarode

FDP Coordinator, JVMD

Resource Persons

Mr. Rushikesh Lavhale

Expert in Intellectual Property Rights and Patents

Mr. Pravin Mendhe

Specialist in Patent Application and Management

Venue

Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Nurturing Innovation, Inspiring Futures



Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)



Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



ANTYODAY MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (M.S.)

(Permanent Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur)

College Code: 341

(NAAC Accredited in Cycle II with 'B++' Grade, CGPA 2.93)

ISO 9001:2015 Certified, NIRF Participated

Website: www.jvmd.co.in

E-mail: jvmthugaondeo@gmail.com

**Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301,
Maharashtra**

One-Day Seminar on "How to Make a Patent"

Date: 06 July 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Registration Form

Participant Details

1. **Full Name:** _____
2. **Designation/Occupation:** _____
3. **Organization/Institution:** _____
4. **Contact Number:** _____
5. **Email Address:** _____
6. **Address:**
Street: _____
City: _____
State: _____
Pin Code: _____

Additional Information

7. **Do you have any dietary restrictions?**
 Yes (Please specify): _____
 No
8. **Do you require any special assistance?**
 Yes (Please specify): _____
 No

Payment Details (if applicable)

9. Payment Mode:

- Online Transfer
- Cash
- Cheque

10. **Transaction/Reference Number:** _____

Amount Paid: _____

Declaration

I hereby confirm my participation in the seminar and agree to abide by the rules and regulations set forth by Jeevan Vikas Mahavidyalaya.

Signature: _____

Date: _____

For Office Use Only

11. **Registration Number:** _____

12. **Received By:** _____

Date: _____

Contact Information

For queries, please contact:

- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator, JVMD
Phone: _____
Email: _____
- **Dr. Yogesh Sarode**
FDP Coordinator, JVMD
Phone: _____
Email: _____

Resource Persons

- **Mr. Rushikesh Lavhale**
- **Mr. Pravin Mendhe**

Chair Person

- **Dr. Devendra Bhongade**
Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD)


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



ANTYODAY MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (M.S.)

(Permanent Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur)

College Code: 341

(NAAC Accredited in Cycle II with 'B++' Grade, CGPA 2.93)

- ISO 9001:2015 Certified, NIRF Participated

Website: www.jvmd.co.in

E-mail: jvmthugaondeo@gmail.com

**Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301,
Maharashtra**

One-Day Seminar on “How to Make a Patent”

Date: 06 July 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Feedback Form

Participant Information

1. **Full Name:** _____
2. **Organization/Institution:** _____
3. **Designation/Occupation:** _____

Feedback on Seminar

1. **Overall Rating of the Seminar:**
 - Excellent
 - Good
 - Average
 - Poor
2. **Relevance of the Seminar Content:**
 - Highly Relevant
 - Relevant
 - Somewhat Relevant
 - Not Relevant
3. **Quality of the Resource Persons:**
 - Excellent
 - Good

- Average
- Poor
- 4. **Clarity and Organization of the Presentation:**
 - Excellent
 - Good
 - Average
 - Poor
- 5. **Effectiveness of the Seminar in Meeting Your Expectations:**
 - Exceeded Expectations
 - Met Expectations
 - Somewhat Met Expectations
 - Did Not Meet Expectations
- 6. **Relevance and Usefulness of the Seminar Materials:**
 - Very Useful
 - Useful
 - Somewhat Useful
 - Not Useful
- 7. **Facilities and Arrangements (Venue, Seating, etc.):**
 - Excellent
 - Good
 - Average
 - Poor
- 8. **Interaction and Engagement:**
 - Excellent
 - Good
 - Average
 - Poor
- 9. **Suggestions for Improvement:**

10. **Additional Comments:**

Contact Information

Should you have any further questions or need additional information, please contact:

- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator, JVMD
Phone: _____
Email: _____
- **Dr. Yogesh Sarode**
FDP Coordinator, JVMD
Phone: _____
Email: _____

Chair Person

- **Dr. Devendra Bhongade**
Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD)

Thank you for your valuable feedback. Your input helps us improve future events!


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur



ANTYODAY MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (M.S.)

(Permanent Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur)

College Code: 341

(NAAC Accredited in Cycle II with 'B++' Grade, CGPA 2.93)

ISO 9001:2015 Certified, NIRF Participated

Website: www.jvmd.co.in

E-mail: jvmthugaondeo@gmail.com

**Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301,
Maharashtra**

Report on One-Day Seminar on "Research Methodology"

Date: 25 July 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

1. Introduction

On 25 July 2022, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD) organized a one-day seminar on "Research Methodology." The event was held at the college premises and aimed to enhance participants' understanding of research methods, data analysis, and academic writing. The seminar was attended by students, faculty members, and researchers from various institutions.

2. Objectives

The seminar aimed to:

- Provide a comprehensive overview of research methodology.
- Equip participants with practical skills in designing and conducting research.
- Discuss current trends and best practices in research.
- Facilitate interaction and knowledge exchange among researchers and academicians.

3. Inauguration

The seminar was inaugurated by the Chair Person, **Dr. Devendra Bhongade**, Principal of Jeevan Vikas Mahavidyalaya. Dr. Bhongade welcomed the participants and emphasized the importance of research methodology in academic and professional settings. His opening address set a positive tone for the day's proceedings.

4. Coordinators

The event was coordinated by:

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator, JVMD
- **Dr. Yogesh Sarode**, FDP Coordinator, JVMD

Both coordinators played a crucial role in organizing the seminar, managing logistics, and ensuring the smooth flow of the program.

5. Resource Persons

The seminar featured two distinguished resource persons:

- **Dr. Raju Shrirame**, an expert in research methodology and data analysis.
- **Dr. Yogesh Banginwar**, renowned for his contributions to academic research and publication.

Dr. Shrirame and Dr. Banginwar shared their extensive knowledge and practical insights on various aspects of research methodology, including research design, data collection techniques, and statistical analysis.

6. Seminar Sessions

Morning Session (10:00 AM - 1:00 PM):

- **Introduction to Research Methodology:** Dr. Raju Shrirame delivered a session covering the fundamental concepts of research methodology, types of research methods, and the significance of a structured approach to research.

Lunch Break (1:00 PM - 1:45 PM)

Afternoon Session (1:45 PM - 5:00 PM):

- **Advanced Research Techniques and Data Analysis:** Dr. Yogesh Banginwar conducted a detailed session on advanced research techniques, including qualitative and quantitative methods. The session also covered data analysis tools and techniques, with practical demonstrations.

7. Participant Engagement

The seminar was highly interactive, with opportunities for participants to engage in Q&A sessions, group discussions, and hands-on activities. The resource persons addressed various queries and provided practical examples to illustrate key concepts.

8. Feedback and Evaluation

Feedback was collected from participants through a feedback form. The responses indicated a high level of satisfaction with the seminar. Participants appreciated the clarity of the presentations, the relevance of the content, and the expertise of the resource persons.

Suggestions for improvement included providing more case studies and interactive sessions in future seminars.

9. Conclusion

The one-day seminar on “Research Methodology” was a successful event that achieved its objectives of enhancing participants' knowledge and skills in research. The contributions of the resource persons and the efforts of the coordinators were instrumental in the seminar’s success. The feedback received will be valuable for organizing future events.

10. Acknowledgments

We extend our gratitude to the Chair Person, Dr. Devendra Bhongade, for his support and encouragement. Special thanks to the coordinators, Dr. Mangesh Acharya and Dr. Yogesh Sarode, for their meticulous planning and execution. Our sincere appreciation goes to Dr. Raju Shrirame and Dr. Yogesh Banginwar for their valuable contributions as resource persons.

Report Prepared By:

Dr. Mangesh Acharya
Coordinator, IQAC
Jeevan Vikas Mahavidyalaya


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur



ANTYODAY MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (M.S.)

(Permanent Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur)

College Code: 341

(NAAC Accredited in Cycle II with 'B++' Grade, CGPA 2.93)

ISO 9001:2015 Certified, NIRF Participated

Website: www.jvmd.co.in

E-mail: jvmthugaondeo@gmail.com

**Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301,
Maharashtra**

One-Day Seminar on "Research Methodology"

Date: 25 July 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Schedule

10:00 AM - 10:15 AM

Registration and Welcome Tea/Coffee

- **Venue:** Seminar Hall

10:15 AM - 10:30 AM

Inaugural Session

- Welcome Address by **Dr. Devendra Bhongade**, Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya
- Overview of the Seminar
- **Venue:** Seminar Hall

10:30 AM - 11:30 AM

Session 1: Introduction to Research Methodology

- **Speaker:** Dr. Raju Shrirame
- Topics Covered: Fundamental concepts of research methodology, types of research methods, significance of research design
- **Venue:** Seminar Hall

11:30 AM - 11:45 AM

Tea/Coffee Break

- **Venue:** Refreshment Area

11:45 AM - 1:00 PM

Session 2: Formulating Research Questions and Hypotheses

- **Speaker:** Dr. Raju Shirame
- Topics Covered: Developing research questions, formulating hypotheses, and research objectives
- **Venue:** Seminar Hall

1:00 PM - 1:45 PM

Lunch Break

- **Venue:** Dining Area

1:45 PM - 2:45 PM

Session 3: Advanced Research Techniques and Data Collection Methods

- **Speaker:** Dr. Yogesh Banginwar
- Topics Covered: Qualitative and quantitative research methods, data collection techniques, and tools
- **Venue:** Seminar Hall

2:45 PM - 3:00 PM

Tea/Coffee Break

- **Venue:** Refreshment Area

3:00 PM - 4:15 PM

Session 4: Data Analysis and Interpretation

- **Speaker:** Dr. Yogesh Banginwar
- Topics Covered: Statistical analysis, data interpretation, and software tools for analysis
- **Venue:** Seminar Hall

4:15 PM - 4:45 PM

Interactive Q&A Session

- Open floor for participants to ask questions and discuss key topics covered during the seminar
- **Venue:** Seminar Hall

4:45 PM - 5:00 PM

Closing Remarks and Vote of Thanks

- **Speaker:** Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator
- Distribution of Participation Certificates
- **Venue:** Seminar Hall

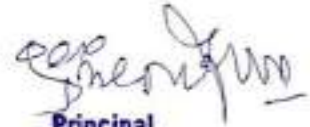
5:00 PM

Networking and Departure

Note: Participants are encouraged to attend all sessions to gain a comprehensive understanding of research methodology. Please arrive at the venue at least 15 minutes before the seminar starts to ensure timely participation



Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)



Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur



ANTYODAY MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (M.S.)

(Permanent Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur)

College Code: 341

(NAAC Accredited in Cycle II with 'B++' Grade, CGPA 2.93)

ISO 9001:2015 Certified, NIRF Participated

Website: www.jvmd.co.in

E-mail: jvmthugaondeo@gmail.com

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

One-Day Seminar on "Research Methodology"

Date: 25 July 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

About the Seminar

Unlock the secrets of effective research with our comprehensive one-day seminar on "Research Methodology." Designed for students, faculty members, and researchers, this seminar will provide you with valuable insights and practical skills in research design, data collection, and analysis.

Objectives

- Understand the fundamentals of research methodology
- Learn how to formulate research questions and hypotheses
- Explore advanced research techniques and data collection methods
- Gain hands-on experience in data analysis and interpretation

Program Schedule

10:00 AM - 10:15 AM

Registration and Welcome Tea/Coffee

10:15 AM - 10:30 AM

Inaugural Session

- Welcome Address by **Dr. Devendra Bhongade**, Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya

10:30 AM - 11:30 AM

Session 1: Introduction to Research Methodology

- **Speaker:** Dr. Raju Shrirame

11:30 AM - 11:45 AM

Tea/Coffee Break

11:45 AM - 1:00 PM

Session 2: Formulating Research Questions and Hypotheses

- **Speaker:** Dr. Raju Shrirame

1:00 PM - 1:45 PM

Lunch Break

1:45 PM - 2:45 PM

Session 3: Advanced Research Techniques and Data Collection Methods

- **Speaker:** Dr. Yogesh Banginwar

2:45 PM - 3:00 PM

Tea/Coffee Break

3:00 PM - 4:15 PM

Session 4: Data Analysis and Interpretation

- **Speaker:** Dr. Yogesh Banginwar

4:15 PM - 4:45 PM

Interactive Q&A Session

4:45 PM - 5:00 PM

Closing Remarks and Vote of Thanks

- **Speaker:** Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator
- Distribution of Participation Certificates

Resource Persons

- **Dr. Raju Shrirame**
Expert in Research Methodology and Data Analysis
- **Dr. Yogesh Banginwar**
Renowned for Contributions to Academic Research and Publication

Registration

How to Register:

To secure your spot, please complete the registration form available on our website or contact us directly.

Contact Information:

- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator
Dr. Yogesh Sarode
FDP Coordinator
Website: [Website URL]

Venue: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Date: 25 July 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

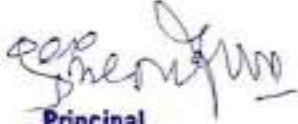
Join us for a day of learning and professional development in the field of research methodology. We look forward to your participation!

Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Committed to Excellence in Education and Research


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



ANTYODAY MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (M.S.)

(Permanent Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur)

College Code: 341

(NAAC Accredited in Cycle II with 'B++' Grade, CGPA 2.93)

ISO 9001:2015 Certified, NIRF Participated

Website: www.jvmd.co.in

E-mail: jvmthugaondeo@gmail.com

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

One-Day Seminar on "Research Methodology"

Date: 25 July 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Registration Form

Participant Details

1. **Full Name:** _____
2. **Designation/Occupation:** _____
3. **Organization/Institution:** _____
4. **Contact Number:** _____
5. **Email Address:** _____
6. **Address:**
Street: _____
City: _____
State: _____
Pin Code: _____

Additional Information

7. **Do you have any dietary restrictions?**
 - Yes (Please specify): _____
 - No
8. **Do you require any special assistance?**
 - Yes (Please specify): _____
 - No

Payment Details (if applicable)

9. **Payment Mode:**
 - Online Transfer

- Cash
- Cheque

10. **Transaction/Reference Number:** _____
Amount Paid: _____

Declaration

I hereby confirm my participation in the seminar and agree to abide by the rules and regulations set forth by Jeevan Vikas Mahavidyalaya.

Signature: _____

Date: _____

For Office Use Only

11. **Registration Number:** _____

12. **Received By:** _____

Date: _____

Contact Information

For any queries, please contact:

- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator, JVMD
- **Dr. Yogesh Sarode**
FDP Coordinator, JVMD
Chair Person
- **Dr. Devendra Bhongade**
Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD)

Resource Persons

- **Dr. Raju Shrirame**
- **Dr. Yogesh Banginwar**

Please complete and return this form by [Submission Deadline] to ensure your participation. We look forward to your presence at the seminar!


Convener
 Internal Quality Assurance
 Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
 Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
 Jeevan Vikas Mahavidyalaya
 Devgram (Thugaondeo)
 Tah. Narkhed, Dist. Nagpur



ANTYODAY MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (M.S.)

(Permanent Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur)

College Code: 341

(NAAC Accredited in Cycle II with 'B++' Grade, CGPA 2.93)

ISO 9001:2015 Certified, NIRF Participated

Website: www.jvmd.co.in

E-mail: jvmthugaondeo@gmail.com

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

One-Day Seminar on "Research Methodology"

Date: 25 July 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Feedback Form

Participant Information

1. **Full Name:** _____
2. **Designation/Occupation:** _____
3. **Organization/Institution:** _____
4. **Contact Number:** _____
5. **Email Address:** _____

Seminar Evaluation

1. **Overall Rating of the Seminar:**
 - Excellent
 - Good
 - Average
 - Poor
2. **Relevance of the Seminar Content:**
 - Highly Relevant
 - Relevant
 - Somewhat Relevant
 - Not Relevant
3. **Quality of the Resource Persons:**
 - Excellent

- Good
- Average
- Poor

4. Clarity and Organization of the Presentations:

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

5. Effectiveness of the Seminar in Meeting Your Expectations:

- Exceeded Expectations
- Met Expectations
- Somewhat Met Expectations
- Did Not Meet Expectations

6. Relevance and Usefulness of the Seminar Materials:

- Very Useful
- Useful
- Somewhat Useful
- Not Useful

7. Facilities and Arrangements (Venue, Seating, etc.):

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

8. Interaction and Engagement:

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

9. Suggestions for Improvement:

10. Additional Comments:

Contact Information

For any further inquiries or feedback, please contact:

- **Dr. Mangesh Acharya**
IQAC Coordinator, JVMD
Dr. Yogesh Sarode
FDP Coordinator, JVMD
Chair Person
- **Dr. Devendra Bhongade**
Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD)

Resource Persons

- **Dr. Raju Shrirame**
- **Dr. Yogesh Banginwar**

Thank you for taking the time to provide your feedback. Your input is invaluable for improving future seminars!


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

**JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM
TAH. NARKHED, DIST. NAGPUR (M.S.)**

REPORT ON

ONE-DAY SEMINAR ON “HOW TO WRITE RESEARCH PAPER”

Organized by: Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Date: 17th August 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Venue: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur, Maharashtra

Participants: 90

Introduction:

A one-day seminar on "How to Write Research Paper?" was held on 17th August 2022, organized by the Internal Quality Assurance Cell (IQAC) of Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram. The seminar aimed to equip participants with knowledge and skills required to write and publish research papers in reputed journals.

Objectives of the Seminar:

- To introduce participants to the fundamentals of research paper writing.
- To familiarize them with structure, style, and citation standards for academic writing.
- To offer practical guidance on selecting appropriate research topics and journals for publication.

Inaugural Session:

The seminar commenced with a formal inauguration at 10:00 AM. Dr. Devendra Bhongade, Principal of Jeevan Vikas Mahavidyalaya, presided over the event as the Chairperson. He highlighted the importance of research in academic growth and encouraged the participants to engage actively in scholarly pursuits.

Resource Person:

Dr. Anil G. Dodewar, Associate Professor and Head, Department of English, Mahila Mahavidyalaya, Nagpur, was the invited resource person for the seminar. With his expertise in academic writing and editing, Dr. Dodewar provided valuable insights into various aspects of research paper writing. He is also the Editor of the National Online UPA Journal, which added practical dimensions to his presentation.

Sessions:

The seminar was divided into multiple sessions:

1. Introduction to Research Paper Writing: Dr. Dodewar started with an overview of the basics, covering the purpose, structure, and types of research papers. He explained the significance of originality and clarity in research.

2. Selecting a Research Topic: The session focused on how to choose relevant and contemporary research topics. Dr. Dodewar guided participants on aligning their research interests with current trends in their respective fields.

3. Structure and Formatting: This session dealt with the structural components of a research paper, including the title, abstract, introduction, literature review, methodology, results, and conclusion. Dr. Dodewar emphasized the need for clarity in writing and adherence to academic standards.

4. Citation and Referencing: Participants were introduced to various citation styles such as APA, MLA, and Chicago. The importance of ethical research practices, including plagiarism prevention and proper referencing, was stressed.

5. Submission and Publication: Dr. Dodewar concluded the seminar with practical tips on submitting research papers to journals. He discussed how to identify suitable journals, respond to peer reviews, and revise papers accordingly.

Interactive Session:

The seminar included an interactive session where participants asked questions related to their own research work. Dr. Dodewar provided personalized guidance, which was well-received by the audience.

Conclusion:

The seminar concluded with a vote of thanks by Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator, who appreciated the valuable contribution of Dr. Dodewar and acknowledged the participation of all attendees. Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator, also expressed his gratitude towards the organizing committee and participants for making the seminar a success.

Feedback:

Participants expressed positive feedback, stating that the seminar had significantly enhanced their understanding of research paper writing. Many found the content highly relevant and immediately applicable to their academic endeavors.

Chairperson:

Dr. Devendra Bhongade, Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Coordinators:

- Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator, JVMD
E-mail: mangesh.acharya@gmail.com | Contact No.: 8550971310
- Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator, JVMD
E-mail: yogeshmsarode@gmail.com | Contact No.: 9423603765

Resource Person:

Dr. Anil G. Dodewar, Associate Professor and Head, Department of English, Mahila Mahavidyalaya, Nagpur (M.S.), and Editor of National Online UPA Journal.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgam (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

**JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM
TAH. NARKHED, DIST. NAGPUR (M.S.)**

Schedule

One-Day Seminar on "How to Write Research Paper"

Organized by: Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Date: 17th August 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Venue: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur, Maharashtra

Participants: 90

10:00 AM – 10:30 AM

- **Inaugural Session**
 - Welcome Address by Dr. Devendra Bhongade (Chairperson)
 - Introduction of the Resource Person by Dr. Mangesh Acharya (IQAC Coordinator)
 - Overview of the Seminar Objectives by Dr. Yogesh Sarode (FDP Coordinator)

10:30 AM – 12:00 PM

- **Session 1: Introduction to Research Paper Writing**
 - Speaker: Dr. Anil G. Dodewar
 - Topics Covered:
 - Purpose and significance of research
 - Structure of a research paper
 - Originality and clarity in academic writing

12:00 PM – 12:30 PM

- **Tea Break**

12:30 PM – 2:00 PM

- **Session 2: Selecting a Research Topic & Structuring Your Paper**
 - Speaker: Dr. Anil G. Dodewar
 - Topics Covered:
 - Identifying relevant research topics
 - Components of a research paper (Abstract, Introduction, Literature Review, etc.)

2:00 PM – 3:00 PM

- **Lunch Break**

3:00 PM – 4:00 PM

- **Session 3: Citation, Referencing, and Plagiarism**
 - Speaker: Dr. Anil G. Dodewar

- Topics Covered:
 - Different citation styles (APA, MLA, Chicago)
 - Importance of avoiding plagiarism
 - Ethical research practices

4:00 PM – 4:30 PM

- **Session 4: Journal Selection and Paper Submission**
 - Speaker: Dr. Anil G. Dodewar
 - Topics Covered:
 - How to select appropriate journals
 - Responding to peer reviews
 - Revising and resubmitting papers

4:30 PM – 5:00 PM

- **Interactive Q&A Session**
 - Participants' questions and personalized guidance by Dr. Dodewar

5:00 PM

- **Vote of Thanks and Conclusion**
 - Delivered by Dr. Mangesh Acharya
 - Acknowledgements by Dr. Yogesh Sarode

Chairperson:

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Coordinators:

- Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator
E-mail: mangesh.acharya@gmail.com | Contact No.: 8550971310
- Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator
E-mail: yogeshmsarode@gmail.com | Contact No.: 9423603765

Resource Person:

Dr. Anil G. Dodewar, Associate Professor and Head, Department of English, Mahila Mahavidyalaya, Nagpur (M.S.), and Editor of National Online UPA Journal.



Brochure

One-Day Seminar on "How to Write Research Paper?"

Organized by: **Internal Quality Assurance Cell (IQAC)**

Date: 17th August 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Participants: 90

About the Seminar:

This one-day seminar is designed to provide participants with the essential tools and techniques required to write and publish high-quality research papers. Led by experienced academics, the seminar covers all aspects of research writing, from choosing a topic to navigating the publication process.

Objectives:

- Understand the structure and elements of a research paper
- Learn about selecting research topics and literature review
- Master citation styles and avoid plagiarism
- Gain insights into journal selection and the submission process

Schedule Highlights:

- **10:00 AM – 10:30 AM**
 - Inaugural Session
- **10:30 AM – 12:00 PM**
 - Session 1: Introduction to Research Paper Writing
- **12:30 PM – 2:00 PM**
 - Session 2: Structuring Your Research Paper
- **3:00 PM – 4:00 PM**
 - Session 3: Citation, Referencing, and Plagiarism
- **4:00 PM – 5:00 PM**
 - Session 4: Journal Selection and Paper Submission

Chairperson:

Dr. Devendra Bhongade
Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Coordinators:

Dr. Mangesh Acharya

IQAC Coordinator, JVMD

- Email: mangesh.acharya@gmail.com
- Contact: 8550971310

Dr. Yogesh Sarode

FDP Coordinator, JVMD

- Email: yogeshmsarode@gmail.com
- Contact: 9423603765

Resource Person:

Dr. Anil G. Dodewar

Associate Professor and Head, Department of English, Mahila Mahavidyalaya, Nagpur

- Editor, National Online UPA Journal

Venue:

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur, Maharashtra

For More Information, Contact:

- **Dr. Mangesh Acharya** (IQAC Coordinator): 8550971310
- **Dr. Yogesh Sarode** (FDP Coordinator): 9423603765


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Press Note

**JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra**

One-Day Seminar on "How to Write Research Paper?"

Organized by IQAC

Date: 17th August 2022

Venue: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Participants: 90

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, successfully organized a one-day seminar on "How to Write Research Paper?" on 17th August 2022. The event was organized by the Internal Quality Assurance Cell (IQAC) to provide valuable insights to students and researchers on the essential components of writing and publishing research papers.

The seminar commenced at 10:00 AM, under the chairmanship of **Dr. Devendra Bhongade**, Principal of Jeevan Vikas Mahavidyalaya. In his inaugural speech, Dr. Bhongade emphasized the importance of quality research in academia and encouraged participants to engage actively in research activities.

The resource person for the seminar was **Dr. Anil G. Dodewar**, Associate Professor and Head of the Department of English, Mahila Mahavidyalaya, Nagpur. Dr. Dodewar, who is also the editor of the National Online UPA Journal, shared his vast experience in academic research. He guided the participants through various stages of writing research papers, including topic selection, structuring the paper, citation, and avoiding plagiarism. He also provided insights into how to select the right journals and navigate the submission process.

The seminar saw enthusiastic participation from 90 students, who actively engaged in the interactive sessions. The seminar's coordinators, **Dr. Mangesh Acharya** (IQAC Coordinator) and **Dr. Yogesh Sarode** (FDP Coordinator), ensured the smooth conduct of the event.

The program concluded with a vote of thanks delivered by Dr. Mangesh Acharya, expressing gratitude to the resource person, the chairperson, and all participants for making the seminar a success. The seminar ended at 5:00 PM, with participants expressing appreciation for the valuable knowledge they gained.

Contact Information:

Dr. Mangesh Acharya

IQAC Coordinator, JVMD

- Email: mangesh.acharya@gmail.com
- Contact: 8550971310

Dr. Yogesh Sarode

FDP Coordinator, JVMD

- Email: yogeshmsarode@gmail.com
- Contact: 9423603765


Converter
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaonde
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgam (Thugaonde)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Registration Form

ONE-DAY SEMINAR ON "HOW TO WRITE RESEARCH PAPER?"

Organized by: Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Date: 17th August 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Venue: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Participants: 90

Personal Information:

1. **Full Name:** _____
2. **Gender:**
 - Male
 - Female
 - Other
3. **Age:** _____
4. **Department:** _____
5. **Institution Name:** _____
6. **Designation:** _____
7. **Contact Number:** _____
8. **Email Address:** _____

Academic Information:

9. **Highest Qualification:**
 - Undergraduate
 - Postgraduate
 - Ph.D.
 - Other (Specify): _____
10. **Have you written any research papers before?**
 - Yes
 - No
11. **If yes, how many?** _____

Additional Information:

12. **What do you hope to learn from this seminar?**
13. **Do you have any specific questions or topics you would like to be covered?**

Declaration:

I hereby declare that the information provided is accurate to the best of my knowledge and I agree to participate in the seminar.

Signature: _____

Date: _____

For Office Use Only:

Registration Number: _____

Signature of the Coordinator: _____


Coordinator
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgam (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Feedback Form

ONE-DAY SEMINAR ON "HOW TO WRITE RESEARCH PAPER?"

Organized by: Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Date: 17th August 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Participants: 90

Personal Information:

1. **Name:** _____
2. **Department:** _____
3. **Contact Number:** _____
4. **Email Address:** _____

Feedback:

5. **Please rate the following aspects of the seminar:**

Aspect	Excellent	Very Good	Good	Average	Poor
Content Relevance	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Resource Person's Knowledge	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Presentation Skills	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Interaction with Participants	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Overall Organization	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

6. **How would you rate the usefulness of the seminar in enhancing your understanding of research paper writing?**

- Excellent
- Very Good
- Good
- Average
- Poor

7. **Was the duration of the seminar sufficient?**

- Yes
- No

8. **What did you find most beneficial about the seminar?**

9. What improvements or changes would you suggest for future seminars?

10. Any other comments or suggestions:

Overall Experience:

11. Would you recommend this seminar to others?

- Yes
- No

12. Rate your overall satisfaction with the seminar:

- Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Average
 - Poor
-

Thank you for your valuable feedback!


Converter
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgam (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

REPORT ON ONE-DAY WORKSHOP ON "HOW TO DEVELOP BUSINESS SKILLS"

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Event Details:

- **Workshop Title:** How to Develop Business Skills
- **Date:** 22nd August 2022
- **Time:** 10:00 AM to 5:00 PM
- **Venue:** Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram
- **Participants:** 87

Organized by:

Internal Quality Assurance Cell (IQAC), Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Chairperson:

Dr. Devendra Bhongade, Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Coordinators:

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator, JVMD
 - Email: mangesh.acharya@gmail.com
 - Contact No.: 8550971310
- **Mr. Prashant Dakhoye**, FDP Coordinator, JVMD
 - Email: prashant_dakhoye@gmail.com
 - Contact No.: 8390323730

Resource Person:

Dr. Arti Deshmukh, Trainer & Associate Professor, Central Institute of Business Management Research & Development (CIBMRD), Nagpur (M.S.)

Workshop Overview:

On 22nd August 2022, the Internal Quality Assurance Cell (IQAC) of Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, organized a one-day workshop titled "How to Develop Business Skills." The event saw enthusiastic participation from 87 students and staff members who were keen to enhance their entrepreneurial and business acumen.

The workshop was inaugurated by **Dr. Devendra Bhongade**, Principal of JVMD, who delivered an insightful speech on the importance of business skills in the modern economic landscape. He emphasized how crucial it is for students to develop practical knowledge and strategies to excel in the competitive business world.

Sessions Conducted:

1. Business Skills Fundamentals (10:30 AM – 12:00 PM):

The workshop commenced with a session led by **Dr. Arti Deshmukh**, who provided an in-depth introduction to essential business skills. She discussed the critical components required for running a successful business, including strategic planning, leadership, and financial management.

2. Developing an Entrepreneurial Mindset (12:00 PM – 1:30 PM):

Dr. Deshmukh engaged the participants in a thought-provoking session focused on fostering an entrepreneurial mindset. Through real-life case studies and examples, she explained the importance of innovation, risk-taking, and effective decision-making in business development.

Lunch Break (1:30 PM – 2:30 PM)

3. Communication and Leadership (2:30 PM – 4:00 PM):

In the afternoon session, Dr. Deshmukh discussed the role of communication and leadership in business success. The participants learned about the importance of effective communication in team management and client interactions, along with leadership strategies that drive business growth.

4. Group Activity: Business Plan Development (4:00 PM – 5:00 PM):

To wrap up the workshop, participants were divided into groups to develop their own business plans. Each group presented their ideas, focusing on aspects such as marketing strategies, financial planning, and potential risks. Dr. Deshmukh provided feedback and guidance, encouraging students to think critically and creatively.

Participant Feedback:

The workshop received excellent feedback from the participants. They appreciated the interactive nature of the sessions and the practical examples shared by **Dr. Arti Deshmukh**. Many students remarked that the hands-on activities and group discussions helped them better understand business concepts and boosted their confidence in pursuing entrepreneurial ventures.

Conclusion:

The one-day workshop on "How to Develop Business Skills" was a highly successful event. It provided students with the necessary tools to develop a strong foundation in business skills, helping them prepare for future challenges in their careers. The coordinators, **Dr. Mangesh Acharya** and **Mr. Prashant Dakhoye**, along with the resource person, **Dr. Arti Deshmukh**, played a pivotal role in making the event both informative and engaging.

For Further Information:

Please contact:

Dr. Mangesh Acharya

IQAC Coordinator, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Phone: 8550971310

Email: mangesh.acharya@gmail.com

Mr. Prashant Dakhoye

FDP Coordinator, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Phone: 8390323730

Email: prashant_dakhoye@gmail.com


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Schedule for One-Day Workshop on “How to Develop Business Skills”

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Date: 22nd August 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Participants: 87

Chairperson:

Dr. Devendra Bhongade, Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD)

Coordinators:

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator, JVMD
 - Email: mangesh.acharya@gmail.com
 - Contact No.: 8550971310
- **Mr. Prashant Dakhoye**, FDP Coordinator, JVMD
 - Email: prashant_dakhoye@gmail.com
 - Contact No.: 8390323730

Resource Person:

Dr. Arti Deshmukh, Trainer & Associate Professor, Central Institute of Business Management Research & Development (CIBMRD), Nagpur

Workshop Schedule:

Time	Activity	Lead/Presenter
10:00 AM – 10:15 AM	Registration and Inauguration	Dr. Devendra Bhongade (Chairperson)
10:15 AM – 10:30 AM	Welcome Address	Dr. Mangesh Acharya (IQAC Coordinator)
10:30 AM – 12:00 PM	Session 1: Business Skills Fundamentals	Dr. Arti Deshmukh (Resource Person)
12:00 PM – 1:30 PM	Session 2: Developing an Entrepreneurial Mindset	Dr. Arti Deshmukh (Resource Person)
1:30 PM – 2:30 PM	Lunch Break	
2:30 PM – 4:00 PM	Session 3: Communication and Leadership	Dr. Arti Deshmukh (Resource Person)
4:00 PM – 5:00 PM	Group Activity: Business Plan Development	Participants with feedback from Dr. Deshmukh
5:00 PM	Vote of Thanks and Closing Remarks	Mr. Prashant Dakhoye (FDP Coordinator)

This schedule outlines the detailed flow of the workshop and the topics that will be covered, ensuring a holistic understanding of business skills development


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgam (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

One-Day Workshop on "How to Develop Business Skills"

Organized by:

Internal Quality Assurance Cell (IQAC), Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Date: 22nd August 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Participants: 87

About the Workshop:

In today's competitive world, possessing strong business skills is essential for success in any career. This workshop will focus on key areas such as strategic planning, leadership, communication, and developing an entrepreneurial mindset. Whether you are planning to start your own business or work within a company, these skills will help you excel.

Highlights of the Workshop:

- Fundamentals of Business Skills
- Developing an Entrepreneurial Mindset
- Communication and Leadership in Business
- Hands-on Group Activity: Business Plan Development

Chairperson:

Dr. Devendra Bhongade, Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD)

Workshop Coordinators:

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator, JVMD
 - Email: mangesh.acharya@gmail.com
 - Contact No.: 8550971310
- **Mr. Prashant Dakhoye**, FDP Coordinator, JVMD
 - Email: prashant_dakhoye@gmail.com
 - Contact No.: 8390323730

Resource Person:

Dr. Arti Deshmukh,

Trainer & Associate Professor, Central Institute of Business Management Research & Development (CIBMRD), Nagpur

Workshop Schedule:

Time	Activity	Presenter
10:00 AM	Registration and Inauguration	Dr. Devendra Bhongade
10:30 AM	Session 1: Business Skills Fundamentals	Dr. Arti Deshmukh
12:00 PM	Session 2: Developing an Entrepreneurial Mindset	Dr. Arti Deshmukh
1:30 PM	Lunch Break	
2:30 PM	Session 3: Communication and Leadership in Business	Dr. Arti Deshmukh
4:00 PM	Group Activity: Business Plan Development	Participants with feedback from Dr. Deshmukh

Why Attend?

- Learn critical business skills for career growth
- Gain practical insights from an expert in the field
- Engage in hands-on activities and group discussions
- Network with like-minded individuals

Contact Information:

For further details, please contact:

- **Dr. Mangesh Acharya:** 8550971310 | Email: mangesh.acharya@gmail.com
- **Mr. Prashant Dakhoye:** 8390323730 | Email: prashant_dakhoye@gmail.com

Join us for an exciting and informative workshop that will provide you with the tools to thrive in the business world


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JYM Thugade
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgam (Thugade)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Press Note

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra One-Day Workshop on "How to Develop Business Skills"

Organized by: Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Date: 22nd August 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Participants: 87

On 22nd August 2022, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, successfully conducted a one-day workshop on "How to Develop Business Skills," organized by the Internal Quality Assurance Cell (IQAC). The event saw enthusiastic participation from 87 students, all eager to gain valuable insights into essential business skills and entrepreneurial thinking.

Chairperson:

Dr. Devendra Bhongade, Principal of Jeevan Vikas Mahavidyalaya, presided over the event and emphasized the importance of equipping students with practical business skills to thrive in today's competitive environment.

Coordinators:

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator, JVMD
Email: mangesh.acharya@gmail.com | Contact No.: 8550971310
- **Mr. Prashant Dakhoye**, FDP Coordinator, JVMD
Email: prashant_dakhoye@gmail.com | Contact No.: 8390323730

Resource Person:

The workshop was led by **Dr. Arti Deshmukh**, a renowned Trainer and Associate Professor from the Central Institute of Business Management Research & Development (CIBMRD), Nagpur. Dr. Deshmukh delivered insightful sessions on key business concepts, including strategic planning, communication skills, leadership, and entrepreneurial mindset.

Workshop Highlights:

The day-long workshop covered the fundamentals of business skills and focused on practical applications. Key topics included:

- Understanding business fundamentals
- Developing an entrepreneurial mindset
- Communication and leadership skills for business growth
- Group activity on Business Plan Development

Students participated in interactive group activities, where they developed and presented their business plans. The workshop provided participants with practical knowledge and tools to enhance their business acumen.

Closing Remarks:

The workshop concluded with a vote of thanks by **Mr. Prashant Dakhoye**, who acknowledged the efforts of all participants, organizers, and the resource person for making the workshop a success. Dr. Devendra Bhongade appreciated the interactive and practical approach of the workshop and encouraged students to apply the skills learned in real-world scenarios.

The workshop received positive feedback from attendees, highlighting the relevance and effectiveness of the sessions.

This one-day workshop served as a stepping stone for students, helping them develop the essential skills needed to succeed in the dynamic world of business


Converter
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugade
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jyoti Vikas Mahavidyalaya
Devgam (Thugade)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

REGISTRATION FORM

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM
One-Day Workshop on "How to Develop Business Skills"
Organized by: Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
Date: 22nd August 2022
Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Personal Information:

1. **Full Name:**
2. **Gender:**
 Male Female Other
3. **Date of Birth:**
4. **Email Address:**
5. **Contact Number:**
6. **College/Institution Name:**
7. **Course/Program:**
8. **Year of Study:**
9. **Do you have any prior business experience or training?**
 Yes
 No
10. **If Yes, please specify:**

Workshop Information:

11. How did you hear about this workshop?
 College Notice
 Email/Newsletter
 Social Media
 Other (please specify):
12. What are your expectations from this workshop?

Declaration:

I, the undersigned, confirm that the above information is true to the best of my knowledge and agree to participate in the workshop.

Signature:

Date:

For Office Use Only

Registration No.:

Date Received:


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Feedback Form

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

One-Day Workshop on "How to Develop Business Skills"

Organized by: Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Date: 22nd August 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Personal Information:

1. **Full Name:**
2. **Email Address:**
3. **Contact Number:**
4. **Course/Program:**

Workshop Feedback:

1. **How would you rate the overall quality of the workshop?**
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Average
 - Poor
2. **How satisfied were you with the following aspects of the workshop?**
 - a) **Content:**
 - Excellent Very Good Good Average Poor
 - b) **Delivery of the Resource Person (Dr. Arti Deshmukh):**
 - Excellent Very Good Good Average Poor
 - c) **Relevance of Topics Covered:**
 - Excellent Very Good Good Average Poor
 - d) **Interaction and Engagement:**
 - Excellent Very Good Good Average Poor
 - e) **Time Management:**
 - Excellent Very Good Good Average Poor
3. **How likely are you to apply the skills learned in this workshop in real-life situations?**
 - Very Likely
 - Likely
 - Neutral
 - Unlikely
4. **What did you like most about the workshop?**
(Please specify)
5. **What areas could be improved in future workshops?**
(Please specify)

6. **Would you be interested in attending similar workshops in the future?**

Yes

No

7. **Any additional comments or suggestions?**

Thank you for your feedback!

Your responses will help us improve future workshops and events.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JNM Thugaondeo
Dist. Nagaur (R.S.I)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Deegram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

REPORT ON ONE-DAY WORKSHOP ON “ENHANCING SOFT SKILLS”

Organized by: Internal Quality Assurance Cell (IQAC), Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Date: 6th September 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Venue: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Participants: 65

Introduction

The Internal Quality Assurance Cell (IQAC) of Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, organized a one-day workshop on “Enhancing Soft Skills” on 6th September 2022. The workshop aimed to develop essential soft skills such as communication, teamwork, leadership, and time management among students, equipping them with the necessary skills to thrive in today’s competitive environment. The workshop was attended by 65 participants, including faculty members and students.

Chairperson’s Address

The workshop was inaugurated with an address by **Dr. Devendra Bhongade**, Principal of Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, who served as the chairperson of the event. In his opening remarks, Dr. Bhongade emphasized the growing importance of soft skills in both personal and professional spheres. He highlighted how enhancing communication and interpersonal skills is key to success in the global job market and encouraged participants to actively engage in the workshop.

Workshop Sessions

Resource Person: Dr. Trupti Thakre

The workshop’s sessions were conducted by **Dr. Trupti Thakre**, Head of the Department of Mathematics, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram. With her extensive experience in teaching and communication, Dr. Thakre designed interactive sessions to ensure maximum engagement.

1. Morning Session (10:00 AM - 1:00 PM):

○ Topic: Importance of Soft Skills in the Workplace

- Dr. Thakre opened the session by explaining the significance of soft skills in various professional settings, focusing on how skills like teamwork, adaptability, and problem-solving are critical to career advancement.
- The session included role-playing activities and case studies, where participants were asked to collaborate in teams to solve hypothetical workplace challenges.

2. Afternoon Session (2:00 PM - 5:00 PM):

○ Topic: Communication and Interpersonal Skills

- In this session, Dr. Thakre focused on developing effective communication strategies, including verbal and non-verbal communication techniques. She provided practical tips on active listening, empathy, and conflict resolution.
- The session concluded with a group activity where participants practiced delivering impromptu speeches, followed by feedback from the resource person and peers.

Workshop Highlights

- **Interactive Activities:** The workshop was highly interactive, with multiple group discussions, role-playing exercises, and individual presentations. These activities helped participants to put the theoretical knowledge they learned into practice.
- **Practical Takeaways:** Participants left with practical tools for improving their communication skills, building confidence, and enhancing their ability to work in teams.
- **Positive Feedback:** Many participants expressed their appreciation for the resource person's dynamic approach and the valuable insights gained from the workshop.

Coordinators' Role

The successful execution of the workshop was made possible by the efforts of the coordinators:

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, and
- **Dr. Yogesh Sarode**, FDP Coordinator, Jeevan Vikas Mahavidyalaya.

Both coordinators worked closely to ensure smooth logistical arrangements and active participation from the attendees. Their role in organizing the event contributed significantly to its success.

Conclusion

The one-day workshop on “Enhancing Soft Skills” was a fruitful endeavor that provided participants with a platform to improve their soft skills, particularly in communication and teamwork. The hands-on activities and insightful sessions by Dr. Trupti Thakre were well-received and appreciated by all attendees. The workshop not only enriched students with critical soft skills but also motivated them to continue developing these abilities for their future careers.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugandee
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Thugandee (Thugandee)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

SCHEDULE FOR ONE-DAY WORKSHOP ON “ENHANCING SOFT SKILLS”

Organized by: Internal Quality Assurance Cell (IQAC), Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Date: 6th September 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Venue: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Participants: 65

Schedule

Time	Event	Lead/Facilitator
10:00 AM – 10:30 AM	Inauguration & Welcome Address	Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD (Chairperson)
10:30 AM – 11:00 AM	Introduction to the Workshop and Overview of Soft Skills	Dr. Trupti Thakre, Resource Person
11:00 AM – 12:30 PM	Session 1: Importance of Soft Skills in the Workplace	Dr. Trupti Thakre
12:30 PM – 1:00 PM	Interactive Activity: Role-Playing Workplace Challenges	Dr. Trupti Thakre
1:00 PM – 2:00 PM	Lunch Break	—
2:00 PM – 3:30 PM	Session 2: Developing Communication and Interpersonal Skills	Dr. Trupti Thakre
3:30 PM – 4:00 PM	Group Activity: Impromptu Speech Presentations	Dr. Trupti Thakre
4:00 PM – 4:30 PM	Feedback and Discussion Session	All Participants
4:30 PM – 5:00 PM	Valedictory Session and Vote of Thanks	Dr. Mangesh Acharya (IQAC Coordinator), Dr. Yogesh Sarode (FDP Coordinator)

Chairperson:

- **Dr. Devendra Bhongade**, Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Coordinators:

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator, JVMD
- **Dr. Yogesh Sarode**, FDP Coordinator, JVMD

Resource Person:

- **Dr. Trupti Thakre**, Head, Department of Mathematics, JVMD


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jyoti Vihar Mahavidyalaya
Devgam (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

BROCHURE FOR ONE-DAY WORKSHOP ON “ENHANCING SOFT SKILLS”

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

One-Day Workshop on “Enhancing Soft Skills”

Organized by: Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Date: 6th September 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Venue: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Workshop Overview

In today’s competitive environment, soft skills such as communication, teamwork, and leadership are essential for personal and professional success. Join us for a comprehensive workshop aimed at enhancing these vital skills.

Key Highlights

- **Interactive Sessions:** Engage in practical activities and role-playing to apply the concepts learned.
- **Expert Guidance:** Gain insights from experienced professionals on improving communication and interpersonal skills.
- **Networking Opportunity:** Connect with fellow participants and professionals.

Schedule

10:00 AM – 10:30 AM

Inauguration & Welcome Address

Dr. Devendra Bhongale, Principal, JVMD (Chairperson)

10:30 AM – 11:00 AM

Introduction to the Workshop and Overview of Soft Skills

Dr. Trupti Thakre, Resource Person

11:00 AM – 12:30 PM

Session 1: Importance of Soft Skills in the Workplace

Dr. Trupti Thakre

12:30 PM – 1:00 PM

Interactive Activity: Role-Playing Workplace Challenges

Dr. Trupti Thakre

1:00 PM – 2:00 PM

Lunch Break

2:00 PM – 3:30 PM

Session 2: Developing Communication and Interpersonal Skills

Dr. Trupti Thakre

3:30 PM – 4:00 PM

Group Activity: Impromptu Speech Presentations

Dr. Trupti Thakre

4:00 PM – 4:30 PM

Feedback and Discussion Session

All Participants

4:30 PM – 5:00 PM

Valedictory Session and Vote of Thanks

Dr. Mangesh Acharya (IQAC Coordinator), Dr. Yogesh Sarode (FDP Coordinator)

Meet Our Resource Person

Dr. Trupti Thakre

Head, Department of Mathematics

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Dr. Thakre brings extensive experience in teaching and communication, ensuring a valuable and engaging learning experience.

Contact Us

For more information, please contact:

Dr. Mangesh Acharya

IQAC Coordinator

Email: mangesh.acharya@gmail.com

Phone: 8550971310

Dr. Yogesh Sarode

FDP Coordinator

Email: yogeshmsarode@gmail.com

Phone: 9423603765

We look forward to your participation in this enriching workshop designed to enhance your soft skills for a brighter future!


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagaur (R.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagaur

Press Note

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram Hosts One-Day Workshop on “Enhancing Soft Skills”

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur, Maharashtra – September 6, 2022 – Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, successfully organized a one-day workshop on "Enhancing Soft Skills" today. The workshop, conducted by the Internal Quality Assurance Cell (IQAC), aimed to equip participants with essential soft skills required for personal and professional development.

Event Details:

- **Date:** September 6, 2022
- **Time:** 10:00 AM to 5:00 PM
- **Participants:** 65

Chairperson:

Dr. Devendra Bhongade, Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD), inaugurated the workshop with an inspiring address, highlighting the importance of soft skills in today's competitive world. Dr. Bhongade emphasized how effective communication, teamwork, and leadership are critical for career advancement.

Coordinators:

The workshop was coordinated by:

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator, JVMD
- **Dr. Yogesh Sarode**, FDP Coordinator, JVMD

Both coordinators played a pivotal role in organizing the event and ensuring its smooth execution.

Resource Person:

Dr. Trupti Thakre, Head of the Department of Mathematics, JVMD, served as the resource person for the workshop. Dr. Thakre led two interactive sessions focusing on the importance of soft skills and practical strategies for enhancing communication and interpersonal abilities.

Workshop Highlights:

- **Morning Session:** Dr. Thakre presented insights on the importance of soft skills in the workplace, followed by role-playing activities where participants tackled various workplace challenges.
- **Afternoon Session:** The focus shifted to developing communication and interpersonal skills through interactive exercises, including impromptu speech presentations.
- **Feedback Session:** Participants engaged in a feedback session to discuss their learning experiences and share insights.

The workshop was well-received, with participants expressing appreciation for the practical knowledge and skills gained. The event provided a valuable platform for students and faculty to develop and refine their soft skills, fostering a more effective and confident approach to professional interactions.

For Media Inquiries:

Dr. Mangesh Acharya

IQAC Coordinator

Email: mangesh.acharya@gmail.com

Phone: 8550971310

Dr. Yogesh Sarode

FDP Coordinator

Email: yogeshmsarode@gmail.com

Phone: 9423603765

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, remains committed to fostering holistic development through initiatives such as this workshop, aimed at enhancing the skills necessary for success in both academic and professional realms.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Registration Form

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

One-Day Workshop on “Enhancing Soft Skills”

Organized by: Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Date: 6th September 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Participant Details

1. **Full Name:** _____
2. **Designation/Role:** _____
3. **Department:** _____
4. **Institution:** _____
5. **Contact Number:** _____
6. **Email Address:** _____

Workshop Expectations

1. **What do you hope to gain from this workshop?**

2. **Any specific soft skills you would like to improve?**

Signature: _____

Date: _____

For Office Use Only

- **Registration Number:** _____
- **Receipt Number:** _____

Contact Information for Queries:

Dr. Mangesh Acharya

IQAC Coordinator

Email: mangesh.acharya@gmail.com

Phone: 8550971310

Dr. Yogesh Sarode

FDP Coordinator

Email: yogeshmsarode@gmail.com

Phone: 9423603765


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaonde
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgam (Thugaonde)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Feedback Form

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

One-Day Workshop on “Enhancing Soft Skills”

Organized by: Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Date: 6th September 2022

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Participant Information

- **Name:** _____
- **Department:** _____
- **Contact Number:** _____

Workshop Feedback

1. How would you rate the overall organization of the workshop?

(Please select one)

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

2. How would you rate the quality of the sessions?

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

3. How would you rate the resource person, Dr. Trupti Thakre, in terms of content delivery and knowledge?

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

4. How relevant was the content to your needs?

- Highly relevant
- Somewhat relevant
- Not very relevant
- Not relevant at all

5. How would you rate the interactive activities (role-playing, group discussions, etc.)?

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

Additional Feedback

1. What did you find most useful about the workshop?

2. What suggestions do you have for improving future workshops?

3. Would you like to attend similar workshops in the future?

- Yes
- No

Any other comments or suggestions?

Thank you for your feedback!

Contact Information for Queries:

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator | Email: mangesh.acharya@gmail.com | Phone: 8550971310
- **Dr. Yogesh Sarode**, FDP Coordinator | Email: yogeshmsarode@gmail.com | Phone: 9423603765


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JYM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgam (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

REPORT ON ONE-DAY WORKSHOP ON “EMPLOYMENT AVAILABILITY IN PACKAGING INDUSTRY”

Organized by: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Date: 10th February 2023

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Participants: 55

Overview

On 10th February 2023, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, successfully organized a one-day workshop on “Employment Availability in Packaging Industry.” The workshop aimed to provide valuable insights into career opportunities in the growing packaging industry and equip students with the necessary knowledge and skills to pursue careers in this field.

Chairperson

Dr. Devendra Bhongade, Principal of Jeevan Vikas Mahavidyalaya, presided over the workshop, emphasizing the importance of industrial sectors like packaging in creating employment for graduates. In his inaugural address, Dr. Bhongade encouraged students to explore opportunities in this promising field and highlighted the relevance of skill-based education.

Coordinators

The workshop was meticulously coordinated by:

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator, JVMD, who supervised the event's execution, ensuring smooth communication and organization.
- **Dr. Raju Shrirame**, FDP Coordinator, JVMD, who facilitated the integration of the workshop into the institution's professional development program.

Resource Persons

Two eminent resource persons from Nabira Mahavidyalaya, Katol, were invited to share their expertise and experiences with the participants:

- **Dr. Adil Jiwani**, an expert in industrial applications, discussed the technical aspects of the packaging industry and the evolving trends that influence its growth. He explained how technological advancements have made packaging a dynamic and essential part of multiple sectors such as food, pharmaceuticals, and consumer goods.
- **Dr. Rajesh Daware** focused on employment opportunities within the industry, highlighting the increasing demand for skilled professionals. He provided a comprehensive overview of the different job roles available, from production management to quality control and marketing. He also emphasized the need for specialized training and certifications to enhance employability in the packaging sector.

Workshop Proceedings

The workshop commenced at 10:00 AM with an introduction to the packaging industry, followed by interactive sessions led by the resource persons. The participants, consisting of 55 students and staff members, were actively involved in discussions on industry requirements, job prospects, and the skills needed for a successful career in the field.

The key takeaways from the workshop included:

- Understanding the growing scope of the packaging industry in India and globally.
- Awareness of different job profiles, such as packaging technologists, design engineers, and quality inspectors.
- Insight into the technical and management skills required to thrive in the industry.
- Practical advice on how to prepare for job interviews and the importance of internships and hands-on experience.

Conclusion

The workshop concluded at 5:00 PM with a vote of thanks by **Dr. Mangesh Acharya**, who expressed gratitude to the resource persons for their insightful contributions and to the participants for their enthusiastic involvement. The event was a great success, with participants gaining a clear understanding of the employment opportunities available in the packaging industry.

Jeevan Vikas Mahavidyalaya continues its commitment to providing students with exposure to emerging industries and equipping them with the skills needed for future career success.


Converter
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgan (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

SCHEDULE FOR ONE-DAY WORKSHOP ON

“EMPLOYMENT AVAILABILITY IN PACKAGING INDUSTRY”

Organized by: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Date: 10th February 2023

Time: 10:00 AM to 5:00 PM

Participants: 55

Chairperson

- **Dr. Devendra Bhongade**, Principal, JVMD

Coordinators

- **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator, JVMD
- **Dr. Raju Shrirame**, FDP Coordinator, JVMD

Resource Persons

- **Dr. Adil Jiwani**, Nabira Mahavidyalaya, Katol
- **Dr. Rajesh Daware**, Nabira Mahavidyalaya, Katol

Workshop Schedule

Time	Activity	Responsible Person(s)
10:00 AM – 10:30 AM	Registration and Welcome	Workshop Coordinators
10:30 AM – 10:45 AM	Inaugural Speech & Workshop Overview	Dr. Devendra Bhongade , Chairperson
10:45 AM – 11:45 AM	Session 1: Overview of the Packaging Industry	Dr. Adil Jiwani
11:45 AM – 12:00 PM	Tea Break	-
12:00 PM – 1:00 PM	Session 2: Employment Opportunities in Packaging	Dr. Rajesh Daware
1:00 PM – 2:00 PM	Lunch Break	-
2:00 PM – 3:30 PM	Session 3: Technical Skills for Packaging Careers	Dr. Adil Jiwani, Dr. Rajesh Daware
3:30 PM – 3:45 PM	Tea Break	-
3:45 PM – 4:45 PM	Interactive Q&A and Discussion	Resource Persons & Participants
4:45 PM – 5:00 PM	Vote of Thanks and Conclusion	Dr. Mangesh Acharya , Coordinator


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur


JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

One-Day Workshop on

“Employment Availability in Packaging Industry”

 **Date:** 10th February 2023

 **Time:** 10:00 AM to 5:00 PM

 **Participants:** 55

About the Workshop

The packaging industry is a rapidly growing field offering numerous job opportunities for individuals with the right skills and knowledge. This one-day workshop is designed to introduce participants to the various career paths available in the packaging sector, the technical skills required, and emerging trends that are shaping the future of the industry.

Join us for this insightful workshop and gain valuable insights from industry experts.

Key Highlights

- Overview of the packaging industry
- Employment opportunities in the field
- Technical skills for career growth
- Industry trends and future prospects
- Interactive Q&A session

Chairperson

Dr. Devendra Bhongade

Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD)

Coordinators

Dr. Mangesh Acharya

IQAC Coordinator, JVMD

Dr. Raju Shrirame

FDP Coordinator, JVMD

Resource Persons

Dr. Adil Jiwani

Nabira Mahavidyalaya, Katol

Dr. Rajesh Daware
Nabira Mahavidyalaya, Katol

Workshop Schedule

Time	Activity
10:00 AM	Registration and Welcome
10:30 AM	Inaugural Address by Dr. Devendra Bhongade
10:45 AM	Session 1: Overview of the Packaging Industry
11:45 AM	Tea Break
12:00 PM	Session 2: Employment Opportunities in Packaging
1:00 PM	Lunch Break
2:00 PM	Session 3: Technical Skills for Packaging Careers
3:30 PM	Tea Break
3:45 PM	Interactive Q&A and Discussion
4:45 PM	Vote of Thanks and Conclusion

Venue

Jeevan Vikas Mahavidyalaya Campus, Devgram, Dist. Nagpur

For more details, please contact:

☎ **Phone:** +91-7620881729

✉ **Email:** info@jvmd.ac.in


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaonde
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaonde)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Press Note

ONE-DAY WORKSHOP ON "EMPLOYMENT AVAILABILITY IN PACKAGING INDUSTRY" HELD AT JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

10th February 2023

A one-day workshop on "Employment Availability in Packaging Industry" was successfully conducted at Jeevan Vikas Mahavidyalaya (JVMD), Devgram, on 10th February 2023. The event was organized to highlight career opportunities in the growing packaging industry and attracted 55 participants, including students and faculty members.

The workshop was chaired by **Dr. Devendra Bhongade**, Principal of Jeevan Vikas Mahavidyalaya. In his opening remarks, Dr. Bhongade emphasized the importance of aligning education with industrial needs, especially in sectors like packaging, which offer immense employment potential. He encouraged students to consider careers in this field and to enhance their skills for better employability.

The workshop was coordinated by **Dr. Mangesh Acharya**, IQAC Coordinator, and **Dr. Raju Shrirame**, FDP Coordinator at JVMD. They ensured the smooth execution of the program, which included insightful sessions delivered by two expert resource persons from Nabira Mahavidyalaya, Katol:

- **Dr. Adil Jiwani**, who presented an overview of the packaging industry, its current trends, and the technological advancements shaping its future.
- **Dr. Rajesh Daware**, who focused on employment opportunities within the packaging sector, outlining various job roles and the qualifications required to succeed in this field.

The workshop covered a wide range of topics, including the demand for skilled professionals in packaging, technical and management roles available, and the essential skills needed to thrive in the industry. The sessions were followed by an interactive Q&A where participants had the opportunity to clarify their queries and engage in meaningful discussions with the resource persons.

The event concluded with a vote of thanks delivered by **Dr. Mangesh Acharya**, who expressed gratitude to the resource persons, participants, and organizers for making the workshop a success. He reaffirmed the college's commitment to providing students with exposure to emerging career opportunities and industry-relevant education.

Jeevan Vikas Mahavidyalaya continues to organize such workshops to bridge the gap between academia and industry, thereby enhancing the employability of its students.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVMD Thugaonde
Dist. Nagpur (M.S.)





Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaonde)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur


JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Registration Form

One-Day Workshop on “Employment Availability in Packaging Industry”

 **Date:** 10th February 2023

 **Time:** 10:00 AM to 5:00 PM

Personal Information

1. **Full Name:** _____
2. **Gender:** Male Female Other
3. **Date of Birth:** _____
4. **Contact Number:** _____
5. **Email Address:** _____
6. **Address:** _____

Academic/Professional Information

7. **Course/Department:** _____
8. **Year of Study** (if applicable): _____
9. **Institution/Organization:** _____

Workshop Details

10. **Why are you interested in this workshop?**

11. **Do you have any prior knowledge or experience in the packaging industry?**

Yes No

If yes, please specify: _____

Declaration

I, the undersigned, declare that the information provided is true to the best of my knowledge and I agree to adhere to the workshop guidelines.

Signature: _____

Date: _____

For Office Use Only

Registration No.: _____

Signature of Coordinator: _____


Conveer
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JYM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)





Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgam (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur


JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Feedback Form

One-Day Workshop on “Employment Availability in Packaging Industry”

 **Date:** 10th February 2023

 **Time:** 10:00 AM to 5:00 PM

Personal Information

1. **Name:** _____
2. **Course/Department:** _____
3. **Year of Study** (if applicable): _____

Workshop Feedback

1. How would you rate the overall quality of the workshop?

- Excellent
- Very Good
- Good
- Fair
- Poor

2. How would you rate the content of the workshop?

- Excellent
- Very Good
- Good
- Fair
- Poor

3. How helpful was the workshop in increasing your knowledge of the packaging industry?

- Very Helpful
- Helpful
- Neutral
- Not Helpful

4. How would you rate the performance of the resource persons?

- **Dr. Adil Jiwani**
 - Excellent Very Good Good Fair Poor

- **Dr. Rajesh Daware**

Excellent Very Good Good Fair Poor

5. Were the session topics relevant to your expectations?

- Yes
- No
- Somewhat

6. How do you rate the time management and organization of the event?

- Excellent
- Very Good
- Good
- Fair
- Poor

7. Did the workshop provide practical insights into employment opportunities in the packaging industry?

- Yes
- No
- Partially

8. What did you like most about the workshop?

9. What could be improved in future workshops?

10. Would you recommend this workshop to others?

- Yes
- No

Additional Comments

Signature: _____

Date: _____

Thank you for your valuable feedback!


Conveer
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JYM Thugandee
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jyoti Vihar Mahavidyalaya
Deogram (Thugandee)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Report on the Seven-day Faculty Development Programme (FDP) on "Research Methodology"

Introduction

The Faculty Development Programme (FDP) on "Research Methodology" was organized from June 16 to June 22, 2023. The FDP aimed at enhancing the research skills of faculty members, providing them with comprehensive insights into research methodologies, and equipping them with the necessary tools and techniques to conduct high-quality research.

Objectives

The primary objectives of the FDP were:

1. To introduce participants to various research methodologies.
2. To provide hands-on experience in using research tools and software.
3. To enhance the analytical skills of the participants.
4. To foster a research-oriented mind-set among faculty members.
5. To discuss the ethical aspects of research.

Participants

The FDP saw participation from a diverse group of faculty members from various academic institutions. A total of 24 participants attended the programme, including assistant professors, associate professors, and research scholars from different disciplines.

Resource Persons

The programme featured esteemed resource persons with extensive experience in research and academia. Some of the notable speakers included:

- Dr. Satish Jadhav, Professor of Economics, Nagar Parishad Shivaji Mahavidyalaya, Mowad.
- Dr. Anil Dodewar, Head department of English, Mahila Mahavidyalaya, Nandanwan, Nagpur
- Dr. Jayant Jawanjale, Principal, Shri Pandharinath college, Narkhed
- Dr. Raju Shrirame, Vice-Principal Associate Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Programme Schedule

The FDP was structured into multiple sessions, each focusing on different aspects of research methodology. The schedule was as follows:

Day 1: June 16, 2023

- **Inaugural Session**
 - Welcome Address by the Programme Coordinator
 - Inaugural Speech by the Chief Guest
 - Keynote Address on "The Importance of Research Methodology"
- **Session 1: Introduction to Research Methodology**
 - Overview of Research Methodology
 - Types of Research
 - Formulating Research Questions and Hypotheses

Day 2: June 17, 2023

- **Session 2: Literature Review**
 - Importance of Literature Review
 - Sources of Literature
 - Conducting a Systematic Literature Review

Day 3: June 18, 2023

- **Session 3: Research Design and Sampling Techniques**
 - Research Design: Exploratory, Descriptive, and Experimental
 - Sampling Methods and Techniques
 - Determining Sample Size

Day 4: June 19, 2023

- **Session 4: Data Collection Methods**
 - Qualitative and Quantitative Data Collection Methods
 - Survey Design and Questionnaire Development
 - Conducting Interviews and Focus Groups

Day 5: June 20, 2023

- **Session 5: Data Analysis Techniques**
 - Descriptive and Inferential Statistics
 - Use of Software for Data Analysis (SPSS, R, etc.)
 - Interpreting Data and Drawing Conclusions

Day 6: June 21, 2023

- **Session 6: Writing and Publishing Research Papers**
 - Structure of a Research Paper
 - Writing a Research Proposal
 - Selecting Journals for Publication
 - Ethical Considerations in Research

Day 7: June 22, 2023

- **Session 7: Presentation of Research Findings**
 - Preparing Research Presentations
 - Presenting Research Findings Effectively
 - Feedback and Discussion
- **Valedictory Session**
 - Distribution of Certificates
 - Feedback from Participants
 - Closing Remarks by the Organizing Committee

Key Highlights

- **Interactive Sessions:** The sessions were highly interactive, with participants engaging in discussions, group activities, and Q&A sessions.
- **Hands-on Training:** Participants received hands-on training in using various research tools and software, enhancing their practical skills.
- **Expert Guidance:** The resource persons provided expert guidance and valuable insights, making the sessions highly informative and enriching.

Feedback

The feedback from the participants was overwhelmingly positive. They appreciated the well-structured programme, the expertise of the resource persons, and the practical approach to learning. Participants expressed their intent to apply the knowledge gained in their future research endeavours.

Conclusion

The Seven-day FDP on "Research Methodology" was a resounding success, achieving its objectives of enhancing the research capabilities of faculty members. The programme not only provided theoretical knowledge but also practical skills essential for conducting high-quality research. The organizing committee expressed its gratitude to all participants and resource persons for their active involvement and contributions.

Acknowledgments

The organizing committee would like to thank:

- The esteemed resource persons for their valuable time and expertise.
- The participants for their enthusiastic participation and engagement.
- The supporting staff for their efforts in ensuring the smooth conduct of the programme.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Feedback Form for Seven-day Faculty Development Programme (FDP) on "Research Methodology"

Date: June 16 - 22, 2023

Thank you for participating in the FDP on "Research Methodology." We value your feedback and would appreciate your input to help us improve future programmes.

Personal Information

- 1. Name:**
- 2. Institution:**
- 3. Department:**
- 4. Designation:**
- 5. Email:**

Programme Content

1. How would you rate the overall content of the FDP?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
2. How relevant was the content to your research needs?
 - Highly Relevant
 - Relevant
 - Moderately Relevant
 - Slightly Relevant
 - Not Relevant
3. How well did the FDP meet your expectations?
 - Exceeded Expectations
 - Met Expectations
 - Somewhat Met Expectations
 - Did Not Meet Expectations

Sessions and Speakers

4. How would you rate the quality of the sessions conducted?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
5. How would you rate the knowledge and delivery of the resource persons?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
6. Please rate the following sessions (rate on a scale of 1 to 5, with 1 being Poor and 5 being Excellent):

- Inaugural Session
- Introduction to Research Methodology
- Literature Review
- Research Design and Sampling Techniques
- Data Collection Methods
- Data Analysis Techniques
- Writing and Publishing Research Papers
- Presentation of Research Findings
- Valedictory Session

Practical Components

7. How would you rate the hands-on training provided during the FDP?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
8. How useful were the practical sessions in enhancing your research skills?
 - Extremely Useful
 - Very Useful
 - Moderately Useful
 - Slightly Useful
 - Not Useful

Organization and Logistics

9. How would you rate the organization and coordination of the FDP?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
10. How satisfied were you with the venue and facilities provided?
 - Very Satisfied
 - Satisfied
 - Neutral
 - Dissatisfied
 - Very Dissatisfied
11. How would you rate the communication and information provided before and during the FDP?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor

Overall Experience

12. What were the strengths of the FDP?
 - _____
13. What areas need improvement?
 - _____
14. Would you recommend this FDP to your colleagues?
 - Definitely

- Probably
- Not Sure
- Probably Not
- Definitely Not

15. Any additional comments or suggestions:

- _____

Thank you for your valuable feedback!

Note: Please submit the completed feedback form at the registration desk or email it to [jvmthugaovdeo@gmail.com].


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

News Report: Seven-day Faculty Development Programme on "Research Methodology" at Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Date: June 16 - 22, 2023

Location: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

A Seven-day Faculty Development Programme (FDP) on "Research Methodology" was successfully conducted from June 16 to June 22, 2023, at Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram. The event aimed at equipping faculty members with advanced research skills and methodologies, fostering a research-oriented mind-set among the participants.

Programme Highlights

The FDP featured a diverse range of sessions covering various aspects of research methodology, including literature review, research design, data collection, and data analysis techniques. The programme also included hands-on training sessions on using statistical software and writing and publishing research papers.

Esteemed Resource Persons

The programme boasted an impressive line-up of resource persons, each bringing extensive experience and expertise in their respective fields:

- **Dr. Satish Jadhav**, Professor of Economics, Nagar Parishad Shivaji Mahavidyalaya, Mowad, provided in-depth insights into economic research methodologies and data analysis techniques.
- **Dr. Anil Dodewar**, Head of the Department of English, Mahila Mahavidyalaya, Nandanwan, Nagpur, delivered engaging sessions on the importance of a comprehensive literature review and effective research writing.
- **Dr. Jayant Jawanjale**, Principal, Shri Pandharinath College, Narkhed, shared valuable knowledge on research design and sampling techniques, emphasizing the importance of robust research frameworks.
- **Dr. Raju Shrirame**, Vice-Principal and Associate, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, conducted practical sessions on data collection methods and the use of statistical software for data analysis.

Participant Feedback

The FDP saw enthusiastic participation from faculty members across various academic institutions. Participants praised the well-structured programme and the expertise of the resource persons. The hands-on training sessions were particularly appreciated for their practical approach, enabling participants to directly apply the knowledge gained.

Conclusion

The Seven-day FDP on "Research Methodology" at Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, concluded on a high note, successfully achieving its objectives of enhancing the research capabilities of faculty members. The programme not only provided theoretical insights but also practical skills essential for conducting high-quality research. The organizing committee expressed gratitude to all participants and resource persons for their active involvement and contributions.

Report on the Seven-day Faculty Development Programme (FDP) on "Modern Teaching-Learning Process & the Use of PPT"

Introduction

The Faculty Development Programme (FDP) on "Modern Teaching-Learning Process & the Use of PPT" was organized from July 1 to July 7, 2023. The FDP aimed at enhancing the teaching skills of faculty members by incorporating modern teaching-learning processes and the effective use of PowerPoint presentations (PPT) in their instructional methods.

Objectives

The primary objectives of the FDP were:

1. To introduce participants to modern teaching-learning methodologies.
2. To provide hands-on experience in creating and using PPTs effectively.
3. To enhance the pedagogical skills of the participants.
4. To foster an engaging and interactive classroom environment.
5. To discuss the integration of technology in teaching.

Participants

The FDP saw participation from a diverse group of faculty members from various academic institutions. A total of 85 participants attended the programme, including assistant professors, associate professors, and lecturers from different disciplines.

Resource Persons

The programme featured esteemed resource persons with extensive experience in education and instructional technology. Some of the notable speakers included:

- Dr. Devendra kale, Warud.
- Dr. Yogesh Banginwar, Head Microbiology, Pulgaon, Wardha
- Dr. Yogesh Sarode, Head, Department of English, JVMD.
- Dr. Mangesh Acharya, Head Department of Political Science, JVMD

Programme Schedule

The FDP was structured into multiple sessions, each focusing on different aspects of modern teaching-learning processes and the use of PPTs. The schedule was as follows:

Day 1: July 1, 2018

- **Inaugural Session**
 - Welcome Address by the Programme Coordinator
 - Inaugural Speech by the Chief Guest
 - Keynote Address on "The Importance of Modern Teaching-Learning Methods"
- **Session 1: Introduction to Modern Teaching-Learning Processes**
 - Overview of Modern Teaching-Learning Methods
 - Benefits of Interactive Teaching
 - Role of Technology in Education

Day 2: July 2, 2018

- **Session 2: Basics of PowerPoint Presentations**
 - Introduction to PowerPoint
 - Creating Effective Slides
 - Design Principles for PPTs

Day 3: July 3, 2018

- **Session 3: Advanced Features of PowerPoint**
 - Using Multimedia in PPTs
 - Animation and Transition Effects
 - Integrating Videos and Hyperlinks

Day 4: July 4, 2018

- **Session 4: Interactive Teaching Techniques**
 - Student-Centered Learning
 - Group Activities and Discussions
 - Using Clickers and Polls in Class

Day 5: July 5, 2018

- **Session 5: Effective Communication Skills**
 - Presentation Skills for Educators
 - Engaging the Audience
 - Handling Questions and Feedback

Day 6: July 6, 2018

- **Session 6: Assessment and Feedback Mechanisms**
 - Designing Assessments
 - Providing Constructive Feedback
 - Using Technology for Assessments

Day 7: July 7, 2018

- **Session 7: Practical Application of PPTs**
 - Creating and Presenting a Sample PPT
 - Peer Review and Feedback
 - Best Practices for Using PPTs in Teaching
- **Valedictory Session**
 - Distribution of Certificates
 - Feedback from Participants
 - Closing Remarks by the Organizing Committee

Key Highlights

- **Interactive Sessions:** The sessions were highly interactive, with participants engaging in discussions, group activities, and hands-on practice.
- **Hands-on Training:** Participants received hands-on training in creating and using PPTs, enhancing their practical skills.
- **Expert Guidance:** The resource persons provided expert guidance and valuable insights, making the sessions highly informative and enriching.

Feedback

The feedback from the participants was overwhelmingly positive. They appreciated the well-structured programme, the expertise of the resource persons, and the practical approach to learning. Participants expressed their intent to apply the knowledge gained in their future teaching practices.

Conclusion

The Seven-day FDP on "Modern Teaching-Learning Process & the Use of PPT" was a resounding success, achieving its objectives of enhancing the teaching capabilities of faculty members. The programme not only provided theoretical knowledge but also practical skills essential for creating engaging and effective presentations. The organizing committee expressed its gratitude to all participants and resource persons for their active involvement and contributions.

Acknowledgments

The organizing committee would like to thank:

- The esteemed resource persons for their valuable time and expertise.
- The participants for their enthusiastic participation and engagement.
- The supporting staff for their efforts in ensuring the smooth conduct of the programme.

This report provides a comprehensive overview of the FDP on "Modern Teaching-Learning Process & the Use of PPT," highlighting its key aspects, schedule, and outcomes.

Feedback Form for Seven-day Faculty Development Programme (FDP) on "Modern Teaching-Learning Process & the Use of PPT"

Date: July 1 to July 7, 2023

Thank you for participating in the FDP on "Modern Teaching-Learning Process & the Use of PPT." Your feedback is valuable to us and will help us improve future programmes.

Personal Information

- 1. Name:**
- 2. Institution:**
- 3. Department:**
- 4. Designation:**
- 5. Email:**

Programme Content

1. How would you rate the overall content of the FDP?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
2. How relevant was the content to your teaching needs?
 - Highly Relevant
 - Relevant
 - Moderately Relevant
 - Slightly Relevant
 - Not Relevant
3. How well did the FDP meet your expectations?
 - Exceeded Expectations
 - Met Expectations
 - Somewhat Met Expectations
 - Did Not Meet Expectations

Sessions and Speakers

4. How would you rate the quality of the sessions conducted?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
5. How would you rate the knowledge and delivery of the resource persons?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
6. Please rate the following sessions (rate on a scale of 1 to 5, with 1 being Poor and 5 being Excellent):
 - Inaugural Session

- Introduction to Modern Teaching-Learning Processes
- Basics of PowerPoint Presentations
- Advanced Features of PowerPoint
- Interactive Teaching Techniques
- Effective Communication Skills
- Assessment and Feedback Mechanisms
- Practical Application of PPTs
- Valedictory Session

Practical Components

7. How would you rate the hands-on training provided during the FDP?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
8. How useful were the practical sessions in enhancing your teaching skills?
 - Extremely Useful
 - Very Useful
 - Moderately Useful
 - Slightly Useful
 - Not Useful

Organization and Logistics

9. How would you rate the organization and coordination of the FDP?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor
10. How satisfied were you with the venue and facilities provided?
 - Very Satisfied
 - Satisfied
 - Neutral
 - Dissatisfied
 - Very Dissatisfied
11. How would you rate the communication and information provided before and during the FDP?
 - Excellent
 - Very Good
 - Good
 - Fair
 - Poor

Overall Experience

12. What were the strengths of the FDP?
 - _____
13. What areas need improvement?
 - _____
14. Would you recommend this FDP to your colleagues?
 - Definitely
 - Probably

- Not Sure
- Probably Not
- Definitely Not

15. Any additional comments or suggestions:

- ---

Thank you for your valuable feedback!

Note: Please submit the completed feedback form at the registration desk or email it to [email address]

News Report: Successful Completion of Seven-day Faculty Development Programme on "Research Methodology" at Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Date: June 16 - 22, 2023

Venue: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, successfully hosted a Seven-day Faculty Development Programme (FDP) on "Research Methodology" from June 16 to June 22, 2023. The FDP aimed at equipping faculty members with advanced research skills and methodologies, fostering a research-oriented mindset among the participants.

Programme Highlights

The FDP featured a comprehensive curriculum covering various aspects of research methodology, including literature review, research design, data collection, and data analysis techniques. The sessions were designed to provide both theoretical knowledge and practical skills, enabling participants to conduct high-quality research in their respective fields.

Esteemed Resource Persons

The programme boasted an impressive lineup of resource persons, each bringing extensive experience and expertise in their respective fields:

- **Dr. Devendra Kale, Warud:** An eminent researcher with numerous publications in national and international journals, Dr. Kale shared his insights on advanced research methodologies and statistical analysis.
- **Dr. Yogesh Banginwar, Head of Microbiology, Pulgaon, Wardha:** Dr. Banginwar's sessions focused on the application of microbiological research techniques, providing participants with a deeper understanding of scientific research processes.
- **Dr. Yogesh Sarode, Head, Department of English, JVMD:** Dr. Sarode delivered engaging sessions on conducting literature reviews and the importance of a strong theoretical framework in research.
- **Dr. Mangesh Acharya, Head, Department of Political Science, JVMD:** Dr. Acharya discussed the nuances of research design and sampling techniques, emphasizing the need for rigorous and ethical research practices.

Participant Feedback

The FDP saw enthusiastic participation from faculty members across various academic institutions. Participants praised the well-structured programme and the expertise of the resource persons. The hands-on training sessions were particularly appreciated for their practical approach, enabling participants to directly apply the knowledge gained in their research endeavors.

One of the participants, Dr. Anjali Deshmukh, remarked, "The FDP was extremely insightful and well-organized. The sessions on data analysis and research design were particularly beneficial. I am confident that the skills I have acquired during this programme will greatly enhance my research capabilities."

Conclusion

The Seven-day FDP on "Research Methodology" at Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, concluded on a high note, successfully achieving its objectives of enhancing the research capabilities of faculty members. The programme not only provided theoretical insights but also practical skills essential for conducting high-quality research. The organizing committee expressed gratitude to all participants and resource persons for their active involvement and contributions.

Future Prospects

Following the success of this FDP, Jeevan Vikas Mahavidyalaya plans to organize more such programmes in the future, focusing on various aspects of academic and professional development. These initiatives aim to foster a culture of continuous learning and excellence in research among faculty members.

This FDP has set a benchmark for future programmes, demonstrating the importance of continuous professional development for faculty members in advancing academic research standards

Report on One-day National Level Seminar on “Revised Parameters of Accreditation Framework”

Date: July 16, 2023

Event Overview:

The One-day National Level Seminar on “Revised Parameters of Accreditation Framework” was held on July 16, 2023. The seminar aimed to provide insights and updates on the revised parameters for accreditation in educational institutions, helping participants understand the latest guidelines and how to meet accreditation standards effectively.

Resource Persons:

1. **Dr. Mangala Hirwade**, Nagpur
Expertise: Accreditation processes and quality assurance
2. **Dr. Anil Dodewar**, Nagpur
Expertise: Educational standards and compliance
3. **Dr. Yogesh Banginvar**, Pulgaon
Expertise: Institutional evaluation and accreditation frameworks
4. **Dr. Yogesh Sarode**, Devgram
Expertise: Educational policy and accreditation parameters

Seminar Highlights:

1. **Introduction to Revised Accreditation Parameters:**
 - Dr. Mangala Hirwade provided an overview of the new parameters introduced in the accreditation framework. The session focused on the rationale behind the revisions and their impact on educational institutions.
2. **Understanding Compliance Requirements:**
 - Dr. Anil Dodewar discussed the specific compliance requirements that institutions need to adhere to under the revised framework. Emphasis was placed on the documentation and evidence required for successful accreditation.
3. **Institutional Evaluation Techniques:**
 - Dr. Yogesh Banginvar shared insights on effective techniques for institutional evaluation. He provided practical examples and case studies to illustrate how institutions can align their practices with the new parameters.
4. **Policy Implications and Future Trends:**
 - Dr. Yogesh Sarode addressed the policy implications of the revised parameters and discussed future trends in accreditation. The session highlighted the importance of continuous improvement and adaptation to new standards.

Key Takeaways:

- **Updated Standards:** Participants gained a comprehensive understanding of the revised accreditation parameters and their implications for institutional quality assurance.
- **Practical Strategies:** The seminar provided practical strategies for meeting compliance requirements and preparing for accreditation evaluations.

- **Networking Opportunities:** Attendees had the chance to interact with experts and peers, facilitating valuable exchanges of knowledge and experiences.

Conclusion:

The seminar was highly informative and beneficial for all attendees. The resource persons provided valuable insights into the revised accreditation framework, equipping participants with the knowledge and tools needed to navigate the updated standards effectively.

Acknowledgments:

We extend our sincere gratitude to the resource persons—Dr. Mangala Hirwade, Dr. Anil Dodewar, Dr. Yogesh Banginvar, and Dr. Yogesh Sarode—for their valuable contributions. We also thank the organizing committee and participants for their engagement and enthusiasm.

Feel free to adjust any details or add more specific information as needed!


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Feedback Form

One-day National Level Seminar on “Revised Parameters of Accreditation Framework”

Date: July 16, 2023

Resource Persons:

- Dr. Mangala Hirwade, Nagpur
- Dr. Anil Dodewar, Nagpur
- Dr. Yogesh Banginvar, Pulgaon
- Dr. Yogesh Sarode, Devgram

Participant Details:

1. Name: _____
2. Institution/Organization: _____
3. Designation: _____
4. Email: _____

Feedback Questions:

1. **Overall Satisfaction:**
 - How satisfied are you with the seminar overall?
 - Very Satisfied
 - Satisfied
 - Neutral
 - Dissatisfied
 - Very Dissatisfied
2. **Content Relevance:**
 - How relevant was the content of the seminar to your professional needs?
 - Very Relevant
 - Relevant
 - Neutral
 - Irrelevant
 - Very Irrelevant
3. **Quality of Resource Persons:**
 - How would you rate the quality of the presentations by the resource persons?
 - Excellent
 - Good
 - Average
 - Poor
 - Very Poor
4. **Clarity of Information:**
 - How clear and understandable was the information presented?
 - Very Clear
 - Clear
 - Neutral
 - Unclear
 - Very Unclear
5. **Engagement and Interaction:**

- How would you rate the level of engagement and interaction during the seminar?
 - Excellent
 - Good
 - Average
 - Poor
 - Very Poor

6. Practical Usefulness:

- How useful do you find the seminar in terms of practical application to your work?
 - Very Useful
 - Useful
 - Neutral
 - Not Very Useful
 - Not Useful At All

7. Organization and Logistics:

- How would you rate the organization and logistics of the seminar?
 - Excellent
 - Good
 - Average
 - Poor
 - Very Poor

8. Suggestions for Improvement:

- Please provide any suggestions you have for improving future seminars:

- _____
- _____
- _____

9. Additional Comments:

- Any other comments or feedback:

- _____
- _____
- _____

Thank you for your valuable feedback!

Feel free to adjust any questions or details according to your specific needs


Convener
 Internal Quality Assurance
 Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
 Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
 Jeevan Vikas Mahavidyalaya
 Devgram (Thugaondeo)
 Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

News Report: One-day National Level Seminar on “Revised Parameters of Accreditation Framework”

Date: July 16, 2023

Location: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur- 441301

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, successfully hosted a One-day National Level Seminar on “Revised Parameters of Accreditation Framework” on July 16, 2023. The seminar, held at the college’s campus, brought together educators, administrators, and accreditation experts from across the country to discuss and understand the latest updates in the accreditation process.

Resource Persons:

- **Dr. Mangala Hirwade** (Nagpur) – An expert in accreditation processes and quality assurance.
- **Dr. Anil Dodewar** (Nagpur) – Specialist in educational standards and compliance.
- **Dr. Yogesh Banginvar** (Pulgaon) – Renowned for his knowledge in institutional evaluation and accreditation frameworks.
- **Dr. Yogesh Sarode** (Devgram) – Known for his expertise in educational policy and accreditation parameters.

Seminar Highlights:

- **Opening Session:** The seminar began with a welcome address by the principal of Jeevan Vikas Mahavidyalaya, who emphasized the importance of staying updated with accreditation standards and welcomed the esteemed resource persons.
-
- **Session 1 – Introduction to Revised Accreditation Parameters:** Dr. Mangala Hirwade delivered an engaging presentation on the new accreditation parameters, detailing the changes and their implications for educational institutions.
- **Session 2 – Compliance and Documentation:** Dr. Anil Dodewar provided practical advice on meeting compliance requirements and the essential documentation needed for successful accreditation.
- **Session 3 – Institutional Evaluation Techniques:** Dr. Yogesh Banginvar shared effective techniques for evaluating institutions and aligning practices with the revised parameters through detailed case studies and examples.
- **Session 4 – Policy Implications and Future Trends:** Dr. Yogesh Sarode discussed the broader policy implications of the revised parameters and explored future trends in accreditation, providing a forward-looking perspective.

The seminar was well-received, with participants appreciating the clarity and depth of the presentations. The sessions provided valuable insights and actionable strategies for adapting to the new accreditation standards.

Networking and Interaction: The event also facilitated networking opportunities, allowing attendees to engage with experts and peers, fostering discussions on best practices and experiences related to accreditation.

Conclusion: The One-day National Level Seminar on “Revised Parameters of Accreditation Framework” at Jeevan Vikas Mahavidyalaya proved to be a successful and informative event. The knowledge shared by the resource persons will aid institutions in understanding and implementing the revised standards effectively.

For further details and upcoming events, please contact Jeevan Vikas Mahavidyalaya at [jvmthugaondeo@gmail.com]


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

One-day National Level Seminar on “Revised Parameters of Accreditation Framework”

Date: July 16, 2023

Venue: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur- 441301

Programme Schedule

08:30 AM – 09:00 AM

Registration and Welcome Tea

09:00 AM – 09:30 AM

Inaugural Session

Welcome Address and Introduction to the Seminar

Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya

09:30 AM – 10:30 AM

Session 1

Introduction to Revised Accreditation Parameters

Resource Person: Dr. Mangala Hirwade, Nagpur

10:30 AM – 10:45 AM

Tea Break

10:45 AM – 12:15 PM

Session 2

Compliance and Documentation for Accreditation

Resource Person: Dr. Anil Dodewar, Nagpur

12:15 PM – 01:00 PM

Session 3

Effective Institutional Evaluation Techniques

Resource Person: Dr. Yogesh Banginvar, Pulgaon

01:00 PM – 02:00 PM

Lunch Break

02:00 PM – 03:30 PM

Session 4

Policy Implications and Future Trends in Accreditation

Resource Person: Dr. Yogesh Sarode, Devgram

03:30 PM – 03:45 PM

Tea Break

03:45 PM – 04:30 PM

Interactive Panel Discussion and Q&A Session

Panel Discussion with Resource Persons

04:30 PM – 05:00 PM
Closing Remarks and Certificate Distribution
Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Contact Information:

Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur- 441301
Phone: [8550971310]
Email: [jvmthugaondeo@gmail.com]


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC),JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC),JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Report on One-day State Level Workshop on “Intellectual Property Rights”

Date: August 17, 2023

Location: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur- 441301

On August 17, 2023, a One-day State Level Workshop on “Intellectual Property Rights” was held at Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram. The workshop aimed to enhance awareness and understanding of intellectual property rights (IPR) among participants, including academics, researchers, and professionals.

Resource Persons:

- **Mr. Rushikesh Lavhale**, Warud
Expertise: Intellectual Property Law and Practice
- **Dr. Devendra Kale**, Warud
Expertise: Patents and Innovations Management
- **Dr. Yogesh Banginvar**, Pulgaon
Expertise: Copyrights and Related Rights
- **Dr. Yogesh Sarode**: Devgram
Expertise: Intellectual Property Strategy and Policy

Workshop Highlights:

1. **Opening Session:** The workshop commenced with a welcome address by the host institution’s representative, who emphasized the importance of understanding and managing intellectual property rights in today’s competitive environment.
2. **Session 1 – Introduction to Intellectual Property Rights:**
 - **Speaker:** Mr. Rushikesh Lavhale
 - **Overview:** Mr. Lavhale provided a comprehensive introduction to intellectual property rights, covering the basics of IPR, its types, and its significance in protecting innovations and creations.
3. **Session 2 – Patents and Innovations Management:**
 - **Speaker:** Dr. Devendra Kale

- **Overview:** Dr. Kale focused on the patenting process, including the steps to obtain a patent, criteria for patentability, and strategies for managing patents effectively to safeguard innovations.
- 4. Session 3 – Copyrights and Related Rights:**
- **Speaker:** Dr. Yogesh Banginvar
 - **Overview:** Dr. Banginvar’s session addressed copyright laws, including the scope of protection, rights of authors, and practical considerations for managing and enforcing copyrights.
- 5. Session 4 – Intellectual Property Strategy and Policy:**
- **Speaker:** Dr. Yogesh Sarode
 - **Overview:** Dr. Sarode discussed the strategic aspects of intellectual property management, including developing an IPR strategy, understanding policy implications, and aligning IPR with business goals.
- 6. Interactive Q&A Session:**
- Participants had the opportunity to engage with the resource persons through a lively Q&A session, addressing specific queries and discussing practical issues related to intellectual property rights.

Key Takeaways:

- **Understanding IPR:** Participants gained a solid understanding of various aspects of intellectual property rights, including patents, copyrights, and related rights.
- **Practical Insights:** The workshop provided practical insights into managing intellectual property, including strategies for protection and enforcement.
- **Networking Opportunities:** Attendees had the chance to network with experts and peers, facilitating valuable exchanges of ideas and experiences.

Conclusion:

The One-day State Level Workshop on “Intellectual Property Rights” was a highly successful and informative event. The knowledge and expertise shared by the resource persons equipped participants with essential tools and strategies for managing intellectual property effectively.

Acknowledgments:

We extend our sincere gratitude to the resource persons—Mr. Rushikesh Lavhale, Dr. Devendra Kale, Dr. Yogesh Banginvar, and Dr. Yogesh Sarode—for their valuable contributions. We also thank the organizing committee and participants for their enthusiastic engagement.

Contact Information:

For more information on the workshop and upcoming events, please contact [jvmthugaondeo@gmail.com]


Converter
Internal Quality Assurance
Cell (IQC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

One-day State Level Workshop on “Intellectual Property Rights”

Date: August 17, 2023

**Venue: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301,
(M.S.)**

Programme Schedule

08:30 AM – 09:00 AM

Registration and Welcome Tea

09:00 AM – 09:30 AM

Inaugural Session

Welcome Address and Introduction to the Workshop

Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya

09:30 AM – 10:30 AM

Session 1

Introduction to Intellectual Property Rights

Resource Person: Mr. Rushikesh Lavhale, Warud

Overview of various types of intellectual property rights, including patents, copyrights, trademarks, and trade secrets.

10:30 AM – 10:45 AM

Tea Break

10:45 AM – 12:15 PM

Session 2

Patents and Innovations Management

Resource Person: Dr. Devendra Kale, Warud

Understanding the patenting process, criteria for patentability, and strategies for managing patents effectively.

12:15 PM – 01:00 PM

Session 3

Copyrights and Related Rights

Resource Person: Dr. Yogesh Banginvar, Pulgaon

Insights into copyright laws, rights of authors and creators, and practical management of copyrights.

01:00 PM – 02:00 PM

Lunch Break

02:00 PM – 03:30 PM

Session 4

Intellectual Property Strategy and Policy

Resource Person: Dr. Yogesh Sarode, Devgram
Developing effective IPR strategies, understanding policy implications, and aligning IPR with organizational goals.

03:30 PM – 03:45 PM

Tea Break

03:45 PM – 04:30 PM

Interactive Q&A Session

Engage with Resource Persons and discuss specific queries related to intellectual property rights.

04:30 PM – 05:00 PM

Closing Remarks and Certificate Distribution

Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Contact Information:

Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Phone: [Insert Phone Number]

Email: [Insert Email Address]

We look forward to your participation


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

News Report: One-day State Level Workshop on “Intellectual Property Rights”

Date: August 17, 2023

Location: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441310, (M.S.)

On August 17, 2023, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, hosted a highly informative One-day State Level Workshop on “Intellectual Property Rights.” The workshop aimed to broaden participants' understanding of intellectual property rights (IPR) and provide practical insights into managing and protecting intellectual property.

Resource Persons:

- **Mr. Rushikesh Lavhale** from Warud
Expertise: Intellectual Property Law and Practice
- **Dr. Devendra Kale** from Warud
Expertise: Patents and Innovations Management
- **Dr. Yogesh Banginvar** from Pulgaon
Expertise: Copyrights and Related Rights
- **Dr. Yogesh Sarode** from Devgram
Expertise: Intellectual Property Strategy and Policy

Workshop Highlights:

- **Opening Session:**
The workshop began with a welcoming address by the Principal of Jeevan Vikas Mahavidyalaya. The Principal emphasized the importance of intellectual property in today's global economy and set the tone for a day of in-depth learning.
- **Session 1 – Introduction to Intellectual Property Rights:**
Resource Person: Mr. Rushikesh Lavhale
Mr. Lavhale provided a thorough overview of intellectual property rights, covering various types such as patents, copyrights, trademarks, and trade secrets. His session helped participants understand the fundamental concepts of IPR and its significance.
- **Session 2 – Patents and Innovations Management:**
Resource Person: Dr. Devendra Kale

Dr. Kale discussed the intricacies of patenting innovations. He explained the patenting process, the criteria required for patentability, and effective strategies for managing patents to protect and commercialize innovations.

- **Session 3 – Copyrights and Related Rights:**

Resource Person: Dr. Yogesh Banginvar

Dr. Banginvar's presentation focused on copyright laws. He outlined the scope of copyright protection, the rights of authors and creators, and practical tips for managing and enforcing copyrights.

- **Session 4 – Intellectual Property Strategy and Policy:**

Resource Person: Dr. Yogesh Sarode

Dr. Sarode provided insights into developing and implementing effective intellectual property strategies. He discussed the alignment of IPR with organizational goals and the implications of intellectual property policies.

- **Interactive Q&A Session:**

The workshop concluded with an engaging Q&A session, where participants had the opportunity to interact directly with the resource persons. This session allowed for the clarification of specific queries and fostered discussions on real-world applications of IPR.

Key Outcomes:

- **Enhanced Knowledge:** Participants gained a comprehensive understanding of intellectual property rights, including practical knowledge on patents and copyrights.
- **Practical Insights:** The workshop provided actionable insights into managing and protecting intellectual property, which will be beneficial for both individual professionals and organizations.
- **Networking Opportunities:** Attendees were able to network with experts and peers, facilitating valuable exchanges of ideas and experiences related to intellectual property.

Conclusion:

The One-day State Level Workshop on “Intellectual Property Rights” at Jeevan Vikas Mahavidyalaya was a resounding success. The expertise and practical knowledge shared by

the resource persons equipped participants with the tools needed to effectively manage and protect their intellectual property.

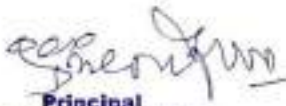
Acknowledgments:

We extend our heartfelt thanks to the resource persons—Mr. Rushikesh Lavhale, Dr. Devendra Kale, Dr. Yogesh Banginvar, and Dr. Yogesh Sarode—for their valuable contributions. Our appreciation also goes to the organizing committee and participants for their active involvement.

For more information about the workshop and upcoming events, please contact Jeevan Vikas Mahavidyalaya at [jvmthugaondeo@gmail.com].


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram
One-day State Level Workshop on “Intellectual Property Rights”
Date: August 17, 2023

Dear Participant,

Thank you for attending the One-day State Level Workshop on “Intellectual Property Rights” held on August 17, 2023. We value your feedback and would appreciate it if you could take a few moments to provide your input on the workshop. Your responses will help us improve future events.

1. Overall, how satisfied are you with the workshop?

(Please circle one)

- Very Satisfied
- Satisfied
- Neutral
- Unsatisfied
- Very Unsatisfied

2. How would you rate the following aspects of the workshop?

(Please circle one for each)

a. Quality of Presentations

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

b. Relevance of Topics Covered

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

c. Knowledge and Expertise of Resource Persons

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

d. Organization and Management

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

e. Venue and Facilities

- Excellent
- Good
- Average
- Poor

3. Did the workshop meet your expectations?

(Please circle one)

- Exceeded Expectations
- Met Expectations
- Did Not Meet Expectations

4. What did you find most valuable about the workshop?

(Please provide details)

5. What aspects of the workshop could be improved?

(Please provide details)

6. Were the workshop materials and resources helpful?

(Please circle one)

- Very Helpful
- Somewhat Helpful
- Not Helpful

7. How likely are you to recommend this workshop to colleagues or peers?

(Please circle one)

- Very Likely
- Likely
- Neutral
- Unlikely
- Very Unlikely

8. Any additional comments or suggestions?

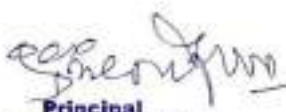
(Please provide details)

Thank you for your feedback!

Please return this form to [jvmthugaondeo@gmail.com]


Convener
 Internal Quality Assurance
 Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
 Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
 Jeevan Vikas Mahavidyalaya
 Devgram (Thugaondeo)
 Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Report on Seven-day State Level Workshop on “Green Initiatives”

**Venue: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed,
Dist. Nagpur-441301, Maharashtra**

Date: September 9-15, 2023

**Chairperson: Dr. Devendra Bhongade, Principal, Jeevan Vikas
Mahavidyalaya**

Introduction:

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, organized a Seven-day State Level Workshop on “Green Initiatives” from September 9 to 15, 2023. The workshop aimed to raise awareness and educate participants on sustainable practices and environmental conservation. The event was chaired by Dr. Devendra Bhongade, Principal of Jeevan Vikas Mahavidyalaya, and featured a series of sessions conducted by esteemed resource persons.

Resource Persons:

1. **Mr. Pritam Sukhadeve**, Devgram
 2. **Dr. Pravin Gharpure**, Devgram
 3. **Dr. Mangesh Acharya**, Devgram
 4. **Dr. Yogesh Sarode**, Devgram
 5. **Miss. Pranali Ingole**
 6. **Dr. Dipak Arajpure**
 7. **Dr. Jayant Jawanjalh**
 8. **Mr. Nagesh Dhobale**
 9. **Mr. Ravikant Baviskar**
 10. **Dr. Rajkishor Gupta**
 11. **Mr. Devendra Wasade**
-

Day-by-Day Overview:

Day 1: September 9, 2023

Inaugural Session:

- The workshop commenced with an inaugural session led by Dr. Devendra Bhongade. He welcomed the participants and highlighted the importance of green initiatives in the current environmental scenario.

Session 1:

- **Speaker:** Mr. Pritam Sukhadeve
- **Topic:** Introduction to Green Initiatives
- Mr. Sukhadeve provided an overview of green initiatives, their significance, and their impact on the environment.

Day 2: September 10, 2023

Session 2:

- **Speaker:** Dr. Pravin Gharpure
- **Topic:** Sustainable Agriculture Practices
- Dr. Gharpure discussed sustainable farming techniques and their benefits for both the environment and the agricultural sector.

Day 3: September 11, 2023

Session 3:

- **Speaker:** Dr. Mangesh Acharya
- **Topic:** Renewable Energy Sources
- Dr. Acharya explored various renewable energy sources, their applications, and their role in reducing carbon footprints.

Day 4: September 12, 2023

Session 4:

- **Speaker:** Dr. Yogesh Sarode
- **Topic:** Waste Management and Recycling

- Dr. Sarode provided insights into effective waste management practices and the importance of recycling in promoting environmental sustainability.

Day 5: September 13, 2023

Session 5:

- **Speaker:** Miss. Pranali Ingole
- **Topic:** Green Buildings and Sustainable Architecture
- Miss. Ingole discussed the principles of green building design and the benefits of sustainable architecture.

Day 6: September 14, 2023

Session 6:

- **Speaker:** Dr. Dipak Arajpure
- **Topic:** Water Conservation Techniques
- Dr. Arajpure highlighted various water conservation methods and their importance in maintaining water resources.

Day 7: September 15, 2023

Session 7:

- **Speaker:** Dr. Jayant Jawanjalh
- **Topic:** Environmental Policies and Regulations
- Dr. Jawanjalh discussed the role of environmental policies and regulations in promoting green initiatives.

Closing Session:

- **Speakers:** Mr. Nagesh Dhobale, Mr. Ravikant Baviskar, Dr. Rajkishor Gupta, Mr. Devendra Wasade
- The closing session included reflections on the workshop, feedback from participants, and a vote of thanks by the chairperson.

Key Outcomes:

- **Enhanced Awareness:** Participants gained a comprehensive understanding of various green initiatives and sustainable practices.
- **Practical Insights:** The sessions provided practical knowledge on implementing green initiatives in different sectors.
- **Networking Opportunities:** The workshop facilitated networking among professionals, experts, and participants, fostering collaboration on future green projects.

Conclusion:

The Seven-day State Level Workshop on “Green Initiatives” at Jeevan Vikas Mahavidyalaya was a resounding success. The event not only educated participants on critical environmental issues but also inspired them to adopt sustainable practices in their personal and professional lives. The institution extends its gratitude to all resource persons and participants for their active involvement and contributions.

Contact Information:

Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Phone: 8550971310

Email: jvmthugaoneo@gmail.com


Converter
 Internal Quality Assurance
 Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
 Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
 Jeevan Vikas Mahavidyalaya
 Devgram (Thugaondeo)
 Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Programme Card

**Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)**

Seven-day State Level Workshop on “Green Initiatives”

Date: September 9-15, 2023

Chairperson: Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Resource Persons:

1. **Mr. Pritam Sukhadeve, Devgram**
 2. **Dr. Pravin Gharpure, Devgram**
 3. **Dr. Mangesh Acharya, Devgram**
 4. **Dr. Yogesh Sarode, Devgram**
 5. **Miss. Pranali Ingole**
 6. **Dr. Dipak Arajpure**
 7. **Dr. Jayant Jawanjalh**
 8. **Mr. Nagesh Dhobale**
 9. **Mr. Ravikant Baviskar**
 10. **Dr. Rajkishor Gupta**
 11. **Mr. Devendra Wasade**
-

Workshop Schedule:

Day 1: September 9, 2023

- **Inaugural Session:**
Chairperson: Dr. Devendra Bhongade
- **Session 1:** Introduction to Green Initiatives
Speaker: Mr. Pritam Sukhadeve

Day 2: September 10, 2023

- **Session 2:** Sustainable Agriculture Practices
Speaker: Dr. Pravin Gharpure

Day 3: September 11, 2023

- **Session 3:** Renewable Energy Sources
Speaker: Dr. Mangesh Acharya

Day 4: September 12, 2023

- **Session 4:** Waste Management and Recycling
Speaker: Dr. Yogesh Sarode

Day 5: September 13, 2023

- **Session 5:** Green Buildings and Sustainable Architecture
Speaker: Miss. Pranali Ingole

Day 6: September 14, 2023

- **Session 6:** Water Conservation Techniques
Speaker: Dr. Dipak Arajpure

Day 7: September 15, 2023

- **Session 7:** Environmental Policies and Regulations
Speaker: Dr. Jayant Jawanjalh
- **Closing Session:**
Reflections and Feedback

Speakers: Mr. Nagesh Dhobale, Mr. Ravikant Baviskar, Dr. Rajkishor Gupta, Mr. Devendra Wasade

Contact Information:

Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Phone: 8550971310

Email: jvmthugaondeo@gmail.com


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

News Report: Seven-day State Level Workshop on “Green Initiatives” at Jeevan Vikas Mahavidyalaya

**Venue: Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed,
Dist. Nagpur-441301, Maharashtra**

Date: September 9-15, 2023

Chairperson: Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, hosted a highly impactful Seven-day State Level Workshop on “Green Initiatives” from September 9 to 15, 2023. The workshop aimed to promote environmental awareness and sustainable practices among participants from various backgrounds.

Inaugural Session:

The workshop commenced with an inaugural session led by Dr. Devendra Bhongade, Principal of Jeevan Vikas Mahavidyalaya. Dr. Bhongade emphasized the urgent need for green initiatives and sustainable practices to combat environmental challenges. He welcomed the resource persons and participants, setting the tone for an engaging and informative workshop.

Resource Persons and Topics Covered:

1. **Mr. Pritam Sukhadeve**, Devgram
 - **Topic:** Introduction to Green Initiatives
 - **Summary:** Mr. Sukhadeve provided an overview of green initiatives, highlighting their importance and the role they play in environmental conservation.
2. **Dr. Pravin Gharpure**, Devgram
 - **Topic:** Sustainable Agriculture Practices
 - **Summary:** Dr. Gharpure discussed sustainable farming techniques and their benefits for the environment and agriculture.

3. **Dr. Mangesh Acharya**, Devgram
 - **Topic:** Renewable Energy Sources
 - **Summary:** Dr. Acharya explored various renewable energy sources, their applications, and their significance in reducing carbon footprints.
4. **Dr. Yogesh Sarode**, Devgram
 - **Topic:** Waste Management and Recycling
 - **Summary:** Dr. Sarode provided insights into effective waste management practices and the importance of recycling.
5. **Miss. Pranali Ingole**
 - **Topic:** Green Buildings and Sustainable Architecture
 - **Summary:** Miss. Ingole discussed the principles of green building design and the benefits of sustainable architecture.
6. **Dr. Dipak Arajpure**
 - **Topic:** Water Conservation Techniques
 - **Summary:** Dr. Arajpure highlighted various water conservation methods and their importance in maintaining water resources.
7. **Dr. Jayant Jawanjalh**
 - **Topic:** Environmental Policies and Regulations
 - **Summary:** Dr. Jawanjalh discussed the role of environmental policies and regulations in promoting green initiatives.

Closing Session:

The workshop concluded with a closing session where reflections on the week-long event were shared. Participants expressed their appreciation for the knowledge gained and the practical insights provided. The session included contributions from Mr. Nagesh Dhobale, Mr. Ravikant Baviskar, Dr. Rajkishor Gupta, and Mr. Devendra Wasade. A vote of thanks was given by Dr. Devendra Bhongade, who commended the resource persons and participants for their active involvement.

Key Outcomes:

- **Enhanced Awareness:** Participants gained a comprehensive understanding of green initiatives and their importance.

- **Practical Knowledge:** The sessions provided actionable insights on implementing sustainable practices.
- **Networking Opportunities:** The workshop facilitated networking among professionals, fostering collaboration for future projects.

Conclusion:

The Seven-day State Level Workshop on “Green Initiatives” at Jeevan Vikas Mahavidyalaya was a resounding success. The event not only educated participants on critical environmental issues but also inspired them to adopt sustainable practices. The institution extends its gratitude to all resource persons and participants for their contributions.

Contact Information:

Jeevan Vikas Mahavidyalaya


Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Phone: 8550971310

Email: jvmthugaondeo@gmail.com


Convener
 Internal Quality Assurance
 Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
 Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
 Jeevan Vikas Mahavidyalaya
 Devgram (Thugaondeo)
 Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Feedback Form

Seven-day State Level Workshop on “Green Initiatives”

Date: September 9-15, 2023

Chairperson: Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Resource Persons:

- Mr. Pritam Sukhadeve, Devgram
 - Dr. Pravin Gharpure, Devgram
 - Dr. Mangesh Acharya, Devgram
 - Dr. Yogesh Sarode, Devgram
 - Miss. Pranali Ingole
 - Dr. Dipak Arajpure
 - Dr. Jayant Jawanjalh
 - Mr. Nagesh Dhobale
 - Mr. Ravikant Baviskar
 - Dr. Rajkishor Gupta
 - Mr. Devendra Wasade
-

Participant Information:

- **Name:** _____
 - **Institution:** _____
 - **Email:** _____
 - **Phone Number:** _____
-

Please rate the following aspects of the workshop:

1. Overall Experience:

- Excellent
- Very Good
- Good
- Fair

- Poor

2. Quality of Content:

- Excellent
- Very Good
- Good
- Fair
- Poor

3. Relevance of Topics Covered:

- Excellent
- Very Good
- Good
- Fair
- Poor

4. Effectiveness of Resource Persons:

- Excellent
- Very Good
- Good
- Fair
- Poor

5. Organization and Coordination:

- Excellent
- Very Good
- Good
- Fair
- Poor

6. Venue and Facilities:

- Excellent
- Very Good
- Good
- Fair
- Poor

7. Duration and Time Management:

- Excellent
- Very Good
- Good
- Fair
- Poor

Specific Feedback:

1. Which session did you find the most beneficial and why?

2. How could the workshop be improved?

3. Any additional comments or suggestions:

Thank you for your feedback!

Contact Information:

Jeevan Vikas Mahavidyalaya

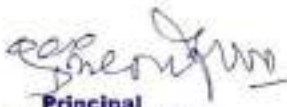
Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Phone: 8550971310

Email: jvmthugaondeo@gmail.com


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Antyoday Mahavidyalaya, Devgram

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Report on

Seven-Day Faculty Development Programme on IKS Syllabus of RTMNU

Organized by: Internal Quality Assurance Cell

Location: Antyoday Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Dates: 9-15 March 2024

Introduction

Antoday Mahavidyalaya, under the aegis of its Internal Quality Assurance Cell (IQAC), successfully conducted a comprehensive Seven-Day Faculty Development Programme focusing on the Indian Knowledge System (IKS) syllabus as prescribed by Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University (RTMNU). This initiative aimed to enhance the pedagogical skills of faculty members and equip them with the necessary tools to integrate IKS into their teaching methodologies.

Objectives

- To familiarize faculty with the IKS syllabus of RTMNU.
- To promote innovative teaching strategies related to IKS.
- To foster collaborative learning and research among faculty members.
- To enhance the overall quality of education through continuous professional development.

Programme Details

Chairman: Dr. Devendra Bhongade, Principal, AMD

Organiser: Mangesh Acharya, IQAC Coordinator

Organizing Secretary: Dr. Yogesh Sarode, JVMD

Resource Persons:

- Dr. Sanay Kavishwar, Dean, Commerce, RTMNU
- Dr. Mangala Hirwade, Nagpur
- Dr. Nail Dodewar, Nagpur
- Dr. Raju Shrirame, Devgram
- Dr. Yogesh Banginwan, Pulgaon
- Dr. Adail Jiwanai, Katol

Programme Highlights

The programme was structured into daily sessions, including lectures, workshops, and interactive discussions, led by esteemed resource persons from various fields. Key topics covered included

- **Understanding IKS:** Introduction to Indian Knowledge Systems and their relevance in contemporary education.
- **Curriculum Design:** Strategies for integrating IKS into existing syllabi and developing new course content.
- **Teaching Methodologies:** Innovative teaching practices and assessment techniques focused on IKS.
- **Research in IKS:** Encouraging faculty to undertake research initiatives in the field of Indian Knowledge Systems.

Participant Engagement

The faculty members actively participated in discussions, group activities, and feedback sessions. The interactive nature of the programme encouraged collaboration among participants, fostering a sense of community and shared purpose in enhancing educational practices.

Conclusion

The Seven-Day Faculty Development Programme on the IKS syllabus was a resounding success, reflecting Antyoday Mahavidyalaya's commitment to quality education and faculty development. The initiative not only equipped faculty members with valuable insights and skills but also laid the groundwork for ongoing collaboration in the realm of Indian Knowledge Systems.

The IQAC looks forward to implementing the knowledge gained from this programme in future curricula and professional development activities.


Convener
 Internal Quality Assurance
 Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
 Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
 Jeevan Vikas Mahavidyalaya
 Devgam (Thugaondeo)
 Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

Programme Schedule

Daily Schedule

9 March

- 10:00 AM - 11:30 AM: Inaugural Session & Introduction to IKS (Dr. Devendra Bhongade)
- 11:45 AM - 1:15 PM: Importance of IKS in Contemporary Education (Dr. Sanay Kavishwar)
- 2:00 PM - 3:30 PM: Overview of IKS Syllabus (Dr. Mangala Hirwade)
- 3:45 PM - 5:00 PM: Challenges in IKS Integration: An Interactive Session (Dr. Anil Dodewar)

10 March

- 10:00 AM - 11:30 AM: Curriculum Design for IKS (Dr. Raju Shrirame)
- 11:45 AM - 1:15 PM: Developing IKS Course Content (Dr. Yogesh Banginwan)
- 2:00 PM - 3:30 PM: Innovative Teaching Practices (Dr. Adail Jiwanai)
- 3:45 PM - 5:00 PM: Group Discussion: Sharing Best Practices (All Participants)

11 March

- 10:00 AM - 11:30 AM: Assessment Techniques in IKS (Dr. Sanay Kavishwar)
- 11:45 AM - 1:15 PM: Research Opportunities in IKS (Dr. Mangala Hirwade)
- 2:00 PM - 3:30 PM: Integrating Technology in IKS Education (Dr. Anil Dodewar)
- 3:45 PM - 5:00 PM: Workshop: Designing IKS Lesson Plans (All Resource Persons)

12 March

- 10:00 AM - 11:30 AM: Case Studies in IKS (Dr. Raju Shrirame)
- 11:45 AM - 1:15 PM: IKS in Higher Education Policies (Dr. Yogesh Banginwan)
- 2:00 PM - 3:30 PM: Panel Discussion: Future of IKS in Education (All Resource Persons)
- 3:45 PM - 5:00 PM: Networking Session (All Participants)

13 March

- 10:00 AM - 11:30 AM: Community Engagement through IKS (Dr. Adail Jiwanai)
- 11:45 AM - 1:15 PM: Integrating IKS with Cultural Studies (Dr. Sanay Kavishwar)
- 2:00 PM - 3:30 PM: Best Practices in IKS Research (Dr. Mangala Hirwade)
- 3:45 PM - 5:00 PM: Group Activity: Developing IKS Projects (All Participants)

14 March

- 10:00 AM - 11:30 AM: Ethical Dimensions of IKS (Dr. Raju Shrirame)
- 11:45 AM - 1:15 PM: Evaluating IKS Implementation (Dr. Anil Dodewar)
- 2:00 PM - 3:30 PM: Collaborative Teaching Strategies (Dr. Yogesh Banginwan)
- 3:45 PM - 5:00 PM: Open Forum: Q&A Session (All Resource Persons)

15 March

- 10:00 AM - 11:30 AM: Reflection and Feedback on the Programme (Dr. Devendra Bhongade)
- 11:45 AM - 1:15 PM: Closing Ceremony and Certificate Distribution (All Resource Persons)
- 2:00 PM - 3:30 PM: Future Directions for IKS (Dr. Mangesh Acharya)


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tal. Narkhed, Dist. Nagpur



**MBA Programme
Savitribai Phule Pune University
SubCentre Nashik**

Certificate

This is to certify that

Dr. Mangesh Govindrao Acharya

has successfully attended

**INSIGHTS 2020
Webinar Series**

organised by

**MBA Programme
Savitribai Phule Pune University
SubCentre Nashik**

held between 8th-12th June 2020



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (M.S.)

CRITERION-VI

Governance, Leadership and Management

**Copy of the certificates of the program
attended by teachers.**



JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (M.S.)

(Permanent Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur)

College Code: 341

(NAAC Accredited in Cycle II with 'B++' Grade, CGPA 2.93)

ISO 9001:2015 Certified, NIRF Participated

Website: www.jvmd.co.in

E-mail: jvmthugaondeo@gmail.com

JVMD/2022/14

Date: 03/07/2024

Declaration

This is to declare that the information, reports, true copies and numerical data etc. furnished in this file as supporting documents is verified by IQAC and found correct.

Hence this certificate.


Convener
Internal Quality Assurance
Cell (IQAC), JVM Thugaondeo
Dist. Nagpur (M.S.)




Principal
Jeevan Vikas Mahavidyalaya
Devgram (Thugaondeo)
Tah. Narkhed, Dist. Nagpur

**COPY OF THE CERTIFICATES OF THE PROGRAM
ATTENDED BY TEACHERS.
2019-2020**

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
Seven-day Faculty Development Programme (FDP)

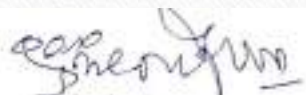
on

“RESEARCH METHODOLOGY”

held from

16 to 22 June 2019

(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC



Dr. Raju Shrirame

Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
Seven-day Faculty Development Programme (FDP)

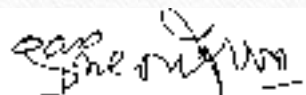
on

“MODERN TEACHING-LEARNING PROCESS AND THE USE OF PPT”

held from

9 to 15 July 2019

(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode

Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
One-day National Level Seminar

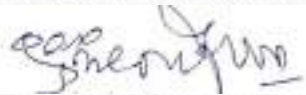
on

"REVISED PARAMETERS OF ACCREDITATION FRAMEWORK"

held from

9 to 15 September 2019

(Time: 10.00 am to 5.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade
Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya
Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode
Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
One-day State Level Workshop

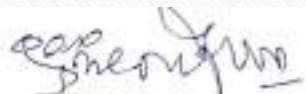
on

" INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS "

held from

17th August 2019.

(Time: 10.00 am to 5.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC



Dr. Pranali Ingole

Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
Seven-day Faculty Development Programme (FDP)

on

"GREEN INITIATIVES AND PRACTICES FOR ENVIRONMENT"

held from

9 to 15 September 2019

(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC



Dr. Pranali Ingole

Coordinator, FDP

**COPY OF THE CERTIFICATES OF THE PROGRAM
ATTENDED BY TEACHERS.
2020-2021**

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
Seven-day Faculty Development Programme (FDP)

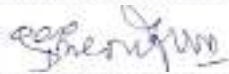
on

“OUTCOME BASED EDUCATION”

held from

25 to 31 July 2020

(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC



Dr. Raju Shrirame

Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

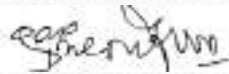
has successfully participated in the
Seven-day Faculty Development Programme (FDP)
on

“USE OF ICT BASED TOOLS & TECHNIQUES”

held from

16 to 22 August 2020

(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode

Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
One-day National Level Webinar

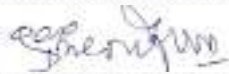
on

"NEW EDUCATION POLICY:ISSUES & CONCERNS"

held from

30 August 2020

(Time: 10.00 am to 5.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode

Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

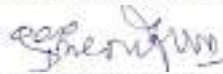
From-----

has successfully participated in the
Three-day online Faculty Development Programme for Non-teaching Staff
on

"MODERN TOOLS OF ICT AND FILE KEEPING "

held from

10 to 13 December 2020
(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade
Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya
Coordinator, IQAC



Dr. Pranali Ingole
Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

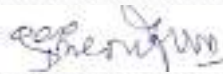
has successfully participated in the
Three-day Faculty Development Programme for non-teaching Staff
on

" RECORD KEEPING "

held from

10- 14 April 2022

(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC



Dr. Pranali Ingole

Coordinator, FDP

**COPY OF THE CERTIFICATES OF THE PROGRAM
ATTENDED BY TEACHERS.
2021-2022**

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
Seven-day Faculty Development Programme (FDP)

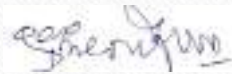
on

“RECENT PEDAGOGY AND ICT TOOLS IN TEACHNG”

held from

15 to 21 July 2021

(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC



Dr. Raju Shrirame

Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
Seven-day Faculty Development Programme (FDP)

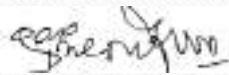
on

“A STEP BY STEP GUIDE TO WRITE A GOOD RESEARCH PAPER”

held from

05 to 12 August 2021

(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode

Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
One-day National Level Webinar

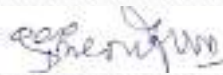
on

"INTELLECTUAL PROPERTY MANAGEMENT AND IT'S RIGHTS"

held from

27 August 2021

(Time: 10.00 am to 5.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode

Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
Three-day Faculty Development Programme

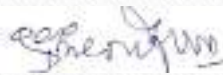
on

" OUT COME BASED EDUCATION "

held from

26- 29 September 2021

(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC



Dr. Pranali Ingole

Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
Three-day Faculty Development Programme for non-teaching Staff

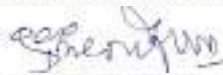
on

" HOW TO USE EXCEL "

held from

12- 15 January 2022

(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC



Dr. Pranali Ingole

Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

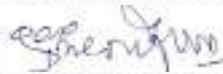
has successfully participated in the
Three-day Faculty Development Programme for non-teaching Staff
on

" RECORD KEEPING "

held from

10- 14 April 2022

(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC



Dr. Pranali Ingole

Coordinator, FDP

**COPY OF THE CERTIFICATES OF THE PROGRAM
ATTENDED BY TEACHERS.
2022-2023**

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
A Seven-day Faculty Development on
"Recent Pedagogy and ICT Tools in Teaching"
on
held from
15-21/07/2022
(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade
Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya
Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode
Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

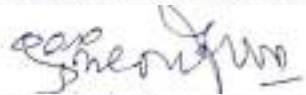
CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
Three day FDP
on Code of Conduct for Institutional Success
held from
16- to 19 06-2022
(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade
Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya
Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode
Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

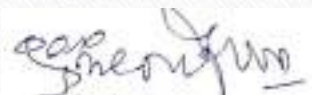
CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----


has successfully participated in the
Three day Workshop on
How to create Roadmap and its Implementation
held from
16- to 19 -2022
(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade
Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya
Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode
Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
Seven Day FDP for Teaching and Non-teaching on
Effective Communication and Decent Behavior
held from

30 -06-2022 to 01-07-2022
(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade
Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya
Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode
Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
One Training Program for Faculties on ICT Classroom and Innovative Teaching
held from
11-07-2022
(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade
Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya
Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode
Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

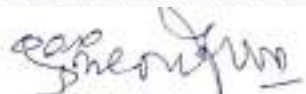
CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
Three FDP on Effective Letter Drafting for students and Administration
held from
12- 15 - 07-2022
(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade
Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya
Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode
Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

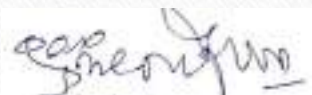
CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
three FDP on ICT Enabled Tools and Innovative Techniques for Teaching-Learning
held from
12- 15 - 07-2022
(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade
Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya
Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode
Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

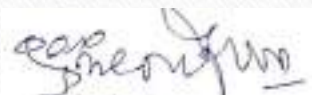
CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
Three-day FDP on Capacity Building
held from
28 to 30-07-2022
(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade
Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya
Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode
Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
One-Day Workshop on Science Models and Poster Making
held from
07-09-2022
(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade
Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya
Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode
Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

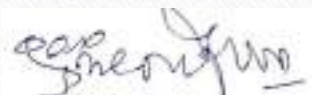
CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
One Guidance for Faculty on Personality Development Leadership Building
held from
22-09-2022
(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade
Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya
Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode
Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

One Day Workshop on Enhancing Soft Skill

held from

25-09-2022

(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode

Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

One Day Workshop on Enhancing Soft Skill

held from

25-09-2022

(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode

Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

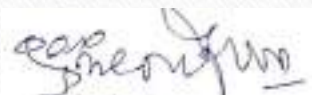
Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
One Workshop on Effective Power Point Presentation

03-10-2022

(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade
Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya
Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode
Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

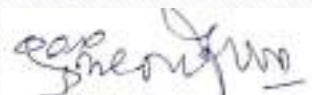
Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
One Workshop on Effective Power Point Presentation

03-10-2022

(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade
Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya
Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode
Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

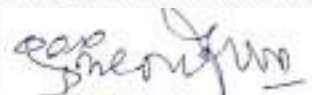
Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
One Workshop on New Education Policy-2020

07-04-2023

(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade
Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya
Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode
Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

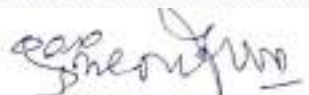
CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
One Expert Meet on Enterprenuership and Development
held from
25-04-2023
(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade
Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya
Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode
Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
One Expert Meet on Enterprenuership and Development
held from
25-04-2023
(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade
Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya
Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode
Coordinator, FDP

**COPY OF THE CERTIFICATES OF THE PROGRAM
ATTENDED BY TEACHERS.
2023-2024**

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
Seven-day Faculty Development Programme (FDP)

on

“RESEARCH METHODOLOGY”

held from

16 to 22 June 2023

(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC



Dr. Raju Shrirame

Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
Seven-day Faculty Development Programme (FDP)

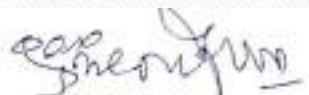
on

“MODERN TEACHING-LEARNING PROCESS AND THE USE OF PPT”

held from

9 to 15 July 2023

(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode

Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
One-day National Level Seminar

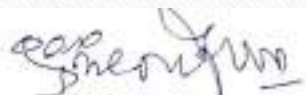
on

"REVISED PARAMETERS OF ACCREDITATION FRAMEWORK"

held from

9 to 15 September 2023

(Time: 10.00 am to 5.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC



Dr. Yogesh Sarode

Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
One-day State Level Workshop

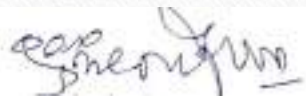
on

" INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS "

held from

17th August 2023.

(Time: 10.00 am to 5.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC



Dr. Pranali Ingole

Coordinator, FDP

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Miss -----

From-----

has successfully participated in the
Seven-day Faculty Development Programme (FDP)

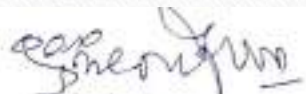
on

"GREEN INITIATIVES"

held from

9 to 15 September 2023

(Time: 10.00 am to 1.00 pm)



Dr. Devendra Bhongade

Principal, JVMD



Dr. Mangesh Acharya

Coordinator, IQAC



Dr. Pranali Ingole

Coordinator, FDP

**BROCHURES OF THE
PROGRAMS TAKEN
DURING LAST FIVE
YEARS**

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)
INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

Seven-day Faculty Development Programme (FDP) on "Research Methodology"

16 June to 22 June, 2019

Time : 10 am to 1 pm

Resource Persons

The programme featured esteemed resource persons with extensive experience in research and academia. Some of the notable speakers included:

- Dr Ravi Sorte, Professor of Economics, Shri Pandharinath Mahavidyalaya, Narkhed
- Dr. Sidharth Patil, Head department of English , Rani Laxmibai mahila Mahavidyalaya, Sawargaon
- Dr. Prakash Pawar , Principal, Arvindbabu Deshmukh Mahavidyalaya, Bharsingi
- Dr. Raju Shrirame, Vice-Principal , Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Programme Schedule

Day 1: June 16, 2019

- Inaugural Session
 - o Welcome Address by the Programme Coordinator
 - o Inaugural Speech by the Chief Guest
 - o Keynote Address on "The Importance of Research Methodology"
- Session 1: Introduction to Research Methodology
 - o Overview of Research Methodology
 - o Types of Research
 - o Formulating Research Questions and Hypotheses

Day 2: June 17, 2019

- Session 2: Literature Review
 - o Importance of Literature Review
 - o Sources of Literature
 - o Conducting a Systematic Literature Review

Day 3: June 18, 2019

- Session 3: Research Design and Sampling Techniques
 - o Research Design: Exploratory, Descriptive, and Experimental
 - o Sampling Methods and Techniques
 - o Determining Sample Size

Day 4: June 19, 2019

- Session 4: Data Collection Methods
 - o Qualitative and Quantitative Data Collection Methods
 - o Survey Design and Questionnaire Development
 - o Conducting Interviews and Focus Groups

Day 5: June 20, 2019

- Session 5: Data Analysis Techniques
 - o Descriptive and Inferential Statistics
 - o Use of Software for Data Analysis (SPSS, R, etc.)
 - o Interpreting Data and Drawing Conclusions

Day 6: June 21, 2019

- Session 6: Writing and Publishing Research Papers
 - o Structure of a Research Paper
 - o Writing a Research Proposal
 - o Selecting Journals for Publication
 - o Ethical

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)
INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

Seven-day Faculty Development Programme (FDP) on “Modern Teaching-Learning“

1 July to 7 July, 2019
Time : 10.00 am to 1.00 pm

Chair Person: □ Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Resource Persons:

- Dr. Adil Jiwani
- Dr. Pravin Gharpure, Devgram
- Dr. Mangesh Acharya, Devgram
- Dr. Yogesh Sarode, Devgram
- Dr. Dipak Arajpure
- Dr. Prakash Pawar

Programme Schedule:

Day 1: Inaugural Session and Introduction to Modern Teaching-Learning

- Opening remarks by Dr. Devendra Bhongade
- Keynote address by Dr. Adil Jiwani

Day 2: Technology in Education

- Discussion by Dr. Pravin Gharpure
- Hands-on session on educational software

Day 3: Innovative Teaching Strategies

- Presentation by Dr. Mangesh Acharya
- Group activities

Day 4: Assessment and Evaluation

- Session by Dr. Yogesh Sarode
- Workshop on assessment tools

Day 5: Student Engagement and Motivation

- Discussion by Dr. Dipak Arajpure
- Interactive activities

Day 6: Curriculum Development

- Insights by Dr. Prakash Pawar
- Group work on curriculum plans

Day 7: Concluding Session

- Review and feedback session
- Distribution of certificates

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)
INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

One-day National Level Seminar on “ Revised Parameters of Accreditation Framework”

16 July, 2019

Time : 10.00 am to 5.00 pm

Chair Person □ Dr. Devendra Bhongade, Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Resource Persons

□ Dr. Manala Hirwade, Nagpur □ Dr. Sunil Kumar Navin, Principal, Nabira Mahavidyalaya, Katol □ Dr. Yogesh Banginwar, Pulgaon

Programme Schedule

10:00 am - 10:30 am □ Inaugural Session

o Welcome Address by Dr. Devendra Bhongade

10:30 am - 11:30 am □ Keynote Address I: Overview of Revised Accreditation Framework

o Speaker: Dr. Manala Hirwade

11:30 am - 12:30 pm □ Keynote Address II: Practical Implementation of Revised Parameters

o Speaker: Dr. Sunil Kumar Navin

12:30 pm - 1:30 pm □ Lunch Break

1:30 pm - 2:30 pm □ Keynote Address III: Challenges and Opportunities in Accreditation

o Speaker: Dr. Yogesh Banginwar

2:30 pm - 4:00 pm □ Interactive Session

o Q&A with Resource Persons

4:00 pm - 4:30 pm □ Tea Break

4:30 pm - 5:00 pm □ Concluding Session

o Summary and Closing Remarks by Dr. Devendra Bhongade

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

One-day State Level Workshop on “ Intellectual Property Rights”

17 August, 2019

Time : 10.00 am to 5.00 pm

Chair Person: □ Dr. Devendra Bhongade, Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Resource Persons:

□ Dr. Mangala Hirwade, Nagpur □ Dr. Devendra Kale, Warud □ Dr. Adil Jiwani, Katol □ Dr. Rushikesh Lavhale, Warud

Programme Schedule

10:00 am - 10:30 am Inaugural Session

□ Welcome Address by Dr. Devendra Bhongade

10:30 am - 11:30 am Keynote Address I: Overview of Intellectual Property Rights

□ Speaker: Dr. Mangala Hirwade

11:30 am - 12:30 pm Keynote Address II: Legal Aspects of Intellectual Property Rights

□ Speaker: Dr. Devendra Kale

12:30 pm - 1:30 pm Lunch Break

1:30 pm - 2:30 pm Keynote Address III: Commercialization of Intellectual Property

□ Speaker: Dr. Adil Jiwani

2:30 pm - 3:30 pm Keynote Address IV: Challenges and Opportunities in Intellectual Property Management

□ Speaker: Dr. Rushikesh Lavhale

3:30 pm - 4:00 pm Tea Break

4:00 pm - 5:00 pm Interactive Session

□ Q&A with Resource Persons

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)
INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

Seven-day Faculty Development Programme (FDP) on “ Green Initiatives and Practices for Environment ”

9 to 15 September 2019

Time : 10.00 am to 1.00 pm

Chair Person: □ Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Resource Persons: □ Dr. Jayant Jawanlal □ Dr. Raju Shrirame □ Dr. Satish Mahalle □ Dr. Mangesh Acharya
□ Dr. Pravin Gharpure □ Miss Pranali Ingole □ Dr. Yogesh Sarode

Programme Schedule

Day 1: 9th September 2019

10:00 am - 10:30 am: Inaugural Address

10:30 am - 11:30 am: Introduction to Green Initiatives -
Dr. Jayant Jawanlal

11:30 am - 1:00 pm: Interactive Session and Q&A

Day 2: 10th September 2019

10:00 am - 11:00 am: Environmental Policies and Practices -
Dr. Jayant Jawanlal

11:00 am - 1:00 pm: Case Studies and Implementation
Strategies

Day 3: 11th September 2019

10:00 am - 11:00 am: Sustainable Waste Management -
Dr. Raju Shrirame

11:00 am - 1:00 pm: Practical Tips and Techniques

Day 4: 12th September 2019

10:00 am - 11:00 am: Renewable Energy Sources - Dr. Satish Mahalle

11:00 am - 1:00 pm: Setting Up Renewable Energy Systems

Day 5: 13th September 2019

10:00 am - 11:00 am: Water Conservation Techniques - Dr. Mangesh Acharya

11:00 am - 1:00 pm: Rainwater Harvesting and Greywater Recycling

Day 6: 14th September 2019

10:00 am - 11:00 am: Green Campus Initiatives - Dr. Pravin Gharpure

11:00 am - 1:00 pm: Energy-Efficient Practices and Biodiversity Conservation

Day 7: 15th September 2019

10:00 am - 11:00 am: Hands-on Workshop - Miss Pranali Ingole and Dr.
Yogesh Sarode

11:00 am - 12:00 pm: Interactive Activities

12:00 pm - 1:00 pm: Valedictory Session and Certificate Distribution

456

471

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

One-day National Seminar on

“Intellectual Property Right’s”

Date: 27-August 2021 Time: 10.00 am to 1.00 pm

CHAIR PERSON

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

RESOURCE PERSONS

□ Mr. Rushikesh Lavale, Amaravati

□ Dr. Adil Jiwani, Katol □

Dr. Raju Shrirame, Devgram

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

One-day Workshop on

“Research Methodolgy”

Date: 06-September 2021 Time: 10.00 am to 1.00 pm

Chair Person

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

Resource Persons

Resource Persons □ Dr. Mangala Hirwade, Nagpur □ Dr. Yogesh Banginwar □ Dr. Yogesh Sarode⁴⁵⁸ □ Dr. Raju Shrirame, Devgram □

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)
INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

Seven-day Faculty Development Programme (FDP) on “ Outcome Based Education ”

25-31 July 2020

Time : 10.00 am to 1.00 pm

Chair Persons:

- Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD
- Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator
- Dr. Raju Shrirame, FDP Coordinator

Resource Persons:

- Dr. Mangesh Acharya
- Dr. Yogesh Sarode
- Dr. Pranali Ingole
- Dr. Pravin Gharpure
- Dr. Rajkishor Gupta
- Dr. Devendra Kale
- Dr. Dipak Arajpure
- Mr. Prashant Dakhole
- Mr. Ankush Bobde
- Mr. Nagesh Dhobale
- Mr. Pritam Sukhadeve

Program Schedule:

25th July 2020

10:00 am - 11:00 am: Inauguration and Introduction to OBE - Dr. Devendra Bhongade, Dr. Mangesh Acharya

11:00 am - 1:00 pm: Overview of Outcome Based Education - Dr. Mangesh Acharya

26th July 2020

10:00 am - 11:30 am: Curriculum Design in OBE - Dr. Yogesh Sarode
11:30 am - 1:00 pm: Assessment Strategies - Dr. Pranali Ingole

27th July 2020

10:00 am - 11:30 am: Teaching Techniques for OBE - Dr. Pravin Gharpure

11:30 am - 1:00 pm: Implementation Challenges - Dr. Rajkishor Gupta

28th July 2020

10:00 am - 11:30 am: Case Studies in OBE - Dr. Devendra Kale

11:30 am - 1:00 pm: Evaluation Methods - Dr. Dipak Arajpure

29th July 2020

10:00 am - 11:30 am: Integrating Technology in OBE - Mr. Prashant Dakhole

11:30 am - 1:00 pm: Interactive Session and Q&A - Mr. Ankush Bobde

30th July 2020

10:00 am - 11:30 am: Feedback and Improvement - Mr. Nagesh Dhobale

11:30 am - 1:00 pm: Best Practices in OBE - Mr. Pritam Sukhadeve

31st July 2020

10:00 am - 11:30 am: Reflection and Future Directions - Dr. Mangesh Acharya

11:30 am - 1:00 pm: Valedictory Session and Certificate Distribution - Dr. Devendra Bhongade

459

474

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)
INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

Seven-day Faculty Development Programme (FDP) on “ Use of ICT based Tools & Techniques ”

16-22 August 2020

Time : 10.00 am to 1.00 pm

Chair Person:

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD
Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator
Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator

Resource Persons:

Dr. Mangesh Acharya Dr. Yogesh Sarode
Dr. Pranali Ingole Dr. Pravin Gharpure
Dr. Devendra Kale Miss Shital Raut

Daily Schedule:

Day 1: 16th August 2020

10:00 am - 10:30 am: Inauguration and Welcome Address
10:30 am - 12:00 pm: Session 1: Introduction to ICT in Education
(Dr. Mangesh Acharya)
12:00 pm - 01:00 pm: Q&A and Interactive Discussion

Day 2: 17th August 2020

10:00 am - 11:30 am: Session 2: Effective Use of E-Learning
Platforms (Dr. Yogesh Sarode)
11:30 am - 01:00 pm: Practical Demonstrations and Hands-on
Activities

Day 3: 18th August 2020

10:00 am - 11:30 am: Session 3: Tools for Interactive Learning
(Dr. Pranali Ingole)
11:30 am - 01:00 pm: Case Studies and Implementation
Strategies

Day 4: 19th August 2020

10:00 am - 11:30 am: Session 4: Advanced ICT Techniques (Dr. Pravin
Gharpure)
11:30 am - 01:00 pm: Group Activities and Feedback

Day 5: 20th August 2020

10:00 am - 11:30 am: Session 5: ICT for Assessment and Evaluation
(Dr. Devendra Kale)
11:30 am - 01:00 pm: Workshop and Practice Sessions

Day 6: 21st August 2020

10:00 am - 11:30 am: Session 6: Integration of ICT in Curriculum (Dr.
Mangesh Acharya)
11:30 am - 01:00 pm: Collaborative Projects and Presentations

Day 7: 22nd August 2020

10:00 am - 11:30 am: Session 7: Future Trends in ICT for Education
(Dr. Yogesh Sarode)
11:30 am - 12:30 pm: Valedictory Session and Certificate Distribution
12:30 pm - 01:00 pm: Closing Remarks and Vote of Thanks

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

One-day National Webinar on “ NEW EDUCATION POLIICY ISSUES & CONCERN ”

30 August 2020

Time : 10.00 am to 5.00 pm

Chair Persons:

- Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD
- Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator
- Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator

Program Schedule

10:00 AM - 10:15 AM: Inauguration and Welcome Address

- Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

10:15 AM - 10:30 AM: Keynote Address

- Dr. Mangala Hirwade, Nagpur

10:30 AM - 11:30 AM: Session 1 - Introduction to New Education Policy

11:30 AM - 11:45 AM: Tea Break

11:45 AM - 12:45 PM: Session 2 - Implementation Strategies and Challenges

- Dr. Anup Kumar Singh, Pandhurna, MP

12:45 PM - 1:30 PM: Lunch Break

Resource Persons:

- Dr. Mangala Hirwade, Nagpur
- Dr. Anup Kumar Singh, Pandhurna, MP
- Dr. Ravindra Sarode, Amravati

1:30 PM - 2:30 PM: Session 3 - NEP and Higher Education Reforms

- Dr. Ravindra Sarode, Amravati

2:30 PM - 3:30 PM: Session 4 - Impact on School Education

- Dr. Yogesh Sarode, FDP Coordinator

3:30 PM - 3:45 PM: Tea Break

3:45 PM - 4:30 PM: Panel Discussion and Q&A

- All Resource Persons

4:30 PM - 5:00 PM: Closing Remarks and Vote of Thanks

- Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator
- Dr. Pranali Ingole

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

Three-day Online Faculty Development Programme for Non-Teaching Staff on “ Modern Tools of ICT and File Keeping”

10-13 December 2020

Time : 10.00 am to 1.00 pm

Chair Person:

- Dr. Devendra Bhongade o Principal, JVMD

Coordinators:

- Dr. Mangesh Acharya
o IQAC Coordinator
- Dr. Pranali Ingole
o FDP Coordinator

Resource Persons:

- Shri. Ashokji Gharpure
o Ex. Superintendent, Bharsingi
- Dr. Ramesh Ingole
o Librarian, Nabira College, Katol
- Mr. Devendra Wasade
o Devgram

Program Schedule

Date	Time	Topic	Resource Person
10-Dec-2020	10:00 am - 1:00 pm	Introduction to Modern ICT Tools	Shri. Ashokji Gharpure
11-Dec-2020	10:00 am - 1:00 pm	Digital File Keeping and Management	Dr. Ramesh Ingole
11-Dec-2020	10:00 am - 1:00 pm	Practical Applications and Case Studies	Mr. Devendra Wasade
11-Dec-2020	10:00 am - 1:00 pm	Interactive Session and Q&A	All Resource Persons

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

ICSSR Sponsored

Two Day National Seminar on

TERRORISM: ISSUES AND CHALLENGES

On

December 10-11, 2021

Venue

Matoshri Seminar Hall, Devgram



Organized by : Department of Political Science

Organizing Secretary
Dr. Mangesh G. Acharya
HoD: Political Science

Convener
Dr. Devendra S. Bhongade
Principal, JVM, Devgram

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

Two-day National Conference on

**“Academic Libraries in E-Learning Environment:
Role & Prospect”**

January 29-30, 2021

**In Academic Collaboration with
Indian Council of Social Science Research (ICSSR)**

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

One-day FDP on

“ Entrepreneurship, Innovations, and Start-ups”

Date: 13-03-2021

Time: 10.00 am to 1.00 pm

CHAIR PERSON

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

RESOURCE PERSONS

□ Dr. Adil Jiwani □ Dr. Raju Shrirame □ Mangesh Acharya, IQAC Coordinator

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Three-Day Faculty Development Programme

“Outcome-Based Education”

26 to 29 September 2021

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

Chair Person □ Dr. Devendra Bhongade Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Coordinators □ Dr. Mangesh Acharya IQAC Coordinator, JVMD

□ Dr. Pranali Ingole, FDP Coordinator, JVMD

Resource Persons

Dr. Raju Shrirame, Jeevan Vikas Mahavidyalaya □ **Dr. Pravin Gharpure, Jeevan Vikas Mahavidyalaya** □ **Dr. Yogesh Sarode, Jeevan Vikas Mahavidyalaya** □ **Dr. Mangesh Acharya, Jeevan Vikas Mahavidyalaya** □ **Dr. Kalyanee Thakre, Jeevan Vikas Mahavidyalaya** □ **Mr. Pritam**

ANTYODAY MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

THE ONE-DAY NATIONAL LEVEL WEBINAR

“Intellectual Property and its Rights”

27-08-2021

10 am. To 1.00 pm

- Chair Person** □ Dr. Devendra Bhongade Principal, JVMD
- Coordinators** □ Dr. Mangesh Acharya IQAC Coordinator, JVMD
□ Dr. Yogesh Sarode FDP Coordinator, JVMD
- Resource Persons** □ Mr. Rushikesh Lavhale Warud
□ Dr. Mangala Hirwade Nagpur

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

Seven-Day Online Faculty Development Programme

“A Step by Step Guide to Write a Good Research Paper”

Date: 05 TO 12 August 2021

Time: 10.00 am to 1.00 pm

CHAIR PERSON

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

CO-ORDINATORS

□ Dr. Adil Jiwani □ Dr. Raju Shrirame □ Mangesh Acharya, IQAC Coordinator

RESOURCE PERSON

Dr. Anil Dodewar, Nagpur □ Dr. Yogesh Banginwar, Pulgaon □ Dr. Shrikant Thakre, Bharsingi □ Mr. Devendra Wasade, Devgram □ Dr. Kalyanee Thakre, Head Department of Mathematics, JVMD □ Dr. Raju Shrirame, JVMD □ Dr. Vijay Rahangadale, Bharsingi

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

Seven-Day Online Faculty Development Programme (FDP)

“Recent **Pedagogy** and **ICT Tools** in Teaching”

15 to 21 July 2021

Time: 10:00 AM to 1:00 PM

Chair Person □ Dr. Devendra Bhongade Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Coordinators □ Dr. Mangesh Acharya IQAC Coordinator, JVMD

□ Dr. Yogesh Sarode FDP Coordinator, JVMD

Resource Persons Dr. Pranali Ingole Head, Department of Sociology, JVMD □ Dr. Mangesh

Acharya Head, Department of Political Science, JVMD □ Dr. Yogesh Sarode Head, Department

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

Three-Day Faculty Development Programme

for Non-Teaching Staff on



Date: 10 to 14 April 2022 (Time: 10.00 am to 1.00 pm)

Chair Person □ Dr. Devendra Bhongade Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Coordinators □ Dr. Mangesh Acharya IQAC Coordinator, JVMD

□ Dr. Pranali Ingole, FDP Coordinator, JVMD

Resource Persons

Mr. Ashokji Gharpure, Bharsingi □ Dr. Yogesh Sarode, JVMD □ Mr. Sanket Thakre, Principal, ITI, Devgram

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

r One-Day Seminar on

“How to Make a Patent”

Date: 06 July 2022

Time: 10.00 am to 1.00 pm

CHAIR PERSON

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

CO-ORDINATORS

□ Dr. Mangesh Acharya, IQAC Coordinator □ Dr. YOGESH Sarode, FDP. Co.

RESOURCE PERSONS

Mr. Rushikesh Lavhale⁴⁷¹, Mr. Pravin Mendhe,

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

One-Day Seminar on “Research Methodology”

Date: 25 July 2022 Time: 10:00 AM to 5:00 PM

CHAIR PERSON

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

CO-ORDINATORS

□ Mangesh Acharya, IQAC Coordinator □ Dr. Yogesh Sarode, FDP. Co.

RESOURCE PERSONS

Dr. Raju Shrirame, □ Dr. Yogesh Banginwar

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

ONE-DAY SEMINAR ON “HOW TO WRITE RESEARCH PAPER

“How to Write Research Paper”

Date: 17 August 2022

Time: 10.00 am to 1.00 pm

CHAIR PERSON

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

CO-ORDINATORS

□ Mangesh Acharya, IQAC Coordinator □ Yogesh Sarode, FDP. Co.

RESOURCE PERSONS

Dr. Anil G.⁴⁷³ Dodewar,

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

ONE-DAY WORKSHOP ON “ENHANCING SOFT SKILLS”

“ENHANCING SOFT SKILLS”

Date: 06/09/2022

Time: 10.00 am to 1.00 pm

CHAIR PERSON

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

CO-ORDINATORS

□ Mangesh Acharya, IQAC Coordinator □ Pranali Ingole, FDP. Co.

RESOURCE PERSONS

Dr. Trupti⁴⁷⁴ Thakre

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

One-Day Workshop on Entrepreneurship, Innovations, and Start-ups

“Entrepreneurship, Innovations, and Start-ups”

Date: 16 August 2022

Time: 10.00 am to 1.00 pm

CHAIR PERSON

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

CO-ORDINATORS

□ Mangesh Acharya, IQAC Coordinator □ Pranali Ingole, FDP. Co.

RESOURCE PERSONS

□ Dr. Adil Iiwani, Katol □ Dr. Raju Shrirame, Devgram □ Mangesh

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

One-Day Workshop

on

“EMPLOYMENT AVAILABILITY IN PACKAGING INDUSTRY”

Date: 10 February 2023 (Time: 10.00 am to 1.00 pm)

Chair Person □ Dr. Devendra Bhongade Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Coordinators □ Dr. Mangesh Acharya IQAC Coordinator, JVMD

□ Dr. Raju Shrirame, FDP Coordinator, JVMD

Resource Persons

Dr. Adil Jiwani □ Dr. Rajesh Daware

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

Seven-day Faculty Development Programme (FDP)

on

“RESEARCH METHODOLOGY”

held from

16 to 22 June 2023

(Time: 10.00 am to 1.00 pm)

Chair Person □ Dr. Devendra Bhongade
Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Coordinators □ Dr. Mangesh Acharya IQAC Coordinator, JVMD
□ Dr. Raju Shrirame, FDP Coordinator, JVMD

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

Seven-Day Online Faculty Development Programme

“Modern Teaching, Learning Process and Use of PPT”

Date: 01 TO 07 July 2023

Time: 10.00 am to 1.00 pm

CHAIR PERSON

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

CO-ORDINATORS

□ Dr. Adil Jiwani □ Dr. Raju Shrirame □ Mangesh Acharya, IQAC Coordinator

RESOURCE PERSON

Dr. Devendra kale, Warud. □ Dr. Yogesh Banginwar, Head Microbiology, Pulgaon, Wardha □ Dr. Yogesh Sarode, Head, Department of English, JVMD. □ Dr. Mangesh Acharya, Head Department

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

One-Day National Level Seminar on “Revised Parameters of Accreditation Framework”

Date: 01 TO 07 July 2023

Time: 10.00 am to 1.00 pm

CHAIR PERSON

Dr. Devendra Bhongade, Principal, JVMD

CO-ORDINATORS

□ Dr. Adil Jiwani □ Dr. Raju Shrirame □ Mangesh Acharya, IQAC Coordinator

RESOURCE PERSON

Dr. Mangala Hirwade, Nagpur Expertise: Accreditation processes and quality assurance 2. Dr. Anil Dodewar, Nagpur Expertise: Educational standards and compliance 3. Dr. Yogesh Banginvar. Pulgaon Expertise: Institutional evaluation and accreditation frameworks 4. Dr.

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

One-day State Level Workshop on “Intellectual Property Rights”

Date: August 17, 2023

Chair Person □ Dr. Devendra Bhongade
Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya

Coordinators Mr. Rushikesh Lavhale, Warud
□ Dr. Devendra Kale, Warud
□ Dr. Yogesh Banginvar, Pulgaon
□ Dr. Yogesh Sarode: Devgram

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

Seven-day State Level Workshop on “Green Initiatives”

Date: 9-15 September 2023

Chair Person

□ Dr. Devendra Bhongade, Principal, J.V.M.

Coordinators

1. Mr. Pritam Sukhadeve, Devgram
2. Dr. Pravin Gharpure, Devgram
3. Dr. Mangesh Acharya, Devgram
4. Dr. Yogesh Sarode, Devgram
5. Miss. Pranali Ingole

6. Dr. Dipak Arajpure
7. Dr. Jayant Jawanjalh
8. Mr. Nagesh Dhobale
9. Mr. Ravikant Baviskar
10. Dr. Rajkishor Gupta
11. Mr. Devendra Wasade

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

Seven-day Faculty Development programme on “Green Initiatives”

Date: 9-15 September 2023

Chair Person

□ Dr. Devendra Bhongade, Principal, J.V.M.

Coordinators

Chairman: Dr. Devendra Bhongade, Principal, AMD

Organiser: Mangesh Acharya, IQAC

Coordinator Organizing Secretary: Dr. Yogesh Sarode, JVM

JEEVAN VIKAS MAHAVIDYALAYA, DEVGRAM

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301 (Maharashtra)

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Organizes

Seven-day Faculty Development programme on “IKS Syllabus of RTMNU”

Date: 9-15 March 2023

Chair Person

Dr. Devendra Bhongade, Principal, J.V.M.

Coordinators

Chairman: Dr. Devendra Bhongade, Principal, AMD

Organiser: Mangesh Acharya, IQAC

Coordinator Organizing Secretary: Dr. Yogesh Sarode, JVM

Resource Persons: □ Dr. Sanay Kavishwar, Dean, Commerce, RTMNU □ Dr. Mangala Hirwade, Nagpur □ Dr. Nail Dodewar, Nagpur □ Dr. Raju Shrirame, Devgram □

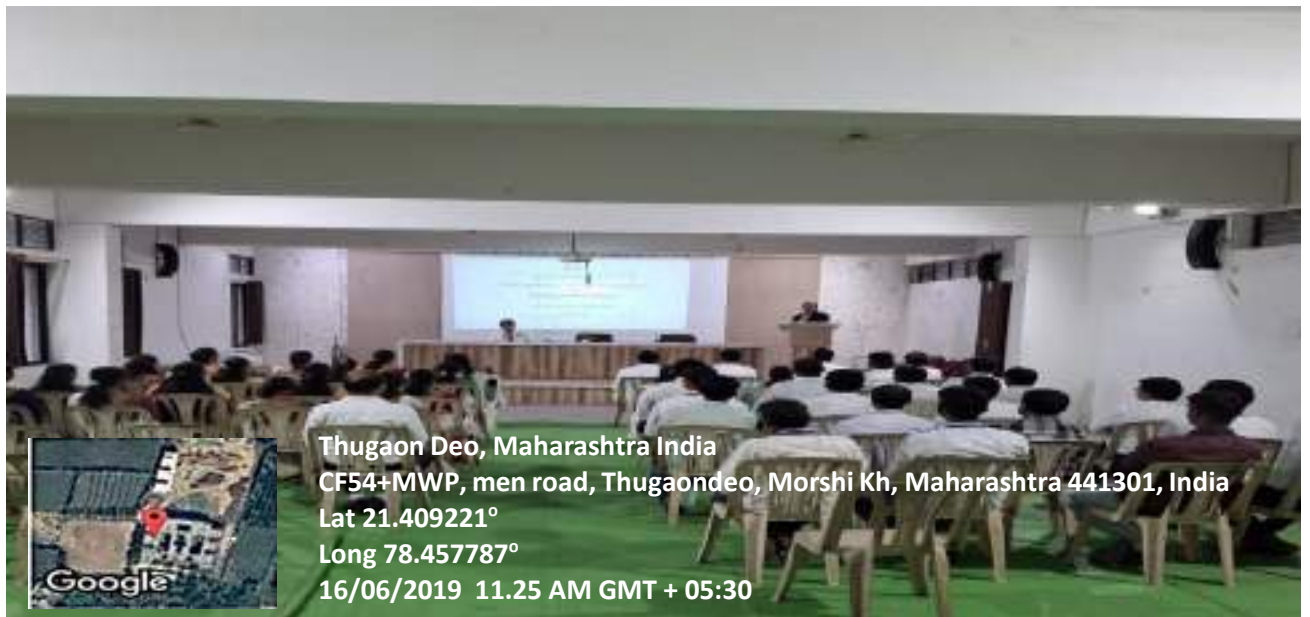
Dr. Yogesh Banginwan, Pulgaon □ Dr. Adail Jiwanai, Katol

**PHOTOS OF PROGRAMS
TAKEN DURING 2019-2020**

SESSION – 2019-2020

Date : - 16- 22 June 2019

7 day Faculty Development Programme (FDP) on "Research Methodology"



Date:- 1-7 July 2019

7 day Faculty Development Programme (FDP) on the topic "Modern Teaching-Learning"



Thugaon Deo, Maharashtra India
CF54+MWP, men road, Thugaondeo, Morshi Kh, Maharashtra 441301, India
Lat 21.409221°
Long 78.457787°
01/07/2019 11.25 AM GMT + 05:30



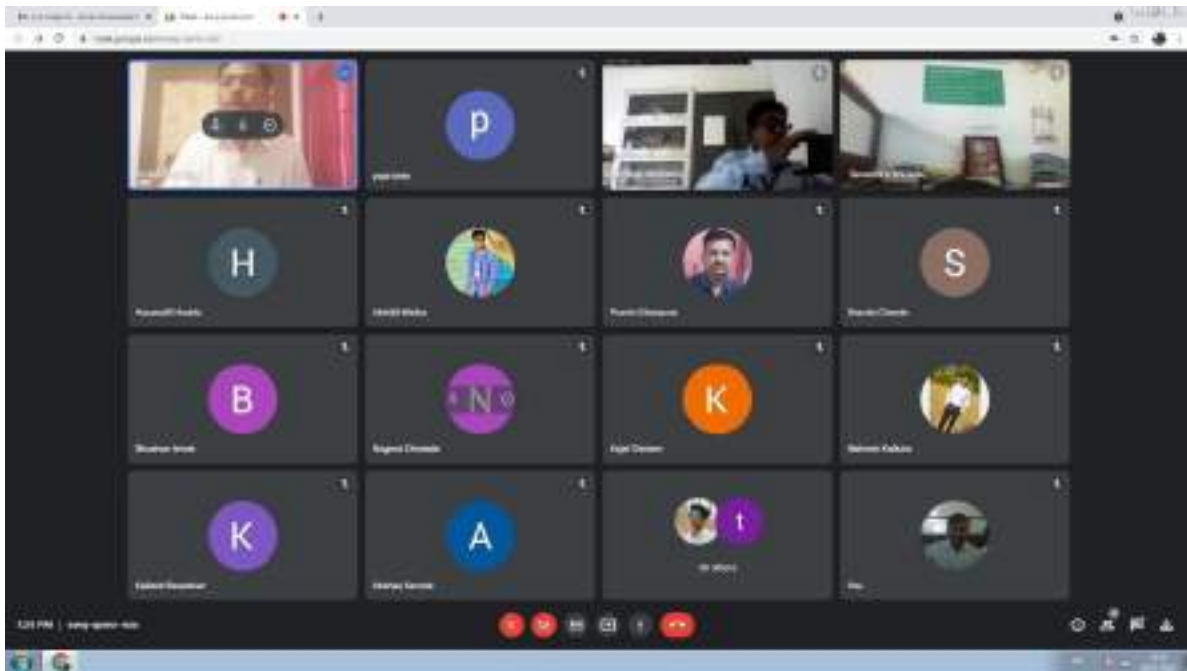
Thugaon Deo, Maharashtra India
CF54+MWP, men road, Thugaondeo, Morshi Kh, Maharashtra 441301, India
Lat 21.409221°
Long 78.457787°
02/07/2019 10.25 AM GMT + 05:30

Date:- 16 July 2019

1 day National Level Seminar on “Revised Parameters of Accreditation Framework”

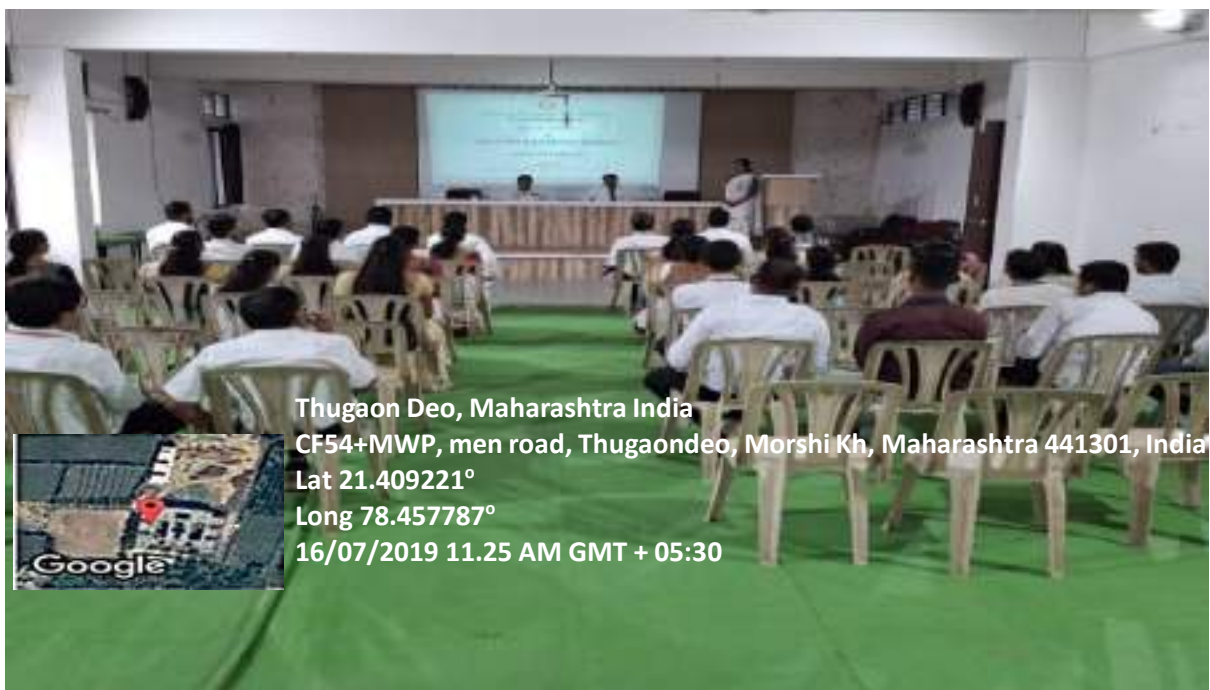


Meet On “ Youth For India”



Date:- 16 July 2019

Guest Lecture On "Use of Library & Internet Resoueces



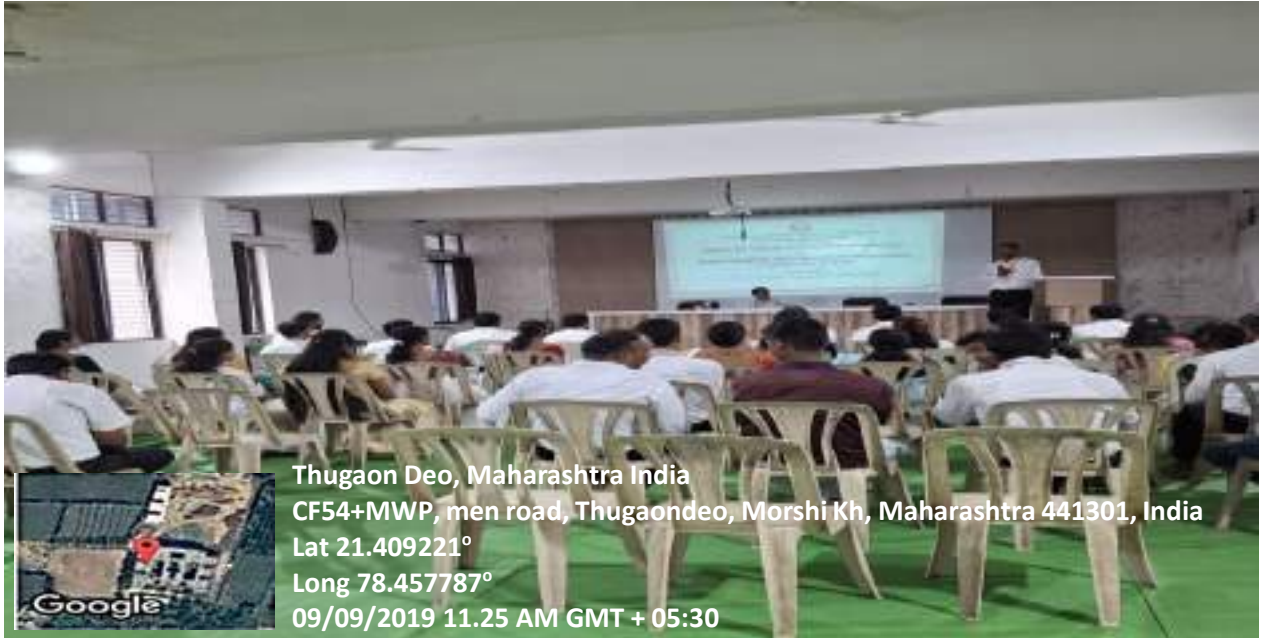
Date:- 17 August 2019

One-day State Level Workshop on “Intellectual Property Rights”



Date:- 09-15 September

7 day FDP program on green initiatives & practices for environment



**PHOTOS OF PROGRAMS
TAKEN DURING 2020-2021**

SESSION 2020-2021

One-day National Level Seminar on Intellectual Property Rights

DATE – 27/8/2020



Thugaon Deo, Maharashtra India
CF54+MWP, men road, Thugaondeo, Morshi Kh, Maharashtra 441301, India
Lat 21.409221°
Long 78.457787°
27-08-2020 11.25 AM GMT + 05:30



Thugaon Deo, Maharashtra India
CF54+MWP, men road, Thugaondeo, Morshi Kh, Maharashtra 441301, India
Lat 2.409221°
Long 78.457787°
27080/2020 11.25 AM GMT + 05:30

One-day work shop on Research Methodology

DATE – 6/9/2020



Seven-day FDP on "Outcome Based Education"

DATE – 25 to 31 July 2020



Seven-day FDP on "Use of ICT Based Tools & Techniques" (Online)

DATE- 16 to 22 Auges 2020



One-Day National Webinar on “NEW EDUCATION POLICY: ISSUES & CONCERNS”

DATE – 30 Augst 2020



Thugaon Deo, Maharashtra India
 CF54+MWP, men road, Thugaondeo, Morshi Kh, Maharashtra 441301, India
 Lat 21.409221°
 Long 78.457787°
 30/08/2020 10.25 AM GMT + 05:30

नवराष्ट्र राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण सप्ताह कार्यशाळा



भिवापुर, प्रतिनिधी, 'राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण सप्ताह' अंतर्गत भिवापुर महाविद्यालय, भिवापुर येथे प्राचार्य डॉ.जीवी जॉर्ज यांच्या मार्गदर्शनात युट्यूबी एक दिवसीय आभासी कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात आले. या कार्यशाळेला प्रमुख मार्गदर्शक म्हणून जीवन विकास महाविद्यालय, देवगामचे आयक्वएसी समन्वयक डॉ.मंगेश आचार्य, भिवापुर महाविद्यालयाचे आयक्वएसी समन्वयक डॉ.विनिता विरगंधम, डॉ.सुनील शिंदे उपस्थित होते. डॉ.आचार्य यांनी सर्व शैक्षणिक धोरणांचा आजपर्यंतचा संक्षिप्त आढावा सादर करताना राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ची रचना व महत्वाच्या पैलूवर प्रकाश टाकला. तसेच शैक्षणिक धोरण नवीन भारताचे भविष्य असून यातील आव्हाने

सिक्कारण्यास आपण स्वतःमध्ये बदल करावा, असे मत व्यक्त केले. डॉ.विरगंधम यांनी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे विद्यार्थ्यांना त्यांचे वीक्षत्य विकसित करण्याची संधी देत, यातून रोजगारीचा प्रश्न सुटण्यास मदत होणार असल्याचे सांगितले. कार्यशाळेचे आयोजक तथा समन्वयक डॉ.सुनील शिंदे यांनी प्रास्ताविकातून कार्यशाळेच्या आयोजनासाठी भूमिका विशद केली. कार्यशाळेचे संचालन डॉ.अश्विनी कडू तर आभार प्रदर्शन डॉ.योगेश मोरे यांनी केले. कार्यशाळेला डॉ.मोतीराज चव्हाण, डॉ. विजय दिघोरे, डॉ.मंगेश कडू, डॉ.राहुल कुरेसी, डॉ.अनिता महावारीवार, प्रा.सोमेश्वर वाघोकर, डॉ.राजेश बहुरूपी, प्रा.अमित टाकरे, डॉ.अमित विश्व यांचेसह महाविद्यालयीन विद्यार्थी उपस्थित होते.

Three-Day Online Faculty Development Programme for Non-teaching Staff on “MODERN TOOLS OF ICT AND FILE KEEPING”

DATE – 10 to 13 December 2020



Two Day National Seminar on Terrorism Issues and Challenges

DATE -10 to 11 December 2020



Two-day ICSSR Sponsored National Conference on Academic Libraries in e-Learning Environment: Role and Prospect

DATE- 29 to 30 January 2021



Three Day FDP on Program for Non- Teaching Staff on Modern Tools Of ICT and File Keeping

DATE – 10 to 13 December 2020



One -Day workshop on Entrepreneurship, Innovations and Startup

DATE – 13/03/21



Vending Machine Sanitary Napkin



Vermi Compost



**PHOTOS OF PROGRAMS
TAKEN DURING 2021-2022**

SESSION 2021-2022

3 Day FDP for non teaching staff on 'Record keeping'.

DATE- 10 to 14 April 2022



3 Day Faculty Development Program "Outcome Base Education"

DATE- 26 to 29 September 2021



Thugaon Deo, Maharashtra India
CF54+MWP, men road, Thugaondeo, Morshi Kh, Maharashtra 441301, India
Lat 21.409221°
Long 78.457787°
21/10/2024 11.25 AM GMT + 05:30

1 Day National level webinar on Intellectual Property management and it's right.

DATE – 27/8/2021



7 Day online FDP pedagogy ICT tools in teaching.

DATE- 15- 21 July 2021



Thugaon Deo, Maharashtra India
CF54+MWP, men road, Thugaondeo, Morshi Kh, Maharashtra 441301, India
Lat 21.409221°
Long 78.457787°
15/07/2021 11.25 AM GMT + 05:30



Thugaon Deo, Maharashtra India
CF54+MWP, men road, Thugaondeo, Morshi Kh, Maharashtra 441301, India
Lat 21.409221°
Long 78.457787°
15/07/2021 11.45 AM GMT + 05:30



7 Day FDP on 'A step by step Guide to write a good Research Paper.'

DATE:- 05 to 12 Augst 2021



**PHOTOS OF PROGRAMS
TAKEN DURING 2022-2023**

SESSION – 2022-2023

Workshop on Effective Communication & Decent Behaviour

Date:- 01 July 2022

Workshop on Effective Communication & Decent Behaviour





Thugaon Deo, Maharashtra India
CF54+MWP, men road, Thugaondeo, Morshi Kh, Maharashtra 441301, India
Lat 21.409221°
Long 78.457787°
01/07/2022 12.00 PM GMT + 05:30

Seminar on How to Make Patent?
Date:- 06 July 2022

Seminar on How to Make Patent



Thugaon Deo, Maharashtra India
CF54+MWP, men road, Thugaondeo, Morshi Kh, Maharashtra 441301, India
Lat 21.409221°
Long 78.457787°
06/07/2022 1.25 PM GMT + 05:30

One-Day Seminar on “Research Methodology”
Date:- 25 July 2022

One-Day Seminar on “Research Methodology”



ONE-DAY SEMINAR ON “HOW TO WRITE RESEARCH PAPER”

Date:- 17 August 2022

ONE-DAY SEMINAR ON “HOW TO WRITE RESEARCH PAPER”



ONE-DAY SEMINAR ON “HOW TO WRITE RESEARCH PAPER”



ONE-DAY WORKSHOP ON "HOW TO DEVELOP BUSINESS SKILLS"

Date:- 22/08/2022

ONE-DAY WORKSHOP ON "HOW TO DEVELOP BUSINESS SKILLS"



1. Workshop on Enhancing Soft Skill

Date:- 06-09 2022

Workshop on Enhancing Soft Skill



Workshop on Employment Availability in Packaging Industry

Date:- 10/02/2023

Workshop on Employment Availability in Packaging Industry



**PHOTOS OF PROGRAMS
TAKEN DURING 2023-2024**

SESSION 2023-2024

Seven Day Faculty Department Program on Research Methodology

Date-16-22 June 2023



Seven Day Faculty Department Program Modern -Teaching Learning Process and the use of PPT

Date- 01-07 JULY 2023



One Day National Level Seminar on Revises Parameters of Accreditation Framework

Date- 16 July 2023



One Day State Level Workshop on Intellectual Property Rights

Date- 17 Augst 2023



Seven Day Faculty Development Program on green Initiatives

Date- 9-15 September 2023



Thugaon Deo, Maharashtra India
CF54+MWP, men road, Thugaondeo, Morshi Kh, Maharashtra 441301, India
Lat 21.409221°
Long 78.457787°
9 September 2023 2:00 PM GMT + 05:30



Thugaon Deo, Maharashtra India
CF54+MWP, men road, Thugaondeo, Morshi Kh, Maharashtra 441301, India
Lat 21.409221°
Long 78.457787°
9 September 2023 11:25 AM GMT + 05:30

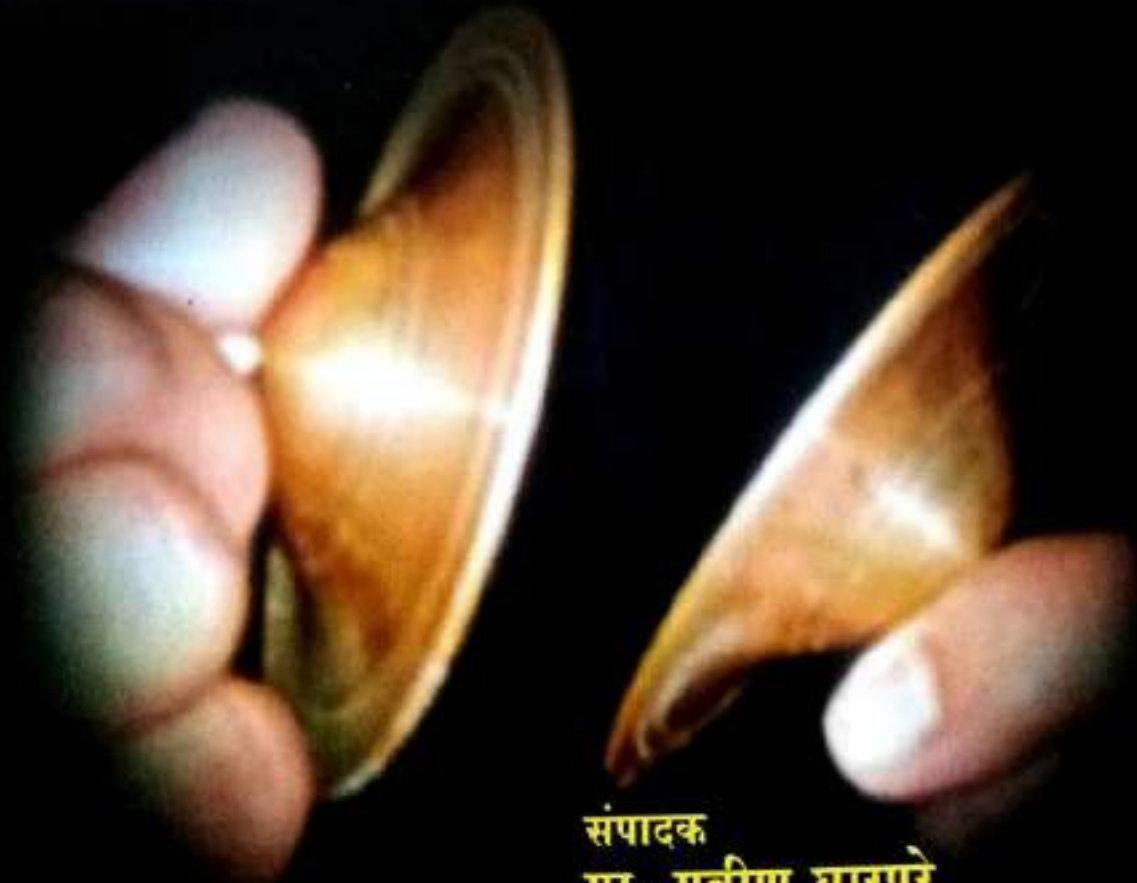
Seven Day Faculty Development Program on IKS Syllabus of RTMNU

Date 9-15 March 2024



**INDIAN KNOWLEDGE SYSTEM RELATED LITERATURE
PREPARED BY THE FACULTY
DURING THE LAST FIVE YEARS**

संतांचे साहित्य व कार्य



संपादक
प्रा. प्रवीण धारपुरे



प्रा. प्रवीण घारपुरे

एम.ए.एम फिल. नेट

- जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम (शुगांवदेव) येथे सहाय्यक प्राध्यापक तसेच मराठी विभागप्रमुख म्हणून कार्यरत.
- संशोधक, समीक्षक आणि वक्ते.
- रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद सदस्य
- अनेक राज्य-राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय स्तरांवर शोधनिबंध लेखन-वाचन.
- नुटा या संघटनेचे सदस्य.

॥ पसायदाब ॥

आतां विश्वात्मके देवे । येणे वाग्यज्ञें तोषावें।
तोषोनि मज घावें। पसायदाब हें ॥१॥

जे खळांची व्यंकटी सांडो। तयां सत्कर्मा रती वाढो।
भूतां परस्परें पडो। मैत्र जीवांचे ॥२॥

दुरिताचे तिमिर जावो। विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहो।
जो जे वांछील तो ते लाहो। प्राणिजात ॥३॥

वर्षत सकळमंगळी। ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी।
अनवरत भूमंडळी। भेटतु भूतां ॥४॥

चलां कल्पतरूंचे आरवा। चेतना चिंतामणीचे गांवा।
बोलते जे अर्णवा। पीयूषाचे ॥५॥

चंद्रमे जे अलांछना। मार्तंड जे तापहीन।
ते सर्वांनी सदा सज्जना। सोयरे होतु ॥६॥

किंबहुना सर्वसुखीं। पूर्ण होऊनि तिहीं लोकीं।
भजिजो आदिपुरूखीं। अखंडीत ॥७॥

आणि ग्रंथोपजीविये। विशेषीं लोकीं इथे।
दृष्टादृष्ट विजये। होआवे जी ॥८॥

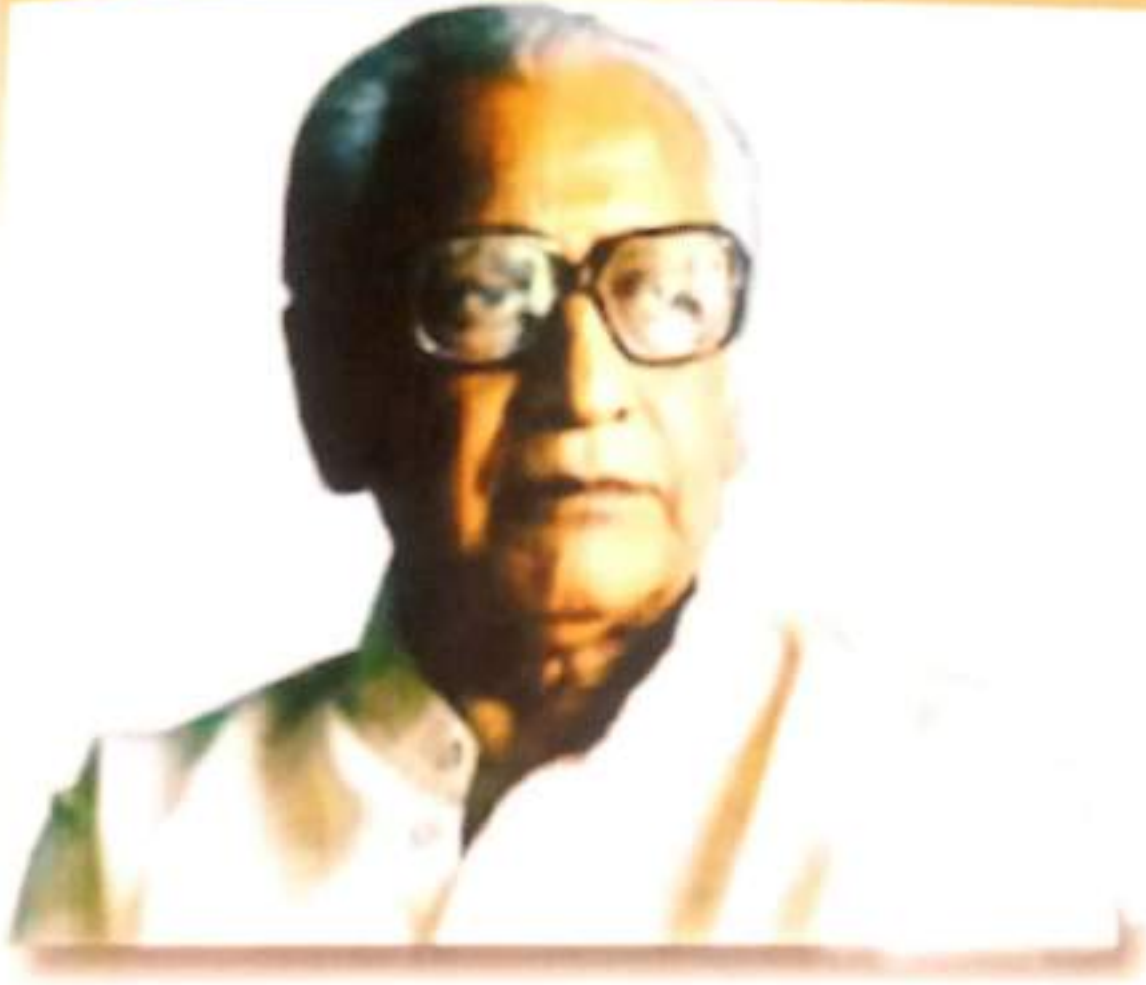
तेथ म्हणे श्रीविश्वेशरावो। हा होईल दानपसावो।
येणें वरें ज्ञानदेवो। सुखिया झाला ॥९॥

॥ श्री संत ज्ञानेश्वर ॥

ISBN : 978-81-935535-4-1



कुसुमाग्रज जन्मशताब्दी निमित्ताने...



कुसुमाग्रजांची कविता

हजार हृदये गहिवरती तर
मन माझेही गहिवरते
असे हजारसंगे आहे
जडलेले माझे माते...

-कवी कुसुमाग्रज

प्रा. प्रवीण घारपुरे

मराठी विभाग प्रमुख

वीरवार विकास महाविद्यालय धर्मावडे

अंतरंग

श्रेयनामावली

अ.क्र.	शिर्षक	पान क्र.
१)	कुसुमाग्रज जन्मशताब्दी निमित्ताने	१-३
२)	कुसुमाग्रजांची राष्ट्रीय जाणिवेची कविता	४-७
३)	कुसुमाग्रजांची काव्यातील प्रणय प्रधानता	८-१२
४)	कुसुमाग्रजांच्या काव्यातील सामाजिक जाणीवा	१३-१७
५)	कुसुमाग्रजांचे तत्वचिंतन	१८-२४
६)	कुसुमाग्रजांचा सामाजिक दृष्टिकोन	२५-३१
७)	कवी कुसुमाग्रजांची सामाजिक जाणिवेची कविता	३२-३५
८)	कवी कुसुमाग्रजांचे काव्य वैशिष्ट्ये	३६-४१
९)	कुसुमाग्रजांच्या काव्यातील पृथगात्मकता	४२-४५
१०)	कुसुमाग्रजांचे प्रेमविश्व	४६-५०
११)	ईश्वर विषयक जाणिवेची कविता	५१-५५
१२)	कुसुमाग्रजांच्या काव्यातील सामाजिकता	५६-५९
१३)	'नटसम्राट' या नाटकातील एका वृद्धाची शोकांतिका	६०-६४
१४)	कुसुमाग्रजांची कविता (कोलंबसाचे गर्वगीत)	६५-६६

कुसुमाग्रज जन्मशताब्दी निमित्ताने.....

—प्रा. प्रवीण धारपुरे
मराठी विभाग प्रमुख,
जीवन विकास महाविद्यालय, थुगावदेव

आधुनिक मराठी कवितेच्या परंपरेत रविकिरण मंडळानंतर काव्याचा प्रवाह सतत खळखळत ठेवणारे, 'महाराष्ट्र कविपरंपरा। खंड न पडला तिला जरा' ही काव्युक्ति आपल्या समर्थ कवित्वाने सार्थ करणारे श्रेष्ठ कवी कुसुमाग्रज उर्फ वि.वा. शिरवाडकर हे एक विलोभनीय व्यक्तिमत्व होते. कुसुमाग्रजांच्या कवितेची बाह्य सजावट स्थूल मानाने रविकिरण मंडळाच्या कवितेसारखी असली तरी तिचा गाभा मात्र केशवसुतांच्या काव्यांतील आशयाप्रमाणे तेजस्वी आणि दीप्तीसंपन्न आहे. १९३३ मध्ये प्रसिद्ध झालेला 'जीवनलहरी' हा त्यांचा पहिला कवितासंग्रह. यातील बहुतांश कवितांचे वातावरण स्वप्नाळूपणांचे आहे. परंतु १९४२ मध्ये जेव्हा 'विशाखा' हा दुसरा कवितासंग्रह प्रसिद्ध झाला, तेव्हा त्यांच्या कवित्वशक्तीचे परमोत्कर्षास पोहोचलेले लखलखणारे दिव्य वैभव मराठी रसिकांस पाहावयास मिळाले! विशाखातील कल्पनाशक्तीच्या भव्य आणि उत्तुंग दर्शनाने वाचकांचे मन भारावून जाते. कल्पकतेने उत्कृष्ट कवित्वाची पखरण करणारे आणि गोविंदाग्रजांच्या कवित्वाने भारावून जाणारे कुसुमाग्रजांचे व्यक्तिमत्व आगळेवेगळे असेच आहे. त्यांची कल्पकता जीवनसंपन्न आहे. त्यामुळेच जीवनानुभवातील सामान्य विषयाला आपल्या कविप्रतिभेने उजळून टाकण्याचे सामर्थ्य त्यांच्यात आहे.

कुसुमाग्रजांच्या काव्यातील डोलदारपणा, प्रसादपूर्ण व ललित्यव्युच्च

शैली, भव्योदात्त व रसरम्य कल्पना, जीवंत व जळजळीत भावना व मानवता ही वैशिष्ट्ये त्यांच्या कवितेतून प्रकर्षाने दिसून येते. कुसुमाग्रज हे मानवतेचे कवी आहेत हे वि.स. खांडेकरांचे म्हणणे अगदी यथार्थ ठरण्यासारखे आहे. ते मानवतावादी आहे म्हणूनच क्रांतिवादी आहेत. 'बळी', 'लिलाव', 'गुलाम', 'सहानुभूति', 'जालियनवाला बाग', 'बंदी' इत्यादी कवितांतून त्यांनी मानवी जीवनातील दुःखाला वाचा फोडली. त्यासाठी 'गर्जा जयजयकार', 'हा काठोकाठ कटाह भरा', 'आगगाडी आणि जमीन', 'बलिदान', 'आवाहन' इ. कवितांतून क्रांती मार्गाचा अत्यंत ओजस्वी पुरस्कार केलेला आहे. मानवतेच्या दुःखाचे अत्यंत हृदयविदारक चित्रण त्यांनी 'आगगाडी आणि जमीन', 'फेरीवाला', 'हिमलाट' यासारख्या काही कवितांतून अत्यंत परिणामकारकपणे केलेले आहे.

कुसुमाग्रजांच्या क्रांतीवादी विचारसरणीचा प्रभाव त्यांच्या काव्यातील प्रेमानुभूती, आदर्श प्रियकराविषयीच्या कल्पना, प्रेमविषयक विचारसरणी आणि निष्ठा यांच्यावर पडलेला दिसतो. कुसुमाग्रजांच्या कवितेचे मार्मिक समालोचन करतांना रमेश तेंडुलकर म्हणतात की, 'कुसुमाग्रजांची प्रतिभा आता पूर्वीप्रमाणे 'रगरागिणी राहिलेली नाही ती आता विरागिणी होऊ लागलेली आहे.' अर्थात कुसुमाग्रजांचे कवित्व आता नवे व्यापक वळण घेऊ पाहत आहे. वळण विकासाच्या योग्य दिशेचेच निदर्शक आहे. कुसुमाग्रजांची प्रेमविषयक प्रगल्भ जाणीव, निसर्गप्रेम, सामाजिक जाणिवा, ईश्वरविषयक दृष्टिकोन आणि राष्ट्रीय जाणिवेने भारावलेली भाषासरणीतील समर्पकता व समर्थता त्यांच्या काव्याच्या अभिजात श्रेष्ठतेला उपकार असलेल्या गुणांचे

सुंदर संमेलन आहे.

जीवनलहरी (१९३३), जाईचा कुंज (१९३७), विशाखा (१९४२), समिधा (१९४७), किनारा (१९५२), मेघदूत (अनुवाद १९५६), मराठी माती (१९६०), स्वगत (१९६२), हिमरेषा (१९६४), वादळवेल (१९६९), छंदोमयी (१९८२), मुक्तायन (१९८४), श्रावण (बालकाव्य १९८५), महाकाव्य (१९९३) हा कुसुमाग्रजांचा काव्यप्रवास मोठा विलक्षण आणि मराठी साहित्याचा मानदंड ठरणारा आहे. तसेच नाटक, कादंबरी या विविध वाङ्मय प्रकारात विपुल साहित्यनिर्मिती करणारे वि.स. खांडेकरानंतर ज्ञानपीठ पुरस्कारे सन्मानित होणारे कुसुमाग्रज हे मराठीतील दुसरे साहित्यिक आहेत.

अशा प्रतिभासंपन्न कवीच्या जन्मशताब्दी निमित्ताने महाविद्यालयीन स्तरावर आंतरमहाविद्यालयीन विद्यार्थी चर्चासत्राचे आयोजन करून आजच्या नवपिढीला कवी कुसुमाग्रजांच्या काव्यातील प्रगल्भ वैचारिकतेची, सुंदरतेची जाणीव व्हावी आणि त्यांच्या काव्यविषयीचा दृष्टीकोन जाणून घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांना एक स्वतंत्र व्यासपीठ प्राप्त करून दिले. त्यातून विद्यार्थ्यांनी आपल्या लेखणीतून कवी कुसुमाग्रजांचे विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. तो 'कुसुमाग्रजांची कविता' या पुस्तिकेतून मांडण्याचा हा एक छोटासा प्रयास आहे. या विद्यार्थ्यांच्या लेखात प्रगल्भ जाणिवेची झेप जरी नसली तरी विचार अभिव्यक्त करण्याची एक सशक्त स्फूर्ती आहे. अशा नवोदित लेखकांना वाचकवर्ग सांभाळून नेतील अशी अपेक्षा आहे.

धन्यवाद!



कुसुमाग्रजांची राष्ट्रीय जाणिवेची कविता

-प्रा.डॉ. गिरीश सापटे

मराठी विभाग प्रमुख,

विद्यासागर कला महाविद्यालय, रामटेक

कुसुमाग्रजांचा "विशाखा" हा कवितासंग्रह १९४२ साली प्रकाशित झाला. तो कालखंड स्वातंत्र्यचळवळीचा होता. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील एक महत्त्वपूर्ण व वैशिष्ट्यपूर्ण काव्यसंग्रह म्हणून "विशाखा" चा नामनिर्देश करावा लागतो. या कविता संग्रहातील सर्वच कवितांनी रसिकांची मने जिंकून घेतली. कवी ज्या कालखंडात आपले जीवन जगतो त्या जीवनाची व त्या कालखंडाची संवेदना त्याच्या कवितेतून आपोआप उमटत जाते. मग तो कवी कलावादी असो वा जीवनवादी असो. "विशाखा" या कवितासंग्रहातील कविता या गोष्टीची साक्ष पटवून देतात. या कवितांमधून कुसुमाग्रजांची स्वातंत्र्यपूर्व काळातील मानसिकता व्यक्त झालेली आहे हे स्पष्ट दिसून येते. 'क्रांतीचा जयजयकार', 'अहि-नकुल', 'कोलंबसचे गर्वगीत', 'पृथ्वीचे प्रेमगीत', 'जालियनवाला बाग', 'स्वप्नाची समाप्ती', 'जा जरा पूर्वेकडे', 'मातीची दपोंकती', 'टिळकांच्या पुतळबाजवळ', 'पावनखिंडीत', 'आगगाडी' व 'जमीन', 'सात' या सर्वच कविता तत्कालीन रसिकांच्याच नव्हे तर आजही तितक्याच प्रसिद्ध आहेत.

कविवर्य कुसुमाग्रजांची कविता ही समाजमनाला जागविणारी, चेतविणारी अशी क्रांतिप्रणव कविता आहे. पारतंत्र्याबद्दलच्या क्रोधाचा समाजमनातील अग्नी फुलविणारी ही 'विशाखा'तील कविता आहे. कुसुमाग्रजांनी मराठी कविता समाजाभिमुख करण्याची नवी पायवाट स्विकारली. समाजातील शोषक आणि शोषित यांच्या आर्थिक संघर्षांचे ज्वलंत असे वास्तवपूर्ण चित्रण त्यांनी आपल्या अनेक कवितांमधून केले. 'कर्जा जयजयकार' सारख्या कवितेतून जे पुढे क्रांतिसूक्तच ठरले त्यातून ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध लढणाऱ्या क्रांतिकारकांचे मनोगतही आवेशपूर्ण भाषेत मांडले. ब्रिटिशांच्या हिंसक व अमानवी वृत्तीचे, त्यांनी अत्यंत सूड भावनेने आणि क्रूर पद्धतीने भारतीयांवर

केलेल्या हिंसाचाराचे, अत्याचाराचे अत्यंत विदारक वास्तव आपल्या कवितेच्या माध्यमातून वाचकांपुढे ठेवले. म्हणूनच कुसुमाग्रजांना सर्वसामान्य माणसाबद्दल अपार प्रेम, जिवाळा व सहानुभूती वाळवणारे, तसेच अन्यायाची चीड आपल्या कवितेतून व्यक्त करणारे मानवतावादी कवी म्हणून काव्यविश्वात आदराचे स्थान प्राप्त झाले. "कुसुमाग्रजांच्या बहुतेक उत्तम कवितांचे अंगभूत वैशिष्ट्य हे आहे, की त्या वाचताना प्रत्येकदा पुनःप्रत्ययाचा आनंद होतो असे नाही, तर प्रत्येक पुनर्वाचन नवप्रत्ययाचा, अभूतपूर्व आनंद देते."

अक्षरगणवृत्तातील व मात्रावृत्तातील लयबंध तसेच नादमय पंक्ती व नादमय पुर शब्द योजना ह्यामुळे कुसुमाग्रजांची कविता ही स्मरणसुलभ व श्रवणीय झालेली आहे. नाट्यात्मकता हे कुसुमाग्रजांच्या प्रतिभेचे एक खास वैशिष्ट्य आहे. एखादी भटना, एखादा प्रसंग कुसुमाग्रज कवितेतून असा प्रकट करतात की ते दृष्य चित्रमयशैलीने वाचकांच्या डोळ्यांसमोर जसेच्या तसे तरंगते. 'जालियनवाला बाग' या कवितेत ही नाट्यात्मकता कुसुमाग्रजांनी साधलेली आहे. जालियनवाला बागेत झालेल्या अमानुष हत्याकांडाचे चित्र कुसुमाग्रजांनी इतक्या वेधकपणे व वेचकपणे रेखाटले आहे की, ही वाचतांना अंगावर काटा उभा राहतो. हजार ओळींमध्ये जो विषय मांडता येणार नाही तो अवघ्या १२ ओळींमध्ये कुसुमाग्रजांनी रेखांकित केलेला आहे.

पाचोळ्यापरि पडली पाहुन प्रेतांची रास
नयन झाकले असशिल देवा, तू आपले खास;
असेल ही वा सैतानाची प्रभूवरी मात
एक जखम अन् नवीन येशू, तुझ्या काळजात!

ब्रिटिशांच्या जुलमी, क्रूर वृत्तीचे वर्णन करणारी तसेच राष्ट्रीय जाणिवेने ओतप्रोत भरलेली ही कविता आहे. कुसुमाग्रजांच्या राष्ट्रीय कवितांवर स्वातंत्र्यवीर सावरकरांच्या कवितांचेही संस्कार झालेले दिसून येतात, परंतु सावरकरांच्या कवितेने स्वीकारलेल्या आशयाच्या मर्यादा कुसुमाग्रजांच्या कवितांनी स्वीकारल्या नाहीत. कुसुमाग्रजांनी मराठी कवितेत जो आशय पूर्वी प्रकटलेला नाही तो आशय आपल्या

अनेक राष्ट्रीय जाणिवांच्या कवितांमधून प्रकट केलेल्या आहे. क्रांतीमाठी आसुरलेल्या समूह वंदुकांनी सुराज्य अशा ब्रिटिश राजसत्तेला 'गर्जा जयजयकार क्रांतिचा' म्हणून विभेदणाने सामोरा जातो हे दृश्य मराठी कवितेत अनोखे असेच होते.

गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार
अन् चरतांचे छातीवरती हवा झेलून प्रहार!
खळखळू घा या अदृश्य शूखला हातापायांत
पोलासनी काय तमा मरणाच्या दारगत?
सर्पांनी उदाम, आवळ्या फगूनिया पाश
पिनेल मनगट परी उगतिले अभंग आवेश
तडितापाते फांसलेल का तारांच्या संभार
कधीही तारांच्या संभार

गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार!

अनत्याग करून मृत्यूच्या दारामध्ये पाऊल टाकणाऱ्या क्रांतिविगांच्या ओंटावर स्फुरलेले गाणे कुसुमाप्रजांनी अत्यंत ताकतीने अभिव्यक्त केलेले आहे. प्रत्येक माणसाच्या हृदयातील क्रांतिची ज्योत प्रज्वलीत करणारी ही कविता आहे.

कविवर्य कुसुमाप्रजांची 'सात' ही कविता सुद्धा अशीच राष्ट्रीयत्वाची भावना वृद्धीगत करणारी व मनमनात ती संवेदना चेतवणारी अत्यंत भावगर्भ कविता आहे. शिवाजी महाराजांच्या सेनापती प्रतापराव गुर्जर यांचा एके ठिकाणी पराभव होऊन ते पळाले. शिवाजीला ही वार्ता समजताच राणाच्या भरात त्यांनी गुर्जरांना एक निर्भर्त्सनात्मक पत्र लिहिले. ते पत्र वाचून आलेल्या उद्दगाच्या आवेशात प्रतापरावाने सात सरदारंसह शेट शत्रूच्या छावणीत प्रवेश केला. या वेळी प्रयत्नात ते सातही वीर प्राणस कसे मुकले पाच अत्यंत हृदयद्रावक चित्रण कुसुमाप्रजांनी चित्रमय शैलीने केलेले आहे.

'खालून आग, वर आग, आग वाजुंनी,
समशेर उसळली सहस्र क्रूर इमानी,
गर्दत लोपले सात जीव ते मानी

खग सात जळाले अभिमानी वगळ्यात

वेडान मराटे वीर शेंडले सात!

आपल्या प्राणाचे शिल्पदान देऊन प्रतापराव गुर्जरांनी आपल्या देशाचे, आपल्या राज्याचे शिर स्वाधीनाने कसे उंच केले याचे अत्यंत मार्मिक वर्णन कुसुमाप्रजांनी 'सात' या कवितेत केलेले आहे.

कविवर्य कुसुमाप्रजांची राष्ट्रीय कविता ही अत्यंत भावगर्भ स्वरूपाची आहे. ती प्रखर आहे, आशावादी आहे. जेव्हा जेव्हा वेळ पडेल तेव्हा ती क्रांतीकारी विवागांनी पेटलेलीही कविता आहे. प्रखर अशा राष्ट्रीय भावनेतून त्यांची कविता जन्माला आलेली आहे. देशावढलची तीव्र संवेदना अभिव्यक्त करणारी कुसुमाप्रजांची कविता खगखरच अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

कुसुमाग्रजांची काव्यातील प्रणय प्रधानता

कु. ज्ञानदेवी गाढवे
वी.ए.२, नविय महाविद्यालय,
काठोल

कवी कुसुमाग्रजांचे पूर्ण नाव विष्णू वामन शिरवाडकर आहे. त्यांनी सामाजिक कवितेवढेच प्रणय प्रधान कवितेचा सुडा आढावा घेतला आहे. त्यांनी आपल्या कवितेत निमग्नतेने नाते माणसाच्या प्रणय प्रवृत्तीशी जोडण्याचा प्रयत्न केला. कुसुमाग्रजांनी त्यांच्या काव्यलेखनास प्रारंभ केला. त्याला आजवर सुमारे चाळीस वर्षे होऊन गेलीत. १९३३ पासून आतापर्यंत त्यांचे जीवनलहरी, विशाखा, किनारा, मराठी माती, स्वगत, हिमरेण असे सहा काव्यसंग्रह व समिधा हा गद्यकाव्याचा संग्रह प्रसिद्ध आहेत. याशिवाय हिमरेणंतर म्हणजे १९६४ नंतरच्या काळातही त्यांनी लिहिलेल्या बऱ्याच कविता अनेक मासिकातून प्रसिद्ध होत होत्या. कुसुमाग्रजांनी काव्यलेखनाला प्रारंभ केला. त्यापूर्वीच आधुनिक मराठीतील केशवसुतानंतरची गोविंदाग्रज, बालकवी यांची पिढी दिवंगत झालेली होती. तरीपण ज्यांच्या काव्यलेखनाला त्या पिढीच्या काळात प्रारंभ झाला होता असे तांचे, या. सावरकर आदी कवी गोविंदाग्रज बालकवी यांच्या अस्तानंतरही काव्यलेखन करीत होतेच. पण मराठी कवितेत आशय दृष्ट्या पूर्वी न प्रकटलेला असा एक विशेषही कुसुमाग्रजांच्या राष्ट्रीय, राजकीय कवितेत आहे. क्रांतीला उद्वुक्त झालेले समूह संगीत तज्ज द्वितीय राजसत्तेला 'गर्जा जयजयकार क्रांतीचा गर्जा जयजयकार' असे म्हणत निघडेपणाने सामोरा जात आहे हे सामूहिक द्रव्य मराठी कवितेत अपूर्व असे आहे.

केशवसुत, सावरकर, कुसुमाग्रज यांच्या प्रतिभेच्या कवींच्या लेखनात कोणताही विषय येईल, तो विचागच्या दृष्टीने चमकदार, कणखर व अनुभवांच्या दृष्टीने समृद्ध व नवीन असायचाच. म्हणून त्यांच्या विशाखा या पहिल्याबघिल्या कवितासंग्रहाची भलाकण करवांना ते म्हणतात, 'अभिजात व अपटपलू कल्पकतेमुळेच कुसुमाग्रज सरस

प्रेमगीते लिहू शकले'

कुसुमाग्रजांच्या प्रेमकविता वाचताना एक जाणीव सतत मनाला सोबत करते ती ही की,

पाचोळ्यावर पडली पाहून प्रेतांची रास
नयन झाकले असशिल देवा, नू अपुले खास,
असे ही वा सैतानाची प्रभूवरी मात
एक जखम अन् नवीन येरू तुझ्या काळजात!

या काव्यातून प्रगट होणारे कवीचे व्यक्तिमत्व प्रामाणिक व भाव संपन्न, तितकेच अभिजात व संयमी आहे. म्हणूनच 'माझ्या जीवनाचा मोच शिलेंदार' म्हणत ईश्वराचे अस्तित्व नाकारणारी, 'जालीयनवाला वागे' चा तीव्र शोभ शब्दाशब्दातून अंगाराप्रमाणे उधळून देणारी फोलेबसाचे गर्वगीत गाताना समुद्राला 'किनारा तुला पामराला' म्हणून धिक्कारणारी या कवीची सतेज व समर्थवाणी आपला प्रेमानुभव मात्र तेवढ्याच समर्थपणे व्यक्त करू शकली नाही.

कुसुमाग्रजांची प्रेमकविता ही त्यांच्या ठिकाणी असलेल्या कल्पकतेमुळे नेत्रदीपक व वैचित्र्यपूर्ण ठरली तरी तिच्या गाभ्याचा शोध मात्र कवीच्या कल्पनाशक्तीमध्ये देता येत नाही. त्यांच्या कवितेमधून व्यक्त होणारा प्रेमाचा अनुभव व त्यांना प्रत्यक्षात आलेला प्रेमानुभव याची चुकामुक झाल्यासारखी त्यांच्या अनेक कवितांमधून जाणवते. त्यांची प्रेमकविता आस्वाद असताना असा प्रश्न पडतो की, ही प्रेमकविता काहीच हातचे न राखता एका अनावर ओढीने आमच्या सर्वांगाला भिडते का? कुसुमाग्रजांच्या कवितेत परखडपणे व्यक्त करणारी प्रतिभा प्रेमाच्या विपनात मात्र अचोळ राहते. 'पृथ्वीच्या प्रेमगीतांमध्ये' ते 'तुझ्या रुद्र रूपात मिळावे' असे म्हणतात. परंतु 'स्वप्नांची समाप्ती' मध्ये ते म्हणतात,

ध्येय, प्रेम, आशा यांची
होतसे का कधी पूर्त
वेड्यापरी पूजती या

यावरून स्त्री आणि पुरुष यांच्या प्रेमभावना व्यक्त करताना त्यांची कविता ही दोन भिन्न दिशांना जाताना दिसते. 'श्रित्तिजापलिकडे उभे दिवसाचे दूत' हे वास्तव खऱ्या प्रेमानुभवापर्यंत जाऊ देत नाही. त्यामुळेच प्रितीची संपूर्ण समरसता इथे होत नाही.

प्रेमाच्या उदात्ततेसाठी जे खरे समर्पण आवश्यक असते, ते कुसुमाग्रजांच्या निदान प्रेमविषयक प्रेमगोतात तरी दिसत नाही. बालकवी आपली नेहमीची तरलता सोडून 'प्रिती हवी तर तळहातावर घे कापून मान' असे म्हणतात. केशवसुत 'वृक्षावरी वीज जशी पडावी' अशा शब्दात प्रेमाच्या समर्पणाचा महिमा गातात, तर गोविंदाग्रज आपल्या 'प्रेम आणि मरण' या कवितेत प्रेमाचे दिव्य व भव्य असे तत्त्वज्ञान सांगतात. प्रेमाची समर्पणाची ही असीम धुंदी कुसुमाग्रजांच्या कवितेत मात्र दिसत नाही. उलट कवितांतोळ साम्य व वेगळेपण ध्यानात घेतल्यानंतर 'रविकिरणमंडळ' व कुसुमाग्रज यांच्या नात्याकडेही वळू पाहता, माधव जुलियनांच्या कवितेचे काही संस्कार कुसुमाग्रजांच्या कवितेवर झालेले दिसतात. माधव जुलियनांनी मराठीत आणलेल्या फारशी भाषेतील कवितेच्या ओघाचा कुसुमाग्रजांच्या कवितेवर अल्पसा संस्कार उमटलेला दिसतो.

घेत सुगंधाचा मागोसा

अलीपरी आलास विलासा

आणि फुलोरा लुटून जासी नव वेलीवरतून

प्रवासी, पहा जरा परतून

ही प्रियसी प्रियकराला म्हणते, तू मला भुलवलेस, माझे यौवन लुटलेस आणि त्याचे एवढे स्मरण न ठेवता तू मला टाळून चालायला लागलास, परंतु तिचा हा उगळी खराखुरा वाटत नाही. तर त्याला उडवून ठेवण्यासाठी मुद्दाम टाकलेला तो पंचव वाटतो. कारण तो येण्याअगोदर तिचे जीवन हे अमावस्येच्या काळबाकुट्ट रात्रीप्रमाणे होते.

कुसुमाग्रजांची प्रेमकविता ही हृदयाला स्पर्शून जाणारी आहे. प्रेमाची अनेक

बळणे त्यांची कविता होते. त्यांची प्रेमकविता ही रसिकांना नव्या अपूर्वाईची वाटावी अशीच आहे. परंतु पुष्कळवेळ कुसुमाग्रजांची प्रेमकविता वाचताना असे जाणवते की, खऱ्या प्रेमानुभवाची व कवीची सतत चुकामुकच होत राहिली.

कुसुमाग्रजांच्या प्रेमकवितांविषयी वि.स. खांडेकर म्हणतात की, 'कुसुमाग्रजासारख्या श्रीमंत प्रेमाचा अनुभव होत असतानाही त्यांना वास्तवाचे भान असते. वास्तवाची जाणीव सतत जागृत असल्यामुळे प्रितीची धुंदी ते पूर्णपणे अनुभवू शकत नाही. त्यामुळेच ते म्हणतात.

केशवसुतांची कविता समजावून घेतांना कविता या विषयाचे जे गांभीर्य प्रतीत होते, त्याची जी महानता जाणवते, ती नंतरच्या काव्यात अभावानेच आढळते. कविता हा अनन्यसाधारण व्यक्तित्व असलेल्या कलावंताच्या जीवनानुभवांच्या सौंदर्यात्मक आविष्कार असतो या जाणीवेपासून रविकिरणमंडळाची कविता निखळलेली वाटते. त्या कवींच्या काही चांगल्या रचनांचे स्मरण ठेवूनही असे म्हणावे लागते की, ही कविता अनभवाची कलात्मक जाण कमी असलेली, अनुभवापेक्षा विषयाच्या विविधतेच्या मागे गेलेली, विवेदनात्मक शैलीत व सांकेतिक अलंकरणत अडकलेली अनावश्यक तपशिलाने पसरट झालेली व वाचकांसाठी सोपी केलेली अशी होती. एखाद्या घटनेशी निबद्ध असलेला चन्चापैकी तपशील पदयात गुंफला की झाली कविता. या प्रकारची विपुल कविता या काळखंडात निर्माण झाली. तिच्या तुलनेने कुसुमाग्रजांची अनुवादाचा वेगळेपणा व कलादृष्टीची स्वतंत्रता असलेली कविता अधिकच प्रभावाने वाचकांच्या मनात ठसली.

जाणारच का सुखात जा तर

बाग मोहरी तव वाटेवर

माग होत तव चंद्र पुनेचा येवो गणनातून

तू जाणारच आहे तर सुखाने जा, तुझ्या वाटेवर आनंदाची बाग मोहरून येवो. पोर्णिमेचा चंद्र गणनातून तुझ्यासाठी येवो अशा शुभेच्या ती आपल्या प्रियकराला देते. एवढेच नव्हे तर त्याच्या पायात गुंतून बसलेले आपल्या हृदयाचे रेशमी घागे तुटले तर

खुशाल तुदू देत असे निवोणीचे उदगर काढण्यापर्यंत तिच्या समर्पणभावनेची मजल जाते. म्हणूनच ती म्हणते,

शेवटले जा पान मिदू दे
मुखेनेच यापुढे तुदू दे
हृदयाचे रेशीम पटी तव बसलेले गुतून
द्रवासी, पहा जरा परतून

आपल्या शिष्यकराच्या भ्रंश्याच्या आड ती येत नाही. उलट आपला स्वार्थ वाजुला सारून त्याच्या पायात गुतून बसलेले आपल्या हृदयाचे रेशमी धागे तोडायला ती तयार होते व त्याला आनंदाने निरोप देते.

पराक्रमी आणि भ्रंश्यावादी पुरुषावर जीव ओवाळून टाकणाऱ्या निष्ठावंत स्त्रीच्या भावाचे आणि स्वभावाचे मोठे विलोभनीय चित्र कुसुमाग्रजांनी या कवितेत रेखाटले आहे. ही त्यांची कविता खासकरून आत्मिक आनंद मिळवून देण्यास समर्प आहे.

कुसुमाग्रजांच्या काव्यातील सामाजिक जाणीवा

डु. भन्नी देविदास मुळे
बी.ए.२, मरिच महाविद्यालय,
मडोल

कुसुमाग्रजांनी मराठी काव्याच्या प्रांतात स्वतःच्या काव्यकल्पनेने आरंभ विरोध व अजोड असे स्थान निर्माण केले. कविवर्य कुसुमाग्रज हे केशवसुत यांच्या परंपरेतल वारसा जागवितारे एक सर्वश्रेष्ठ कवी मानले जातात. कुसुमाग्रजांनी कवी, नाटककार, श्रुत निबंधकार या नात्याने विपुल लेखन केलेले आहे. त्यांनी मराठी साहित्याला समृद्धता प्राप्त करून दिली. त्यांच्या कवितेचा उमा मराठी मनावर खरच खोलवर उमटलेला आहे. तसेच त्यांचे 'जीवनलहरी', 'विशाखा' हे काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहे. 'श्रावण' हा बालगीतांचा व 'समिधा' हा मदनगीतांचा संग्रह यानुसार त्यांच्या बहुतांश कविता संग्रहित झालेल्या आहेत. कालिदासांच्या 'मैघदुत' या त्यांनी केलेला मराठीत अनुवाद देखील वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

१९३३ साली कुसुमाग्रजांच्या 'जीवनलहरी' हा काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाला. कुसुमाग्रजांनी काव्यलेखनाला प्रारंभ केला त्यापूर्वीच आधुनिक मराठीतील केशवसुतानंतरची गोविंदाग्रज, बालकवी यांची पिढी दिवंगत झाली होती. केशवसुत ते एकिरिगण्डुळ या प्रदीर्घ काव्यातील काव्यलेखनातील काव्यानुभव, त्यातील वैचारिकता, सौंदर्यदृष्टी आणि जीवनविषयक कृती अशी काही वैशिष्ट्ये कुसुमाग्रजांच्या मनावर आपला संस्कार करून गेली. कुसुमाग्रजांनी परंपरेचा वारसा घेऊन काव्यप्रांतात आपले स्वातंत्र्य स्थान निर्माण केले. त्यांची कविता मराठी कवितेच्या अनेकभासी प्रवाहानुसार निर्माण झालेली एक वैशिष्ट्यपूर्ण भास आहे. आधुनिक काव्याचे जनक केशवसुत व कुसुमाग्रज यांच्यामधील सामाजिक कवितेचे नाते परस्परशी जुळणारे आहे. केशवसुतांच्या मनात सत्य, शिव, सौंदर्य यावर अभिहित असलेले एक नदनवन होते. त्यांच्या सर्वत्र विद्यमानातील कविता ह्या जीवनासक्तीचे सद्योत्तर करणाऱ्या आहेत.

कुसुमाग्रज व केशवसुत ह्यांच्या सामाजिक कविता जर तौलानिक रीतीने वधितल्या तर त्यांच्या मध्ये एक अतुट नाते असलेले दिसते. 'नवा शिपाई', 'मजुरांचे उपासमारीची शब्दी' अशा केशवसुतांच्या व 'कोलंबसाचे गर्वगीत', 'बळी' अशा काही कुसुमाग्रजांच्या कवितेने अवकाशाच्या पोकळीत अजून मुक्या राहिलेल्या त्या पडसादांना याच काळात वाचा फोडली. कुसुमाग्रजांची कविता आपले पूर्वीचे संस्कार ग्रहण करून पुढे निघाली म्हणूनच ती क्रांतीची गाणी गाणारी असली तसे काव्यविकासक्रमात ती क्रांतीकारक ठरली. गोविंदाग्रजांसारखी किंवा त्यांच्यापेक्षाही अधिक संयमशील अशी उत्तुंग कल्पनाशक्ती कुसुमाग्रजांना लाभलेली आहे. गोविंदाग्रजांचे ऋण त्यांनी स्वतःच मान्य केलेले आहे.

पहिला दिवा कुठल्यातरी मोठ्या दिव्यावर पेटवावा लागतो. हे कार्य माझ्या बाबतीत गडकऱ्यांच्या (गोविंदाग्रज) साहित्याने केले आहे असे कुसुमाग्रज म्हणतात.

कुसुमाग्रजांच्या कवितेतून उमटलेला क्रांतीचा हुंकार समाजमनाला आपला आवाज वाटला. त्यांचे समाजोन्मुख चेतनमन रवीकिरण आत्मकेंद्रीततेच्या पार्श्वभूमीवर विशेषत्वाने उद्भूत दिसले. त्यांच्या काव्यात व्यक्तीनिष्ठेपेक्षा वस्तुनिष्ठ समाजचित्रण आहे. आत्मनिष्ठा आहे. कुसुमाग्रज हे एक प्रवासी कवी आहे. प्रवासात असण्यातच प्रवासाची सांगता मांडणार गेल्या ४०-५० वर्षांपासून त्यांची ही काव्ययात्रा चालली आहे. त्यातून कवीव्यक्तित्वाचा एक शोध घेता येईल.

समाजातील गरीबांच्या वाट्याला आलेली विविध दुःखे पाहून कुसुमाग्रजांचे मन विपन्न होते. आमच्या देशात श्रीमंत हे अधिक श्रीमंत तर गरीब हे अधिकाधिक गरीब होत आहे. श्रीमंताचे महाल आकाशाशी गोष्टी सांगतात तर इकडे गरीबांच्या शोषका मात्र मातीत मिसळतात. आमच्या सभा, सम्मेलने, उच्च विचारांची पोकळ भाषणे, पांढरपेशी मुल्ये आणि त्या विरोधात उकिरडे चाळीत अन्न शोधणारी मुले यांच्यामधली तफावत कुसुमाग्रजांना अस्वस्थ करते.

त्याचप्रमाणे 'हिमलाट' या कवितेमध्ये कवीने समाजातील गरीबांच्या वाट्याला येणाऱ्या दुःखाचे वर्णन हिमलाट या कवितेद्वारे तेवढेच वास्तव व मनोवेधक केलेले

आहे.

हिमलाट पहाटे पहा जगावर आली!
श्रीमंत महाली तिथे हिला न धारा
मखमाली दुलया देतो मधुर उवाच
डोफावून पळते कापत हीच धारा.....

अशा गरीबांना एखाद्याची मदत मिळाली तरी जीवाच्या मोलाने त्याला ती चुकवावी लागते. समाजातील अनेक प्रकारची दुःखेदेखील गरीबांच्याच वाट्याला येतात. श्रीमंतांच्या जगात त्यांना काहीही धारा नसतो. श्रीमंतांना हे दुःख बचकूनच असते. त्यांच्या वाट्याला जाण्याचा धोरच हवा दुःखांना होत नाही. श्रीमंतांना सोडून इतर सर्वांवर बरवंटा फिरवायला निघालेली भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतून उद्भवलेली अंध व निर्धुण अशी शोषणव्यवस्था आहे. परंतु कवी निराश होत नाही. आरोग्याचा एक किरण त्यांच्या सर्वच कवितांमध्ये प्रकट होतांना दिसतो. सर्वांनी एकत्रित येवून जर या शोषणाचा प्रतिकार केला तर आपल्यावर होणारा अन्याय आपण दूर करू शकतो. असा दुर्दम्य विश्वास त्यांच्या ठिकाणी आहे. प्रतिकात्मकतेतून समाजातील भेदक व जीवघेण्या विषमतेचे दुःख प्रभावीपणे चित्रित करण्याचे कुसुमाग्रजांचे सामर्थ्य.

कुसुमाग्रजांचे एक अत्यंत प्रभावी वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांच्या कविता या वैशिष्ट्यपूर्ण प्रतिकात्मकतेतून समाजातील भेदक विषमतेचे दर्शन प्रभावीपणे घडवितांना दिसतात. त्यांची आगगाडी व जमीन ही अशीच एक कविता आहे. आगगाडी ही जुलुम करणाऱ्या शक्तीचे प्रतीक आहे व जमीन ही सहन करणाऱ्या शक्तीचे प्रतीक आहे. या कवितेची चालही आगगाडीच्याच तालात चालते. त्यामुळे रसिक वाचकही तिच्याशी तादात्म्य पावतो. आधी सोशिक जमिनीची दीन विनवणी त्यानंतर तिला आगगाडीकडून मिळालेले उदात्त उत्तर आणि निर्धुण वर्तणूक आणि शेवटी जमिनीच्या दुखावलेल्या स्वाभिमानाने प्राणपणाने उचल खात्यामुळे आगगाडीचा झालेला चककाचूर अशा तीन नाट्यचित्रातून ही कविता आपला परिणाम साधत परंतु कवितेच्या शेवटी मात्र गरीब व दुर्बलांच्या सुफ अफाट दडून असलेले अपार बळ यांची जाण उत्कटतेने

घडवण्याच्या कसबात या कवितेचे यश मुख्यतः समावलेले आहे.

ह्या कवितेची नाट्यमयता मनाला स्पर्शून जाणारी आहे.

उदात्त गाडीचे

ऐकून बचन

क्रोधात इकडे

तरारे जमोन

दुर्बलांच्या शक्तीत असलेले सामर्थ्य कुसुमाग्रजांनी इथे अतिशय प्रखरतेने स्पष्ट केले आहे.

कुसुमाग्रज इथे मागसाला जुनाट बुरसटलेले विचार टाकून देवून नवीन विचार स्फोकारण्याचाच जगू संदेश देतात. यासाठी वड हे झाडाचे प्रतीक त्यांनी वापरले आहे. 'विराट वड' या कवितेत त्यांनी ज्या जुनाटपणाचा आपण 'संस्कृती संस्कृती' म्हणून उदो-उदो करतो. त्याचा भयाणपणा समर्पकपणे चित्रित केला आहे. एककाळी अत्यंत कर्तृत्वाने असलेला माणूस किंवा समाज जेव्हा जुनाटपणाच्या आहारी जातो आणि जीवनशक्तीच गमावून बसतो. तेव्हा अशी मरणाची वाट पाहत दसण्याशिवाय त्याला अन्य गतीच उरत नाही. हे विदारक सत्य कवी प्रतिकात्मक पद्धतीने मांडतात.

एक कलावंत म्हणून कुसुमाग्रजांच्या दृष्टीने विचार केला तर असे लक्षात येते की, 'विशाखेतील' सामाजिक व राजकीय कविता लिहितांना एका कलात्मक समस्येला त्यांना तोंड द्यावे लागले असले पाहिजे. आपल्या कालखंडातील जाणिवेला व्यक्त करायच्या आणि कालखंडाची चौकट भेटून तोच आशय सार्वकालिकही करायच्या. हे घडवून आणणे अवघड होते. नाहंतर कित्येक वेळा सामाजिक व राजकीय जीवनातील कवितांचा आस्वाद घेताना त्यावेळची विशिष्ट पार्श्वभूमी समजून घ्यावी लागते. कुसुमाग्रजांनी विशिष्ट समस्येच्या तळशी असलेल्या शाश्वत भावनेचा व्यापक जीवनाशी असलेल्या तिच्या नात्याचा शोभ घेऊन प्रतिकात्मक पातळीवर अनेक कवितांची उभारणी केल्यामुळे काळाशी जखडून टेवणाऱ्या पंचानून त्यांची

कविता सुटलेली आहे.

कुसुमाग्रजांना समुहाची सुखे दुःखे जाणवली त्यांचा विचार करता करता विशाल मानवतेचा विचार त्यात आला. भव्यतेचे वेड त्यांना सुरुवातीपासूनच होते. अनुभव भव्य स्वरूपात पाहणे, जाणवणे या तो भव्य रंगमंचावर उभा करणे हा त्यांचा मनोधर्मच आहे. या भव्यतेमुळेच त्यांच्या कोळंबसाला 'दिशाचे धाम' दिसते. कुसुमाग्रजांच्या संपूर्ण सामाजिक कवितांचा आढावा घेतल्यानंतर त्यांचा सामाजिक दृष्टीकोन अतिशय चांगल्या तऱ्हेने प्रकट होताना दिसते. श्रीमंत व गरीब जनतेला न्याय देण्याचे कार्य त्यांनी केले. हुकूमशाहांची हुकूमशाही तोपर्यंतच चालते जोपर्यंत सामान्य माणूस चालू देतो. परंतु जेव्हा सामान्य माणूस जागृत होतो पेटून उठतो तेव्हा सत्तेचा आणि संपत्तीच्या उन्मादाने ओढवलेले हुकूमशाहांच्या काचमहालांचा क्षणामध्ये चुराडा होतो. समाजतील जुलमी, अन्यायी शक्तीचा निःपात करण्याचे सामर्थ्य सामान्य माणसाजवळच आहे. याची कुसुमाग्रजांना पूर्ण खात्री आहे. म्हणूनच ते म्हणतात,

संस्कृतीच्या व्यवहारात

हा एक दिलासा आहे

की सामान्य माणूस

कधीही मरत नाही

कितीही मारला तरी.....

कुसुमाग्रजांच्या या उदात्त विचारांमुळेच त्यांची सामाजिक कविता ही व्यापक व भव्य बनलेली दिसते आणि समाजामध्ये प्रकटमान जनजागृतीचे कार्य कुसुमाग्रजांच्या सामाजिक कवितांनी केलेले दिसते.

कुसुमाग्रजाचे तत्वचिंतन

—उमेश रेवतकर
जीवन विकास महाविद्यालय
धुगावदेव

प्रस्तावना:-

कविवर्य कुसुमाग्रजांनी मराठी सारस्वतामध्ये महत्वपूर्ण आणि उल्लेखनीय योगदान दिलेले आहे. त्यांनी कविता, नाटक, कादंबरी, कथा, ललित निबंध अशा साहित्याच्या विविध प्रकाराला स्पर्श करून मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली आहे. विशेषतः काव्य व नाटक हे वाङ्मय प्रकार त्यांचे विशेष गाजले असून त्यांचा टसा मराठी मनावर उमटलेला आहे. जणुकाही नाटक आणि काव्य या दोन्ही कला प्रकारांनी मराठी रसिक न्हावूनच निघालेला आहे. कुसुमाग्रजांच्या सौंदर्यदृष्टिचा आणि आविष्कार शैलीचा संस्कार मराठी कवितेवर ठसठशीतपणे झालेला दिसून येते. केशवसुतापासून निर्माण झालेली कुसुमाग्रजांची कविता एका वैभवशाली खंडातील महत्वाचा भाग असून ती आजही तेवढ्या जोमाने नवनवीन उन्मेषाने बहरतांना दिसते.

कुसुमाग्रजांनी त्यांच्या काव्यात प्रारंभ केला. त्याला सुमारे ७५-८० वर्ष होऊन गेली आहे. जवळपास १९३० पासून कवी कुसुमाग्रजांनी काव्य लेखनाला सुरुवात केली. त्यांचे 'जीवनलहरी', 'विशाखा', 'किनारा', 'पाथेय', 'मराठी माती', 'स्वगत', 'हिमरेषा' असे काव्यसंग्रह व समीधा हा गद्य काव्याचा संग्रह प्रसिद्ध झाला आहे. याशिवाय त्यांनी लिहिलेल्या बऱ्याच कविता अनेक मासिकांतून प्रसिद्ध झाल्या आहेत. 'रसयात्रा' हा काव्यसंग्रह कुसुमाग्रजांच्या निवडक कवितासंग्रह होय.

कवी कुसुमाग्रजांचा काव्यनिर्मिती सत्य, शिवम, सौंदर्य यांची अधिष्ठान असणाऱ्या नपनक्नाची उपासना करणाऱ्या मराठी रोमंटिक संप्रदायाची सर्वश्रेष्ठ प्रतिनिधी आहे. केशवसुताचा क्रांतीकारी आवेश. गोविंदप्रजांची उत्कटशा चालकवीचे निसर्गप्रिय आणि माधव ज्युलियनचा स्वप्नाळूपणा त्यांच्या कवितेत नव्या जोमाने

बहरला आहे. सर्वांगीण (सामाजिक) क्रांती आणि सांस्कृतिक घडामोडी आणि विस्तृत पाठ न फिरवता वैयक्तिक सुख दुःखाची जोपासना करून पाहणाऱ्या तरुणमनाची कविता, जणू स्वतंत्र भारताची प्रतिनिधीक कविता आहे. तिची स्वायत्ता आणि भव्यता कायमची टवटवीत व ठसठशीत आहे. ही सर्व वैशिष्ट्ये एकवटणारा रसयात्रा हा कुसुमाग्रजांचा निवडक संग्रहाचा एकमेव काव्यसंग्रह आहे.

कुसुमाग्रजांचा ईश्वरकविता—

कुसुमाग्रजांच्या तात्विक कवितामधून त्यांचा ईश्वरविषयक विशिष्ट दृष्टिकोन प्रतीत होतो. मुर्तिभंजक या कवितेतून ईश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल त्यांच्या मनात सुरुवातीला संभ्रम निर्माण होतो. पण नंतर लगेच त्यांना आपली चूक लक्षात येते, परंतु ईश्वराच्या नावाखाली चालवणारी दांभिकता मात्र त्यांना नको आहे. त्यामुळेच ईश्वराचे नवे रूप ते वाचकांच्या नजरेस आणून देतात. त्यांना निसर्गामध्येच ईश्वराचे खरे स्वरूप दिसते. एवढेच नव्हे, ईश्वराचेच पर्यायी नाव नासतिकता आहे असेही ते म्हणतात.

कुसुमाग्रजांची तात्विक कविता जेव्हा ईश्वरविषयक विचार करू लागते, तेव्हा ती विशिष्ट एकच एक अवस्था दाखवित नाही. ईश्वरविषयक चिंतनाचे विविध भावात्मक सुर त्यांच्या कवितेत दिसतात. त्यामुळे पुष्कळशा टिकाकारांना कुसुमाग्रजांचे मन हे ईश्वरविषयक संभ्रमात आहे असे वाटते. काहींना ते अस्तित्वाचा वाटात तर कित्येकांच्या मते कुसुमाग्रजांच्या ईश्वरविषयक कविता म्हणजे त्यांच्या मानसिक अवस्थांना एक विकासशील आलेख वाटतो.

ह्या भिन्नमतांचा आढावा घेतल्यानंतर कुसुमाग्रजांची तात्विक कविता एक कोडेच वाटते. कदाचित या कवितांमधूनच कुसुमाग्रजांच्या मनाचा शोध घेणे शक्य होईल.

कुसुमाग्रजांचे मन मूर्तीपूजा मानायला तयार नाही. धर्माच्या नावाखाली वाढलेली दांभिकता त्यांना नको आहे. साधनेच्या प्रवासात माणूस एकेक मूल्य तपासत जातो. आणि त्याचे वैफल्य उमगल्यावर त्यांच्याही पुढच्या मूल्याचा शोध

घेतो. परंतु असे करता जेव्हा तो सत्याच्या अधिक जवळ पोहचतो तेव्हा लोक त्याला वेड्यात काढतात. आणि त्याच्या वर्तनातून काही शिकण्याऐवजी ते आपल्या मूल्यांचा विध्वंस करणारे आहे. असे समजून त्या साधकांचा अधिक्षेप करतात. मूर्तीसाठी जीवापाड परिश्रम करून तिच्यावर भव्य शिल्प उभे करणारा आणि तिच्या भजन-पूजनात अष्टोप्रहर व्यतीत करणारा कलाप्रकारच पुढे तिचा विध्वंस करतो.

“खुळाच! कळे न
पाषाणापासून
अपेक्षा कशाची
उपेक्षेवाचून!
वैतागे, संतापे
अखेरी क्रोधाने
मूर्तीच्या ठिकऱ्या

केल्या त्या भक्ताने!” (मूर्तिभंजक)

जिथे कुसुमाग्रजांचे मन ईश्वराचे अस्तित्व नाकारते, तिथे लगेच त्यांचे मन कौणत्याही रूपे का होईना, ईश्वरावर विश्वासही ठेवते. म्हणूनच त्यांच्या मनात ईश्वराविषयी संभ्रम आहे असे आपण म्हणतो. रोज होणारा सूर्योदय म्हणजे जणू चराचर अखंड जीवनाची अजली शिंपडित येणारी आपल्या दिव्य अशी मूर्तीच आहे. म्हणूनच कुसुमाग्रजांच्या तोंडून सहजच पुढील ओळी बाहेर पडतात.

“या माझ्या हृदयावर देवा,
पवित्र अपूले पाऊल ठेवा
अद्यापी अंधार रात्रीचा रेंगाळला अंती,
राहील चरणाची हृदयी खुण
उपतील अंतरी तेजाचे कण
रात्रीमगून रात्र येऊ द्या कसली मग खंती!” (प्रकाशप्रभू)
कुसुमाग्रज ईश्वराचे अस्तित्व जणू इथे मान्य

कुसुमाग्रजांच्या ईश्वरविषयक कल्पनांचा विकास त्यांच्या कवितांमधून जाणवतो. ‘देवाच्या दारी’ या एकच शिर्षकाखाली तीनदा लिहीलेल्या तिन्ही कवितांमधून त्यांच्या भक्तिशील कविमनाचा आणि त्यांच्या ईश्वरविषयक कल्पनांचा व प्रतीतीचा विकास आपल्याला दिसतो. त्यामुळेच त्यांच्यात एक प्राणभूत संगती असलेली दिसते. यांमधील पहिल्या सूर आपल्याला परिचयाचा आहे.

“चिखलात येता मुल माखेनिया
प्रेमे न्हाऊ तथा घालतोसी
किंवा ज्याचा प्रण भुके कासाविस
त्याला दोन घास भरविसी”

या उद्गारावरून ईश्वर हा कनवाळू आहे. सर्वांचे चांगले करणारा आहे. अशी कवीची श्रद्धाच व्यक्त होते.

परंतु कवितेच्या दुसऱ्या खंडात मात्र हा सूर पूर्णपणे बदलतो. एके काळी त्यांच्या कनवाळूपणावर विश्वास ठेवणारे हे मन वास्तव जीवनातील अन्याय व निर्दयता पाहून त्यांच्या चांगूलपणावरील मुळचा विश्वासच गमावून बसते.

“चिमण्यांच्या परा लावती मशाल
केवढी विशाल दया तुझी!
जळातले जीव तपालया दुपारी
चाळवंटावरी ओढतो तू”

असे उपहासगर्भ सूर त्यांच्या वाणीतून बाहेर पडतात व त्यांचे मन आक्रोशून म्हणते,

“तुझ्या महिम्याची प्रचंड पुराने
गमती तराने अर्धहीन!”
“असो, भलेयुरे वदलीसे वाचा
काय मानायचा त्याचा राग”

अशी तडजोडीची व जवळकतेची भाषा ते वापरतात. परंतु तिसऱ्या खंडात

मात्र मुळातच ईश्वर आहे की नाही, अशी शंका त्यांच्या मनात येते. आपल्या दुर्बलतेमुळे आपण ईश्वराची निर्मिती केली याची खात्री त्यांना पटते.

“भीरूतेत माझ्या तुझे संग्राम
मोच केले मन रंगवाया”

ही खात्री पटल्यानंतर मात्र ते आत्मनिर्भर होतात. त्यामुळेच ते म्हणतात,
“आहेस का नाही आज नसे चिंता
टोहींमध्ये आता भेद नुरे” (देवाच्या दारी)

असे उद्गार सहजच त्यांच्या तोंडून बाहेर पडतात.

शहसात्कारी दिसायला हा भक्त नास्तिक वाढला तरी जीवनश्रद्धेत मात्र तो आस्तिकालाही मागे टाकतो.

ईश्वराविषयी कुसुमाग्रजांचे मन नेहमीच सांशक आहे. त्यांचे एक मन एकूकडे ईश्वराचे अस्तित्व नाकारते तर दुसरीकडे लगेच दुसरे मन ईश्वरावर श्रद्धा ठेवते. कुसुमाग्रजांच्या दोन मनांचा हा झगडा मोठा विलक्षण आहे. ‘पाऊलचिन्हे’ ही त्यांची छोटीशी कविता अवघ्या चार शब्दात फार मोठा आशय सांगून जाते.

ईश्वरी अस्तित्वाबद्दल सांशक असलेले कुसुमाग्रजांचे मन नक्षत्रांना विचारते. ‘तुम्ही तरी त्याला पाहिले आहे का?’ लगेच त्यांचे दुसरे मनच जणु त्यांना उत्तर देते,

“स्मित करून म्हणाल्या मला चांदण्या काही,
तो मुक्त प्रवासी फिरत सदोदित राहो
उठतात तमावर त्याची पाऊल—चिन्हे
त्यांनाच पुससि तू, आहे की तो नाही!”

खचलेल्या अवस्थेत नक्षत्रखचित आकाश पाहून त्यांची श्रद्धा सावरल्या जाते.

कुसुमाग्रज आता जणु परमेश्वराचा शोध घेत आहे असे वाटते. परंतु इथेही युद्धी आणि भावना यांचे बद्दल त्यांच्या मनात सुरू असलेले दिसते. ते म्हणतात,

“मला हवी आहे नास्तिकता

पण सहस्र वर्षे

मनाला मिठी घालून बसलेली
ही आस्तिकता होत नाही दूर
माझ्यापासून”

हेच द्वंद ‘मार्जिन’ या कवितेतही उमटून आले आहे. ते असे म्हणतात की,
“ईश्वर नाही म्हणता? माझे मनही अगदी तसेच आहे
या मुद्यावर तुमचे—आमचे
जमते सारे”

परंतु याचबरोबर पुढील विचारही त्यांच्या मनात येतो.

“देव नसे पण शक्ति असे ती
जिचे नियंत्रण जगतावरी
तिचे कराया स्तवन जरासे
अडचण कोटे?”

अशी कबुलीही त्यांचे मन देते.

माणूस म्हणजे जीवां—शिवाची जोडी. जीव लौकिकाला चढावलेला तर शिव आलौकिकात निमग्न असलेला एक भोगी दुःखी—कधी तर दुसरा त्यागी आणि सदासुखी पिडीत त्यांच्यात सख्य आहे व प्रत्यक्षात विग्रह ही भारतीय तत्वज्ञानातील फार जुनी कल्पना आहे. याच कल्पनेला कुसुमाग्रजांनी सुंदर काव्यरूप दिले आहे. जीवा—शिवाचा मिटणे हीच मुक्ती. हा वेदान्ताचा विचार

“मी आणि मी आम्ही दोघे
वस्तीसाठी एक परी घर
दोन धुवांचे मीलन येथे

दोन धुवांतील राखूनि अंतर!” (आम्ही दोघे)

ही वस्तुस्थितीदेखील कवीला पुरेशी वाटते.

मराठीत जीवा—शिवाच्या कवितांची एक संकेंतबद्ध चाकोरिच निर्माण झालेली

दिसले. परंतु रूपाचे मुख भोवते तरी। उतरांनी करी खावे सोम हे ध्यानात धरून जगतो
 रवे जीवन अनुभवून व्यक्तविले गेले तरच अशा प्रकारच्या कवितांना वेगळे सामर्थ्य
 प्राप्त होईल जिवा-शिकाचे प्रेम वितारणाऱ्या कवितांनी मराठी वाचकांच्या मनावर जे
 सकार करून देवले आहेत. त्यामुळे या कविता वाचकांना मन आध्यात्मिक काठपाने
 काट्याल करून देते यात शंका नाही. परंतु या कवितांमधील अर्थांची सादृश्यात
 अनुभवाचे रूप हे गुढ वा गुतागुतीचे असल्यामुळे झालेली आहे. असा प्रकार येथे
 नाही. यामधील 'धोर', 'बदिधान', 'अभिसारिका' या कविता अर्थांच्या दृष्टिने काहीशा
 मोरमय ठेवल्यासारख्या वाटतात.

परमेश्वर हा या ना त्या रूपाने मानवी जीवनातच संचार करीत असतो. तो
 मानवी जीवनापासून दूर नसतोच, फक्त मानवप्राणी मात्र स्वतःच्या हट्टामुळे त्याच्यापासून
 शेकडो दूर राहतो. परमेश्वराचे अस्तित्व नाकारायला तयार होतो. त्याच्या अस्तित्वाबद्दल
 नाना शंका येतो. परमेश्वर आहे की नाही याविषयी तामनुतास वाद घालत बसतो.

अशावेळी परमेश्वर मानवाच्या जवळच बसून सर्व पाहतो व हसत असतो.
 ईश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल चाललेला वादविवाद तो कांतुकाने ऐकत असतो व त्याचेवेळी
 तो स्वतःच्या अस्तित्वाची दाद देतो. कारण ईश्वराच्या दृष्टिने मानवी जीवनाच्या या
 वादविवादाला काहीच अर्थ नसतो. परमेश्वर हा निर्बलांच्या, दुर्लक्षितांचा आधार
 असतो. त्याची मुलाखावेगळी क्रिडा मानवाला समजत नसली तरी चालूच असते.
निष्कर्ष—

अशाप्रकारे अनेक कवितांमधून कुसुमाग्रजाचे ईश्वरविषयीचे विचार स्पष्ट
 होतात. परमेश्वर मुळात नाहीच ही कल्पना कधी कधी बदलवतच होऊन कवीच्या
 मनाला भेदून जाते तर कधी कधी त्यांना ईश्वराचे अस्तित्व विविध रूपात जाणवते.
 सर्व माणसांच्या मुखाच्या कल्पनांचा जो उदय होत आहे, त्यातच खरी ईश्वरता आहे
 असे ते म्हणतात. ईश्वर आहे की नाही, याविषयी मत देताना दोन्ही डगरीवर पाय
 ठेवणाऱ्या माणसांपेक्षा 'निमग्नपुराणे का होईना, ईश्वराचे अस्तित्व मान्य करणारा'
 किंवा 'नामिकनेतही ईश्वर आहे' असे सांगणारा हा कवी जास्त प्रामाणिक वाटतो.

कुसुमाग्रजांचा सामाजिक दृष्टिकोन

—द. पुनम नामेटकर

वी.ए.३

जीवन विकास महाविद्यालय, बुधवारपेठ

कविवर्य कुसुमाग्रजांनी मराठी साहित्यामध्ये महत्त्वपूर्ण आणि उल्लेखनीय
 योगदान दिलेले आहे. त्यांचा जन्म २७ फेब्रुवारी १९१२ रोजी पुणे येथे निवाळकर
 तालमीजवळच्या लिमये वाड्यात झाला. त्यांनी कविता, नाटक, काथा, कादंबरी,
 ललित निबंध अशा साहित्याचा विविध प्रकारला स्पर्श करून त्यांनी मराठी साहित्यात
 मोलाची भर घातली आहे. १९८८ साली वि.ज. शिवाडकर कुसुमाग्रजांना शान्ति
 पारितोषिक मिळाले. त्यांनी १९३३ मध्ये 'जीवनलहरी' हा कवितासंग्रह लिहून काढला.
 तसेच 'विशाखा', 'मराठी माती', 'स्वगत', 'हिमरेषा' इत्यादी प्रकारचे कवितासंग्रह
 प्रसिद्ध आहेत. त्या काव्यसंग्रहांपैकी १९६९ पर्यंतचा कवितांचा आलेख श्री ज.प.
 बोरकर व प्रा. शंकर वेद्य यांनी संपादन केलेल्या 'रमयात्रा' या निबन्ध कवितांचा
 संग्रह संकलनातून आपणास बघावयास मिळतो. कुसुमाग्रजांचा सौंदर्यदृष्टीचा अतिक्रम
 शैलीचा संस्कार मराठी कवितीवर ठसठसोतरी झालेला दिसून येतो. केशवमुतापासून
 निर्माण झालेली कुसुमाग्रजांची कविता एका वैभवशाली कालखंडातील महत्त्वाचा धारा
 असून आजही तेवढाच जोमाने नवनवीन उन्मेषाने बहरताना दिसते.

कुसुमाग्रजांनी त्यांच्या काव्यलेखनात शरभ केला. त्याला मुमारे साठ-सहा
 वर्षे होऊन गेली. जवळपास १९३० पासून कवी कुसुमाग्रजांनी काव्यलेखन केले.
 त्यांचा समिधा या गद्य काव्याचा संग्रह प्रसिद्ध झाला आहे. याशिवाय त्यांनी
 लिहिलेल्या बऱ्याच कविता अनेक मासिकातून प्रसिद्ध झाल्या आहे.

कविवर्य कुसुमाग्रजांनी आपला जो काव्य प्रवास केला त्या प्रवासामध्ये
 त्यांना अनेक प्रकारचे जीवनानुभव प्राप्त झाले. त्या जीवनानुभव विविध जीवनाविषयीचे
 दृष्टीकोन त्यांच्यासमोर उभे राहिले. जगचे अवलोकन करताना यावर कुसुमाग्रजांनी

प्रकाशशोत टाकतांना त्यांना विशेष अनुभव आले. ज्याप्रमाणे प्रेमानुभव, निसर्गप्रीती, राष्ट्राविषयी जसा अनुभव जागृत झाला त्यानुसार समाज जीवनाची प्रखरता त्यांच्या कवितेतून पाहायला मिळतात.

कुसुमाग्रजांच्या सामाजिक कविता वाचकांच्या मनाला उलथापालथ निर्माण करणाऱ्या आहेत. कुसुमाग्रजांनी आपल्या कवितांमधून रूढीग्रस्त व समाजरचनेतील दोषांवर नेमके थोट ठेवले आहेत. त्यांच्या बळी, लिलाव, गुलाम, सहानुभूती या कवितांमध्ये दलिततांच्या विदारक दुःखाचे आविष्कारण झालेले दिसते. 'देवाच्या दारी' या कवितेत मी माझ्या मयातून देवाची निर्मिती केली. 'मीच माझ्या जीवनाचा शिलेदार आहे' अशी सामर्थ्याची घोषणा 'यज्ञान शुद्ध बन करा, असे हा काणेकाठ कहाट भरा' या कवितेत आर्जवी आव्हान होते आणि 'कोलंबसाच्या गर्वगीतात' मानवतेचे निशान मिरवून महासागर जिंकून खंड झाला अशा उफाळून आलेला मानवाचा विश्वास होता. अशारितीने सामाजिक दृष्टीने लोकमानस व कुसुमाग्रजांची कविता त्यांच्यामध्ये एक तानता जोडून आलेली आहे.

कुसुमाग्रजांच्या कवितेत मानवी समानतेचा विचार मनात बाळगून मनुष्यावर लादल्या जाणाऱ्या पारतंत्र्याविषयी आणि दारिद्र्याविषयी चीड तीव्रपणे व्यक्त केली आहे. यासाठी दुसऱ्यांना नाडणाऱ्या समुहाचा विचार रससरणीचा उपाहस त्यांनी केला. 'हिमलाट', 'आगणाडी व जमीन' या कवितांमधून त्यांना गरीबांचे सामर्थ्य देखील किती अफाट असणे हे प्रखरपणे दाखवून दिले. हिमलाट या कवितेत ते म्हणतात.....

"ज्योतीतुनि भावत या तेजःकण सारे
या यज्ञातील अन् सरणातील निखारे
रे डाळ नभा, तव ते ज्वालामय तारे
पेटवू द्या वणवा कणकगात मशाली
हिमलाट पहाटे पहा जगावर आली!"

हे सर्व तेजकण एकत्र जर आले तर, हिमलाट प्रतिबंध सहजशक्य आहे. ही

प्रतिक्रमक कविता गरीब-श्रीमंत भेदाचे अतिशय चांगल्या तऱ्हेने चित्रण करते. श्रीमंताची हुकूमशाहीला मोडून काढायचे असेल तर सर्व गरीबांनी एकत्र येवून प्रतिकार करणे आवश्यक आहे. हेच कुसुमाग्रजांना सांगायचे आहे. सामाजिक जीवनाचा सुख-दुःखाचा विचार करतांना कविच्या अभिव्यक्तीचे स्वरूप देगळे पण धारण करतो. स्वातंत्र्यानंतर समाजाची दुःखद परिस्थिती बदलेल असे स्वातंत्र्यपूर्व काळात वाटत होते पण असे झाले नाही. ही दुःखाची याव आहे.

कुसुमाग्रजांनी सामाजिक विषमतेचे चित्रण आपल्या कवितांमध्ये केलेले दिसते. समाजातील दुःखाची गरीबांना छळणारी विविध रूपे पाहून कुसुमाग्रजांचे मन दुःखी होते. तेथे दुःख कवितेचे रूप घेऊन आपल्यासमोर अवतरले. समाजातील प्रतिष्ठित व वरपट लोक गरीबांवर अन्याय करतात व स्वतःच्या पायाखाली त्यांना विरडण्याचा प्रयत्न करतात. परंतु संघर्षात शेवटी विजय मात्र कुसुमाग्रजांनी गरीबांचाच दाखविला आहे. 'अहि-नकुल' या प्रतिक्रमक कवितेतून पाहायला मिळते.

"संग्राम सरे, रक्तांचे ओघाळ जातो
आनंद न्हाती त्यात तृणाची पानी
पिंजून कापसापरी पडे तो नाग
जे खंड मिळ्याया जमले कौटक भोतो"

कुसुमाग्रजांनी हे एकप्रकारे केलेले सामाजिक विषम असे चित्र आहे. परंतु एक आनंदी आशावाद त्यामुळे त्यामध्ये प्रतिबिंबित आहे. यामधील सापाचा व मुंगुसाचा संघर्ष म्हणजे दोन सनातन विरोध प्रवृत्तींचा त्याच्या ठायी असलेला शक्तीचा हा संघर्ष आहे. मुंगुस व सापाचा चर्दांत अनेक परिस्थितीसापेक्ष बर्दे वाचकाल आसामान होत राहतात. पण मुळ संघर्षाचे अस्तित्व मात्र अबाधित राहिलेले असते.

समाजातील गरीबांच्या वाटचाल आलेली विविध दुःखे पाहून कुसुमाग्रजांचे मन विषम होते. आमच्या देशात श्रीमंत हे अधिक श्रीमंत तर गरीब हे अधिकाधिक गरीब होत आहेत. श्रीमंताचे महाल आकाशाशी गोष्टी सांगतात तर इकडे गरीबांच्या शोषका मात्र मातीत मिसळतात. आमच्या सभा, संमेलने उच्च विचारांची पोळ

भाषणे, पांढरपेशी मूल्ये आणि त्या विरोधात उफिरडे चाळीत अन्त शोधणारी मुले यांच्यामधली तफावत कुसुमाग्रजांना अस्वस्थ करते. अशा गरिबांना एखाद्याची मदत मिळाली तरी जीवाच्या मोलाने त्याला ती चुकवावी लागते.

त्याची 'आगगाडी व जमीन' ही अशीच एक कविता आहे. आगगाडी ही जुलूम करणाऱ्या शक्तीचे प्रतीक आहे व जमीन ही सहन करणाऱ्या शक्तीचे प्रतीक आहे. या कवितेची चालही आगगाडीच्या तालात धालते. त्यामुळे रसिक वाचकही तिच्याशी तादात्म्य पावतो.

"उद्दाम गाडीचे
ऐकून वचन
क्रोधात इकडे
धरारे जमीन
"दुर्बल भेकड!"
त्वेषाने पुकारी!" ॥१॥
"धुमले पहाड
धुमल्या कपारी
हवेत पेटला
शुडाचा घुमारा
कोसळे दरीन
पुलाल डोलारा!" ॥२॥

दुर्बलाचा शक्तीत असलेले सामर्थ्य कुसुमाग्रजांनी इथे अतिशय प्रखरतेने स्पष्ट केले आहे.

कुसुमाग्रज आपल्या कवितांमधून संस्कृतीची जोपासना करण्याचा संदेश देतात. 'जा जरा पुर्वेकडे' ही त्यांची कविता याच स्वरूपाची आहे. त्यांच्या उपहासगर्भ शैलीचे दर्शन इथे घडते. बुभक्षित गिधाडांच्या तांड्याला उद्देशून कवी म्हणतो, "अरे, वाळवंटातले ते कुत्र्यांचे सडलेले मळे कुरतडीत काय बसलात? सध्या काळ तुमचा आहे. देव प्रसन्न आहे. तुमच्यावर त्यांच्या कृपेने गरमागरम मासांची लयलूट आहे.

घारोपण रक्तांचा नद्यांचा पुर आला आहे. उत्साहाने आणि आनंदाने जाग जरा पुर्वेकडे जा माणसांच्या रक्तामासांचा तिथे अमाप खच पडला आहे. बलदंड पुरुषांचे, लुसलुशीत स्त्रियांचे, कोवळ्या, ताहऱ्या अर्भकांचे असे सर्व प्रकारचे मांस तेथे सुलभ आहे. ते वाया का घालवता? ईश्वराची दया, माणसांची पिशानातोल प्रगती आणि त्यांच्या वासनांचा उत त्यांनी ही पर्वणी तुमच्यासाठी निर्माण केली आहे, ती घेऊन साधुन घ्या.

"आणि येताना पवाडे संस्कृतीचे गा जरा,
डोलू द्या सारी घरा
मेघालयातून आम्हा शांततेचे द्या घडे
जरा जा पुर्वेकडे!"

असा संदेश कवी आपल्या कवितातून देतो.

कुसुमाग्रज इथे माणसाला जुनाट मुरसटलेले विचार टाकून देऊन नवीन विचार स्वीकारण्याबाबतच जणू संदेश देतात. यासाठी 'वड' हे झाडाचे प्रतीक त्यांनी वापरलेले आहे. या 'विण्ट वड' या कवितेत त्यांनी ज्या जुनाटपणाचा आपण 'संस्कृती संस्कृती' म्हणून उदो उदो करतो त्याचा भयाणपणा समर्पकपणे चित्रित केला आहे.

एकेवेळी अत्यंत कर्तृत्वाने असलेला माणूस किंवा समाज तेव्हा जुनाटपणाचा आहारी जातो आणि आपली जीवनशक्तीच गमावून बसतो. तेव्हा अशी मरणाची वाट पाहत बसण्याशिवाय त्याला अन्य गतीच उरत नाही, हे विदारक सत्य कवी प्रतिक्रामक पद्धतीने मांडतात.

"लोंबती मोहळे — भयाण काळी
कोळ्यांची धूसर — लागली जाळी
गिधाड घुबडे — धरून शिरी
कोकीळ पूर्वीचे — स्मरतो उरी
भोवती तयाचा — तरंगे भीती
लखली प्रवासी — त्याची न पेती

निर्दय अफवा - विळखा घाली

रात्रीचा समथ - बसतो खाली"

अशा या वडाची अवस्था झाली आहे. आता फक्त मरणाची वाट पाहणेच त्यांच्या हाती आहे. माणूस किंवा समाज जेव्हा जुनाटपणाचा आहारी जातो तेव्हा त्यांचीदेखील स्थिती या वडासारखीच होते.

कुसुमाग्रजांच्या संपूर्ण सामाजिक कवितांचा आढावा घेतल्यानंतर त्यांचा विशिष्ट सामाजिक दृष्टिकोन अतिशय चांगल्या तऱ्हेने प्रकट होतांना दिसतो. श्रीमंतावर गरीब जनतेचा विजय दाखविला आहे. कुसुमाग्रज हुकुमशाही तोपर्यंत चालते, जोपर्यंत सामान्य माणूस ती चालू देतो. परंतु जेव्हा सामान्य माणूस जागृत होतो, पेटून उठतो तेव्हा सत्तेचा आणि संपत्तीच्या उन्मादाने ओथंबलेले हुकुमशाहाच्या काच महालांच्या क्षणामध्ये चुराडा होतो. समाजातील जुलूमी, अन्यायी शक्तींचा निःपात करण्याचे सप्तमर्थ सामान्य माणसाजवळच आहे. याची कुसुमाग्रजांना पूर्ण खात्री आहे. म्हणून ते म्हणतात.....

"संस्कृतीच्या व्यवहारात

हा एक दिलासा आहे.

की सामान्य माणूस

कधीही मरत नाही

कितोही मारला तरी"

कवी जगातील अनेक प्रकारच्या दुःखांमुळे व्यथित झाले आहेत, तरीही जगाने दिलेले ताप-संताप विसरण्याचा प्रयत्न ते करीत आहेत. कारण खुज्यांच्या आणि मुखांच्या या जगात आपला निष्कारण तिळपापड करून घेण्यात अर्थ नाही याची जाणीव त्यांना आहे. म्हणून कवी स्वतःची जाणीव उन्नत व उदात्त करीत

विश्वतादात्म्यात समाधान मानून घेतो. ते म्हणतात.....

खुज्यांचा मेळवा

मुखांची मिरास

अभिमान यास

जगत हे!.....

व म्हणूनच स्वतःच्या मनाचे समाधान करून घेत ते म्हणतात.....

"माझ्या आत्मतेची

काणिका ही तैशी

चाहत तय्यारी

एक न्हावी

माझ्यातच गेहे

विश्वाची राणीच

होना ही जाणीव

काय केवा?"

अशाप्रकारे कवीने यामध्ये दुःख स्थितीचे वर्णन केले आहे.

कुसुमाग्रजांचा अजुनही माणसांचा माणसाला स्वार्थत्याग करायला शिकवून देपाची जागा प्रेम घेईल हा विश्वास त्यांना आहे. त्यामुळेच माणसाचे जीवन सुधारण्याची नवी आशा त्यांच्या मनात अंकुरतांना दिसते. या गडबडलेल्या जगत जेव्हा सगळीकडे अनाचार माजतो, त्या वेळेस 'सामान्य माणूस' ही प्रकृत अवस्थेतून कवीला वाटतो. अशाप्रकारे कवींनी समाजातील दुःखावर मात करण्यासाठी, मानवाला जगण्यासाठी माणुसकी प्रेम यांची गरज आहे. कुसुमाग्रजांचा या उदात्त विचारामुळेच त्यांची सामाजिक कविता ही व्यापक व भव्य बनलेली दिसते. कुसुमाग्रजांची निदा ही संस्कृतीच्या मुळ विशुद्ध तत्वांवर आधारलेली आहे.

वरवरच्या रंगीत नक्षीदार तायुतावर त्याचे लक्ष नाही. सामाजिक जीवनात वरवरचे नक्षीकामच संस्कृती म्हणून खपत जाते. या वरवरच्या आवरणाचा भेद करून त्यांची कविता सभोवतालच्या परिसरातील स्वाभाविक वृत्तींचा व त्यात निर्माण झालेल्या विसंवादाचे चित्रण करीत असते. म्हणून कुसुमाग्रजांनी सामाजिक कविता ही मानवतेच्या उंच शिखरावर जाणारी महत्वाची पायरो आहे. तिच्या तीव्र सामाजिक जाणीवतेच उज्वल मानवतावादी योजे अंतर्भूत आहेत. अशाप्रकारे कवींनी आपल्या सामाजिक कवितेमधून समाजाची दुःखद स्थितीचे वर्णन केलेले आढळून येते.

कवी कुसुमाग्रजांची सामाजिक जाणिवेची कविता

—तारकेश्वर सावरकर

बो.कॉम. ३, नबोरा महाविद्यालय, कोटोल

मो.वा.नं. ०९३७३१५१४६०

कवी कुसुमाग्रज म्हणजे विष्णू वामन शिरवाडकर यांचा जन्म १९१२ ला हर नुस्तू १९९९ ला झाला. या ८७ वर्षांच्या आयुष्यात त्यांनी मराठी साहित्यात अवमोल अशी कामगिरी केलेली आहे. सन २०१२ हे त्यांचे जन्मशताब्दी वर्ष. या ओघाने या मराठी साहित्यकाराच्या स्मृतीस उजाळा देणारा हा दिवस.

कुसुमाग्रजामध्ये सामाजिक जाणीव प्रारंभापासून असल्याचे स्पष्ट होताना दिसते. साहित्यकार हा समाजाभिमुख असल्याचे त्यांनी आपल्या काव्यातून आणि वैचारिक लेखनाद्वारे स्पष्ट केले आहे. सर्व संस्कारात साहित्य संस्कार सर्वात बलशाली असतो. कारण साहित्य हवे तसे परिवर्तन घडवून आणू शकते. त्यांचे भूमिकेशी वाधिलकी जपत कुसुमाग्रजांचा सामाजिक जाणीव रेखाटणारा 'जीवनलहरी' हा पहिला काव्यसंग्रह समोर आला. यावर बोलायचे म्हटले तर वैशिष्ट्यपूर्णतेने कुसुमाग्रज हे 'मानवतेचे कवी' आहेत. त्या संदर्भात त्यांच्या कवितेतून सामाजिक असंतोषाचा ज्वालामुखी नुस्तता धुमसत नाही तर अग्नी रसाचा वर्षाव करणारा असल्याचे म्हणावे लागेल. सामाजिकता त्यांनी मांडण्यापुरती मांडली नसून ते तत्कालीन समाज जीवनाचे वास्तविक चित्रण होते.

दारिद्र्याविषयीची चीड त्यांच्या कवितांमधून जाणवते. श्रीमंताच्या हुकूमशाहीला मांडून काव्यासाठी सर्व गरीबांनी एकत्र येवून प्रतिकाराची आवश्यकता त्यांनी प्रकट केली आहे. हा सामाजिक जीवनाचा सुखदुःखाचा विचार निव्वळ 'विशाखा' पुरता मर्यादित न राहता, 'छंदमयी' व 'मुक्तायान' यातील कवितांमध्ये अनुभवायला मिळतो. फक्त आविष्कारात्मक रूप बदललेले दिसते. त्यावेळची दारिद्र्याने प्रस्तांची स्थिती यथार्थपणे मांडलेली कवितेतून जाणवते. सावकाराने झोपडीतील सर्व साहित्य

बाहेर लिलावासाठी काढलेले असते. अशावेळी रडमान्या, उगरी व मुले फावून झालेल्या वाढ्यास शांत करण्यासाठी शांतकारीन पावू लागते! लोड सावकारांचे तब तिच्याकडे जाते; आणि.....

उर उरडे तिचे न्याहळीनी

धीर धैर्यांतील वाजविल गरी

आणि ही रे! पुस्तके सावकार

उडे हास्याचा बहुकडे विडार'

ज्या समाजरचनेत गरीबांच्या जगण्याच्या हक्काचा आणि निष्ठा शोलाचा असा लिल्लाव मांडला जातो, ती समाज रचना राज्य तितक्या लवकर नष्ट झाले पाहिजे, अशी त्वेषभावना वाचनान्पांच्या मनात उत्पन्न करण्याची शक्ती कुसुमाग्रज आपल्या कवितेत ठेवतात. अशाचप्रकारे त्यांनी सामाजिक प्रश्नांना वाच रोडले. समाजातील अनेक संवादी विस्वादी घटकांचे त्यांनी चिन्तन आपल्या कवितांमधून मांडले.

कुसुमाग्रज हे वास्तवादी नसून अभिजातवादी आहेत. त्यांचेवढेच म्हणावे तर त्यांचे काव्य हे राष्ट्रीय प्रेम व आर्थिक विषमतेतून व्यक्त झाल्याचे जाणवते. तराहे त्यांच्याच कवितेतून समाजाशी असलेले अतुट नाते समोर येते.

'हजार हृदये गहिबरी तर

मन माझेही गहिबरी

असे हजारालगे आहे

जडलेले माझे नाते'

त्यांनी फक्त समाजाचे दुःख जाणव्यापुरते किंवा कवितेतून रेखाटण्यापुरते मर्यादित न ठेवता नवे जग निर्माण करू पाहणाऱ्यांना आपल्या कवितेतून मार्गदर्शन केलेले आहे. त्यासाठी ते 'कोलंबसचे नवंगीत' या कवितेतून सांगतात.....

'मार्ग आमचा रोधू शकतो ना धन ना दार

घराची वा वितभर कार

मानवतेचे निशाण मिरवू महासागरात

जिंकून खंड खंड सार'

त्यांच्या कवितेतून कल्पकता व त्याची प्रेरकता यांची शर्यतच जणू प्रतिपादित केल्याची दिसते! दलित वर्गाबरोल अन्यायाचे आणि त्याच्या प्रतिक्रियांचे प्रभावी चित्रण केलेले आहे. अशा सर्व कवितांमधून कवी कुसुमाप्रज एकच तुतारी फुकोत आहेत. जुने जग हे मृत्यूच्या दारात हतबल होवून पडलेले आहे. या जगास एखाद्या संजीवनीने जगावता येईल ही कल्पना खोटी आहे. त्याची जाग नव्या जगाने घ्यायला हवी. नवे जग सहज निर्माण होत नाही. प्रितीप्रमाणेच क्रांतीसाठीही त्याग पाहिजे असतो. म्हणूनच नव्या जगाचे स्वप्न पाहणारे श्रध्द याताळ लेनीन व जवाहरलाल याच्या मारखे श्रेयवादी नव्या जगाच्या स्वागतासाठी एकच गीत गात असतात.....

'मृत्युंजय आम्ही! आम्हाला कमलें कारागार?

अहो हे कमलें कारागार!

गर्जं जयजयकार, क्रांतीचा गर्जं जयजयकार!'

अशा स्वरूपाच्या नव चैतन्यरूपी काव्याचे लेखन कवीने केल्याचे दिसते.

कवी कुसुमाप्रजाचा विशिष्ट सामाजिक दृष्टीकोन त्यांच्या संपूर्ण सामाजिक कवितांचा आढावा घेतल्यानंतर प्रकट होतो. त्यांनी गरीब-श्रीमंत, हुकूमशाह-सामान्य माणूस यांच्यात होणाऱ्या संघर्षांमध्ये शेवटी सामान्य माणसाचा विजय दर्शाविलेला आहे. कारण समाजातील जुलमी अन्यायी शक्तीस आव्हान देवून तप्त करणाऱ्या सामर्थ्य सामान्य माणसाजवळ असल्याचे कवी खात्रीने म्हणतात.....

'संस्कृतीच्या व्यवहारात

हा एक दिलासा आहे

की सामान्य माणूस

कधीही मग्न नाही

कितीही मारला गरी.....'

कारण कवींचा माणसाच्या माणुसकीवर विकास आहे, त्यामुळे कवींचा सामान्य माणूस हा एकच आशास्थान वाटतो.

कवी कुसुमाप्रजाच्या कविता ह्या सामाजिक जागीच प्रकट झाल्या आहेत. त्यांनी सामाजिक परिस्थिती, अन्यायी वर्तन, इत्यादीं सोबतच सामान्य माणसाचा जगण्याची नवी प्रेरणात्मक शक्ती दिल्याचे दिसते. चातू ने सामान्य माणसाचा जागू इच्छितात, अन्यायाला चाचा फोडून त्याच्या विरुद्ध लढण्याची हिम्मत व ताकद पुरवितात. यामुळेच त्यांच्या कवितांची व्यापकता व भव्यतेची जाणीव ही उदाल व दिव्य असल्याचे म्हणता येते. त्यांनी मानवी समानतेच्या वैचारिक पुनर्निर्माण झाल्या कवितांची मांडणी केलेली दिसते. त्याद्वारे पातळता व शक्तिच याची त्यांचा खोड आल्याचे स्पष्ट होते. त्यांनी आपल्या कवितांद्वारे रुडोअर व प्रवाहनात समाजाच्या दोषांवर बोट ठेवलेले आहे. अशा या कवी कुसुमाप्रजा....

'झालेतही बटू,

होतीलही बटू

पण यासम हाच'

म्हणत, नमन अर्पितो.

प्रेमाच्या बदल्यात प्रेमच मिळवे ही त्या प्रेमाची अपेक्षा नसते तर त्या प्रेमासाठी स्वतःच्या जीवनाची आहुती द्यायला त्यासाठी दुःख सोसायला ते तयार असते तसेच त्यांच्या प्रेमकविता वाचतांना एक जाणीव सतत मनाला सौषत करते. ती म्हणजे त्यांच्या प्रेमकाव्यातून प्रकट होणारे कविचे व्यक्तोमत्व प्रामाणिक व संपन्न वित्तकेच अभिजात व संपन्न आहे.

“काढ सखे गळ्यातील,
तुझे चांदण्याचे हात,
क्षितीजाच्या पलीकडे
उभे दिवसाचे दूत.”

वरील ओळीतून पृथ्वीवरील प्रेम दिसून येते तसेच त्यांच्या इतरही कवितांतून त्यांची प्रेमभावना दिसून येते.

यानंतर त्यांच्या लेखनाचे वैशिष्ट म्हणजेच दुर्दम्य आशावाद होय. कुसुमाप्रजांच्या सामाजिक कविता असो, राजकीय कविता असो दुर्दम्य आशावाद हे तींचे प्रमुख लक्षण आहे. ‘क्रांतीचा जयजयकार’ ही कविता प्रखर आशावादाचा नमुना ठरते.

“कशास आई! भिजविती डोळे
उजळ तुझे भाल
शरीच्या गर्भात, उद्याचा असे
उपःकाल

सरणावरती आज आमुची पेटताच प्रेते
उठतील त्या ज्वालातून भावो क्रांतीचे नेते
लोहदंड तव पायामधले, खळाखळा तुटणार
आई खळाखळा तुटणार

त्यांच्या या कविताप्रमाणेच अशाच इतर कवितेतून दुर्दम्य आशावाद आणि उज्ज्वल भविष्य काळाविषयी प्रखर आकांक्षा दिसून येते.

यानंतरचे वैशिष्ट म्हणजेच सामाजिक जाणीव होय. कुसुमाप्रजांमध्ये सामाजिक

जाणीव प्रारंभापासूनच अगदी स्पष्टपणे दिसते. त्यांनी सामाजिक विषयतेचे भेदक चित्रण आपल्या कवितेमध्ये केलेले दिसते. समाजातील दुःखाची गरीबांना छळणारी विविध रूपे पाहून कुसुमाप्रजांचे मन दुःखी होते. तेच दुःख त्यांच्या अनेक कविता सामाजिक दृष्टीकोन व्यक्त करणाऱ्या आहेत. समाजातील दुःखावर मात करण्यासाठी मानवाला जगविण्यासाठी माणुसकी, प्रेम यांची गरज आहे. कुसुमाप्रजांच्या या उदात्त विचारांमुळे त्यांची सामाजिक कविता ही व्यापक व भव्य बनलेली दिसते.

यानंतरचे त्यांच्या लेखनाचे वैशिष्ट म्हणजेच राष्ट्रप्रेमाची भावना होय. कुसुमाप्रजांच्या काव्यामधून मराठी कवितेत पूर्वी न प्रकटलेला विशेष प्रखरतेने जाणवतो. ‘क्रांतीचा जयजयकार’ ही कविता म्हणजे तर मृत्युंजय श्रद्धेतून उगवलेले एक अमर असे क्रांतीसूत्र आहे. कुसुमाप्रजांचा राष्ट्रीय दृष्टीकोन संकुचित नाही तर व्यापक आहे तो विश्वात्मक आहे.

“क्रुद्ध भूक पोटात घालू घा खुशाल धैमान
कुरतडू घा आतडो करू घा रक्ताचे पान
संहारक काली, तुज देती बळीच आव्हान
बलशाली मरणाहून आहे अमूचा अभिमान
मृत्युंजय आम्ही! आम्हाला कसले कारागार!
अहो हे कसले कारागार!

कुसुमाप्रजांच्या या कवितेप्रमाणेच इतरही कविता हृदयातून स्फुरलेल्या वाटतात. त्या वाचल्यानंतर वाचकाच्या मनात देखील क्रांतीची ज्योत पेटविली जाते आणि आशांचा दीप सतत तेवत राहतो.

यानंतरचे लेखनाचे वैशिष्ट म्हणजेच ईश्वरविषयक दृष्टिकोन होय. कुसुमाप्रजांच्या नाट्यीक कविता म्हणजेच ईश्वरविषयक जाणीव व्यक्त करणाऱ्या कविता आहेत. ईश्वराच्या अमण्यावाचत सुरूवातीला त्यांच्या मनात संभ्रम होते, पण नंतर लगेच त्यांना आपली चुक लक्षात येते. परंतु ईश्वराच्या नावाखाली चालणारी राभिकता मात्र त्यांना नको. त्यामुळे ईश्वराचे नवे रूप ते वाचकाच्या नजरेस आणून देतात. त्यांना

निसर्गामध्येच ईश्वरांचे खरे स्वरूप दिसते. एवढेच नव्हे तर ईश्वरांचेच पर्यायी नाव नास्तीकता आहे असेही ते म्हणतात.

‘देव नसे पण शक्तो असे ती
जिचे नियंत्रण जगतावरती
तिचे कराया स्तवण जरासे
अडचण कोटे?’

अशाप्रकारे त्यांच्या अनेक कविता ईश्वरविषयक जाणीव व्यक्त करणाऱ्या आहेत.

कुसुमाग्रजांच्या कवितेत निसर्गाचे स्वतंत्र स्थान आहे. हे त्यांच्या लेखनाचे वैशिष्ट्य आहे. सुरुवातीला त्यांच्या लेखनाचे वैशिष्ट्य आहे. सुरुवातीला त्यांच्या कवितेत पार्श्वभूमीसाठी निसर्ग पेट असला तरी कविच्या व्यक्तीमत्वाशी निसर्ग एकरूप झाला होता. कुसुमाग्रजांना फुल-फळांचे, वृक्षवेलींचे, नद्या-निसर्गाचे, विश्वातल्या पंचमहाभूतांचे अनावर आकर्षण आहे. ते त्यांच्या अनेक कवितांमधून जाणवते.

‘सजल श्याम धन गर्जत आले
बरसत आज तुपार
आता जीवनमय संसार’

कुसुमाग्रजांच्या कवितेतून निसर्ग त्यांचा खास स्वतःचा आहे, तसेच त्यांच्या निसर्गावरील अनेक कविता प्रसिद्ध आहे.

प्रतिकात्मकता हे त्यांच्या कवितेचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. सामाजिक विषमतेची चीड व्यक्त करणारी ‘हिमलाट’ ही कविता सुद्धा प्रतिकात्मक आहे. ‘विराट बड’ माणसाला अनरत्वाचे आकर्षण वाटले असले तरीही वृद्धत्व हे अखेर नकोसे वाटणारे आहे. कसे ठरते हे सांगणारी प्रतिकात्मक कविता आहे.

अशा या कुसुमाग्रजांच्या काव्यांची अनेक वैशिष्ट्ये आहेत. कुसुमाग्रजांनी केलेल्या प्रत्येक प्रतिभेने एकांगी उन्मेश कधीच प्रगट केलेला नाही. हळुवार भावना व्यक्त करणाऱ्या कविताही त्यांनी लिहिल्या आहे. अशा त्या महान कवींचा मृत्यू दि.

१० मार्च १९९९ मध्ये होऊन ते स्वर्गवासी झाले. तरीही त्यांच्या लेखनामुळे ते सर्वत्र अजरामर आहे. तेव्हापासून त्यांच्या नावाने मराठी काव्यमंडळ उन्मत्त काव्यमय निर्मिती करणाऱ्या लेखकांला पारितोषीक देण्याचे कुसुमाग्रज प्रतिष्ठानाचे कार्य अधिकृत आहे. अशा या महान व्यक्तीला शतदा प्रणाम!

कुसुमाग्रजांच्या काव्यातील पृथगात्मकता

—अमोल पायधने

बी.ए.३

जीवन विकास महाविद्यालय, धुळेकरंदेय

कुसुमाग्रजांचा जन्म २७ फेब्रुवारी १९१२ रोजी पुणे येथे झाला. त्यांनी कुसुमाग्रज या टोपण नावाने कवितालेखन केले. जीवनलहरी, जाईचा कुंज, विशाखा, समीधा, किन्नाग, मेघदूत, स्यामल, हिमरेषा, यादळवेल, स्वपात्रा तसेच छंदोमयी, मृगनायन व शाश्वत इ. त्यांचे कवितारांगण प्रसिद्ध आहेत. कुसुमाग्रज हे केशवसुत ने गढीकर या आधुनिक मराठी कविता ने नवकविता यामधील प्रमुख सांधा आहे. प्रेम, निराग, पुढपुंजनात्मक व स्वपूर्ण कविता त्यांनी मराठीला दिल्या.

प्रेमकविता, निरागकविता, पुढपुंजनात्मक कविता, राष्ट्रीय कविता तसेच राजकीय व सामाजिक कविता अशी अनेक वैशिष्ट्ये त्यांच्या कवितांची सांगता येईल.

कुसुमाग्रजांच्या प्रेमकविता अनेक ठिकाणी उत्तुंग कल्पनाविलास व वैचित्र्यपूर्णता दिग्गुण येते. पण प्रेमाचा उत्कट व प्रभावी आर्त असा उद्गार त्यांच्या कवितेत दिसत नाही. रोन परस्परविरोधी संवेदनातून एक भव्य दिव्य अनुभवाचे फसदार व पिळदार जाळे विणणाऱ्या या प्रतिभेला प्रेमाच्या सफल किंवा विफल अनुभवातील संवेदनप्रतिमा शब्दवद्ध करणे शक्य झाले नसावे. कुसुमाग्रज व्यामिश्र पातळीवर प्रेमानुभवाचे चित्रण करीत नाही. कारण त्यांचा पिंडच जणू क्रांतीचा व समुहमनाच्या भावना व्यक्त करणारा आहे. 'स्वप्नांची समाप्ती' या कवितेत कवी म्हणतात—

'काढ सखे गळ्यातील
तुझे चांदण्याचे हात
क्षितिजाच्या पलिकडे
उभे दिवसाचे दूत'

या बाबतीत त्यांचे नाते शारदचंद्र मुक्तिबंधाशी एका केंदराशी जुळते. व्यक्तिगत प्रीतीपेक्षा यष्टीपेक्षा समष्टीचे सुख दुःख या दोन्ही कवोच्या जाणिवेचा प्रमुख विषय झालेला आहे.

'पृथ्वीचे प्रेमगीत' ही कुसुमाग्रजांची प्रेमाचे अलौकिकत्व, काव्यदिव्यत्व, समर्पण—शीलता व एकनिष्ठ व्यक्त करणारी एक सुंदर कविता पृथ्वी ही या ठिकाणी लीचे प्रतीक म्हणून येते. प्रेयसी आपल्या प्रेमाचे वर्णन करताना प्रियकराशी संपूर्ण समरसून जाते. पृथ्वी व सूर्य यांच्या अपार्थीव, अव्यभिचारी व अनन्यसाधारण प्रेमाचे वर्णन करतांना प्रियकराशी संपूर्ण समरसून जाते. पृथ्वी व सूर्य यांच्या अपार्थीव, अव्यभिचारी व अनन्यसाधारण प्रेमाचे वर्णन करताना आत्मनिवेदन करते.

'परी अंतरी प्रीतीची ज्योत जागे
अविश्रांत राहिल अन् जागती
न जाणे न नेणे कुठे चालले मी
कळे तू पुढे आणि मी मागती!

आपली अनन्यनिष्ठा व अव्यभिचारी प्रेम व्यक्त करतांना ती म्हणते,

'गमे की तुझ्या रूद्र रूपात यावे
मिळोनि गळा घालुनिया गळा
तुझ्या लाल ओठातली आग प्यावी
मिठीने तुझ्या तीव्र व्हाव्या कळा!

(पृथ्वीचे प्रेमगीत)

कुसुमाग्रजांचा पिंड नाट्यनिचड स्वरूपाचा असल्याने व व्यक्तिगत प्रीतीभावनेपेक्षा समाजमनाचे चित्रण करण्याकडे त्यांच्या कविमनाची प्रवृत्ती असल्यामुळे प्रेमभावनेचे उत्कट आविष्करण त्यांच्या कवितातून झालेले नाही. वि.स. खांडेकर म्हणतात की, कुसुमाग्रजासारख्या श्रीमंत प्रतिभेच्या कवोच्या लेखनात कोणताही विषय तेवो, तो विचाराच्या दृष्टिने चमकदार, कण्वक व अनुभवाच्या दृष्टिने समृद्ध वा नविन असण्याचं. अभिजात व अष्टपैलू कल्पकतेमुळेच 'स्मृती', 'तरीही केववा', 'आस', 'पृथ्वीचे

'शेवटचे पान', 'प्रितीबीज', 'प्रतीक्षा', 'आश्वसन' इत्यादी सुरस प्रेमगीतेही कुसुमाग्रज लिहू शकले. त्यांची ही गीते विपुल नसली तरीही विविध आहेत. त्यात विरहचौ तळमळ आहे. स्मृतीचे समाधान आहे. प्रीतीने परक्रमाच्या आड येऊ नये ही इच्छा इच्छा आहे. प्रियजनासाठी त्यागाची तयारी आहे आणि प्रीती ही ब्रीडा मानून प्रेम्हताचुळ्या जीवांना खेळविणाऱ्या आणि मातीला मिळविणाऱ्या धुंद मस्तीचेही चित्रण आहे.

कुसुमाग्रजांची कविता वाचतांना आपल्याला एक गोष्ट सतत जाणवते, ती म्हणजे त्यांचे व्यक्तिमत्व अभिजात, सुसंस्कृत प्रामाणिक व संपन्न कवीचे आहे. आपल्या जीवनाचे शिलेदार आपणच असे उद्गार काढून जालियनवाला बागेतील थ्रिटोश सत्तेविरुद्ध तीव्र असंतोष व्यक्त करून अन्यायाचा प्रतिकार करणारी ही कविता खऱ्या अर्थाने मानवतावादी कविता आहे. वि.स. खांडेकर प्रस्तावनेत म्हणतात, त्याप्रमाणे टिळक जसे फुलामुलांचे कवी होते किंवा गोविंदाग्रज जसे कल्पनारम्य प्राण्याचे कवी होते, तसे कुसुमाग्रज हे मानवतेचे कवी आहेत.

कोलंबसाचे गर्भगीत गातांना ही वाणी 'किनारा तुला पामराला' असे स्पष्ट वर्णन करित असली तरी आपला प्रेमानुभव मात्र ती उत्कटपणे व्यक्त करू शकली नाही. कारण त्यांच्या मनाचे केंद्र समुहभावनांचा आविष्कार करणारे आहे. समुहमनाच्या भावना जितक्या सहजतेने व्यक्त करतांना ती रमते तितकी स्वतःचा व्यक्तिगत प्रेमानुभव व्यक्त करतांना तादात्म्य होत नाही.

'शेवटचे पान' या कवितेत पराक्रमी व ध्येयवादी पुरुषावर प्रेम करून जीव ओंबाळून टाकणाऱ्या पुरुषांवर निष्ठार्थत स्त्री कशी विलक्षण प्रेम करते याचे मनोवैधक नाट्यभावाने चित्रण केलेले आहे. कुसुमाग्रजांचा मूळचा पिंड तांबे यांच्याप्रमाणे नाट्यकाव्याचा आहे. क्षणाच्या सहवासाने हृदयाला घटका लावणाऱ्या मुशाफरीवर घाललेल्या आपल्या प्रियकराला ही स्त्री म्हणते, 'तू मला भुलवलेस व आता स्मरण न ठेवता तू मला एकटे टाकून चालायला लागलास' असे ती रंगाने म्हणत असली तरी तींच्या अंतःकरणात प्रेमाचा झरा वाहत आहे. अवसेने काळवंडलेल्या आपल्या

जीवनात त्याने दुणी पोर्णिमा फुलावल्या यांनी नोळी जाणवत आहे. आता पुरे यणाची अवस ही त्यांच्याशिवाय येणार म्हणून ती कसयावीस झालेली आहे. एकाची प्रवासातील दुःख व्यक्त करतांना ती भक्तीभावाने म्हणते,

परत पाखरा, खंन कशाळ्या

घालीन तनुची तुला दुशाळ्या

उन्नत माझे उर उशाळ्या

घोष तुझा ज्यातुन प्रवासी, पहा जग परतून

जाणारच का सुखात जा तर

बाग मोहरो तर वाटेवर

माग घेत तव चंद्र पुनेचा

येवो मगणातून प्रवासी, पहा जग परतून

अशा या कुसुमाग्रजांच्या प्रेमकविता अर्थाक आर्त व विकळ झाल्यामुळे आत्मविष्कारप्रधान झालेल्या आहे. त्यांच्या कवितेला वस्तुनिष्ठेप्रमाणेच आत्मनिष्ठेने वळ तीला आता लाभल्यामुळे ती अधिक उत्कट व अंतर्मुख झालेली दिसते.

कुसुमाग्रजाचे प्रेमविश्रुत

—कु. ललिता अशोकराव घोषचे

एम.ए. २

आविंदवावू देशमुख महाविद्यालय, भारसिंगी

कुसुमाग्रज:-

कुसुमाग्रज यांचे मुळ नाव विष्णु कामन शिरवाडकर आहे. दि. २७ फेब्रुवारी १९१२ साली त्यांचा जन्म झाला. प्राथमिक शिक्षण पिंपळगाव येथे झाले तर माध्यमिक शिक्षण नाशिक येथील न्यु इंग्लिश स्कुलमध्ये झाले.

विद्यालयात असतांना त्यांच्या कविता मासिकांमधून प्रसिद्ध होत. अस्मृश्य समजल्या जाणाऱ्या लोकांना काळाराम मंदिरात प्रवेश मिळावा म्हणून जो सत्याग्रह झाला त्यात त्यांनी सहभाग घेतला होता. त्यामुळे चाल्याव्यस्थेतील त्यांच्या लिखाणाला प्रौढत्वाची लकाकी चकून हळुहळू त्यांच्या साहित्याने आकाशाला गवसणीच घातली. ज्यात त्यांनी फक्त कविताच नाही तर नाटके, साहित्य इ. लेखन प्रकार हाताळले.

'विशाखा' हा काव्यसंग्रह म्हणजे मराठी वाङ्मयातील उच्च कौटोचे वैभव होय. जे आजही मराठी साहित्यप्रेमींना भुरळ घालते. 'मराठी माती', 'स्वगत', 'हिमरेपा', 'किनारा', 'जीवनलहरी' इ. काव्य संग्रह प्रसिद्ध आहे. अनेक साहित्यकृतींना राज्य पुरस्कारांनी सन्मानित करण्यात आले.

'नटसम्राट' ही त्यांच्या लेखणीतून उतरलेली सर्वोत्कृष्ट कलाकृती होतीच पण त्यांचे नाटक प्रयोगही खूप गाजले. नाटकवेड्या मराठी रसिकांनी त्यांचे स्वागत केले. त्याला तोंडच नाही. अत्यंत नाजूक व भावुक विषयाला हाताळणारे हे नाटक बयोवृद्धांचा दृष्टिकोन बदलविणारे ठरले. कारण अनेक वृद्धांनी हे नाटक पाहिल्यावर आपले मृत्यूपत्र बदलले.

कुसुमाग्रजांच्या कविता:-

कुसुमाग्रजांनी सामाजिक, राजकीय, नैसर्गिक आणि प्रेमविषयक कवितांची

रचना केली. त्यांच्या प्रेमविषयक कवितांचा आढावा घेता येईल. कुसुमाग्रजांचे प्रेमविषयक विचारांची व्यापकता त्यामध्ये दर्शविलेली आहे. कारण माणूस जे प्रेम करतो ते फक्त कुण्या आवडीच्या व्यक्तिवरच करते असे नाही तर देवाकिसासून तर निसर्गापर्यंत, निसर्गापासून तर सामाजिकतेपर्यंत त्यांचे प्रेम व्यक्त होत असते. त्यांच्या प्रेमविषयक कवितातील काही कविता जणू काही कविंच्या अनुभवातूनच व्यक्त झालेल्या आहे असे वाटते. 'कोलयसाचे गर्वगीत' या कवितेत कवीने सामाजिक जाणिवेची मांडणी केली असली तरी समाजाला त्यांनी उद्योषण केले आहे. कोणतेही समाजसुधारक हे कोणाचे बांधील नसतात तर ते स्वतंत्र असतात असे सांगितले असताना सुद्धा समाज विषयक वाटणारे प्रेम या कवितेतून व्यक्त होताना दिसते आणि म्हणूनच

“चला उभारा शुभ्र शिडे, ती नवीन चरती
कथा या खुळ्या सागराला
अनंत अमुची ध्येयासक्ती अनंत अन आशा
किनारा तुला पामराला!”

यातून कवीने माणसाला प्रसंगाला न घाबरता आपल्या हिंमतीने व सामर्थ्याने तोंड घायला पाहिजे याची जाणीव करून दिली आहे. त्याचप्रमाणे—

“युगमागुनी चालली रे युगे ही
करावी किती भास्करा बंचना
किती काळ कक्षेत धावू तुझ्या मी
कितीदा करू प्रीतीची याचना!”

असे कवी 'पृथ्वीचे प्रेमगीत' या कवितेत सांगताना दिसतात. पृथ्वीविषयी व निसर्गाविषयी त्यांच्या मनात जागृत

झालेली प्रेमभावना दिसून येते. जणू काही एखाद्या प्रियसीवर प्रेम करावे त्याप्रमाणे—

“गमे की तुझ्या रुद्र रूपात जावे
मिळोनी गळा घालुनीया गळा”

अशारीतीने कवी आपल्या भावना व्यक्त करताना दिसतात. या प्रेमा पुढे सर्व काही पुष्कळ आहे असेच त्यांना वाटते आणि त्यामुळे ती कविता निरसर्गमय असताना सुद्धा तीम जोडण्यास मिलाखाची पादा त्यातून कवी सांगतात की, काय असेच वाटताना तसेच-

'काढू मधे, पळवावील
तुझे सादरपणे हात
क्षितिजाच्या पलिकडे
उभे दिवसाचे दून'

या 'मध्याची संध्याची' कवितेमध्ये कवी आपल्या प्रियमीला पळवावील हात सादरपणे हात आणे की, काय असेच वाटत आहे. दिवस उजाडला आहे. जगातील प्रत्येक प्रेमशिवाय आपली होवू शकत नाही तसेच हा उगवणारा सूर्यनाशायना सुद्धा प्रेमशिवाय राव होवू शकत नाही हे ते 'उदासवध' या कवितेतून साकार करतात.

'मधे एक कामे पुढे हळूच ओढली मंथला
तसे मनात मी तसे लव टांगे न त्या ये खणत'

शाश्वत जगता प्रेमेने शिकता येते ते या कवितेत सांगताना तसेच प्रियामीला विरतून करताना जणू काही ती आपल्या जवळ आहे असेच वाटत राहते. आपल्या हातावर टांगे पडल्यावर एकमेकांकडे लक्ष गेल्यावर तिने स्वतःला सावरण्याचा प्रयत्न केला आहे हे सांगताना 'भावमोहना' या कवितेमध्ये-

'जेव्हा मिळाले नेहास
मीट केलेस कृतात
तय काढण्या कराने
पेयी ओढून अराल'

कवी म्हणताना मनीष्या मनात असणारी भीती आणि पुरूषाला वाटणारी आतुरता या दोन्ही गोष्टी त्याची कवितेतून साकार केल्या तसेच 'स्मरण' या

कवितेमध्ये आपली प्रियता अस्वात आर कोणापली गेले सांगताना ती द्या कवीत नाही पण तिला सगळ्या गोष्टी आढावा असल्याचे हे सांगतात.

"अतरीच्या मोगाचेही निरादने शीथली
आटवते का?
थार धन प्रवासात थार पुणे सांगायली
आटवते का?"

अशारीतीने कवीने प्रेम कवितेचे काही वेगवेगळे प्रकार कोणते देऊ देते. त्याच्या या अनेक कवितांमधून प्रेमाची व्याख्या किले वर आहे काही वाटणारे हे अतरगात शिरल्यानंतर किती भावदरांक टांगे याची जणूच कुतूहलाने कवितेतून होताना दिसते.

कुमुदाज एक आगळ व्यक्तिमत्व:-

त्याच्या साहित्य प्रवासाबरोबर लागून लागून त्याच वेळात व्यक्तिमत्व अभ्यासावर तर अनेक पैतुनी ते राहणे लागले. साहित्यमधील अनेक पळवणीने हे प्रेते होते. सामाजिक व वैयक्तिक अशा कुठल्याही प्रकल्पाने ते सांठवणे सांगताना आला तर क्षणात त्या व्यक्तीची क्षमता ओळखून ते मदत करीत असत असे अमुकी परा साजर करताना ते मोगे राहाय पसत करत.

पुरस्कार:-

- १) १९७४ साली त्याच्या 'नटसंघट' साठकाम साहित्य अकादमी पुरस्कार
- २) १९८८ साली त्याचा श्रवणपीठ पुरस्कार मिळाला.
- ३) १९९१ साली त्याचा पद्मभुषण पुरस्काराने सन्मानित केले. त्याच अनेक इतर पुरस्कार सुद्धा मिळाले.

साहित्यसूर्य भावळला:-

१० मार्च १९९९ ला कुमुदाजाचे निधन झाले. साठकामच्या सांस्कृतिक संस्थान त्याच्या निधनाचे ती पोकाळी निर्माण झाली ती कधीच धरत निघणत राही आल्या मराठी प्रेमीना तर आपल्या घरातील वडीलधारी लागून ग्यावल्याच दुःख आहे

मानवतेचा कळवळ्या व मराठी भाषेवर प्रभुत्व यामुळेच 'नटसप्राट' व 'विशाखा' सारखे साहित्य जन्माला आले. एवढ उल्लुंग कर्तृत्व व अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित व्यक्तिमत्त्व अत्यंत साधे तर होतेच पण शेवटपर्यंत अत्यंत नम्र व सत्कार्याला वाहून घेतलेले जीवन ते शेवटपर्यंत जगले. शिक्षणक्षेत्रात त्यांनी खूप मार्गदर्शन केले. इतरही अनेक क्षेत्रात त्यांनी लोकांना योग्य मार्ग दाखवले. अशा ह्या देवस्वरुच व्यक्तिमत्त्वाला माझे कोटी कोटी प्रणाम।

ईश्वर विषयक जाणिवेची कविता

— श्री. जीवन विचार
जीवन विचार मंडळ, मुंबई
मुंबई

कवी कुसुमाग्रज मराठी साहित्यातील प्रतिभयश व प्रतिभावंत साहित्यकार म्हणून सर्वांना सुपरिचीत आहे. कवी कुसुमाग्रजांनी 'जीवनलहरी—, 'विशाखा', 'किनारा', 'मराठी माती', 'हिमरेषा', 'बादळवेल' आणि 'सन्निधा' यासारख्या काव्य संग्रहाची निर्मिती करून मराठीच्या काव्य प्रांतात भरभराट निर्माण केली नव्हे. मराठी काव्य सारस्वत समृद्ध केले. कवी कुसुमाग्रजांनी प्रेमविषयक कविता, सामाजिक कविता, राष्ट्रीय कविता, निसर्गविषयक कविता यासारख्या विषयांवर काव्यनिर्मिती करतांनाच ईश्वरवादी दृष्टीकोनातून तत्वप्रधान कविताही लेखन केल्या. या ईश्वरवादी दृष्टिने लेखन केलेल्या कवितांचे सिंहावलोकन मी येथे करणार आहे.

कुसुमाग्रजांची तार्किक कविता जेव्हा ईश्वरविषयक विचार करू लागते तेव्हा ती विशिष्ट एकच एक अवस्था दाखवित नाही. ईश्वरविषयक चिंतनाचे विविध भावात्मक सूर त्यांच्या कवितेत दिसतात. त्यामुळे पुष्कळशा समीक्षकांना कुसुमाग्रजांचे मन हे ईश्वरविषयक संभ्रमांत आहे असे वाटते. तर कित्येकांच्या मते, कुसुमाग्रजांच्या ईश्वरविषयक कविता म्हणजे त्यांच्या मानसिक अवस्थांचा एक विकासशील आलेख वाटतो.

'मूर्तिभंजक' या कवितेत कवी कुसुमाग्रजांचे मन मूर्तिपूजा नानायला तपा नाही. धर्माच्या नावाखाली माजलेली दाम्भिकता त्यांना नको आहे. म्हणूनच मूर्तिसात गौचापाड परिक्रम करून तिच्यावर भव्यशिल्प उभे करणारा आणि तिच्या भजन-पूजना अर्घ्यप्रहर व्यतीत करणारा कलाकारच पुढे तिचा विध्वंस करतो. ते 'मूर्तिभंजक' : कवितेत म्हणतात.....

खुव्याच! कळे न

पापाणापामून!
अपेक्षा कशाची
उपेक्षेवाचून!
धैतागे, संतापे,
अखेरी क्रोधाने
मुर्तिच्या ठिकच्या
कैल्या त्या भक्ताने

यावरून कवींचे मन ईश्वराचे अस्तित्व नाकारतांना दिसते, परंतु 'प्रकाशप्रभू'
सारख्या कवितेत कवी ईश्वरावर विश्वास ठेवते. ते म्हणतात.....

या माझ्या हृदयावर देवा
पवित्र अपुले पाऊल ठेवा
अद्यापी अंधार रात्रीचा रेंगाळला अंती
राहिल चरणांची हृदयी खुण
उरतील अंहीरी तेजाचे कण
रात्रीमागून रात्र येऊ द्या कसली मग खंती!

यासारख्या ओळीतून कवींच्या मनात ईश्वराविषयी संभ्रम आहे असेच दिसून
येते. रोज होणारा सूर्योदय म्हणजे जणू चराचरावर अखंड जीवनाची अंजली शिंपडीत
येणारी, आपल्या दिव्य कर सशाने दैन्यदुःखांचे मेघखंड दुभंग करणारी परमेश्वराची
भव्य व दिव्य अशी मूर्तीच आहे असे सूर्याचे वर्णन करून तीन प्रकारे कवी ईश्वराचे
अस्तित्वच जणू इथे मान्य करतात.

ईश्वराविषयीच्या अस्तित्वाबद्दल सारांफ असलेल्या कुसुमाग्रजांचा दोन मनांचा
झगडा मोठा विलक्षण आहे. 'पाऊलचिन्हे' ही त्यांची छोटेशी कविता अवघ्या चार
ओळीत फार मोठा आशय सांगून जाते. ते म्हणतात.....

स्मित करून म्हणाल्या मला चांदण्या काही,
तो मुक्त प्रवासी फिरत रातोदित राही

उडतात त्यावर त्याची पाऊल-चिन्हे
त्यांनाच पुरामि तू, आहे की तो नाही!

कुसुमाग्रज आता जणू परमेश्वराचा शोभ घेत आहेत असे वाटते, परंतु इथेही
मुढी आणि भावना याने दूर त्यांच्या मनात मुरू असलेले दिसते. ते म्हणतात....

मला हवी आहे नास्तिकता
पण सहाय्य वरं
मनाला मिठी घालून बसलेली
ही आस्तिकता झोत नाही दूर
माझ्यापामून

परंतु 'देवाच्या दारी' या एकाच शीर्षकाखाली तीनदा लिहिल्या तिन्ही
कवितांमधून त्यांच्या भक्तिशील कविमनाचा आणि त्यांच्या ईश्वरविषयक कल्पनांचा
व प्रतीतीचा विकास होताना आपल्याला जाणवतो. त्यामुळेच त्यांच्यात एक प्राणभूत
संगती असलेली दिसते. यामधील पहिला सूर आपल्याला परिचयाचा वाटतो. ते
म्हणतात.....

चिखलात येता	मूल माखोनिया
प्रेम न्हाऊ तया	घालतोसी
किंवा ज्याचा प्राण	भूके कासाचिस
त्याला दोन घास	भरविसी

या ओळीतून ईश्वर हा कनवाळू आहे, सर्वांवर दयेचा वर्षाव करणारा आहे
अशी कवीची श्रद्धा व्यक्त होते.

परंतु कवितेच्या दुसऱ्या खंडात ईश्वरांच्या चांगुलपणावर विश्वास ठेवणारे
मन वास्तव जीवनातील अन्याय व निर्दयता पाहून त्यांच्या चांगुलपणावरील मूढता
विश्वासच गमावून बसते आणि मुखातून ओळी बाहेर पडतात,

चिमण्यांचा घरा	लावशा मशाल
केवढी विशाल	दया तुशी!

जळतले जंभे तारल्या दुःखी

वाळवंटावरी ओढनी तू

असे उरहानगर्म नुर त्यांच्या कानोतून बाहेर पडतात व त्यांचे मन आक्रोशाने
म्हणते.....

तुझ्या नहिऱ्याची प्रचंड पुराणे

गंती तराणे अर्थहीन!

परंतु तरी देखील—

अन्ना, भलेबुरे बदलीसे वाचा

काय मानायचा त्याचा राग

अशी तडजोडीची भाषा ते वापरतात, परंतु तिसऱ्या खंडात मात्र मुळ्यातच
ईश्वर आहे की नाही अशी शंका त्यांच्या मनात येते. आपल्या दुर्बलतेमुळे आपण
ईश्वराची निर्मिती केली वाचो खात्री त्यांना पटते आणि शेवटी ते म्हणतात.....

भोरतेत माझ्या तुझे संगोपन

मीच केले मन रंजवाया

माझ्या जीवनाचा मीच शिलेदार

व्यर्थ हा पुकार तुझ्या दारी

आहेस की नाही आज नसे चिंता

दोन्हीमध्ये आता भेद नुरे!

वाह्यात्कारी दिसायला हा भक्त नास्तिक वाटला तरी जीवनश्रद्धेत मात्र तो
आस्तिकालाही मागे टाकतो.

अशाप्रकारे ईश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल साशंक असलेले कवी मन 'मीच',
'गती', 'काण', 'अनोळखी', 'मला हवा तो' यासारख्या कवितांमधून ईश्वराच्या
अस्तित्वाचा शोध घेतांना दिसते. परमेश्वर मुळ्यात नाहीच ही कल्पना कधी कधी
बलवत्तर होऊन कवीच्या मनाला भेदून जाते तर कधी कधी त्यांना ईश्वराचे अस्तित्व
विविध रूपात जाणवते. सर्व माणसांच्या सुखाच्या कल्पनांचा जो उदय होत आहे



नटसम्राट या नाटकातील एका वृद्धाची शोकांतिका

—पी. ए. वैद्य

न.प. शिवाजी महाविद्यालय

मोवाड

विष्णु वामन शिरवाडकर हे मराठीतील श्रेष्ठ नाटककार आहेत. कविता आणि नाटक या दोन्ही वाङ्मय क्षेत्रात शिरवाडकरांनी मोठी उंची गाठली आहे. नटसम्राट हे नाटक १९७१ मध्ये प्रसिद्ध झाले. या नाटकाचा पहिला प्रयोग 'गेवा हिंदू असोसिएशन कला' या संस्थेने दि. २३ डिसेंबर १९७० रोजी बिल्ग मातोश्री सभागृह, मुंबई येथे सादर केला.

'नटसम्राट' हे नाटक जुने होत नाही. हे नाटक नित्यनुतन आहे. आभार मानताना वि.वा. शिरवाडकर म्हणतात. 'मराठी रंगभुमीवरील एका नटश्रेष्ठासाठी किंगलियरचे रूपांतर करावे. असा कथोवृद्ध नटसम्राट माझ्या मनात उभा राहिला. नटसम्राट हे नाटक मात्र याला अपवाद आहे. वि.वा. शिरवाडकरांनी १९४६ पासून १९८९ पर्यंत एकूण १८ नाटके लिहिली. १९९६ साली त्यांनी 'किमयागार' हे नाटक लिहिले. परंतु त्याचे सहलेखक सदाशिव अमरापुरकर हे होते. त्यांनी चार एकांकिकाही लिहिल्या आहेत. तसेच १३ काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहे. ५ पुस्तके त्यांनी संपादित केल्या आहेत. अजूनही २ एकांकिका अप्रकाशित आहे. कथा, कादंबरी, साहित्यप्रकार यात कुसुमाग्रजांचा हातखंडा होता. शिरवाडकरांच्या समग्र साहित्याचा अभ्यास करणाऱ्या लेखिका उषा माधव देशमुख म्हणतात, साहित्याचा अभ्यास भारतात अनेक विद्यापीठात चालू असून सा. विचार करणारे वेगवेगळ्या विद्यापीठातील प्रबंध पदवीस पात्र ठरले आहेत.

'नटसम्राट' या एकाच नाटकावर आणि 'गर्जा जयजयकार' या एकाच कवितेवर समीक्षणात्मक ग्रंथ निर्मितीसाठी झालेली आहेत. शिरवाडकरांनी समाजतील जसा रसिकांचा जिद्दाळा मिळविला तसाच एक आदरनीय व्यक्ती म्हणून समाजाचा

नाटक म्हणून आणि मराठी भाषेचा लेखक म्हणून मिळविला आहे. शिरवाडकरांचा साहित्याने मराठी वाचकाची अभिरूची घडविण्यातही एक मोलाचा वाटा उचलला आहे.

शिरवाडकरांनी साहित्याची थोरवी एके ठिकाणी नदले 'माझ्या प्रजेतून उं. भागीरथी प्रकाशाची' हा प्रकाश आहे मानव धर्माचा, सामिलकीचा, सहिष्णुतेचा आणि अन्यायाविरुद्ध पैतून उठणाऱ्या महावीरांचा! याला बाईमवीन महत्व प्राप्त झाले आहे. अप्पांचे नाव गणपतराव आहे. नाटकत बरोच वर्षां काम केल्यानंतर रंगभुमीचा अप्पांना निरोप घ्यावा लागला. अप्पा आडगळीत केल्यासारखे झाले. एका डॉ. रसिक मित्रामुळे समारंभ घडवून आणला. त्यांना ४० हजाराची धैली अर्पण करण्यात आली. 'नटसम्राट' ही पदवी देण्यात आली. मुंबईला सत्कार सोंहळ संपन्न झाला. अप्पांना एक मुलगा व मुलगी, राजा लियरच्या दोन्ही पंगरीच्या रूपाने सारं जग सापासारखे अप्पा लियरच्या आविर्भात म्हणावला सुरुवात करतात.

'हे स्वर्गस्थ शक्तीनो,

द्या खडकाची अभेद्यता माझ्या मनाला

मला हवं आहे, सामर्थ्य सहन करण्याचं

फक्त सहन करण्याचं."

अप्पा संपत्तीतील अर्धा-अर्धा वाटा नंदा व नलू यांना द्यावे ठरवितात. दहा हजाराची रक्कम संस्थेला देतात. नंदा अप्पांना नमस्कार करते तेव्हा अप्पा म्हणतात, 'अरे, पुरे पुरे! पंढरीच्या विठोबाप्रमाणे माझ्या पायाचं शिजूत शिजूत बाडोळ होईल.' अशाप्रकारे अन्नातला नट जन्माला आला. नंदाने अप्पाला नमस्कार करते व सुनवाईला आवाज देतात. अप्पांचे मत शारदा मोठी गोंड आणि दिलदार पंगरी. अप्पा तिला पारिजातकाच झाड म्हणतात. शारदा अप्पांना नमस्कार करते. अप्पा तिला आशीर्वाद देवून दोन-तीन नातवंडाची अपेक्षा करतात. शारदा हे नाव अप्पांनीच ठेवले असते. नलू नमस्कार करते त्यावेळी अप्पा तिला अष्टपुत्रा असा आशीर्वाद देते. नलू अप्पांना नको गडे अ म्हणते. कावेरी ही अप्पांची पत्नी तिला 'सरकार' असे

म्हणते. अन्ना कावेरीला म्हणतात, 'आजपर्यंत कोणत्याही व्यवहारात मी तुमची समता घेतली नाही, पण आज घ्यायची आहे. आजचा दिवस आपल्या आयुष्याच्या देवळाच्या कळसगारळा आहे. बांधकाम संपले हे दुःख पण देऊळ पुर झाले हा आनंद आहे.

कवी म्हणतात की, 'पृथ्वी सूर्याभोवती फिरत नाही तर ती रूपायच्या राण्याभोवती फिरते.' अन्नाच्या आयुष्यात कावेरीची फार मोठी साध आहे. अन्ना पोरना सांगतात, मी आता म्हातारा झाली आहे. जीवनात कृतार्थ असल्याचे अन्ना म्हणतात. दुःख जवळ ठेवावं आणि सुख वाटून द्यावं. ही अन्नाची भूमिका. सारी मालमत्ता नंदा व नलुला सम प्रमाणात वाटून देतात आणि अन्नांनी कावेरीसाठी पहिल्यांदा चंद्रहार आणला असतो. ती हार २ हजार रूपयाचा. अन्ना कावेरीच्या गळ्यात घालतात. कावेरी अन्नांना म्हणतात, मागस वाईट नसलौ तरी म्हातारपण वाईट असतं. पुढेच वाढलेलं ताट द्यावं, पण बसायचा पाट देवू नये. घाबर अन्ना हसतात. आपली पोर तरा नाही घाबर अन्नाचा विश्वास असतो. अन्ना चहासाठी ओरडतात. नोकर आसायम चहा तोल्यातच आणून देतो. ओरडापणे नाही. वाईसाहेबाचे आदेश सांगतो. अन्नासोबत नोकर चडलेपणाने चालतो. तेव्हा अन्ना म्हणतात, 'अनुन बहिण होत नाही मी आंधळा कायत्या लागलो आहे. पण बहिण होत नाही. न्हातीची ही मेहरवाणी कानांना चिटकून घ्याली आहे. शाळेत आलेले पाहुणे टमीला नाव विचारतात. बेलबलकर म्हटल्याबरोबर ते चौकशी करतात. बेलबलकरांची नात आहे म्हणून सांगते. त्यांना नमस्कार सांग असे म्हणतात. टमी अन्नांना संदेश विचारतात. अन्नाचा संदेश सांगतात,

'मुर म्हणतो साध दे
दिया म्हणतो बात दे
उन्नामधल्या म्हाताऱ्याला
फक्त तुझा हात दे'

अन्ना टमीला लाडाने बोलता-वाकड्या शिष्या देगात, भामटी चोरटी साचवेळेम शारदा मड्या मुलीला खबरदार अशा शिष्या घायने नाही. अन्ना नंदाला म्हणतात,

'अं तुमच्यासारखे नवरे म्हणजे बांधकामाची कामेता खोचलेले झालेयाने'
'आम्ही तरुणा आहोत आम्ही तरुणा आहोत हे जवळ ठेवायला येतात अन्ना

त्यावर नजर येवून पाहत म्हणतात,

'हो, हो, हो, तुम्ही तरुणा आहोत
म्हणजे काय घेतो फक्त मनीस
तुम्हाला माणसाच्या साध्यानी'

अन्नांचा अर्मान सधन न झाल्यामुळे नलुलादे रोजानाच त्यांच्यास ठरविताने टमीला आशिर्वाद देवून निघतात. नलुलादे रोजानाच अन्नांचे झालेले साकर म्हादिवशी अन्नांचा वाढदिवस असतो. सुधाकर हे अन्नांचे जावई. विद्येचे हिनैदण्या कायच पुत ही भूमिका साकारत असतो. अन्ना बॉहेनन पजी आणताने बॉहेनन पजी आणतो नलुला आवडत नाही. साहेब कळवणकर आणि त्याची पत्नी अन्नाला घेऊन येतात. कळवणकर काही मुयना देतात. तेव्हा अन्ना म्हणतात, 'जेणे कम बाबत हे ब्रम्हपुत्रेला सांगू नये' त्याठिकाणी अन्ना त्यांचा अर्मान करतात. हा ब्रम्हपुत्रेमुळे नलुला यांची आऊट हाऊस मध्ये रवानगी करा. त्यानंतर कावेरी व अन्ना अन्नाचे मोरवाडीला जाण्याचा निर्णय घेते. त्यानंतर नलुला त्यांच्याकडे चोरता आऊ घेते अन्ना पूर्णपणे खचून जातात. अन्ना पुढे चालतात,

'To be or not to be
that is the question'

'जगहव की मरुव, हा एकच सवाल आहे.' चालता चालता कावेरीला कळ घेतो व अन्ना सत्कार सात्कार म्हणत धावा घेतात. कावेरीच्या नुचने एकदमच खचतात. अन्ना कावेरीच्या मृत्यूनंतर घर सोडून जातात.

'कुणी घर देता का घर
एका तुकनाला
कुणी घर देता का?'

असे म्हणत अन्ना दगडावर जावून बसतात. पत्नी विद्यासाठी आलेले

एक मुलगा अप्पाना मदत करतो. त्या मुलाचे नाव राजा. अप्पा त्याला 'ज्युलियस सीझर' या नाटकाची स्टोरी ऐकवतात. तो बुटपॉलीश करणारा मुलगा असतो. त्यांचे दोघांचे दुःख सारखेच असते. राजाला त्याच्या आई-वडीलांनी सोडले आणि अप्पाला त्यांच्या मुलांनी सोडले. राजाला मारल्यावर अप्पा चिडून बोलतात, माझ्या राजाला तुम्ही मारलं, राजाला नाही, मलाचं मारलं असे अप्पा म्हणतात.

नंदा आणि नलू अप्पाना घर येण्यासाठी येतात. पण अप्पा नको म्हणते. नाटकात शेवटी काय शिल्लक राहतो ते फक्त नाटक. मी नाटकाशिवाय काय देणार तुम्हाला.

शेवटी ज्युलियस सीझर नाटकातील संवाद म्हणताच ते प्राण सोडतात. हे काळ नटसम्राटाच्या असा शोकात्मक अंत होतो. त्याचा हा शोकात्मक अंतच प्रेषकाच्या मनात वेदनेच्या काहूल निर्माण होता.

कुसुमाग्रजांची कविता

कोलंबसाचे गवंगीत

ध्येयवादी तरुणांमध्ये तयार झालेल्या निर्माण करणारी,
नवीन ऊर्जा, स्फूर्ती जागवणारी मुंद कविता माझे अंतःकरणे जडवीत

हजार जिव्हा तुझ्या गर्दू दे प्रतिक्रमीने त्या

समुद्रा, डळमळू दे तारे!

विराट वादळ हेतकाऊ दे पर्वत नटकाचे

दळू दे दिशाकोन सारे!

ताम्रसुरा प्राशुनि मातु दे दैत्य नमानवले

दडू द्या पाताळी सविता

आणि तयांची ही अधिगामी दुमंग झाली

कराया पाजळू दे पालीवा!

की स्वर्गातून कोसळलेला, मुड-समाधान

मिळ्या प्रमत्त सैतान

जमवुनि मेळा वेताळांचा या दयाबगले

करी हे तांडव शैमान!

पदच्युता, तव भीषण नर्तन असेच वातू दे

फुदू दे नभ माथ्यावरती

आणि तुदू दे अखंड उल्का वयांचे अग्नी

नाविका ना कुठली भीती!

सहकान्यानो, का ही खंती जन्म खलाशांचा
शुंजण्या अखंड संग्राम

नक्षत्रापरि असीम नीलामध्ये संचरावे
दिशांचे आम्हांला धाम।

काय सागरी तारू लोटले परताया मागे
असे का हा अपुला बाणा

त्याहुन घेऊ जळी समाधी सुखे, कशासाठी
जपावे पराभूत प्राणा!

कोट्यावधी जगतात जिवाणू जगती अन् मरती
जशी ती गवताची पाती,

नाविक आम्ही परंतु फिरतो सात नभांखाली
निर्मितो नव क्षितिजे पुढती!

मार्ग आमुचा रोध शकती ना धन, ना दारा
घराची वा वितभर कारा

मानवतेचे निशाण मिरवू महासागरात
जिंकुनी खंड खंड सारा!

चला उभारा शुभ्र शिड तो गर्वने वरती
कथा या खुळया सागराला

“अनंत अमुची ध्येयासक्ती अनंत अन् आशा
किनारा तुटला पामराला!”

—कवी कुसुमाग्रज

Sri Aurobindo: A Great Nationalist during Indian Freedom Struggle

Dr. Yogesh M. Sarode
Assistant Professor and Head
Department of English
Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram (M.S.)
E-mail: yogeshmsarode@gmail.com, Mob. No. 9423603765

Abstract

Sri Aurobindo, an Indian nationalist, the Prophet of Indian Nationalism and Renaissance is best known for his philosophy on human evolution and Integral Yoga. He joins the National Freedom Movement in 1907 and associates himself with Journals and periodicals like the 'Jugantar', 'the Bande Mataram' and the 'Karmayogi' through which he makes stern criticism of the British imperialism by preaching the gospel of militant nationalism. Hence an honest effort has been made through this article to focus on various aspects of Sri Aurobindo's life and work that inspire the masses for the yeoman's service of the nation.

Key Words: Nationalist, Freedom, Political, Spiritual, Philosophy.

Introduction

Sri Aurobindo (15 August 1872 – 5 December 1950) is an Indian philosopher, yoga guru, maharishi, poet, and Indian nationalist. He joins the Indian movement for independence from British colonial rule till 1910 and is one of its influential leaders. He then becomes a spiritual reformer, introducing his visions on human progress and spiritual evolution. He proves himself one of those radical leaders of the early 20th century who transforms Indian Nationalism into a mighty mass movement. The influence of Sri Aurobindo to contemporary Indian political thought may appropriately be concised under four titles: His idea of spiritual patriotism and mysticism of nation; his description of the epitome of whole liberty from foreign law; his role to the theory of refuse and passive confrontation and finally his dream of the high role that India is intended to play in world businesses and his ideal of human harmony. The foundation of political philosophy of Aurobindo is his perception of mystical nationalism and the divinity of the nation. Aurobindo provides an element of spiritualism to nationalism.

Aurobindo studies for the Indian Civil Service at King's College, Cambridge, England. After returning to India he takes up various civil service works under the Maharaja of the Princely state of Baroda and becomes increasingly involved in nationalist politics in the Indian National Congress and the budding revolutionary movement in Bengal with the Anushilan Samiti. He is arrested in the aftermath of a number of bombings linked to his organization in a public trial where he faces charges of treason for Alipore Conspiracy. Sri Aurobindo is convicted and imprisoned for writing articles against British colonial rule in India. He is released when no evidence can be provided during the trial. During his stay in the jail, he goes through mystical and spiritual experiences, after which he moves to Pondicherry, leaving politics for spiritual work. At Pondicherry, Sri Aurobindo develops a spiritual practice called Integral Yoga. The central theme of his vision is the evolution of human life into a divine life in divine body. He believes in a spiritual realisation that not only liberates but transforms human nature, enabling a divine life on earth. In 1926, with the help of his spiritual collaborator,

Mirra Alfassa, Sri Aurobindo Ashram is founded. His main literary works are: *The Life Divine* that deals with the philosophical aspect of Integral Yoga; *Synthesis of Yoga*, deals with the principles and methods of Integral Yoga and *Savitri: A Legend and a Symbol*, an epic poem.

Discussion

In Baroda, Aurobindo joins the state service in 1893, working first in the Survey and Settlements department, later moving to the Department of Revenue and then to the Secretariat, and much miscellaneous work like teaching grammar and assisting in writing speeches for the Maharaja of Gaikwad until 1897. In 1897 during his work in Baroda, he starts working as a part-time French teacher at Baroda College (now Maharaja Sayajirao University of Baroda). He is later promoted to the post of vice-principal. During his stay at Baroda, he contributes for many articles to *Indu Prakash* and speaks as a chairman of the Baroda College Board. He starts taking an active interest in the politics of the Indian independence movement against British colonial rule, working behind the scenes as his position in the Baroda state administration bars him from an overt political activity. He links up with resistance groups in Bengal and Madhya Pradesh, while travelling to these states. Aurobindo establishes contact with Lokmanya Tilak and Sister Nivedita. Aurobindo often travels between Baroda and Bengal, at first in a bid to re-establish links with his parent's families and other Bengali relatives and later establishes resistance groups across the Presidency. He formally moves to Calcutta in 1906 after the announcement of the Partition of Bengal. In 1906, Aurobindo is appointed as the first principal of the National College in Calcutta, started to impart national education to Indian youth. He resigns from this position in August 1907, due to his increased political activity.

Aurobindo is swayed by the studies on revolt and mutinies against England in medieval France and the rebellions in America and Italy. In his public activities, he favours non-cooperation and passive resistance; in private he takes up secret revolutionary activity as a preparation for open revolt, in case that the passive revolt fails. In Bengal, with Barin's help, he establishes contacts and inspires revolutionaries such as Bagha Jatin or Jatin Mukherjee and Surendranath Tagore. He helps establish a series of youth clubs, including the Anushilan Samiti of Calcutta in 1902. Aurobindo joins the 1906 Congress meeting led by Dadabhai Naoroji and takes part as a councillor in making the fourfold objective of "Swaraj, Swadesh, Boycott, and national education". In 1907 at the Surat session of Congress where moderates and extremists have a major showdown, he leads along with extremists along with Bal Gangadhar Tilak. The Congress splits after this session. In 1907–1908 Aurobindo travels extensively to Pune, Bombay and Baroda to firm up support for the nationalist cause, giving speeches and meeting with groups. He is arrested again in May 1908 in connection with the Alipore Bomb Case. He is acquitted in the ensuing trial, following the murder of chief prosecution witness Naren Goswami within jail premises, which subsequently leads to the case against him collapsing. Aurobindo is subsequently released after a year of isolated confinement.

After coming out of the prison, he starts two new publications, *Karmayogin* in English and *Dharma* in Bengali. He also delivers the, Uttarpara Speech hinting at the transformation of his focus to spiritual matters. Repression from the British colonial government against him continues because of his writings in his new journals. In July 1905, the then Viceroy of India, Lord Curzon partitions Bengal. This sparks an outburst of public anger against the British, leading to civil unrest and a nationalist campaign by groups of revolutionaries that include Aurobindo. In 1908, Khudiram Bose and Prafulla Chaki attempt to kill Magistrate Kingsford, a judge known for

handing down particularly severe sentences against nationalists. However, the bomb thrown at his horse carriage miss its target and instead lands in another carriage and kills two British women, the wife and daughter of barrister Pringle Kennedy. Here Aurobindo is arrested on charges of planning and overseeing the attack and imprisoned in solitary confinement in Alipore Jail. The trial of the Alipore Bomb Case lasts for a year, but eventually, he is acquitted on 6 May 1909. During this period in the Jail, his view of life radically changes due to spiritual experiences and realizations. Consequently, his aim goes far beyond the service and liberation of the country. Aurobindo states he is "visited" by Vivekananda in the Alipore Jail. It clearly shows that he is hearing constantly the voice of Swami Vivekananda speaking to him in the jail in his solitary meditation and feels his presence.

In his documentary notes, Aurobindo declares he feels a huge sense of serenity when he first comes back to India. He cannot explain this and continues to have various such experiences from time to time. He knows nothing of yoga at that time and starts his practice of it without a teacher, except for some rules that he learns from Mr. Devadhar, a friend who is a disciple of Swami Brahmananda of Ganga Math, Chandod. In 1907, Barin introduces Aurobindo to Vishnu Bhaskar Lele, a Maharashtrian yogi. Aurobindo is influenced by the guidance he gets from the yogi, who has instructed Aurobindo to depend on an inner guide and not on any kind of external guru or guidance. In 1910 Aurobindo withdraws himself from all political activities and goes into hiding at Chandannagar in the house of Motilal Roy, while the British colonial government are attempting to accuse him for treason on the basis of a signed article titled 'To My Countrymen', published in *Karmayogin*. As Aurobindo disappears from view, the warrant is held back and the prosecution postponed. Aurobindo manoeuvres the police into open action and a warrant is issued on 4 April 1910, but the warrant cannot be executed because on that date he has reached Pondicherry, then a French colony. The warrant against Aurobindo is withdrawn.

In Pondicherry, Sri Aurobindo dedicates himself to his spiritual and philosophical pursuits. In 1914, after four years of secluded yoga, he starts a monthly philosophical magazine called *Arya*. At the beginning of his stay at Pondicherry, there are few followers, but with the passage of time the number grows, resulting in the formation of the Sri Aurobindo Ashram in 1926. From 1926 he starts to sign himself as *Sri Aurobindo*, *Sri* being commonly used as an honorific. For some time afterwards, his main literary output is his voluminous correspondence with his disciples. His letters, most of which are written in the 1930s, numbered in the several thousand. Many are brief comments made in the margins of his disciple's notebooks in answer to their questions and reports of their spiritual practice—others extended to several pages of carefully composed explanations of practical aspects of his teachings. These are later collected and published in book form in three volumes of *Letters on Yoga*. In the late 1930s, he resumes work on a poem he has started earlier—he continues to expand and revise this poem for the rest of his life. It becomes perhaps his greatest literary achievement, *Savitri*, an epic spiritual poem in blank verse of approximately 24,000 lines. *Savitri* is Sri Aurobindo's masterpiece. One cannot wholly comprehend him and his thinking unless one has an understanding and appreciation of his majestic epic, *Savitri*, which he himself has described as "A Legend and a Symbol".

Sri Aurobindo conveys its implication for us by transmuting it into an inspiring and attractive epic in a symbolic way. Naturally, *Savitri* is the highest countenance of Sri Aurobindo's vision and his message to mankind. It presents the performance of integral self-realization, which is its spiritual message. It has also been called

“Eternity in Words”. In his book, *The Future Poetry*, Aurobindo says that the poetry of the future will be the true breadth of poetic inspiration and creation; it will be mantrik and, as such, it will have the influence to rouse realization. Such mantrik power is present in the whole classic of Savitri. Savitri holds many universes: the universe within the individual and the universe without, the universe underneath and the universe overhead, that which lies beyond the human mind in those regions that cannot be touched by the physical, vital or mental being. Savitri presents a vision of truth that goes yonder the ordinary mind through dominions of overmind and supramental truth. Hence Savitri cannot be pronounced only reasonably but must be sensed, practised, and understood. The poem Savitri encompasses fundamental conduct patterns for internally individuated being. It is a visionary history of the earth, symbolizing in it the completion of man’s life on earth. Sri Aurobindo’s epic poem, Savitri, is a symbolic legend that answers to an intensely felt requisite in the modern mind. Not only does it signify an ecosphere view that is in concord with the most recent understanding of systematic reality; but, as a symbol, it enters the essential truth of that reality.

On 15 August 1947, Sri Aurobindo strongly opposes the partition of India, stating that he hopes "the Nation will not accept the settled fact as for ever settled, or as anything more than a temporary expedient." Sri Aurobindo is nominated twice for the Nobel Prize without it being awarded, in 1943 for the Nobel award in Literature and in 1950 for the Nobel award in Peace. Such a noble yogi Sri Aurobindo after transformation from politics to spiritual arena dies on 5 December 1950 inspiring most of the key-figures in the world crossing barriers of nation through his philosophy.

Conclusion

Thus, in the midst of the darkness and distress of today's world, Aurobindo provides a ray of hope to mankind. He envisages a new man, a new society and a new civilization. To conclude in the words of Dr. S. Radhakrishnan, "Aurobindo was the greatest intellectual of our age and major force for the life of the spirit. India will not forget his services to politics and philosophy and the world will remember with gratitude, his invaluable work in the realm of philosophy and religion".

References

- A first edition of collected works published in 1972 in 30 volumes: *Sri Aurobindo Birth Centenary Library* (SABCL), Pondicherry: Sri Aurobindo Ashram.
- *Savitri: A Legend and a Symbol*, Lotus Press, Twin Lakes, Wisconsin ISBN 0-941524-80-9
- *The Integral Yoga: Sri Aurobindo's Teaching and Method of Practice*, Lotus Press, Twin Lakes, Wisconsin ISBN 0-941524-76-0
- *Dictionary of Sri Aurobindo's Yoga*, (compiled by M.P. Pandit), Lotus Press, Twin Lakes, Wisconsin ISBN 0-941524-74-4
- *Yadav, Saryug (2007), "Sri Aurobindo's Life, Mind and Art", in Barbuddhe, Satish (ed.), Indian Literature in English: Critical Views, Sarup and Sons, ISBN 9788176258074*
- *Wilber, Ken (1980), The Atman project: A transpersonal view of human development, The Theosophical publishing house, ISBN 9780835605328*

- <https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/sri-aurobindo-biography>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Sri_Aurobindo
- <http://magazines.odisha.gov.in/Orissareview/2008/November-2008/engpdf/26-27.pdf>
- <https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/letsconfabulate/aurobindo-through-the-lens-of-savitri-36382/>

LORD BUDDHA: JOURNEY FROM SIDDHARTHA GOUTAM TO BUDDHISM

Dr. Yogesh M. Sarode

Associate Professor & Head, Department of English, Antyoday Mahavidyalaya, Devgram
(M.S.).

Abstract

Lord Buddha had significant role in the promotion of social justice, removing inequality, and combating discrimination through his teachings and actions. His entire life-span from his princely life to becoming the enlightened Buddha, encompasses themes of spiritual awakening, compassion, and enlightenment. Hence an honest effort has been done through this paper to focus on key aspects of his life that include equality and compassion; caste system and social hierarchies; women's rights; non-violence and non-discrimination; education and empowerment. It discusses Siddhartha's search for truth and meaning, his renunciation of worldly pleasures, the transformative moment under the Bodhi tree, and the teachings he imparted to guide others on the path to enlightenment.

Keywords: Equality, Compassion, Caste System, Social Hierarchies, Women's Rights, Non-violence, Non-discrimination, Education, Empowerment etc.

Introduction

Lord Buddha, also known as Siddhartha Gautama, was a spiritual teacher and the founder of Buddhism. Siddhartha Gautama was born in Lumbini, Nepal, around 563 BCE (the exact date is debated). He was born into a noble family, and his early life was characterized by luxury and privilege. At the age of 29, Siddhartha encountered the "Four Sights" during excursions outside the palace: an old man, a sick person, a corpse, and a wandering ascetic. These experiences deeply impacted him, leading him to contemplate the nature of suffering and the human condition. Moved by a desire to understand and transcend suffering, Siddhartha renounced his princely life, leaving behind his family and worldly comforts. He embarked on a spiritual quest, seeking enlightenment and the answers to life's fundamental questions. After years of intense meditation and spiritual practice, Siddhartha attained enlightenment (nirvana) at Bodhi Gaya, India, under the Bodhi tree.

This event marked his awakening to the Four Noble Truths and the Eightfold Path, which form the core teachings of Buddhism which are as- *The Truth of Suffering (Dukkha)*: Life is characterized by suffering, dissatisfaction, and impermanence. *The Truth of the Cause of Suffering (Samudaya)*: Suffering arises from craving, attachment, and ignorance. *The Truth of the Cessation of Suffering (Nirodha)*: Liberation from suffering is possible through the cessation of craving and ignorance. *The Truth of the Path to the Cessation of Suffering (Magga)*: The Eightfold Path leads to the end of suffering and the attainment of enlightenment. The Eightfold Path comprises eight practices that guide individuals toward ethical conduct, mental discipline, and wisdom. These practices include Right Understanding, Right Thought, Right Speech, Right Action, Right Livelihood, Right Effort, Right Mindfulness, and Right Concentration.

Lord Buddha founded the monastic community (Sangha) to support the practice and dissemination of his teachings. The Sangha played a crucial role in preserving and spreading Buddhism after his passing. Lord Buddha passed away (entered Parinirvana) around 483 BCE in Kushinagar, India, at the age of 80. His teachings and legacy continue to influence millions of followers worldwide, shaping the development of Buddhism as a major world religion.

Discussion

Lord Buddha played a significant role in promoting social justice, removing inequality, and

combating discrimination through his teachings and actions.

Equality and Compassion

The role of equality and compassion in Lord Buddha's teachings is central to understanding his philosophy and its impact on society. Buddha's teachings emphasized the inherent equality of all beings. He taught that every individual has the potential to achieve enlightenment regardless of their background, social status, or gender. This emphasis on equality fostered a sense of compassion and empathy towards all living beings, promoting a more inclusive and just society. Buddha taught that all beings are equal in their potential for enlightenment. Regardless of one's background, social status, or circumstances, every individual has the capacity to attain spiritual awakening (nirvana). This emphasis on inherent equality challenged the prevailing hierarchical and discriminatory beliefs of his time. Compassion (karuna) is a fundamental principle in Buddhism. Buddha encouraged his followers to develop compassion towards all living beings, not just humans. This compassionate attitude extends to animals, plants, and the environment, promoting a sense of interconnectedness and empathy. Buddha's teachings emphasize the need to overcome divisive factors such as discrimination based on caste, race, gender, or any other social distinctions. He taught that true spiritual progress is not hindered by external differences but is based on one's actions, intentions, and inner development. Alongside compassion, Buddha taught the practice of loving-kindness (metta) as a way to cultivate a benevolent and caring attitude towards oneself and others. This practice includes wishing well-being, happiness, and freedom from suffering for all beings, promoting a harmonious and inclusive society.

Buddha's teachings on equality and compassion also extend to social engagement and ethical conduct. He emphasized the importance of ethical behavior (sila) grounded in compassion and mindfulness, promoting actions that contribute to the welfare and happiness of others. As a spiritual leader, Buddha exemplified compassionate leadership by listening to the concerns of his followers, offering guidance and support, and addressing societal issues such as poverty, injustice, and conflict with wisdom and compassion. The role of equality and compassion in Lord Buddha's teachings is not only about individual spiritual development but also about fostering a more just, harmonious, and compassionate society where all beings are valued and treated with kindness and respect.

Caste System and Social Hierarchies

Buddha challenged the rigid caste system prevalent in ancient India. He rejected the notion of superiority based on birth and instead advocated for a merit-based society where one's actions and virtues determined their worth. This stand against social hierarchies contributed to a more egalitarian mindset among his followers. Lord Buddha played a significant role in challenging the caste system and social hierarchies prevalent during his time. His teachings and actions emphasized equality, compassion, and non-discrimination, which had a profound impact on society. Buddha taught that all beings are equal in their potential for enlightenment and spiritual growth. He emphasized that one's worth is not determined by birth, caste, or social status but by their actions (karma) and inner qualities. Buddha spoke against the discriminatory practices based on caste. He welcomed people from all backgrounds into his monastic community (Sangha) without discriminating based on their social status. This inclusivity was revolutionary at a time when caste-based discrimination was deeply entrenched.

Central to Buddha's teachings are principles of compassion (karuna) and non-violence (ahimsa). These principles encouraged individuals to treat all beings with kindness and respect, regardless of their caste or social position. Buddha's interactions with people from different castes and backgrounds were instrumental in breaking down social barriers. He interacted with and taught people from all walks of life, including kings, merchants, farmers, and those considered "untouchables" in the caste system. Buddha's teachings focused on inner transformation and

spiritual development rather than external markers of status or hierarchy. He encouraged his followers to cultivate qualities such as wisdom, compassion, generosity, and mindfulness, which are not bound by social distinctions. Lord Buddha's teachings and actions had a profound impact on challenging the caste system and promoting social equality, making him a significant figure in the history of social reform and human rights advocacy.

Women's Rights

Buddha's teachings also addressed the status of women in society. He encouraged the acceptance of women into monastic orders, providing them with opportunities for spiritual growth and education. This acceptance of women as equals in the pursuit of enlightenment was revolutionary for its time and helped to counter gender discrimination. Lord Buddha's teachings and actions had a significant impact on promoting women's rights and gender equality during his time. One of the most revolutionary aspects of Lord Buddha's approach was his acceptance of women into the monastic order (Sangha). This was a groundbreaking step in a society where women were often marginalized and excluded from religious and educational opportunities. Buddha taught that both men and women have the potential to attain enlightenment (nirvana). He emphasized the importance of inner qualities and spiritual practice over external factors such as gender or social status. Buddha's teachings on compassion, non-violence, and the nature of suffering applied equally to men and women. He addressed issues related to gender discrimination and encouraged his followers to treat all beings with respect and kindness, regardless of gender.

By allowing women to join the Sangha and participate in spiritual practices and teachings, Buddha promoted women's education and intellectual development. This was a significant departure from the prevailing norms of his time. Buddha had several prominent female disciples, such as Mahaprajapati Gotami (his stepmother), who played important roles in spreading his teachings and guiding other women on the path to enlightenment. These female disciples served as role models for future generations of Buddhist practitioners. Buddha's teachings emphasized the inherent dignity and worth of all beings, including women. He discouraged discriminatory attitudes and actions based on gender, promoting a more egalitarian and compassionate society. Lord Buddha's teachings and actions contributed to a more inclusive and equitable society, challenging traditional gender roles and advocating for women's rights and opportunities for spiritual growth. His legacy continues to inspire efforts toward gender equality in contemporary contexts.

Non-violence and Non-discrimination

The principles of non-violence (ahimsa) and non-discrimination (anatta) were central to Buddha's teachings. He advocated for peaceful coexistence and resolution of conflicts through dialogue and understanding. This approach promoted harmony and unity among people from diverse backgrounds, reducing societal tensions and promoting social justice. Lord Buddha played a central role in promoting non-violence (ahimsa) and non-discrimination through his teachings and personal example. Buddha taught ahimsa as a fundamental principle of ethical conduct. He emphasized the importance of refraining from causing harm to all sentient beings, including humans, animals, and even plants. This principle extended beyond physical violence to include verbal and mental harm as well. By promoting ahimsa, Buddha advocated for a peaceful and compassionate way of life. Central to Buddha's teachings is the cultivation of compassion (karuna) and empathy toward all beings. He encouraged his followers to understand the suffering of others and respond with kindness and understanding. This emphasis on compassion contributed to the promotion of non-violence and harmonious relationships within society.

Buddha's teachings emphasized the equality and inherent worth of all beings. He rejected discriminatory attitudes based on factors such as caste, ethnicity, gender, or social status. In the context of his time, where social hierarchies and prejudices were prevalent, Buddha's teachings of

non-discrimination were revolutionary and promoted social harmony. Buddha's monastic community (Sangha) was characterized by its inclusivity and lack of discrimination. He welcomed people from all backgrounds, regardless of their past actions or social standing, into the Sangha. This inclusivity was a practical manifestation of his teachings on non-discrimination. Buddha provided teachings and methods for resolving conflicts peacefully. He encouraged dialogue, understanding, and reconciliation as means to resolve differences without resorting to violence. His teachings on Right Speech and Right Conduct emphasized the importance of communication and ethical behavior in maintaining peaceful relationships. Buddha's own life exemplified the principles of non-violence and non-discrimination. He consistently demonstrated compassion, patience, and equanimity in his interactions with others, regardless of their background or beliefs. Lord Buddha's teachings and personal example were instrumental in promoting non-violence, compassion, and non-discrimination, which continue to be central values in Buddhist philosophy and practice. His legacy has inspired movements for peace, social justice, and human rights across the world.

Education and Empowerment

Buddha's emphasis on education and self-development empowered individuals to question social norms and strive for personal growth. His teachings encouraged critical thinking, ethical behavior, and a sense of responsibility towards society, laying the foundation for a more just and equitable community. Lord Buddha played a significant role in promoting education and empowerment, especially through his teachings and the establishment of the monastic community (Sangha). Buddha emphasized the importance of education as a means of spiritual growth and understanding. He encouraged his followers to engage in continuous learning and to question, explore, and contemplate the nature of existence and suffering. This emphasis on education was not limited to monastics but extended to all individuals seeking knowledge and wisdom. Buddha's teachings encouraged critical thinking and independent inquiry. He encouraged his disciples to not accept teachings blindly but to test them through their own experience and reasoning. This approach empowered individuals to develop their own understanding and insights, fostering a culture of intellectual freedom and growth. Buddha's teachings on self-reliance and self-transformation empowered individuals to take responsibility for their own spiritual development and well-being. He taught that liberation (nirvana) comes from within and can be attained through one's own efforts, rather than relying on external authorities or rituals.

Buddha's establishment of the monastic Sangha was a platform for education and empowerment. He welcomed people from all backgrounds, regardless of their caste or social status, into the Sangha. This inclusivity provided opportunities for individuals, including women, to receive education, guidance, and support in their spiritual journey. Buddha's teachings emphasized ethical conduct (sila) as a foundation for spiritual practice. He taught the importance of living a virtuous life based on principles such as non-harming, honesty, compassion, and mindfulness. This ethical framework provided a basis for personal empowerment and societal harmony. Within the Sangha, Buddha provided guidance and training for monastic leaders (bhikkhus and bhikkhunis) to serve as teachers and guides for others. This leadership development empowered individuals to take on roles of responsibility and service within the spiritual community. Lord Buddha's teachings and the structure of the Sangha provided a framework for education, empowerment, and personal growth. His emphasis on self-reliance, critical thinking, ethical conduct, and inclusivity continues to inspire individuals and communities seeking education, empowerment, and spiritual development.

Conclusion

Lord Buddha's journey and teachings offer timeless wisdom and guidance for humanity. His profound search for truth, culminating in enlightenment, inspires seekers of all backgrounds to

explore the deeper dimensions of existence. The principles of compassion, mindfulness, and inner peace that he espoused resonate across cultures and generations, fostering a global legacy of spiritual awakening and harmony. Through studying Lord Buddha's life and teachings, we not only honor his profound impact on history but also discover invaluable insights for personal growth and the betterment of society.

References

1. Ñāṇamoli, Bhikkhu. *The Life of the Buddha*. Buddhist Publication Society, 1972.
2. Rahula, Walpola. *What the Buddha Taught*. Grove Press, 1974.
3. Bodhi, Bhikkhu. *In the Buddha's Words: An Anthology of Discourses from the Pali Canon*. Wisdom Publications, 2005.
4. Armstrong, Karen. *Buddha*. Penguin Books, 2004.
5. Nhat Hanh, Thich. *The Heart of the Buddha's Teaching*. Harmony Books, 1998.
6. Nhat Hanh, Thich. *Old Path White Clouds*. Parallax Press, 1991.



जीवन विकास महाविद्यालय, शुगांवदेव

ता. नरखेड, जि. नागपूर

साहित्यशिल्प

श्रीमद्भागवत कवित्व

श्रीमद्भागवत कवित्व (१९९९-२०००)

श्रीमद्भागवत कवित्व

श्रीमद्भागवत कवित्व (१९९९-२०००)





विद्यापीठ गीत

या भावतात अंधु भाव नित्य असुंदे ।
 दे वचि असा दे ।
 हे सर्व पंध संप्रदाय एक किंभू दे,
 मतभेद नसू दे ॥१॥

जांकोत सुखे मरीच-अमीव एक मतानी ।
 मग हिंदू असो ख्रिश्चन वा हो इस्लामी ।
 सखातंत्र्यसुखा या सकलांमाजि असू दे ।
 दे वचि असा दे ॥१॥

सकलांस एकलो मानवता, राष्ट्रभावना
 हो सर्वसथळी मिळूनि समुदाय-प्रार्थना ।
 उद्योगी तरुण वीव शीलवान किंभू दे ।
 दे वचि असा दे ॥२॥

हा जातिभाव विरसनिया एक हो आम्ही
 अस्पृश्यता समूळ नष्ट हो जगातुगी ।
 खळ निंदका मनीही सत्य न्याय असु दे ।
 दे वचि असा दे ॥३॥

सौकर्य वगो-घवघवांत सखर्गियापत्री ।
 ही नष्ट होऊ दे विपत्ति भीती ओहवी ।
 तुकड्यास सका सखर्का सेवेत करू दे ॥
 दे वचि असा दे ॥४॥

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज



साहित्यशिल्प...



प्रा. प्रवीण धारपुरे
संपादक

प्रा. योगेश सरोदे
सहसंपादक

संपादक मंडळ

कु. भारती वानोडे - भाग २

कु. प्रणाली देते - भाग २

कु. मयुरी माळोदे - भाग २

उमेश रेवतकर - भाग ३

प्रकाशक

प्राचार्य, डॉ. देवेंद्र मं

मुखपृष्ठ :

प्रा. राजू श्रीरामे

मुद्रक :

केशवा मुद्रण कार्टील

या अंकात समाविष्ट झालेल्या विचारांशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.



डॉ. देवेंद्र भोंगाडे
प्राचार्य

प्राचार्यांच्या लेखणीतून...

जीवन विकास महाविद्यालय, थुगांवदेव येथील विद्यार्थ्यांचे नवनिर्मिती आणि अभिव्यक्तीच्या हक्काचे स्वतंत्र व्यासपीठ म्हणजे साहित्यशिल्प हा वार्षिकांक होय. हा अंक आज आपल्या हाती देतांना आम्हांस अत्यानंद होत आहे. विविध प्रकारच्या साहित्यिक अभिरूपी आणि साहित्यप्रकार यांचा हा संग्रह म्हणजे भविष्यातल्या सर्जनशील विचारांचे प्रतिबिंब असणारं हे एक सशक्त माध्यम आहे. या वार्षिकांकातून अनेकांना नव्याने प्रेरणा मिळावी याउद्देशाने त्यांच्या भावी वाटचालीसाठी या निमित्ताने सुयश चिंतीतो.

'साहित्यशिल्प' या वार्षिकातील लेख, कविता, संकलित वाङ्मय हे आजच्या तरुणाईच्या लेखणीतून साकारलेला एक साहित्यिक विचार आहे. याबरोबरच महाविद्यालयात असणारे विविध विभाग या विभागाचे विभाग प्रमुख तसेच इतर सर्व शिक्षक, शिक्षकेत्तर कर्मचारी विविध प्रकारची शैक्षणिक उपक्रम यशस्वीपणे राबवत आहेत. त्याबद्दल त्यांचे सुध्दा मी अभिनंदन करतो.

अशा 'साहित्यशिल्प' या वार्षिकांकाचे संपादक प्रा. प्रवीण घारपुरे व त्यांना सहकार्य करणारे सहकारी व विद्यार्थी संपादक मंडळ यांच्या या स्तुत्य उपक्रमास शुभेच्छा देतो. तसेच महाविद्यालयातील सर्व प्राध्यापक, शिक्षकेत्तर, कर्मचारी व विद्यार्थ्यांना हार्दिक शुभेच्छा !

डॉ. देवेंद्र भोंगाडे
प्राचार्य

जीवन विकास महाविद्यालय, थुगांवदेव

ता. नरखेड, जि. नागपूर

स्थानीय व्यवस्थापन समिती

अ.क्र.	पदाधिकार्यांची नावे	पदनाम
१.	डॉ. मधुकर झीटे	अध्यक्ष
२.	डॉ. भाष्कर विघे	उपाध्यक्ष
३.	श्री. मारोतराव सरोदे	सदस्य
४.	डॉ. विजय कौशल	सदस्य
५.	डॉ. संजय टेकाडे	सदस्य
६.	श्री. अशोकराव घारपुरे	सदस्य
७.	डॉ. देवेंद्र भोंगाडे	प्राचार्य/पदसिध्दसचिव
८.	प्रा. राजू श्रीरामे	शिक्षक प्रतिनिधी
९.	प्रा. दीपक अरजपुरे	शिक्षक प्रतिनिधी
१०.	प्रा. नागेश ढोबळे	शिक्षक प्रतिनिधी
११.	श्री. राजेश इंगळे	शिक्षकेतर प्रतिनिधी

मार्गदर्शक व संपादक मंडळ



संपादक
प्रा. प्रवीण धारपुरे



सहसंपादक
प्रा. राजू श्रीरामे



सहसंपादक
प्रा. योगेश सरीदे



अंत्योदय मिशन ऑफ इंडिया द्वारा संचालित
जीवन विकास महाविद्यालय, धुळे

संपादक मंडळ



कला स्नातक- २
कु. भारती बानोडे



कला स्नातक- १
कु. सोनाली टोरे



कला स्नातक- २
कु. मयुरी माळोडे



कला स्नातक- १
कु. उमेश रेवतकर

संपादकीय

संपादकीय



'साहित्यशिल्प' हा वार्षिकांक सादर करतांना आम्हाला अतिशय आनंद होत आहे. ग्रामीण भागातील शेतकरी, शेतमजूर व तळागाळातील दिनदुबळ्यांच्या मुलामुलींना शिक्षण घेता यावे, घराघरात ज्ञानाचा दीपस्तंभ प्रज्ज्वलीत व्हावा म्हणून शिक्षणाची गंगोत्री धुंगावदेवसारख्या एका छोट्याशा खेड्यात पोहचविण्याचे पवित्र कार्य महाविद्यालयाचे संस्थापक आदरणीय डॉ. भाऊसाहेब भोगे यांनी केले.

हा वार्षिकांक म्हणजे साहित्यविषयक विचाराला गती देणारा सामर्थ्यवान प्रवाह आहे. कारण साहित्य हा समाजमनाचा आरसा असते आणि त्यात समाजाच्या विविध प्रवृत्तीचे प्रतिबिंब उमटत असते. याच जाणिवेतून आमच्या महाविद्यालयात ज्ञानार्जन करणारा विद्यार्थी हा ग्रामीण असला तरी आपल्या बुद्धीच्या आणि कष्टाच्या जोरावर तो ज्ञानरूपी आकाशात उंच भरारी मारण्याची संधी शोधत आहे. अशा या

विद्यार्थ्यांच्या प्रतिभेला वाव देण्यासाठी आम्ही 'साहित्यशिल्प' या वार्षिकांकातून विद्यार्थ्यांचे साहित्य प्रकाशित करीत आहो. हे विद्यार्थी फार मोठे प्रतिभावंत साहित्यिक नसतील परंतु त्यांच्या कोवळ्या मनातील विचारांना व भावनांना अभिव्यक्तीची संधी उपलब्ध करून देण्याचा हा आमचा प्रयत्न आहे. त्याचप्रमाणे विद्यार्थ्यांना समाजमनाचा सजगपणे धांडोळा घेवून चिकित्सकपणे लेखन करावे म्हणजेच एक संवेदनशील नागरिक म्हणून आणि उत्कृष्ट साहित्यिक म्हणून नावारूपास येईल. हाच साहित्यशिल्प प्रकाशनामागचा उद्देश आहे.

आमचे महाविद्यालय प्रगती पथावर वाटचाल करीत आहे. आदरणीय डॉ. भाऊसाहेब भोगे यांच्या प्रेरणेने आणि प्रयत्नाने आम्ही विकासाकडे वाटचाल करीत आहे. आमच्या महाविद्यालयातील प्राचार्य डॉ. देवेंद्र भोंगाडे यांच्या अनमोल मार्गदर्शनाखाली हा अंक प्रकाशित होत आहे. हा अंक अधिक

दर्जेदार बनविण्यासाठी संपादक मंडळातील माझे सर्व सहकारी व संपादक मंडळातील विद्यार्थी महाविद्यालयातील सर्व प्राध्यापकांनी आणि शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांनी संपादक मंडळाला सहकार्य केले त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानतो. त्याचप्रमाणे माझ्या जिज्ञासू विद्यार्थ्यां- धन्यवाद देतो. तसेच केशवा प्रिंटर्स, काटोल यांनी अंकाचे छायचित्रण व मुद्रण अतिशय आकर्षक वेळेत करून दिले त्याबद्दल मी त्यांचेही आभार मानतो.

सन्माननीय प्राचार्य साहेब यांनी 'साहित्यशिल्प' संपादनाची जबाबदारी माझ्यावर सोपवून विश्वास दाखविला त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. त्याचबरोबर वार्षिकांकाच्या प्रकाश- व्यवस्थापन समितीचे सन्माननीय पदाधिकारी, प्राध्यापक वृंद, शिक्षकेतर कर्मचारी व ज्यांचे अप्रत्यक्ष सहकार्य लाभले त्या सर्वांचा मी ऋणी आहे. या साहित्य गंगेच्या प्रवाहात ज्या विद्यार्थी साहित्य समाविष्ट करू शकलो त्यांचे आणि जागे अभावी ज्या विद्यार्थ्यांचे साहित्य समाविष्ट करू शकू- नाही त्या सर्व साहित्यकांचे मी अभिनंदन करतो. अंकामध्ये काही उणिवा राहिल्या असतील तर आम्हाला सांभाळून घेतील अशी अपेक्षा व्यक्त करतो. विद्यार्थी-प्राध्यापक-पालक या अंकाचे स- करतील अशी आशा बाळगतो. सर्वांनाच मनःपूर्वक धन्यवाद!

प्रा. प्रवीण घारपुरे
(मुख्य संपादक)

अनुक्रमणिका

श्रेयनामावली

मराठी विभाग

स.क्र.	लेखाचे शिर्षक	लेखक/कवीचे नाव
१)	युगप्रवर्तक स्वामी विवेकानंद	कु. पल्लवी नारनवरे (B.A. II)
२)	पर्यावरण आणि आजचा भारत	विश्वनाथ थोटे (B.A. II)
३)	राष्ट्रसंतांच्या कल्पनेतील आदर्श ग्रामराज्य	
४)	ग्रामोन्नती	प्रवीण पोटपीटे (B.A. III)
५)	आकाशाचा निळा रंग का ?	कु. पुनम नानोटकर (B.A. III)
६)	आमचा बाप	प्रतिक डांगरे (B.A. II)
७)	स्वातंत्र्यवीर विनायक दा. सावरकर	कु. आरती मोहनकर (B.A. III)
८)	महानायक	अमोल गायधने (B.A. III)
९)	आदर्श समाजसेवक: संत गाडगेबाबा	सागर खाडे (B.A. III)
१०)	आजचा विद्यार्थी	कु. सपना चौधरी (B.A. III)
११)	कुसुमाग्रज व्यक्ती आणि वाङ्मय	उमेश रेवतकर (B.A. II)
१२)	अवकाश कन्या : कल्पना चावला	प्रफुल चिंचूरकर (B.A. II)
१३)	विज्ञान आणि मानव	अनीता सोनटक्के (B.A. III)
१४)	विश्वदर्शन स्वामी विवेकानंद	स्वप्निल चरपे (B.A. I)

कविता विभाग

१)	जीवनसत्य	कु. रोशनी कडू
२)	वन्हाडी कविता	तुळशीराम पोपटे
३)	वृक्षवल्ली	कु. स्वाती शहापूरे
४)	कवी	कु. पूजा लाड (B.A. I)
५)	आई	कु. प्रणाली देढे
६)	भावस्पंदन	कु. प्रिया लोहे (B.A. III)
७)	जीवनातील गुढार्थ	कु. पुनम नानोटकर (B.A. III)
८)	चेहरे	कु. प्रिति कठाणे (B.A. I)
९)	चारोळी	कु. नेहा जिचकार (B.A. I)
१०)	घर	नकुल सावरकर (B.A. III)



मराठी विभाग

युगप्रवर्तक स्वामी विवेकानंद



यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवती भारत।

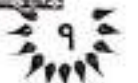
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मान् सृज्याम्यहम्॥

जेव्हा जेव्हा भारत देशावर परकीय सत्तांचे आक्रमण झाले तेव्हा तेव्हा त्यांचा नायनाट करण्यासाठी, या भारत मातेच्या धरतीवर थोर हुतात्मे व राष्ट्रपुरुषांनी जन्म घेतला. या थोर पुरुषांपैकी पारतंत्र्याच्या शृंखलांनी बंदिस्त झालेल्या भारतीय जनतेच्या मनात भारतीय धर्म, संस्कृती, आचारविचार व परंपरा याविषयी दीप प्रज्वलित करणारे, मरगळलेल्या भारतीयांच्या नसा-नसात चैतन्य निर्माण करणारे, त्यांना स्वदेश, स्वधर्म व सत्वाची जाणीव करून देणारे, दारिद्र्य व अज्ञानाच्या महानिद्रेतून भारतीयांना जागे करणारे एक कर्मयोगी व संन्याशी म्हणजे स्वामी विवेकानंद होय. अशा या युग पुरुषाचा जन्म १३ जाने. १८६३ रोजी झाला. कधी कोठे गडीमाणसे साखर झोपेतुन उठली होती, तर कुठे पक्षांचा किलकिलाट सुरु झाला. अशा शुभमुहूर्तावर भास्कराच्या तेजस्वी किरण रुपाने नरेंद्राने जन्म घेतला. विवेकानंदजीचे पूर्ण नाव नरेंद्र दत्त होते. विवेकानंदचे माता-पिता आध्यात्मिक विचाराचे होते. आई कालीमातेची गाढीउपासक होती. त्यामुळे घरच्या आध्यात्मिक विजरूपी वातावरणाने त्याचे सुंदर असे रोपटे फुलले. विवेकानंद हे लहानपणापासून अतिशय हुशार व कुशाग्र बुद्धीचे होते. त्यांचे बालपण अतिशय आनंदात गेले. संगती, गायन, खेळ, व्यायाम अशा विविध क्षेत्रामध्ये त्यांनी आपल्या पावलाचे ठसे उमटवले होते.

जीवनाचे अंतिम ध्येय काय? माणूस जगतो तर कशासाठी, या विविध जीवनाच्या गोष्टीविषयी त्यांचे मन व्याकूल झाले व त्यांनी संसाररूपी जीवनापासून संन्यास घेतला. नंतर त्यांनी भारत भ्रमण केले. भारतातील विविध व्यक्तीशी त्यांनी तत्वज्ञान व आध्यात्मिक विषयावर विचार केले. आपल्या तत्वज्ञानाविषयी अध्ययन केले.

रामकृष्ण परमहंसाच्या आशीर्वादाने १८९३ मध्ये अमेरिकेतील शिकागो येथे भरलेल्या जागतिक सर्वधर्म परिषदेत ते जातीने उपस्थित राहिले. हिंदू धर्माचे जगामध्ये पुनरुज्जीवन केले. स्वामी विवेकानंद म्हणत, "आम्ही तुमच्या चरणापाशी बसतो, तुम्ही आम्हाला विज्ञान सांगा. तुम्ही आमच्या जवळ या आम्ही तुम्हाला धर्म सांगतो." अशा प्रकारची शिकागोची परिषद संपल्यानंतर त्यांनी इंग्लंड, मलेशिया देशामध्ये जावन आपल्या तत्वज्ञानाची बीजे रोवली.

"Don't try to become a man of success but try to become a man of value."
याप्रमाणे ते युवकांचे आदर्श बनले. ते युवकांना सांगत, तुम्ही या धरतीचे अधिकारी, तुम्ही



बलाढ्य, शूरवीर तुमचा जन्म लढण्यासाठी झाला आहे. तुम्ही धैर्याने पुढे येवून संकटाचा
करा. असा संदेश त्यांनी युवकांना दिला. स्वामी विवेकानंद बोलके व्यक्ती नव्हते तर कसे
होते. "केल्याने होत आहे रे आधी केलेची पाहिजे" या उक्तीप्रमाणे त्याचे कार्य आपल्या
येते. त्यांनी मरगळलेल्या हिंदू धर्माला पर्यायाने भारतीयामध्ये नवे चैतन्य निर्माण करून देतोषि
समजुती दूर केल्या. ते स्वतः म्हणत "विश्वरूप पाहण्यापेक्षा प्रथम स्वरूप पाहणे" यवृत्ता
जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन उदात्त होता. व्यक्तीने आपल्या ठिकाणी संकूचितपणे शब्द अ
कोणत्याही गोष्टीकडे चिकीत्सकपणे पाहण्याचा व्यापक दृष्टीकोन जोपासला पाहिजे. तातच
या मागे होती. ही भरसार्ष्ट्र

शिक्षण म्हणजे शारीरिक, बौद्धिक, आध्यात्मिक बाबींचा आविष्कार होय. श्री. इ.
शिक्षणाविषयी त्यांचे दूरदृष्टी पूर्ण विचार होते. विद्यार्थ्यांनी बलीपासना करून ब्रम्हधर्मविषयासा
करून शिक्षण घ्यावे. परंतु आधुनिक स्थिती फार वेगळी आहे. आज जरी विज्ञानाने वात र
शिखर गाठले तरी त्याचे काही वाईट परिणाम आजच्या नवजात तरुणावर प्रकर्षाने जाणवत
आजचा तरुण अंधारामध्ये भरकटला आहे. त्याला योग्य अशा प्रकाशमय रस्त्याची आवश्यकता
आहे. म्हणूनच हजारो वर्षांनी स्वामीजीप्रमाणे महापुरुष या धरतीवर जन्म घेवून आपल्या कर्मेसर्गा
सुमने लोकांच्या हृदयामध्ये फुलवून जातात. शेवटी त्यांच्याविषयी एकच सांगावेसे वाटते कीला. त्या

"होऊनही गेले अधिकारी होतील
महान आत्मे या जगतात।
परी न झाले न होणार
दुसरे विवेकानंद या भारतात"

-कु. रीशनी पंजाबरावजी
ही हे दृ
भ



जीवनाच्या अभ्यासातूनच ग्रंथ निर्माण होतात. -साने गुरुजी

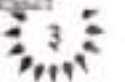
पर्यावरण आणि आजचा भारत

दक्षिण आफ्रिकेच्या श्रीमती वंगारी मोथाई यांना यावर्षीचे नोबेल पारितोषिक मिळाले. हे पारितोषिक मिळविणाऱ्या त्या पहिल्याच आफ्रिकन महिला आहेत. दक्षिण आफ्रिका हा पशुवृत्ताच्या जवळचा प्रदेश असल्यामुळे हा प्रांत घनदाट जंगलासाठी व तेथील अन्य पशुसाठी सिध्द आहे तसेच येथे मोठमोठी कुरणे आहेत. जगातील जंगलात मोठे वाळवंट सहारा हे आफ्रिका खंडातच आहे अशा या भागात श्रीमती मोथाई यांनी चार कोटी झाडे लावली. त्याची दखल घेत अंतरराष्ट्रीय पातळीवर अशा त्यांना नोबेल या सर्वोच्च पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले.

युरोपात १८ व्या शतकात औद्योगिक क्रांती झाली. त्यामुळे युरोपात प्रगतीला सुरुवात आली. इ.स. १८१८ मध्ये इंग्रजांनी भारतात आपले राज्य स्थीर केले. त्याच दररोज त्यांनी स्वतःच्या उद्योगासाठी उद्योगांना प्राधान्य देण्यास सुरुवात केली. परंतु खऱ्या अर्थाने भारतात औद्योगिकतेची सुरुवात स्वातंत्र्यानंतर म्हणजे १९४७ नंतर झाली. स्वातंत्र्यानंतर भारताने विकास साधण्यासाठी वार्षिक योजनाचा स्थिकार केला. त्यामुळे भारतात उद्योगधंदे वाढू लागले. या उद्योजकतेनी भारताची प्रगतीकडे जरी वाटचाल केली असली तरी निसर्गाकडे माणसाने लक्ष दिले नाही. "मानव निसर्गाचा एक घटक आहे." या ऐवजी "निसर्ग हा मानवासाठीच आहे" असा समज त्याने करून घेतला. त्यामुळे वृक्षतोड होवून जंगलाचा न्हास व प्रदुषण वाढू लागले.

स्वातंत्र्यानंतर पोलाद प्रकल्प, पेट्रोलियम, विद्युत, रसायने, खते, औषधी इत्यादी प्रकल्प भारतात सुरु झाले. हे प्रकल्प उभारणीसाठी प्रचंड प्रमाणात जंगलतोड करण्यात आली. रेल्वे, रस्ते बांधण्यासाठी, घरे बांधण्यासाठी व जळण म्हणून जंगलाचा न्हास चालूच राहिला. मानवाने जंगलतोड व प्राण्यांची शिकार एवढ्या प्रचंड प्रमाणात केली की सरकारला जंगले संरक्षित म्हणून घोषित करावी लागली. "पाऊस कमी म्हणून वृक्षारोपण कमी व झाडे नाही म्हणून परत पाऊस कमी" हे दृष्टचक्र चालूच राहिले.

भारत हा मोसमी प्रदेश आहे. भारतात पडणारा पाऊस हा मोसमी वाऱ्यापासून पडतो. भारतात असणाऱ्या विंध्य, सातपुडा, अरवली, सह्याद्री या पर्वत रांगांना हे वारे अडून भारतात पाऊस पडतो. या पर्वतावरील प्रचंड जंगलामुळे मोसमी वारे अडविले जातात. परंतु जंगल तोडीनंतर मोसमाचा लहरीपणा वाढला. उशीरा पाऊस, मृगाऐवजी उशीरा येणारा पाऊस व अवेळी पाऊस, मोसमाळा सोडून इतर ऋतुत येणारा पाऊस, तसेच अतिवृष्टी व दुष्काळ असे प्रकार सुरु झाले ह्या प्रकारांना जरी निसर्ग निर्मित असल्या तरी मानवाचा हस्तक्षेप त्यास कारणीभूत आहे. उदा. मुंबईचा पाऊस



वातावरणात असणारा कार्बनडाय ऑक्साईड झाडे शोषून घेतात. परंतु भारतात वने सरासरी कमी आहे. याच बरोबर प्रदुषणही खुप वाढत आहे. उदा. वायू प्रदुषण, जलप्रदुषण, ध्वनीप्रदुषण प्रदुषणाचा मानवाच्या शरीरावर व पशुपक्षावरही परिणाम होत आहे.

वायु प्रदुषणामुळे पृथ्वीचे तापमान वाढते. आकाशात सोडला जाणारा कारखाण्यात मोबाईल टॉवर, शीतगृहे, वायुयान, अन्वस्त्राचे प्रयोग यामुळे हवा प्रदुषित होते. याला १) वार्मिंग असेही म्हणतात. या ग्लोबल वार्मिंगमुळे अंटार्टिका खंडावर ओझोनच्या थराला एवढा भगदड पडले आहे. ओझोन वायू सूर्याची मानवास घातक असणारी अल्ट्राव्हायलेट किरणे पृथ्वी पोहचु देत नाही. याशिवाय पृथ्वीचे तापमान वाढल्यामुळे अंटार्टिक खंडावरील बर्फ हि सागराची पातळी वाढत आहे. यामुळे संपूर्ण पृथ्वीलाच धोका निर्माण झाला आहे.

भारतात असणाऱ्या गंगा, यमुना, सिंधू, गोदावरी, कावेरी या नद्या भारतीय प्रदेशाला पुरवठा करतात. भारताची तहान भागविण्याचे व अन्नधान्य उत्पादन वाढविण्याचे कार्य या नद्या करत परंतु माणसाने या नद्यातही घाण सोडली आहे. त्यामुळे या नद्या प्रदुषित झाल्या आहे. यमुना दिल्ली शहराची घाण सोडली जाते. भारतीय संस्कृती गंगा नदीला अती पवित्र मानले जाते. त गंगेत स्नान करणे पवित्र मानले जाते. १९५० च्या पूर्वी गंगेत प्रेत सोडले जात होते. ते प्रेत सडत असे त्यामुळे गंगा नदी खूप प्रमाणात प्रदुषित व्हायची. आजही गंगेत निर्माल्य व इतर टाकला जातो तसेच नदिच्या पात्रात रसायने, किटकनाशके, प्लास्टिक इत्यादी मिसळत पाणी प्रदुषित होते.

प्रदुषणामुळे मानवास दमा, लेप्टोस्पारेसीस, त्वचारोग, बहिरेपणा, हृदयरोग, माता पाण यासारखे रोग त्रास देवू लागले आहे तसेच प्राणी व पक्षी यांच्यावरही प्रदुषणाचा दुष्परिणाम होत आहे. शहरातून पक्षी दिसोनासे झालेले आहेत. जंगले कमी झाल्यामुळे हिंसक प्राणी वसत्यावर हल्ले करत आहे.

हे कार्य टाळायचे असेल तर मनुष्याने निरसर्गाप्रती आपल्या कर्तव्याची जाणीव पाहिजे. हवा, पाणी, प्रदुषण टाळून जंगलाचे संवर्धन करायला पाहिजे. भारतात श्रीमती यांच्याप्रमाणे वृक्षारोपण अभियान सुरु करण्याची नितांत गरज आहे. ऐवढे शक्य न झाले प्रत्येकाने कमीतकमी एक झाड लावून त्याचे संगोपन केल्यास ५ जुन रोजी येणाऱ्या आंतराष्ट्रीय पर्यावरण दिनाचे महत्व आपणस समजले असे म्हणता येईल. अन्यथा माणूस प्रगती अधोगतीकडे जातच राहील यात शंका नाही.

विश्वनाथ
बी.ए.

Kites rise against, not with the wind.

राष्ट्रसंतांच्या कल्पनेतील आदर्श ग्रामराज्य

साव्या शतकात वैज्ञानिक युगात भक्तिमार्गाच्या माध्यमातून लोकशिक्षणाचे आणि समाजजागृतीचे ज्ञान कार्य करणारे मानवतेचे महान पुजारी वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज. रामदासांच्या मराज्याप्रमाणेच तुकडोजी महाराजांनी ग्रामगीतेतून ग्रामराज्यांची कल्पना साकारली आहे. शेषतः ग्रामकुटूंब आणि भू-वैकुंठ या अध्यायातून त्यांनी ग्रामराज्यांची कल्पना सविस्तरपणे शब्द केली आहे.

अवघाची संसार व्हावा सुखी। मंगलता निघो सर्वामुखी॥
खळ दुर्जनाचिही दृष्टी निकी। व्हावी सर्वथा॥
मित्रता नांदावी सर्वजनी। उणीव न दिसावी कोठे कोणी॥
जी जी इच्छा करिती प्राणी। व्हावी पूर्ण ती त्याचे॥
नको कोठेहि द्वेष वैर। न उरो कुठो हाहाःकार॥
दंभ मत्सर अत्याचार। अनाचार न राहो॥
लया जावो जगाचा भेद। परस्परपोषक होवोत वाद।
नांदो आनंदी आनंद। सगळीकडे सर्वदा॥

याप्रमाणे संपूर्ण संसार सुखाचा व्हावा, सर्वांच्या मुखातून मंगल शब्द बाहेर पडावे, दृष्ट व र्जनांची दृष्टी चांगली व्हावी, सर्वत्र मित्रत्वाची भावना प्रस्थापित व्हावी, कुठेही कोणत्या प्रकारची जीव दिसू नये, सर्वांची सदिच्छा पूर्ण व्हावी, द्वेषाची व शत्रूत्वाची भावना नसावी, कुठेही हाहाःकार सू नये, दंभ मत्सर अत्याचार, अनाचार कुठेही नसावा, जगातील भेद समुळ नष्ट व्हावेत. वाद परस्पर पोषक असावेत. आनंदी आनंद सगळीकडे निर्माण व्हावा अशाप्रकारची उत्कट तळमळ गातील सर्व महापुरुषांच्या मनात अहंनिश घोळत असल्याची ग्वाही महाराज देतात.

हीच तळमळ रात्रंदिनी। सारखी होती त्याचे मनी॥
जगी जे झाले थोर कोणी। महापुरुष कोठेही॥

खरे पाहता संतांचे अवतारच जगाचे उत्थान करण्यासाठी झाले असून अखिल जगाच्या ल्याणाची आस मनात घेवून संतांनी आपले अवतार कार्य केले. संत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीच्या १८ आ अध्यायाच्या शेवटी पसायदानात विश्वात्मक कल्याणाचा जाहीरनामा प्रकट केला आहे त्याचा अर्थ यथे येतो.

जे खळांची व्यंकटी सांडो। त्या सत्कर्मी रती वाढो॥
भता परस्परे पडो। मैत्र जिवांचे॥

दुरितांचे तिमिर जावो। विश्व स्वधर्म सूर्य पाहो।।

जो जे वांछिल तो ते लाहो। प्राणीजात।।

अशाप्रकारे ज्ञानेश्वराच्या या उदात्त विचारांचे प्रतिबिंब रामदास, तुकाराम, तुकडोजी महाराजांच्या संतांच्या विचारातही प्रगट होतांना दिसून येते.

तुकडोजी महाराजांच्या कल्पनेतून अवतरलेले ग्रामराज्य हे एक आदर्श ग्रामराज्य त्यातून महाराजांनी कालोचित कल्पनाद्वारे एका आदर्श ग्रामराज्याचे चित्र रंगविले आहे. म्हणतात,

ग्रामराज्याचि रामराज्य। स्वावलंबन हेचि स्वराज्य।

बोलिले महात्मा विश्वपूजा। विकास त्याचा सुंदर हा।।

ग्राम हे महाराजांनी सामाजिक, आर्थिक व राजकीय जीवनाचे महत्वाचे केंद्र मानले. आपला देश हा ग्रामोन्नतीच्या अधिष्ठानावरच समर्थपणे उभा राहू शकतो याची जाणीव त्यांनी दिली. त्यांना ग्रामराज्यात सुसंघटित, सामाजिक भावना जागृत असलेला, एकीकरणाच्या भरलेला, परिमित नियमित, संयमित व सत्प्रवृत्त असा समाज घडवायचा होता. तत्काळाच्या अनुषंगाने केलेल्या मांडणीवरून त्यांच्या ग्रामराज्याचे आगळेवेगळेपण जाणवल्या राहत नाही.

आदर्श ग्रामराज्यविषयी महाराज भू-वैकुंठ या अध्यायात लिहितात,

सर्व लोकांचे समाधान। याहून स्वर्ग नाही महान।

नांदती द्वेष मत्सराविण। बंधूभाव सर्व जेथे।।

महाराजांनी ग्रामीण जनतेतील सुप्त व प्रचंड शक्ती ओळखली आणि तीची आराधना समाजात भू-वैकुंठ निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न केले. समाजात गरीबी-श्रीमंतीची पोकळी नसणे, विषमता समुळ नष्ट व्हावी, गावात स्वच्छता व शांतता असावी त्यासाठी सर्वांनी परिश्रम व ध्यानप्रार्थनादी कार्यक्रम सामुदायीकतेने पार पडावे, गावातील दुर्व्यसने दूर व्हावीत अशा विचारांनी भारलेले राष्ट्रसंतांचे विचार ग्रामराज्य निर्माण करण्यासाठी पोषकच आहे. राष्ट्र ग्रामराज्य हे एक प्रकारचे समराज्यच होते. राष्ट्रसंत हे आधुनिक काळातील संत होते. प्राचीन संत आत्मोद्धाराची तळमळ होती. राष्ट्रसंतांना लोकोद्धार करायचा होता. यासाठी सर्वात महत्त्व केंद्रबिंदू म्हणजे व्यक्ती. जोपर्यंत व्यक्तीविकास होणार नाही तोपर्यंत समाजोन्नती साधली जाणार नाही आणि म्हणून ग्रामगीतेतून राष्ट्रसंतांनी सामान्य माणसाच्या जीवनाला स्पर्शून जाणारे ग्रामगीतेतून साकार केले आहे. कारण व्यक्तिविकास हाच आदर्श ग्राम राज्याचा पाया आहे. म्हणतात,

मनुष्याचे सर्वस्व ग्राम आहे। त्याविण त्याला अस्तित्व नोहे।।

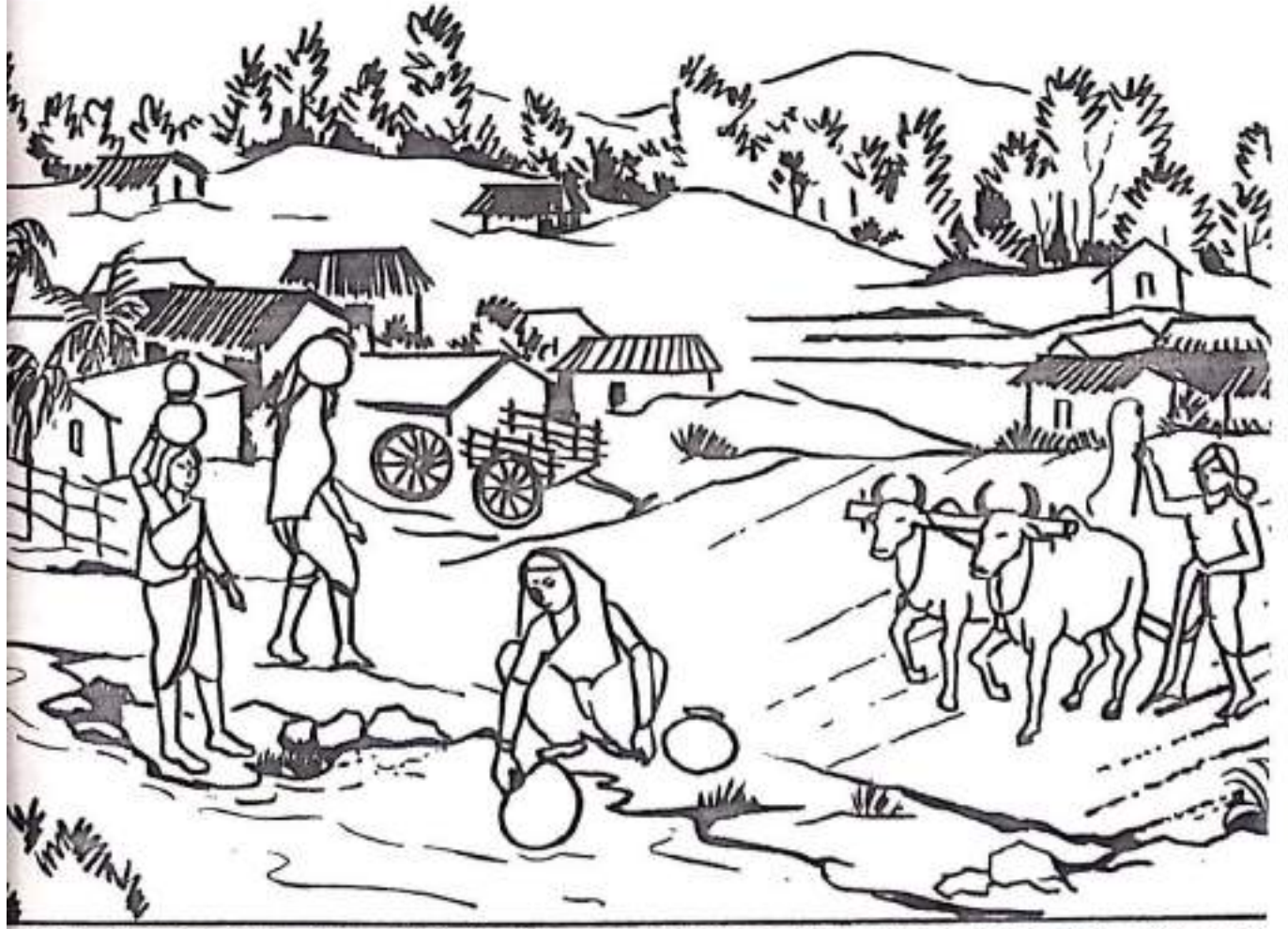
'Our mind is like a garden which can either be cultivated or to be allowed to run wild'

ग्राम सर्वांगपूर्ण रहो। तरीच वैभव मानवाचे।।
ग्रामसेवाचि ईश्वरसेवा। ऐसे समजावोनि जीवा।।
गाव सेवेशी तत्पर करावा सर्वतोपरी।।

आदर्श ग्रामराज्य निर्माण करायचे असेल तर गावातील प्रत्येकाने ग्रामसेवा हीच ईश्वरसेवा आहे असे समजून वागावे सर्व गाव ग्रामोन्नतीच्या मार्गी लावावा. ग्रामवासियांना ग्रामसेवेशी तत्पर रावे याशिवाय गावाचा विकास होणार नाही.

राष्ट्रसंतांनी आदर्श ग्रामराज्याचे पाहिलेले भव्य आणि दिव्य स्वप्न त्यांच्या ग्रामगीतेतून कार झाले आहे. रामदासांच्या रामराज्याच्या आणि राष्ट्रसंतांच्या रामराज्याचा आशय जवळपास मप्रमाणातच अभिव्यक्त झाला आहे.

कु. हर्षा अलोणे
बी.ए. भाग १



'Education is not what a person learns but what he becomes.'

ग्रामीन्नती

आज सर्वत्र प्रगतीचे वारे वाहत आहे. व्यक्तिविकासासोबत कुटूंब, समाज, गाव किंबहुना राष्ट्र असा प्रगतीचा सोपा मार्ग असला तरी कुठल्या एका घटकापासून त्याची सुरवात होणे महत्वाचे असते. आज सर्वांचा अंगूलीनिर्देश शहराकडे असल्यामुळे ग्रामविकासाची दृष्टी का मंदावली? हे सहजच लक्षात येते.

पण विश्वहिताचा विचार करणारे संत सत्पुरुष मात्र व्यक्ति विकासालाच प्रामुख्याने प्रवृत्त देतात. अर्थात हा व्यक्ति खेड्यातील असो की शहरातील त्याचा सर्वांगीण विकास होणे गरज आहे हे लक्षात घेवून तशा प्रकारची साधने निर्माण करून व त्याद्वारे लोकांना संघटीत त्यांना आपल्या योग्य कर्तव्याची जाणीव करून देतात. वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ग्रामगीतेच्या ३२ व्या अध्यायात सांगतात.

संत देहांनी भिन्न असतो। ध्येय धोरणांनी अभिन्न स्थिती।

साधने जरी नाना दिसती। तरी सिध्दांतमती सारखी।।

त्यांचा सिध्दांत एकच ज्या वातावरणात व्यक्ती आपलं जीवन जगतो. ते वातावरण अयोग्य याची पडताळणी करून पाहतात. आज अधिकाधिक समाज ग्रामीण भागात वास्तव्य असल्यामुळे प्रत्येक ग्रामाची स्थिती ही अतिशय बिघडलेली आहे. प्रत्यक्ष वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज एका श्लोकात वर्णन करतात...

बघ गाव किती अस्वच्छ हे

घाणेरडे मळ संचले।

मंदीरही उच्चाटले, अन देव ही उध्वस्तले।।

रोगे ही जनता पिळली, भांबावली रे भावना।

या ग्रामसेवा साधण्या, कर सामुदायिक प्रार्थना।।

आज जवळपास भारतातल्या प्रत्येक खेड्याची हीच अवस्था झाली आहे. आज दूरावस्थेला दूर करणे महत्वाचे वाटल्या वरून राष्ट्रसंतांनी प्रथम आपला मोर्चा गावाकडे वळविला आहे. त्यासाठी किती तरी भजने लिहून गावाच्या रक्षणाची, आरोग्याची, शिक्षणाची, श्रम गुराढोरांची ग्रामनिर्मितीची, चराऊ जमिनीची, सांडपाण्याची, उकिरड्यांची, व्यसनांची, आणि परंपरांची, संघटीतपणाची, श्रमदानाची, भुदानाची, समयदानाची, सहकार्याची व ग्रामीण जनतेला त्यांनी करून दिली. त्यासाठी गावाच्या आदर्शतेची संकल्पना पुढे करून त्या देशाची प्रगती सुध्दा होवू शकणार नाही असा दूरदृष्टीचा इशारा त्यांनी ग्रामगीतेच्या माध्यमातून दिला आहे. ही एक महत्वाची ओवी जरी आपण लक्षात घेतली तरी पूढील प्रगतीची कल्पना आपल्या आल्याशिवाय राहणार नाही.

समानता म्हणजे ज्याच्या विकासाला जे पाहिजे ते त्याला देणे - साने गुरुजी

गाव हा विश्वाचा नकाशा। गावावरून देशाची परीक्षा। गावचि भंगता अवदशा। येईल देशा।।

मग शेंड्यावर पाणी टाकून काही झाड थोडेच जगणार आहे. त्यासाठी त्यांच्या मुळात पाणी गलणे हे महत्वाचे आहे. देशाचं मुळ हे गाव असल्यामुळे प्रत्येक गावाची सुधारणा हा देशाच्या प्रगतीचा आलेख ठरणार आहे. म्हणून तर राष्ट्रसंतांनी देवधर्माचा, पोथी पुराणांचा, जयंती उत्सवाचा सर्व ओघ गावसेवेशी जुळवला आहे.

ग्राम सुधारणेचा मुळमंत्र। सज्जनानि व्हावे एकत्र।

संघटना हेचि शक्तीचे सुत्र। ग्रामराज्य निर्माण करि।।

खऱ्या ग्रामराज्य निर्मितीसाठी किंवा स्वराज्यांचे सुराज्यात रुपांतर करण्यासाठी अर्थातच, पंडीच्या, विनोबाजींच्या खेड्यातील भारत घडवण्याचा उद्देश घेवून प्रत्येक जाणत्या पुरुषाने आपल्या प्रबोधनाचा ओघ खेड्याकडे वळविणे महत्वाचे आहे. समाजातील जातीभेद, विषमता यांची दृष्ट झालेली पाळेमुळे मुळासकट उपटून फेकल्या शिवाय भारताची प्रगती कदापीही होणार नाही. ग्रामगीतेसारख्या युगग्रंथाचे आज महत्त्व विद्वान, पंडीत यांना दाखवून दिलेले आहे.

त्यासाठी ग्रामगीतेचा अभ्यास करणे सर्वांनाच अगत्याचे झाले आहे एकंदरीत

जाणत्याने तत्वे अभ्यासावी। रुपांतरे व्यवहारी आणावी।

बिघडली घडी दुरस्त करावी। समाजाची।।

-ग्रामगीता

-प्रवीण के. पोटपिटे

बी.ए. भाग ३



आकाशाचा निळा रंग का?

१९२८ मध्ये भारतात एक महान शास्त्रीय शोध लागला. सर सी.व्ही. रामन प्रकाशकिरण रेणूंवरून विखुरताना क्वान्टम सिध्दांताच्या भाकिताप्रमाणे त्यांची कंपन फ्रिक्वेन्सी बदलू शकते हे दाखवून दिले. त्यानंतर दोनच वर्षांनी या शोधाबद्दल रामन यांना पारितोषिक मिळाले.

रामन सच्चे रसिक, निसर्गप्रेमी होते. बंगळुरला त्यांचे स्वतःचे संग्रहालय होते. संग्रहालयात अगणित रंगबिरंगी फुलपाखरे, पक्ष्यांची पिसे, माणिक-मोती, रेशमी खण आणि वाद्ये त्यांनी ठेवली होती. त्यांना ध्यास होता प्रकाशलहरीचा, ध्वनिलहरीचा. १९६८ मध्ये राम शालेय मुलांसाठी एक व्याख्यान दिले. व्याख्यानाचा विषय होता "आकाशाचा निळा रंग आला?" हा विषय निवडण्यामागे त्यांनी खुलासा केला की, त्यांच्या सान्या संशोधनामागची आहे, त्यांचे स्वतःचे निसर्गप्रेम, निसर्गाबद्दलचे अफाट कुतूहल. निळे आकाश किंवा पाक थेंबातून सूर्यप्रकाशाचे पृथःकरण होवून बसणारे इंद्रधनुष्य पाहायला प्रयोगशाळेत पाऊल ठेवू नये गरज नाही. गरज आहे जिज्ञासेची, निसर्गाकडे डोळे उघडे ठेवून प्रश्न विचारत राहण कलाकार, कवींप्रमाणेच कल्पकतेची.

फक्त कवींची प्रतिभा स्वैरसंचारी असते तर विज्ञानाच्या अभ्यासकांना आपली कल शिस्तीने लढवायची असते. ही शिस्त असते प्रयोगप्रामाण्याची, वास्तवाशी सतत संबंध राहण्याची. अर्थात रामन आकाशाचा निळा रंग कुठून आला, याला एक काव्यमय व सुचवतात, हे निळे आकाश धरित्रीचे अवगुंठन आहे। सूर्य डोळे दिपवेनासा झाला की पृथ्वी ते र म्हणून रात्री आकाश काळे दिसते आणि बुरख्यामागे लपलेले चंद्र-तारे दिसायला लागतात. हे निर्माण होते वातावरणातल्या रेणूंवरून सूर्यप्रकाश विखरून. प्रकाश मंदावला की ते घुंगट जाते. रामन यांनी प्रकाशकिरणांच्या विखुरण्याबद्दल जे संशोधन केले, तो होता रेणूंवरून प्रकाशाच्या गुणधर्मात होणाऱ्या बदलांचा अभ्यास. पण, निसर्गात असा प्रभाव अगदी अ प्रमाणात आढळतो. रॅलेने पुष्कळ आधी दाखवून दिल्याप्रमाणे वातावरणात प्रकाश लहरी ३ रंग-आपली कंपनसंख्या न बदलता दाही दिशांना विखुरतात. या विखुरण्याचे प्रमाण प्रकाश लहरींची लांबी व विखुरण्यास कारणीभूत असलेल्या रेणूंचा आकार यांच्या परस्पर संबंध अवलंबून असते. वातावरणातले प्राणवायू, नत्रवायूंसारखे रेणू निळ्या रंगाच्या आखुड लहरी जास्त प्रमाणात विखुरतात, म्हणून इतर रंगाचे किरण पूर्ण लुप्त न होताही दिवसा आकाश भासते. सूर्य डुबताना प्रकाशकिरण वातावरणातून खूप जास्त अंतराचा प्रवास करून येतात, व

"Impossible is a word, only to be found in the dictionary of fools."

वासात कमी लांबीच्या लहरी असलेले जांभळे, निळे, हिरवे, प्रकाशकिरण तिवखरून नरजेआड पोतात म्हणून आकाशाला लाली चढते.

सर सी.व्ही. रमन यांनी म्हटले आहे की निळ्या आकाशाकडून येणाऱ्या प्रकाशातही हिरवे, निळे, लाल रंग बघूळ असतात. निळ्याहूनही जास्त तीव्रतेचे. फक्त पांढऱ्या ढगाकडून येणाऱ्या प्रकाशाच्या तुलनेत जरा कमी प्रमाणात एवढेच, तरीही आकाशाचा रंग निळाशार दिसतो. ही आपल्या ज्ञानेंद्रियांची आणि मेंदुची किमया आहे.

अशाप्रकारे सर रामन यांनी प्रकाशकिरण विषयक शोध लावून अनेक प्रश्नांचा उलगडा केला संपूर्ण जगाला दाखवून दिले की, सतत जर प्रश्नांचा ध्यास घेतला तर काहीतरी नवीन गोष्ट मिळते आणि अथक प्रश्न विचारण्यातच तर विज्ञानाचे खरे स्वारस्य आहे.

कु. पूनम चं. नानोटेकर
बी.ए. भाग ३



आमचा बाप

आई मांगल्य असते, तर बाप घराचं अस्तित्व असतो. पण या अस्तित्वाला आमही ठविले र
समजुन घेतलं आहे काय? वडिलांना महत्व असूनही त्यांच्याविषयी कधी लिहिले जात रात्रांना प
व्याख्याता आईविषयी भरभरून बोलत राहतो. संत-महात्म्यांनीही आईचं महत्व अ
सांगितलेले आहे. वेदादिकांनी आईचे गोडवे गायिले आहेत. लेखकांनी, कवींनी आईचं तोंड शकडे व
कौतुक केलं आहे. चांगल्या गोष्टींना बाईचीच उपमा दिली जाते, पण बापाविषयी कुठेच फारस हीही व
जात नाही. काही लोकांनी बाप रेखाटला पण तोही तापट, व्यसनी, मारझोड करणाराच! संपसतो. व
असे काही बाप असतीलही, पण चांगल्या वडिलांबद्दल काय ?

आईकडे अश्रुंचे पाट असतात, पण बापाकडे संयमाचे घाट असतात. आई रडून मो व्रीच टा
होते, पण सांत्वन वडिलांनाच कराव लागतं आणि रडणाऱ्यांपेक्षा सांत्वन करण्याऱ्यावरच जास्त टाळते क
पडतो, कारण ज्योतीपेक्षा समईच जास्त तापते ना! पण श्रेय नेहमी ज्योतीलाच मिळत ही. पहि
रोजच्या जेवणाची सोय करणारी आई आमच्या लक्षात राहते, पण आयुष्याच्या शिदोरीची णच्या व
करणारा बाप आम्ही किती सहज विसरत जातो. सर्वासमोर आई मोकळेपणाने रडू शकते, पण च
उशीत तोंड खुपसून मुसमुसणारा बाप कुणी पाहिला? आई रडते, वडिलांना रडता येत तांना
स्वतःचा बाप वारला तरीही त्याला रडता येत नाही. कारण बहिणींचा आधार व्हायच असतं. टासा
अर्ध्यावर साथ सोडून गेली तरी पोरांसाठी अश्रुंना आवर घालावा लागतो. जिजाबाईंनी शि को
घडवला असं अवश्य म्हणावं, यशोदेचं कौतुक अवश्य करावं, पण पुरातून पोराला डोक्यावर तां. को
जाणारा वासुदेव सुध्दा लक्षात ठेवावा. राम कौसल्येचा पुत्र अवश्य असेल पण पुत्रवियोगाने तद्गा का ह
मरण पावला तो दशरथ पिता होता. व्रीसात

वडिलांच्या टाचा झिजलेल्या चपलांकडे बघितले. त्यांचे फाटके बनियान बघितले व्रीसात
आमच्या नशिवाची भोकं त्यांच्या बनियानला पडलीत. त्यांचा दाढी वाढलेला चेहरा, वी
काटकसर दाखवतो. मुलांना कपडे घेवून देतील, पण स्वतः मात्र जुनी पॅटच वापरतील. कर पेल
सलुनमध्ये २०-२५ रुपये खर्च करतो, मुलगी पार्लरमध्ये खर्च करते, पण त्याच घरातील जे घर
दाढीचा साबण संपला म्हणून आंघोळीच्या साबणाने तर अनेकदा नुसत पाणी लावून दाढी तांना
बाप आजारी पडला तरी लगेच दवाखान्यात जात नाही. तो आजाराला घाबरत नाही. पण वी
एखादा महिना आराम करायला लावतील, त्याची त्याला भिती वाटते. कारण पोरीचं लग्न, वी
शिक्षण बाकी असतं. घरात उत्पन्नाचं दुसरं साधन नसतं. ऐपत नसली तरीही मुलाला वैद्य
अभियांत्रिकेला प्रवेश मिळवून दिला जातो. ओढाताण सहन करून मुलाला दर महिन्याला पैसे

ठविले जातात. पण सर्वच नसली तरी काही मुलं अशीही असतात की जी तारखेला पैसे येताच त्रांना परमीट रूम/हॉटेल मध्ये पाट्या देतात आणि ज्या बापाने पैसे पाठविले त्या बापाची टिंगल रतात.

आई घराचं मांगल्य असतं तर बाप घराच अस्तित्व असतो. ज्या घरात बाप आहे त्या राकडे वाईट नजरेनं कोणी बघू शकत नाही. कारण घरातला कर्ता जीवंत असतो. तो जरी ही हीही करत नसला तरीही तो त्या पदावर असतो आणि घरच्यांच कर्म बघत असतो, सांभाळत सतो. कोणाचा मुलगा होणं टाळता येत नाही पण बापं होण टाळता येतं. पण बाप होण्याच बाप धीच टाळत नाही.

कोणत्याही परीक्षेचा निकाल लागल्यावर आई जवळची वाटते, कारण ती जवळ होते, वटाळते, कौतुक करते. पण गुपचुप जावून पेढ्यांचा पुडा आणणारा बाप कोणाच्याच लक्षात राहत ही. पहिलटकरणीचं खुप कौतुक होतं पण हॉस्पिटलच्या आवारात अस्वस्थपणे वावरणाऱ्या त्या ळाच्या बापाची कोणीही दखल घेत नाही.

चटका बसला, ठेच लागली, फटका बसला तर आई गं! हा शब्द बाहेर पडतो, पण रस्ता पार रतांना एखाद्या ट्रकजवळ येवून ब्रेक लावतो तेव्हा बापं रे हाच शब्द बाहेर पडतो. छोट्या ऋटासाठी आई चालते, पण मोठमोठी वादळ पेलतांना बापच आठवतो.

कोणत्याही मंगलप्रसंगी घरातील सर्वजण जातात, पण मयताच्या प्रसंगी बापालाच जाव गतं. कोणत्याही बापं श्रीमंत मुलीच्या घरी जास्त जात नसतो पण गरीब लेकीच्या घरी उभ्या या का होईना चक्कर मारतो. तरुण मुलगा उशीरा घरी येतो तेव्हा बापचं जागा असतो. मुलाच्या करीसाठी साहेबांपुढे लाचार होणारा बाप, मुलीच्या स्थळासाठी उंबरठे झिजविणारा बाप, च्यांसाठी स्वतःच्या व्यथा दडपणारा बापं, खरंच किती ग्रेट असतो!

वडिलांच महत्व कोणाला कळत? लहानपणीच वडील गेल्यावर अनेक जबाबदाराऱ्या खूप ळकर पेलणाऱ्यांना. एकेका वस्तुसाठी तरसावं लागतं. वडिलांना खऱ्या अर्थाने समजून घेते ती गजे घरातील मुलगी. सासरी गेलेल्या अथवा घरापासून दूर असलेल्या मुलीला बापाशी फोनवर ळतांना बापाचा बदललेला आवाज एका क्षणात कळतो. ती अनेक प्रश्न विचारते. कोणतीही ळी बापाला जाणते, जपते. इतरांनी सुध्दा असच आपल्याला जाणावं हीच किमान अपेक्षा असते.

संकलित- वैभव इंगीले

बी.ए. भाग २



स्वातंत्र्यवीर विनायक दा. सावरकर

आपणास माहितच आहे की, भारत माता १५० वर्ष इंग्रजांच्या गुलामगिरीत होती. इंग्रजांचे भारतीयांवर अत्याचार सुरुच होते. या अन्यायाविरुद्ध अनेक थोर वीर उभे राहिले आणि देशासाठी समर्पित झाले. असाच एक वीर होता तो म्हणजे स्वातंत्र्यवीर दामोदर सावरकर.

१८८३ साली दयानंद सरस्वती व आद्य क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांचाच वर्षी अतृत्व आकांक्षानी विद्युत गर्भ बनलेल्या अशा या वातावरणात सोमवार दिन १८८३ ला रात्री १० वाजता नाशिक जवळच्या भगूर या गावी विनायक दामोदर सावरकर झाला. दयानंद सरस्वती व वासुदेव बळवंत फडके यांनी हृदयाशी बाळगलेल्या आकांक्षा यांना एक वेगळे स्वरूप प्राप्त होणार होते, एक नवा ध्वनी दुमदुमणार होता.

हळूहळू विनायक मोठे होत होते. सहाव्या वर्षी गावातील शाळेत वडिलांनी घातले. लवकरच त्यांनी आपल्या विलक्षण बुद्धिची चुणूक दाखविणे सुरु केले. इतिहास महाकाव्ये यांच्या वाचनाने त्यांना प्रेरणा मिळाली. त्यांना वाचनाचे फार वेड लागले. ते बसले म्हणजे तासनतास वाचत रहायचे. पुण्यातील नामांकित वृत्तपत्रातून विनायकांचे प्रसिध्द होवू लागल्या. त्यावेळी त्यांचे वय जेमतेम दहा वर्षाचे होते. लहाणपणी विनायक वापरायला नि घोड्यावर बसायला शिकले होते. एकदा तर त्यांनी एका तारेच्या तुकड्यावर विषारी साप पकडला होता. ते पाहून त्यांच्या सोबत्यांची भयभीत अवस्था झाली होती.

“मुलाचे पाय पाळण्यात दिसतात” असे म्हणतात त्याप्रमाणे विनायकांचे भावी गुण बालवयात स्पष्ट दिसायला लागले. विनायकाच्या भावी जीवनावर प्रकाश टाकणारा एक अभिव्यक्त करण्यासारखा आहे. १८९३ सालच्या जून महिन्यात भारतामध्ये हिंदू मुसलमानांमधील भयंकर दंगे झाले. मुसलमानांनी हिंदूंवर केलेल्या अत्याचाराच्या बातम्यांनी विनायकांच्या रक्त सळसळू लागले. त्यांनी त्यांच्या शाळेतील सोबत्यांची एक तुकडी जमवली व ती मशिदीवर हल्ला चढविण्यासाठी निघाली. या पलटणीने मशिदीवर दगडांचा मारा केल्यामुळे खिडक्या वगैरे फोडल्या आणि मोडतोड केली. विनायकांची वीर वृत्ती त्यांच्या लक्षात प्रसंगांमुळे दिसून आली. लगेच शाळेतील मुसलमान विद्यार्थ्यांनी प्रतिहल्ला केला. यावेळी सोबत जास्त मुले नव्हती. पण त्यांनी आधीच आपल्या सैन्याला चाकू, रुळ, टाचण्या इत्यादी पुरवल्यामुळे शत्रूला हरवले. त्यानंतर त्यांनी सैनिक शाळा काढली आणि मुलांना शिकवण्यात लगेच विनायकांच्या आईला पटकीचा रोग झाला व त्या मृत्यु पावल्या. त्यांना असाच झाले.

कर्मयोगात काल नियमन, कर्म नियम आणि कल्पना निगमन यात शक्त आहे. - विनोबा

फेकर बंधुना शिक्षा झाल्यानंतर विनायकांनी कठोर परिश्रम घेतले. रात्री देवघरात जावून गर्मातेला नमस्कार केला व म्हणाले, "मी देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी सतत झगडत राहील आणि ज्ञातमा चाफेकरांचे अपूर्ण राहिलेले कार्य पूर्ण करण्याकरिता मी सर्वस्वाची आहुती देईन." अगदी काळाच्या वर्षी स्वातंत्र्याची स्वप्ने पाहिली. इतक्या लहान वयात देशप्रेमाची प्रखर ज्योत त्यांच्या ज्ञात तळपू लागली. नाशिकमध्ये शालेय शिक्षणात ते असामान्य नव्हते परंतु त्यांचे सखोल ज्ञान व प्रखर वक्तृत्व यामुळे शिक्षक त्यांच्यावर प्रेम करू लागले. त्यांनी त्याच काळामध्ये अनेक कविता लिहल्या.

विनायकांच्या नेतृत्वामध्येच "राष्ट्रभक्त समुह" नावाचे एक गुप्त मंडळ स्थापन करण्यात आले. १९०० च्या प्रारंभी "मित्रमेळ" ही संघटना निर्माण झाली. संघटनेचे काम सुरू झाले. विनायकांचे मोहक व्यक्तिमत्व, अफाट वाचन आणि स्फूर्तीदायक विचारांनी त्यांच्या सहकार्यांना प्रेरणेतून टाकले होते. विनायकांनी आपल्या शिष्यांचे संघटन मजबूत केले. त्यांना वाचनाची व इतिहासाची आवड लावली. ते स्वतः सूर्य नमस्कारांचा व्यायाम घेत असे. मित्र मेळाचे सभासद नाविध मार्गांनी शहराची उपयुक्त सेवा करीत होते. जुलूमजबरदस्ती करणाऱ्यांना ते अदल घडवीत असे. गावात प्लेगची साथ होती. कुटूंबांच्या कुटूंबांमधून मृत्यूमुखी पडत होती. अशावेळी प्रेते वाहून जाण्यासाठी सुध्दा माणसे नव्हती. ती सारी कामे मित्र मेळाचे सभासद करीत होते.

विनायक जातीभेद मानीत नसे. त्यांच्या दृष्टिने सर्व हिंदू समान होते. जे जे स्वातंत्र्यासाठी लढत व घायला तयार होते, ते ते त्यांचे जीवलग मित्र त्यांच्या जवळ येत, कधीकधी एकांतपणे बसून विचार करण्याची लहर त्यांना येत असे. एकांतात बसून स्वतःशीच विचार करणे आत्मपरीक्षण करणे त्यांना ते "मनाचे पार्लमेंट" किंवा "मनाची पंचसभा" असे म्हणायचे. त्या काळातील विनायकांची अशीच वेता वीर रस निर्माण करायची. एका ठिकाणी ते आर्यबंधू हो उठा म्हणतात आणि पुढे सांगतात,
उध्दारा आर्यजन आर्य भूमिला।

त्यांनी दुसऱ्या एका कवितेत म्हटले आहे,

हिंदूंचे बनते तळे हृदयी या सृष्टिक्रमा सी धरा।

हिंदू जे असतील सर्व मिळवूनी एकी त्वरेने करा।।

अशाप्रकारे आर्य किंवा हिंदू यांचे ऐक्य हीच त्यांच्या ध्येयवादाची स्थायी सुत्रे होती.

या काळात सर्व पेशव्यात थोरे पेशवे कोणते? या विषयावरील एका निबंध स्पर्धेत विनायकांनी लिहून पाठविलेल्या निबंधाला पहिले पारितोषीक मिळाले. मुंबई विद्यापीठाने हा निबंध १९०० नंतर च्या दशकात मॅट्रिकच्या परीक्षेसाठी लावला होता. मॅट्रिकची परीक्षा पूर्ण होण्याच्या आधीच त्यांचे लग्न भाऊ राव चिपळुणकर यांच्या कन्येशी झाले. विनायकरावांचे भाऊ बाबाराव यांनी त्यांचा सांभाळ केला आणि म्हणूनच एक महान योगी जगासमोर आला. वि.दा. सावरकरांच्या ज्ञात.

याच काळात स्वातंत्र्याची चळवळ फोफावू लागली. सावरकरांनी इंग्रजांच्या अन्याया लढतांना अनेक शिक्षा भोगल्या होत्या. त्यांनी तीनवेळा एकांती अंधार कोठडीची शिक्षा झाली. एका खोड्यात अडकवुन टाकण्याची सुध्दा शिक्षा झाली होती. त्याचबरोबर सर्वात कठोर म्हणजे काळ्या पाण्याची सजा त्यांना भोगावी लागली. ही शिक्षा अंदमान निकोबार मधील व्हेअर येथील सेक्युलर जेलमध्ये ११ वर्षांची कठोर शिक्षा होती. त्यांनी देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी संपूर्ण शिक्षा भोगल्या. सावरकरांच्या चारित्र्यामधून आपल्याला आजही प्रेरणा मिळते.

'थोर महात्मे होवून गेले चरित्र त्यांचे पहा जरा।

आपण त्यांच्या समान व्हावे हाच सापडे बोध खरा'

याप्रमाणे सावरकर म्हणतात,

मी पूर्वी जे जे पेरले ते आता उगवत आहे. त्याला आता फळे येत आहेत. ही आयुष्यातील फलश्रुती आहे. झाले हे अपेक्षेपेक्षा किंवा कल्पनेपेक्षा पूर्ण झाले आहे. उरले ते पुढच्या पिढीचे आहे. तिला मार्गदर्शन हवे तर माझ्यापुरते मी ग्रंथरूपाने देवून ठेविले आहे. ते नि त्याला अनुसरून वागणे किंवा न वागणे हे त्यांचे काम आहे.

-कु. आरती मोह
६



महानायक



आपल्या अवघ्या अडेचाळीस वर्षांच्या कारकिर्दीत सुभाषचंद्र इतिहासाच्या जाने तळपुन गेलेत. मतमतांतराचे ढग येतील आणि जातीलही. मात्र नेताजींनी तेहासात ध्रुवतान्यासारखे आपले अढळ स्थान निर्माण केले आहे. विसाव्या तकातील क्वचितच एखाद्या भारतीय नेत्याचे जीवन असे वादळी, शौर्यपूर्ण आणि नाट्यमय संगानी खचाखच भरलेले असेल.

नोव्हेंबर १९४५ मध्ये दिल्लीच्या लाल किल्ल्यात आझाद हिंद फौजेचा खटला गाजला. ह्या तर नेताजी सुभाषचंद्रांच्या लोकप्रियतेने कळस गाठला होता. अवघा देश झपाटून टाकणाऱ्या प्रसंगानंतर माता आपल्या बाळांची नावे कौतुकाने 'सुभाष' अशीच ठेवू लागल्या राणा प्रताप आणि शिवाजी महाराजांच्या बरोबरीने नेताजींच्या तसबिरी घराघरांत दिसत होत्या.

दि. २३ जानेवारी १८९७ रोजी जानकीनाथ बस व प्रभावतीदेवी या दांपत्याच्या पोटी हे न जन्माला आले. जानकीनाथ बस हे सुप्रसिध्द सरकारी वकील होते. बेणिमाधव या शिक्षकाच्या गाने सुभाषचंद्राचा स्फुर्तीचा खजिना मिळाल्यासारखा वाटत होते. स्वामी विवेकानंद व चित्तरंजन स यांना तर सुभाषचंद्रानी गुरुच मानले होते. स्वामी विवेकानंदाच्या ज्वालाग्राही विचाराच्या चनांमुळे सुभाषचंद्रामध्ये आमुलाग्र बदल घडून येत होता. शरद, सतीश अशा एकापेक्षा एक हुशार गुर्या संगतीमध्ये निरिक्षणशक्तीच्या जोरावर त्यांची तैलबुध्दी तरारून वाढली होती. भाषचंद्राच्या अभ्यासाची काळजी त्यांच्या मातापित्यांना होतीच नाही. सुभाषचंद्र परीक्षेआधी चार त्र जागून, त्यांचे पारदर्शक मन आशयाचा नेमका गाभा वाचून घेत असे. स्वामी विवेकानंदाचे येक विचार स्वतःमध्ये रुजवण्याचे प्रयत्न करीत होते. सुभाषचंद्र बोसांचा मॅट्रिकमध्ये फक्त एक न गुणाने प्रथम क्रमांक हुकलेला होता. सुभाषबाबूच महाविद्यालयीन शिक्षण कलकत्याच्या सेडेन्सी व स्कॉटीश कॉलेजमध्ये झालं. पदवी परीक्षेत पहिला वर्ग, कलकत्ता विद्यापीठात दुसरा नांक. महाविद्यालयीन जीवनात प्रा. ओटन प्रकरण खूप गाजलं. यातुनच त्यांनी "विद्यार्थी सुध्दा ष्य असतो. पशु नव्हे!" असा ठाम विचार मांडला. याच प्रकरणामुळे सुभाषबाबूंना कॉलेजमधून ढल्या गेले होते. कोणत्याही कॉलेजात त्यांना प्रवेश मिळणार नव्हता. २ वर्षांनी स्कॉटिश लेजात प्रवेश मिळाला व विद्यापीठात दुसरे आले. सुभाषचंद्रांना आय.सी.एस. ची परीक्षा एक पोटी वाटत होती. आय.सी.एस. च्या तयारीसाठी सुभाषबाबू इंग्लंडला गेले. आय.सी.एस. च्या वत्ता यादीत ते चौथे आले. पण सुभाषबाबूंनी मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी प्रतिष्ठेची आय.सी.एस. त सनदी अधिकारी या नोकरीवर लाथ मारली.

नेताजीचे धाडस अफाट होते. आझादीसाठी त्यांनी अर्ध्या जगाला गवसणी घातली. दुसऱ्या ायुध्दात हिटलर आणि मुसोलिनीसारख्या हुकूमशहांशी नेताजींनी संधान साधले होते.



गांधीजीच्या विरोधाला डावलून या देशातील सुज्ञ जनतेने त्यांना काँग्रेसच्या अध्यक्षपदी बसवून निवडून दिले होते. धाडसाच्या निसरड्या कड्यावरून धावताना स्वाभिमानाचा सुगंध निर्भयतेने पण नेमकी पावले टाकीत त्यांना जीवनभर वावरावे लागले. संतसज्जनांच्या आश्रम नम्रतेने वाकले. पण त्यांच्या फाजील प्रशंसेसाठी ते कधी झुकले नाहीत. सैतानांच्या धोकागुहांतून वावरतांना त्यांनी आपल्या स्वाभिमानाची कवचकुंडले कधी निस्तेज होवू दिली नव्हती. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी देशातील क्रांतिकारकांची स्वातंत्र्यानंतर एक जाहीर परिषद घेतली होती आणि तिच्या अध्यक्षस्थानी नेतार्जींचे तैलचित्र ठेवले होते. एका क्रांतिवीराने दुसऱ्या क्रांतिकारकाला दिलेली ही अभुतपुर्व सलामीच होती.

सुभाषचंद्रांचा जीवनसंघर्ष अनेक वेगवेगळ्या पातळ्यांवर घडला आहे. हिंदुस्थानात स्वातंत्र्य चळवळ आणि गांधी, नेहरुंशी प्रेम तसाच संघर्ष, महायुध्दकालीन काळातील जर्मनीविरुद्ध वेदनादायी वास्तव्य आणि शेवटी पूर्व आशियातील तेज पुंज कर्तृत्वकडा! इंग्लंड मोहीम १९४१ मध्ये जपानने रद्द केली होती. परंतु नेतार्जींच्या केवळ स्वगृहापोटीच ती १९४४ मध्ये नव्याने राबविली होती. नेतार्जींना जपानने व्यक्ती न मानता युध्द काळातले एक मित्रराष्ट्र मानुन भ्रम सहकार्य केले. जगाच्या इतिहासात कुठेही तीस-पस्तीस हजार युध्दकैदी एकत्र येवून आशावादी देशाच्या आझादीसाठी जोरदार लढा छेडतात, असे आझाद हिंद फौजेसारखे दुसरे उदाहरण नसत.

जगभरातील महापुरुषांची नियतीने आणि निसर्गाने अनेकदा सत्वपरीक्षा घेतली आहे. नेतार्जींच्या जीवनातही नियती आणि निसर्गाने आगळेवेगळे तांडव केले आहे. कोसळत्या कड्यावरून पावले टाकतांना या पुरुषसिंहाने आपली धीरगंभीरता सोडली नाही. निधर्मी, बलवान, श्रेष्ठ आणि सुसंस्कृत भारताच्या आपल्या स्वप्नासाठी त्यांनी अवघे जीवन वेचले. "हिंदू सेना" उभारण्याचे स्वप्न त्यांनी लहानपणापासून आखले. बालपणीच त्यांनी याचा आराध्य तयार केला होता.

पाहिजेत: हिंदुस्थानात लष्करी बंड घडवून आणण्यासाठी जवाँमर्द शिपाई

पगार: मृत्यू

बक्षिस: हौतात्म्य

निवृत्तीवेतन: आझादी

रणांगण: हिंदुस्थान

नेतार्जी जेव्हा युरोपात गेले होते, त्यावेळेस विठ्ठल भाई पाटील यांनी नेतार्जींना विचारले होते की, "सुभाष, तुमच्या नजरतला हिंदुस्थान आहे तरी कसा?" त्यावर नेतार्जींचे उत्तर होते

आम्हांला हवं एक प्रबळ संघराज्य. तिथ किसान आणि कामगारांचा कँवार होणारं जागरूक शासन तसेल. रशियासारखं पंचेवार्षिक नियोजन हवं. जड उद्योगांचा आणि औद्योगीकरणाचा देशात पाया तला जावा. ग्रामोद्योगांनाही गती मिळावी. लोकसंख्यावाढीच्या भस्मासुराला वेळीच बाटलीत द करायला हवं. नको जातीपातीत भेदभाव, हवं भाषेभाषेत ममत्व. असा नवा साम्यवाद आमच्याच मातीचा गंध घेवून उमलावा, ज्यानं पुरातन काळासारख आधुनिक युगातही जगाचं, तृत्व करावंऽ!" यावरून दिसते की, नेतार्जींची दुरदृष्टी किती प्रगल्भ होती.

हवा का तुम्हां,
हसऱ्या, बहरत्या गुलाबपुष्पांचा सुगंध ?
तर मग काट्यांचा स्वीकार करा.
पाहायची का तुम्हांला,
प्रातःकाळच्या सूर्यबिंबाची हसरी सौंदर्यशोभा ?
मग कंठा मध्यरात्रीचे काळेकुट्ट क्षण
हवा का तुम्हां,
स्वर्गानंद स्वातंत्र्याचा,
अन् मधुर फळ मुक्तीचे ?
तर मग करा चुकती त्यांची किंमत
आझादीचे देखे म्हणजे
दुःखवेदना आणि बलिदान !
हे दान, फक्त बलिदान !

या त्यांच्या ओळी भारतीय जनतेला प्रेरणा देत होत्या.

सुभाषचंद्रांनी 'आझाद हिंद सेना' तयार करण्याकरिता खूप हाल-अपेष्टा सहन केल्या. तासारख्या संकटाला सामोरे गेले. स्वतःच्या प्रकृतीची काळजी घेतली नाही. शरीराने पूर्ण र्जर होवूनही त्यांनी ध्येय सोडले नाही. रात्रीचा दिवस करून याला त्याला भेटून पूर्ण जीवनाचे गी केले. स्वातंत्र्याच्या ध्येयासाठी तासन्तास वाचन, ध्यानसाधना, नव-नवीन योजना राबविणे तच त्यांनी स्वतःला गुरफटून ठेवले. नेताजी यशाच्या मार्गावर एक-एक पाऊल ठेवत होते. पल्या ध्येयासाठी त्यांनी 'गरुडभरारी' घेतली होती.

दि. ६ ऑगस्ट १९४५ च्या रात्री अमेरिकेने हिरोशिमा या शहरावर अणुबाँब टाकला. ध्याच दिवशी अमेरिकेने नागासकीवर सुध्दा अणुबाँब टाकला. यामुळे जपानचा विध्वंसच झाला ता. नागासकीसरख्या सुंदर बंदराचे स्मशानभुमीत रुपांतर झाले होते. अणुबाँबच्या धक्याने जग रून गेले होते. १५ ऑगस्टला जपानने शरणागती स्वीकारली. नेताजीला मांचुरिया मार्गाने

रशियाला जायचे होते. सायगाव वरून मांचुरियाला येण्यासाठी सॅली बाँबर मध्ये नेताजीची चक्रे करून देण्यात आली होती. दि. १८ ऑगस्ट १९४५ चा तो दिवस होता. सायगाववरून सुटल्यावर ताईपोईच्या विमानतळावर विश्रांती घेतली. ताईपोईवरून जेव्हा बाँबरने उडायला अचानक शत्रुच्या लक्ष लक्ष विमानांनी बाँबर वरच्यावर गाठले. बाँबरने पेट घेतली व याच अणुसुभाषचंद्र या महानायकास नियतीने हिरावून घेतले. शेवटच्या क्षणाला नेताजीने हबिबुर सांगितले की, हबिबूर भाईSS, माझा अंतकाळ आता जवळ येतो आहे. जेव्हा तु परतशील ना परमप्रिय, मातृभूमीमध्ये, तेव्हा सांग माझ्या बांधवांना, माताभगिणींना, संग मायदेशीच्या बांधव झन्याला, म्हणावं जीवन एक रणभूमी मानुन हिंदमातेच्या बंधमुक्तीसाठी तुमचा सुभाष अशवासापर्यंत झुंजत राहिलाऽ! बलवान, बलदंड, निधर्मी अभिनव देशनिर्मितीसाठी अजुन रणकरायची. पण का कोणास ठाऊक, अर्ध्या वाटेवर, देवानं माझा रथ का अडकवला. पण जाऊ नेताजींचे काही शब्द मनाला एवढे टोचून जातात. आपल्या जीवनात स्फूर्ती देतात.

या मर्त्य जगात प्रत्येक गोष्ट नाशवंत आहे.

परंतु नाही अंत

धगधगत्या ध्येयस्वप्नांना!

आभाळ कवटाळणाऱ्या आकांक्षेच्या सुवर्णपंखांना!

व्यक्ती मेली, म्हणून ध्येय मरत नाही, काळ सरत नाही.

चिरंतन ध्येयाचे बीज एका कुडीतून दुसऱ्या कुडीत जाते.

नव्या देहात प्राण भरते! मांगल्याची गुढी उभारते!

हे त्यांचे शब्द अमृततारेसारखे आहे.

विश्वास पाटलाने आपल्या कादंबरीत याचे वर्णन पुढीलप्रमाणे केले आहे-

अडतीस कोटी देशबांधवांची गुलामीतून मुक्तता, याच एका प्राणप्रिय ध्येयासाठी कडव्या, लढवव्या देशभक्ताने अर्ध्या जगात मारलेली गरुडभरारी!

जीवनभरचा धगधगता संघर्ष, जिवलग स्वकीयांशी आणि ब्रिटीश साम्राज्यात परकियांशीही त्याला व्यक्ती म्हणून नव्हे, तर एक लढाऊ राष्ट्र मानुन, जपानसारख्या देशानेही अभुतपूर्व मदत केली. 'चलो-दिल्ली' ची त्यांची गर्जना साकारण्यासाठी इंफाळ, ब्रम्हदेशाच्या अरण्यात जुंपला एक घना रणसंग्राम! नियतीच्या आडव्यातिडव्या भेसूर नेत्याच्या कवचकुंडले कधीही निस्तेज झाली नाहीत असा-महानायक!

-अमील गांधी

आदर्श समाजसेवक: संत गाडगेबाबा



“वेश असावा बावळा। परि अंगी असाव्या नानाकळा” हे समर्थाचे वचन डगेबाबांना परिपूर्ण लागू पडते आहे. कारण विदर्भातील पुत्ररत्न संत गाडगेबाबा सायला अगदी साधे-भोळे, वेडे-पिसे वाटत असले तरी त्यांच्या अंगी चौसष्ट कला वगत होत्या. आधुनिक जगातील जीवन जगण्याचा योग्य मार्ग त्यांनी समाजाला सांगितला.

त्यांचा वेश डोक्यावर झिंज्या, अंगावर चिंध्या, एका हातात मडके, एका हातात खराटा, हात कानात फुटल्या बांगडीचा काच सुरुवातीला लोक त्यांना वेडा की पिसा आहे हा असे समजायचे नव्हते. बाबा एक ज्ञानी पुरुष होते. कोणाच्या घरी बाबा राहायचे नाही. भाकरीचा दिलेला तुकडा खायचे आणि खापरातून पाणी प्यायचे ते कधीही कुळाचे खायचे नाही ज्या गावात ते जायचे ते गाव पहाटेच तातील खराट्याने झाडून काढायचे. स्वच्छता ही मानवी जीवनात किती महत्वाची चीज आहे हे त्यांनी स्वतःच्या कृतीतून समाजाला दाखवून दिले. आजही बाबांच्या विचारांची समाजाला सक्त प्रेरणा आहे.

बाबा सर्वाना नेहमी कीर्तनातून सांगायचे, देव दगड धोंड्यात नाही, तो मानसात आहे. अडाची पूजा करू नका, देवाला पैसे वाहू नका, तिर्थयात्रेला जावू नका, कोणाचा मंत्र आणि उपदेश घेवू नका, प्राण्यांची हत्या करू नका, सावकाराचे कर्ज काढू नका, अडाणी राहू नका, बिडे-बकरे खाऊ नका.

बाबांचे खरे सामर्थ्य कीर्तनात होते. ज्याप्रमाणे एकच सूर्य सर्व जगाला प्रकाशमान करतो. त्याप्रमाणे बाबा सर्व लोकांना, समाजाला एकटेच स्वतःच्या विचारशक्तीने ज्ञानरूपी शब्दांनी प्रकाशमान करीत होते. दिवसभर गावातील घाण साफ करून रात्री बाबा लोकांच्या डोक्यातील घाण साफ करीत होते. त्यांच्या कीर्तनात ना पेटी, ना तबला, ना टाळ फक्त हातांच्या टाळांनी बाबांचे कीर्तन सुरु होत व संपूर्ण कीर्तनभर टाळांची गजरांनी दूमदूमून जात. “गोपाला गोपाला देवकीनंदन गोपाला” हे वाक्य बाबा वारंवार लोकांकडून म्हणवून घेत. यामध्ये आनंदाने सर्व लोक सहभागी होत.

उभ्या आयुष्यात त्यांनी कोणाला आपल्या पायाला हात लावू दिला नाही किंवा भुतभविष्य सांगितले. अंगारे-धुपारे देवून बुवाबाजी केली नाही. तुकारामाचे अभंग त्यांच्या मुकपाठ होते. काव्य आणि विनोद हा त्यांचा मुखातून एक चैतन्यरूपी धवधवा ओसंडून वाहत होता. त्यांची आवडती भाषा हाडी भाषा ते मोठ्या कौतुकाने बोलायचे. एकाचवेळी हजारो लोकांना मंत्रमुग्ध करणारे बाबांनी शिक्षण घ्या शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही असे नेहमी सांगत. बाबा म्हणजे खरोखर

आधुनिक युगातील एक चमत्कार होते.

सर्व महाराष्ट्रभर त्यांनी धर्मशाळा काढल्या. सर्वच ठिकाणी त्यांनी घोख व नमुनेदार ठेवली. त्यांच्यामध्ये एक अलौकीक शक्ती होती.

"जे का रंजले गांजले त्यासी म्हणजे जो

आपुले, तोची साधु ओळखावा, देव तेथेची जानावा"

हे तुकाबारायाचे वचन बाबांना पूर्णपणे लागू पडते यात शंका नाही. बाबांच्या पाहील्यानंतर त्यांना कोणीच ज्ञानीपुरुष व संत म्हणणार नाही. एका कानात कवडी, दुसऱ्या कानात कुटक्या, बांगड्याचा काच डोक्यावर खापराच्या तुकड्याचे रंगीविरंगी चिंध्या असा बाबांचा नेहमीचा अवतार असे. बाबा दिवसभर एका ठिकाणी नसत. कोणाशी काही बोलत नसत. जसा मृगाचा पहिला पाऊ स धो-धो वरसतो. बाबांच्या मुखातून कीर्तनरूपाने समाजातील अज्ञानांचा अंधःकार दूर करण्यासाठी असतो. म्हणूनच तर लोक तनमन विसरून तासनंतास कीर्तनात डुबून जात. बाबांचा वाचता येत नव्हते, पण ज्ञानाचे भांडार त्यांच्या कीर्तनातून व कृतीतून दिसायला येते.

बाबा नेहमी सांगत, बाबांनो दया हा जगातला सर्वात मोठा धर्म आहे. अज्ञानांसाठी होते. त्यात योग नव्हता, बुवाबाजी नव्हती तर त्यामध्ये खरे जीवन जगण्याचे होते. शुध्द जीवनाचा ओथंयून वाहणारा सत्यांचा झरा होता. आत्मविश्वास व विकास व समाधान होते. बाबा हे वैराग्यमूर्ती होते. म्हणतात ना, जगाच्या विभूती । देहकष्ट विती अहोरात्र ।

रामधुनपूर्वी गावपूर्ण। व्हावे स्वच्छ सौंदर्यवान

कोणाही घरी गलीच्छपणा। न दिसावे कोठे।।५१।।

आज सुध्दा संत गाडगे बाबा अभियान सुरु आहे. म्हणजेच आजच्या याबाबांच्या कर्तृत्वांची, ज्ञानाची व जीवनशैलीची सक्त जरूरत आहे. गावोगावी थैमान माजले आहे त्यामुळे समाजाचे देशातील लोकांचे जीवनमान, आरोग्यमान आहे. वायु प्रदुषण, ध्वनी प्रदुषण, जल प्रदुषण यामुळे समोर फार मोठी समस्या राहणार आहे. म्हणूनच सर्वानी वैराग्यमुर्ती गाडगेबाबा यांच्या केल्यास सर्वांचेच जीवनमान उंचावू शकते. म्हणूनच आजच्या आहे की, ईश्वरा गाडगेबाबा सारखे अवतार पुन्हा या देशात सतत येवू दे व तनावमुक्त होवू.

शेवट
-सागर व शिल्लक
बी.ए.

शिक्षणाचा उदात्त हेतू केवळ ज्ञान नसून कृती होय. -हर्बर्ट स्पेन्सर

आजचा विद्यार्थी

आजचा विद्यार्थी हा भारताचा भविष्य घडविणारा भावी नागरिक आहे. त्याने आपल्या लवयात कोणत्या गोष्टी आत्मसात केल्या आहे, त्याला समाजाबाहेरचे किती ज्ञान आहे हे त्याने स्वतःच तपासायला हवे. बालवय हे हसण्या, वागडण्याचं असतं. थोडंस अभ्यास करावयाचं वय असतं. या बालवयातच जर अश्लील गोष्टींचे बीज रोवल्या गेली तर ते उपटून काढायला म्हातारपण घेता लागू शकते. तरुण वय हे जीवनात काही महत्वाच्या गोष्टी, अनुभव, जीवनातले सुख-दुःख अनुभव घेण्याचे वय असते. ह्या वयात जर विद्यार्थी ह्या गोष्टी आत्मसात करू शकला नाही तर त्याची भविष्य अंधःकारमय जगाकडे आणि दुर्गूणाकडे, व्यसनाकडे नेणारे ठरण्याची भिती असते. तरुण वय हे भावी आयुष्याच्या प्रकाशमय आणि अंधकाराच्या उंबरठ्यावर उभे असते. आपल्याला धाराकडे जायचे की प्रकाशाकडे हे स्वतःच ठरवावे लागत असते.

आजकालच्या होणाऱ्या लहान-लहान गोष्टींवरून आपल्याला कळते की, आपण आज समाजात अशिल्लतेला जास्त महत्त्व देतो. आपल्या बोलण्यात शिव्यांचा जास्त वापर करतो. त्यांनी आपली बोलीभाषा सुधरावी आणि वाईट लोकांची संगत सोडून सज्जनांची, सत्यवादी लोकांशी मैत्री करावी. कारण ह्या सर्व गोष्टीं वरून आपले भविष्य घडत असते. आजचा विद्यार्थी पूर्वीच्या विद्यार्थ्यांसारखा राहिलेला नाही. डॉ. आंबेडकरांनी विद्यार्थ्यांविषयी अनेक भाषणे दिली. आपल्या तसंपर्कातून आणि आचरणातून जीवनाला वळण देणारा मार्ग दाखविला. मधमाशी जशी मध गोळा करायला एका फुलावरून दुसऱ्या फुलावर जाते तशाप्रकारे एक-एक विचार आत्मसात करून आपण आपण महात्म्यांचे बालपण, तरुणवय हे कशा परिस्थितीतून गेले त्याचे बारकाईने लक्ष देवून पाहिले, घेले तर जीवनात खजिनारूपी कुलूपाची चाबी आपल्याला सापडेल.

शिकण्याचे हेच वय असते. तरुणवयात आपण काही शिकू, आत्मसात करू शकलो नाही तर त्याच्या भावी आयुष्यात विद्यार्थी शुन्यच राहिल. काही विद्यार्थी कॉलेजमध्ये टवाळक्या, छेडाछाडी, ईमपास करायला येतात. यांचे वागण, बोलणं यांचे निरीक्षण केल्यावर हेच दिसून येते की, यांना आपल्या भावी आयुष्यात काहीच करायचं नाही. जे काही शिकायचं आत्मसात करायची हीच वेळ आहे. वेळेला पाण्यासारखं वाया न जावू देता विद्यार्थ्यांनी वेळेचा सदुपयोग करावा. एकदा गेलेली वेळ वीच परत येत नाही. आजच्या विद्यार्थ्यांनी भावी आयुष्यात कितीही पैसा कमविला तरी त्याला आपलं बालपण, तरुणवय हे कोणत्या मार्गाने गेले हे तो मरेपर्यंत विसरणार नाही. पण त्याला असे टेल की मी फालतुचे काम न करता चांगले काम केले असते, चांगल्या गुरुंच्या संगतीत राहिलो असतो, चांगले विचार आत्मसात केले असते. म्हणून वेळेचा सुदुपयोग करून आपलं भावी भविष्य घडविणं हे आपल्याच हातात आहे. याच अनुषंगाने कवी कुसुमाग्रजांच्या चार ओळी मला आठवतात, म्हणतात,

माझ्या जीवनाचा, मीच शिल्पकार, व्यर्थ हा पुकार

शेवटी आपणच आपल्या जीवनाचे खरे शिल्पकार असतो. दुसऱ्याला दोष देण्यात काहीही अर्थ शिल्लक उरत नसतो. ————— - मीनाली इंगोले, बी.ए. २

याचा आधार घ्या, सत्याला शरण जा, दुसऱ्या कोणालाही शरण जावू नका. -डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

कुसुमाग्रज : व्यक्ती आणि वाङ्मय

कुसुमाग्रजांनी मराठी काव्याच्या क्षेत्रात आपले अढळ व आगळेवेगळे स्थान निर्माण केले. कवितांमध्ये स्वातंत्र्य व क्रांतीची जनमानसाला हेलावून सोडणारी चित्रे त्यांनी रेखाटली. प्रेमकवितांनी त्यांनी वाचकांना धुंद केले. प्रेम कवितांबरोबरच सामाजिक विषमतेचे चित्रण तेवढ्याच प्रभावीपणे केले. अजूनही त्यांचा माणूस व माणुसकीवर विश्वास आहे. आपल्या काव्यात आशेची ज्योत पेटविणारे, माणसाची जात अद्याप जीवंत आहे असे सांगणारे कुसुमाग्रज प्रत्यक्ष असतील? ही उत्सुकता साहजिकच रसिकांच्या मनात निर्माण होते. त्यांचे भावजीवन प्रेममय, संपन्न असेल काय? हा प्रश्न देखील मनामध्ये घिरट्या घालतो. म्हणून त्यांच्याविषयी कार्याविषयी जाणून घ्यावेसे वाटते.

कुसुमाग्रजांचे मूळ नाव विष्णू वामन शिरवाडकर. कुसुमाग्रज हे त्यांनी खास काव्यलेखन धारण केलेले नाव. त्यांच्या घरी कुणी साहित्यिक नसला तरी भरपूर पुस्तकांचा संग्रह होता. काव्य लेखन हे उत्तम वकील होते. शिवाय त्यांना वाचनाचे वेड होते. अनेक महत्त्वाची पुस्तके, मासिके त्यांच्याकडे येत असत. त्यामुळे बालवयातच त्यांना वाचनाचा छंद जडला. त्यांचा हा वाचनाचा छंद आत्याकडे जोपासला गेला. वणीला असलेल्या या आत्याकडे पुस्तकांचे एक मोठे कपाट होते. पुढे म्हणतात, हे कपाट माझ्या शालेय दृष्टिला छोटेसे ग्रंथालय वाटायचे. वाचनाचा छंद आता कुसुमाग्रजांची अनेक साहित्य प्रकारांशी इथेच गाठ पडली. मराठीतील एक गर्भश्रीमंत कवीप्रतिमेचे इथेच झाली. या वाचनामुळेच कुसुमाग्रजांनी लेखनकलेच्या प्रांतात प्रवेश केला. वाचनाच्या छंदात पुढे इतिहास वाचनाचा छंद जडला. इतिहासातील संभाजीचा वध, पानिपतचा पराभव ही त्यांच्या मनावर कोरली गेली. त्यामधूनच त्यांच्या क्रांतीकारक काव्याची निर्मिती झाली.

कुसुमाग्रजांना निसर्गाचे अनावर आकर्षण होते. निसर्गातील विविध मनोहर दृश्ये त्यांच्या आपल्याकडे वेधून घेई. त्यामुळे निसर्गाची एक आगळीवेगळी प्रतिमा त्यांच्या मनःपलटावर तय होती. नदीच्या विविध रुपांचे दर्शन त्यांनी अगदी जवळून घेतले होते. शिरवाड या गावी असलेले वडिलांच्या वास्तव्याने परिचित झालेल्या पिंपळगावचा डोह अनेक रूपे घेवून कुसुमाग्रजांच्या अवतरलेला आहे.

शिक्षणासाठी म्हणून कुसुमाग्रज नाशिकला आले. तेव्हा त्यांना गोदावरीचे आल्हाददायक घडले. अशी अनेक रम्य दृश्ये बघितल्यानंतर कुसुमाग्रजांना बालकवीचा निसर्ग आठवतो. कुसुमाग्रज शिक्षण न्यु इंग्लिश स्कूलमध्ये झाले. कुसुमाग्रज म्हणतात, याच शाळेत मी अंतर्बाह्य घडलो. आवड इथेच निर्माण झाली, नट म्हणून चमकलो. गणिताशी वैर व भाषेची सोयरीक इथेच जमली. सरांनी त्यांच्यात इतिहासाची आवड निर्माण केली. इतिहासातील अनेक क्रांतीकारक घटना आकर्षित करित होत्याच. ऐतिहासिक विषयावरच त्यांनी आपली नारायणरावाचा खून ही पहिली त्यांनी लिहिली. कवितेचे मर्म उलगडल्यानंतर विविध स्वरूपाच्या कविता ते लिहू लागले. नाशिकला

क्षण घेत असतांनाच कुसुमाग्रजांनी माधव मनोहर, केळकर, जोगळेकर, पोळ यांच्यासारख्या लेखक त्रांशी ओळख झाली. या सर्वांनी रविकिरण मंडळासारखे एक ध्रुवमंडळ काढले.

या मंडळाची बैठक कुसुमाग्रजांच्याच खोलीवर दर रविवारी भरत असे. याच खोलीत त्यांनी विविध वेता लिहिल्या. आत्यंतिक परिश्रमातून व आवडीतून १९३३ मध्ये त्यांचा जीवनलहरी हा पहिला व्यसंग्रह प्रसिध्द झाला. ही छोटीशी खोली म्हणजे जीवनलहरी चे जन्मस्थान होती. हा काव्यसंग्रह कुसुमाग्रजांनी स्वखर्चाने काढला होता. कवितांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण मांडणीमुळे हा संग्रह लक्षणीय ठरला. ३५ साली बी.ए. झाल्यानंतर सरकारी नोकरी करायची नाही, त्यामुळे ते चित्रपट क्षेत्राकडे वळले, परंतु त्या त्यामध्ये अपयशालाच तोंड द्यावे लागले. शेवटी मग वृत्तपत्राच्या जगाकडे वळले. त्यांनी न्यु एज, गळ, लोकशक्ती व प्रभात अशा वृत्तपत्रांमध्ये कामे केली. इथेच त्यांना क्रांतीचा जयजयकार सारखी भव्य देव्य अशी स्वातंत्रप्रेमाने पुनीत झालेली कविता स्फुरली. त्यामध्ये कुसुमाग्रजांची स्वप्नाची समाप्ती ही वेता खांडेकरांना इतकी आवडली की, उद्याचा कवी या शब्दात त्यांनी कुसुमाग्रजांचा गौरव केला. एवढेच ही तर स्वतःच्या खर्चाने कुसुमाग्रजांच्या कवितांचा संग्रह प्रसिध्दही केला.

यानंतर कवी कुसुमाग्रजांचा जीवनलहरी नंतर विशाखा, किनारा, मराठी माती, स्वगत, हिमरेषा, वळवेल, छंदोमयी, माखा इत्यादी काव्यसंग्रह आणि समिधा हे गद्यकाव्याचा संग्रह प्रसिध्द झाला. कुसुमाग्रज केवळ काव्यापुरतेच मर्यादित राहलेले नाही तर नाटकाच्या प्रांताकडे वळले. दुरचे दिवे (१९४६), दुसरा पेशवा (१९४७), वैजयंती (१९५०), कौन्तेय (१९५३), राजमुकुट (१९५४), अथेल्लो (१९६१), बेकेट, ययाती आणि देवयानी (१९६६), नटसम्राट (१९७०) आणि वीज म्हणाली धरतीला (१९७१) अशी नाटके त्यांनी लिहिली आहेत. त्याचप्रमाणे वैष्णव व जान्हवी या कादंबऱ्या लिहून कादंबरी स्वरूप प्रकारालाही त्यांनी स्पर्श केला.

विशेष बाब म्हणजे नटसम्राट साठी त्यांना साहित्य अकादमी पुरस्कार मिळाला आणि १९८८ साली ज्ञानपीठ पारितोषिक देवून त्यांच्या वाङ्मयीन कर्तृत्वाचा गौरव करण्यात आला. १९६४ साली गाव, गोवा येथील अखील भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे व पहिल्या जागतिक मराठी परिषदेचे ते अध्यक्ष होते. कल्पनावैभव, उत्कटता, चिंतनशीलता, समाजाभिमुखता आणि राष्ट्रीयता ही कुसुमाग्रजांच्या लेखनाची वैशिष्ट्ये होत. अभिजात, प्रासादिक, चैतन्याने रसरसलेल्या त्यांच्या कवितेने मराठी साहित्याला बळ दिले, आधार दिला. कुसुमाग्रजांच्या रूपाने मराठी साहित्याचा आणि संस्कृतीचा मापदंड ठरविला लाभला असे म्हटले जाते.

उमेश रेवतकर
बी.ए. भाग- २



अवकाश कन्या : कल्पना चावला

मानवाचा देह हा पंचमहाभूतांनी व त्रिगुणांनी बनलेला आहे. ती पंचमहाभूते म्हणजे आप, तेज, वायू, आणि आकाश. पृथ्वी हे मानवाचे आश्रयस्थान आहे. किंबहुना एक ग्रहच आहे. पृथ्वी ही निराम शून्य नटलेली असून अनेक अनाकलनीय गुढ रहस्याचा खजाना तिचा उदरात सामावलेला आहे. त्याच ज्याचे छायाछत्र आपल्या डोक्यावर आहे ते म्हणजे आकाश. या आकाशात अनेक ग्रहताऱ्यांची झालेली आहे अशा वातावरणात मनुष्य राहत असताना सहज काही गोष्टींविषयी मानवाच्या मनात कुजिज्ञासा निर्माण होणे हे साहजिकच!

अशा प्रकारची जिज्ञासा, कुतूहल, महत्वाकांशा ज्या स्त्रीच्या मनात निर्माण झाली ती कल्पना चावला. कल्पना चावला हिचा जन्म १ जुलै १९६१ ला कर्नाल, हरयाणा येथे झाला. ती चार होती. त्यापैकी कल्पना ही सर्वात लहान. तिला सगळेजण मोंदू या नावानेच बोलावत असत. अवकाशातील ग्रहताऱ्यांबद्दल फारच आकर्षण होते. जेव्हा ती अवकाशातील ग्रह ताऱ्यांचे निराकरण करायची त्यावेळी त्या ग्रहताऱ्यांचे आकार, त्यांच्यातलं अंतर पृथ्वीपासून असलेलं ग्रहताऱ्यांचे याविषयी विविधांगी जिज्ञासा तिच्या मनात निर्माण होत होती. या कुतूहलतेतूनच कल्पनाने कर्नाटकातील टागोर स्कूलमध्ये शिकत असताना १९७६ मध्ये शाळेतील विज्ञान प्रदर्शनीत एक प्रयोग सादर करताना सगळ्यांना खूप आवडला. यामुळे कल्पनाचे ग्रहताऱ्यांचा शोध घेणे हे ध्येयच. स्वतःसाठी निश्चित केलेल्या दिवस कल्पनाच्या बाबांनी तिच्या हट्टामुळे तिला कर्नालमधील फ्लाइंग क्लब मध्ये नेलं. तेथील अवकाश यान वगैरे पाहून आपण या क्लबचे सदस्यच व्हावं अशी इच्छा आपल्या वडीलांकडे तिने आर्जव केली. मी जर येथील सदस्य झाली तर मला इथं नेहमी येता येईल, आणि खूप शिकता येईल असे कल्पनाने फ्लाइंग क्लबमध्ये जायला सुरुवात केली. तेथे ती आपल्या सगळ्या शंका प्रशिक्षकांना विचारून शंकेचे निरसन करू लागली.

शालेय शिक्षण पूर्ण झाल्यावर कल्पनाने पंजाब इंजिनिअरींग कॉलेजमध्ये एअरॉनॉटिक्स इंजिनिअरींगला प्रवेश घ्यायचे ठरविले. त्यावेळी वडीलांना आश्चर्यच वाटले. कल्पना चावलाने एअरॉनॉटिक्स इंजिनिअरींग कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. त्यावेळी एअरॉनॉटिकल इंजिनिअरींगला ती एकटीच मुलगी होती. बहुतेक या विभागात मुलगी सहसा येत नसावी परंतु कल्पनाला बघितल्यानंतर कॉलेजमध्ये अधिव्याख्यांनाही आश्चर्यच वाटले. ते म्हणालेत की मिस चावला तुम्ही चुकून तर या विभागात आणविली नाहीत ना? त्यावेळी कल्पनाने स्वतःला या क्षेत्राविषयी अभिरुची, कठीण परिश्रम मनापासून करत होती तयारी आपल्या सरांना दाखविली. याची प्रचिती म्हणून कॉलेजमध्ये शिकत असतांना २२ जानेवारी १९८४ ला एअरॉनॉटिकल इंजिनिअरींग मध्ये पदवी प्राप्त केली. १९८४ मध्ये कल्पनाने टेक्सास युनिव्हर्सिटी एअरस्पेस इंजिनिअरींग मध्ये पदव्युत्तर पदवी मिळवून १९८८ मध्ये कोलोरेडो युनिव्हर्सिटीतून एअरस्पेस इंजिनिअरींग मध्येच पीएच.डी. ही पदवी सुध्दा प्राप्त केली. कल्पनाने पीएच.डी. पदवी घेतल्यानंतर एम.सी.ए.टी. संस्था कॅलिफोर्निया येथे तिला नोकरी मिळाली. सोबतच तिचे नासा या संस्थेत संशोधन सुरु होते.

अमेरिकेत असतांना कल्पनाची भेट जीन पेरी हॅरिसनशी (जे.पी.) झाली. ती फ्लाइंगचे प्रशिक्षण

सेच अवकाश लेखही होते. नंतर तिनं जे.पी. शी लग्न केलं.

१९९३ मध्ये कल्पना चावलाने कॅलिफोर्निया येथे संशोधन संस्थेत वैज्ञानिक म्हणून नव्याने करीस सुरुवात केली. १९९४ मध्ये नासा या संस्थेत कल्पनाची नियुक्ती झाली. तिथे तिने अंतरिक्षयात्रेचा अभ्यास केला. यामध्ये रोबो, कॉम्प्युटर यांद्वारे अंतरिक्षयान कसे नियंत्रित करायचे, याच्या विविध चाचण्या ने घेतल्या. या क्षेत्रातील सर्व कौशल्ये तिने खूप मेहनतीने प्राप्त केली. त्यानंतर तिची अवकाशयात्रेसाठी वड झाली.

“अवकाशात राहतात अनेक ग्रहतारे
पृथ्वीवर राहतात विविधांगी हीरे
गरुड झेप घेत नाहीच सारे
भरारी मारली कल्पना चावलाने”

याप्रमाणेच १९ नोव्हेंबर १९९७ रोजी भारतीय प्रमाणवेळेनुसार दुपारी २.४५ ला एसटीएस-८७ लंबिया या यानाने केनेडी स्पेस सेंटर, अमेरिका येथून उड्डाण केले. त्यामध्ये सहा अवकाशवीर होते. मांडर केविन क्रिजेल, पायलट स्टीव्ह लॅंडसे, मिशन स्पेशालिस्ट कल्पना चावला, विन्स्टन स्कॉट, काओ दोई आणि पेलोड स्पेशालिस्ट लिओनिड कॅडेनेक. त्याप्रमाणे अवकाशयानाचे वर जाणे सुरु होते. सहा अवकाशवीर अनेक विचारांचा, प्रयोगांचा खजिना सोबत घेवून अवकाशात वर जावू लागले. लंबियामध्ये एकूण ८० प्रयोग केले जाणार होते. यासाठी यातील अवकाशवीर दोन शिफ्टमध्ये काम करणार होते. शेवटी या सगळ्यांनी आपले कार्य प्रयोग यशस्वी केले. सर्व सहकाऱ्यांसह कल्पना परतली.

१६ जानेवारी २००३ ला पुन्हा अवकाश शोध मोहिमेत तिची निवड झाली. १५ दिवस अवकाश शोध मोहिम पूर्ण करून कल्पना व सहकाऱ्यांचा परतीचा प्रवास सुरु झाला तो दिवस म्हणजे १ फेब्रुवारी २००३. पृथ्वीवर कधी पोहचणार ही उत्सुकता सर्वांमध्ये निर्माण झाली होती. तिचे कुटूंबीय तिच्या येण्याची प्रतीक्षा पाहत होते. तिची आई कल्पनाशी फोनवर बोलत होती. आता लगेचच २० मिनिटात मी पृथ्वीवर पोहचणार असे कल्पना आईला सांगत होती. हे सर्व बोलत असतांना कल्पना व तिचे सहकारी यांना असे दिसले की त्यांचा कमांडर रिक हजबंड अस्वस्थ दिसत होता. सगळ्याच लक्ष त्याच्याकडे गेले. तो कंट्रोल रूमला निरोप पाठविण्याचा प्रयत्न करत असतांनाच एकाएकी कंट्रोल मिशनशी त्यांचा संपर्क तुटला. आता केवळ १६ मिनिटातच कोलंबिया यान पृथ्वीवर पोहचणार होते, परंतु नियतीला काही वेगळेच मान्य होते. १६ व्या मिनिटालाच अवकाश यानाचा भडका उडाला आणि ही सहाही वीर अवकाशात विलीन झाली.

कल्पना चावला...भारताची अवकाशकन्या...तिनं आपल्या उत्तुंग कामगिरीनं भारताचच नाही तर आशिया खंडाच नाव विश्वाच्या इतिहासात ठळक अक्षरांनी लिहिलं. आज ती आपल्यात नाही, पण ती दुर्दम्य इच्छाशक्ती, स्वप्नांना साकार करण्याची तिची धडपड आणि ध्येय गाठण्यासाठी तिनं केलेले आपल्याला सतत प्रेरणा देत राहतील. हे शब्दशः खरं आहे की, जब तक सुरज चाँद रहेगा, कल्पना नाम रहेगा... कल्पना, आम्हाला तुझा अभिमान आहे.

- प्रफुल विंचुरकर
बी.ए. भाग- २



विज्ञान आणि माणुस

आज विज्ञानाने खूप प्रगती केली आहे. जे काही आपण आज आहोत ते विज्ञानामुळेच
आधुनिकीकरण होत आहे. देश प्रगतीच्या मार्गावर कार्यरत आहे. विज्ञानाच्या नवीन नवीन
आपण आज सुखी जीवन जगत आहे. आज प्रत्येक विभागात आधुनिकीकरण होत आहे.
आपल्याला आज ज्या सोयी आहे त्या उपलब्ध करून दिल्या नसत्या व आधुनिकीकरण झाले
आपले जीवन जसे पुर्वज राहत होते, त्याचप्रमाणे जगावे लागले असते. आपल्यापेक्षा आपले पुर्वज
नव्हतेच.

विज्ञानाने आपल्याला एवढ्यासाऱ्या सुखसोयी उपलब्ध करून दिल्या आहे. घरातील प्रत्येक
विज्ञानानेच दिल्या आहे. देशात औद्योगिकीकरण होत आहे. औद्योगिकीकरणामुळे आपला देश
आहे. विकासाकडे वाटचाल करीत आहे. निरनिराळे उद्योग, धंदे निर्माण होत आहे. त्यामुळे
अर्थव्यवस्था बळकट होत आहे. विज्ञानाच्या नवीन नवीन शोधामुळेच आज कॉम्प्युलेटरचे
संगणकात झाले आहे. आपल्याला विज्ञानानेच दूरदर्शन, टेलिफोन, मोबाईल, फॅक्स, इंटरनेट
विदेशात असणाऱ्या व्यक्तीसोबत आपण बोलू शकतो. संदेश पाठवू शकतो. इंटरनेटद्वारे समोरासम
शकतो.

एकेकाळी साधी कागदाला टोचणारी टाचणी भारतात बनत नव्हती. ती सुध्दा परदेशातून
लागत असे. आज तोच भारत देश स्वतः टाटानगर सारख्या मोठ्या कारखान्यात प्रचंड पोलादी
भट्टीतून ओतीत आहे. किलॉस्कर सारखे कारखाने पोलादाच्या कारखान्याला यंत्रे पुरवित
आगगाड्याची इंजिने तयार करणारे, कारखाने आज भारतात आहे. विशाखापट्टणम येथे बोटी बांध
कारखाने आहे. बंगलोर येथे विमाने बांधण्याचे कारखाने आहे. प्रत्येक ठिकाणी प्रगती झाली आहे.
औद्योगिक विकास होत आहे. भारतात पुर्णपणे औद्योगिकीकरण होत आहे.

आज आधुनिकीकरणामुळे नवे नवे तंत्र अवगत झाले आहे. प्रत्येक विषयाला दोन बाजू
आता ही झाली आधुनिकीकरणाच्या, विज्ञानाच्या शोधाच्या फायद्याची बाजू. याची दुसरी बाजू
होणारे अपाय काय आहे. ज्यावेळेस आपण विज्ञानाला धरून चालणार आहोत तर त्याचे फायदे
बघायलाच आहे. विज्ञानाने टेलीविजन काढला. मनोरंजनाइतपत ठिक आहे. पण आज टि.व्ही.ने
अश्लील दृश्य दाखविल्या जात आहे. त्यामुळे नैतिकतेला धक्का बसतो. लहान मुलांच्या मनात
परिणाम होतो. आज आपण सर्व मिळून टि.व्ही. बघायी तर आपल्याला लाज येईल असे दृश्य दाखविल्या
जाते.

अणुबाँबचा, हत्यारांचा, अण्वस्त्रांचा शोध संरक्षणासाठी. पण आपल्याला या अण्वस्त्रांचा
करण्यासाठी आपल्याला शतवार विचार करावा लागेल. कारण की त्यापासून होणारी हानी फार
आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने ज्यावेळेस हिरोशीमा व नागासाकी या दोन शहरावर हायड्रोजन बाँब टाकले.
परिणाम फार भयंकर झाला. त्याची आठवण आजही ताजीच आहे. हायड्रोजन बाँबची चाचणी
रशिया सारखी बलाढ्य राष्ट्रे छोट्या राष्ट्रांच्या विनंतीला झिडकारून हे काम उघडपणे करीत आहे.
जो शांततेचा मंत्र मानतो तो खोटा तर ठरणार नाही ना आणि या स्थितीत तिसऱ्या

हायड्रोजनचे होमकुंड पेटुन त्यात हायड्रोजन बाँब टाकून मानवजातीचा संहार तर होणार नाही ना! ही बाब ताता मनात घर करत आहे. द.क. केळकर तर मोहीनी व भस्मासूराचे सुंदर उदाहरण देतात. हायड्रोजन बिबर पापी नजर टाकू नये, टाकलीस तर ती महिषासुरमर्दिनीचं रूप घेईल.

विज्ञानामुळेच एका लहानशा कॅलक्युलेटरचे संगणकात रूपांतर झाले. पण आज या संगणकावर रोडोचे सट्टे लागतात. संगणकाद्वारे इंटरनेटवरून चोन्या करतात. संगणकाद्वारे डुप्लीकेट सीडी, व्हीसीडी नवल्या जातात. अशा कामामुळे देश पोकळ बनत आहे. आज आपला भारत देश माहिती तंत्रज्ञानात प्रस्थानावर आहे. पण आज संगणकामुळेच नकली मुद्रा छापण्याचे गैरकानुनी काम चालू आहे. या संगणकामुळेच कामे लवकर होतात. १०० माणसाचे काम एक संगणक करतो. पण संगणकामुळे बेरोजगार एक नवा प्रश्न देशासमोर उभा आहे. आपल्याला याचा विचार करावा लागणारच आहे.

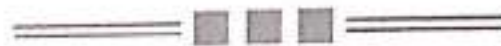
औद्योगिकीकरणासाठी वृक्षतो चालू आहे. वृक्षतोडीमुळे पर्यावरणाचा समतोल बिघडला आहे. समतोल बिघडल्यामुळे कुठे अतिवृष्टी तर कोठे दुष्काळ आहे. आज पहिला खरा निसर्ग पाहायलाच मिळत नाही. खऱ्या निसर्गाचा आस्वाद घेता येत नाही. कारखान्यातील सांडपाणी गंगेसारख्या पवित्र नदीत सोडले जाते. खरच ती गंगा नदी आज पवित्र राहिली आहे काय? विपारी वायुमुळे तर प्रदुषण खुप प्रमाणात वाढले आहे. या पर्यावरणातील प्रदुषणामुळे पृथ्वीपासून थोड्या दूर असलेल्या ओझोन वायुचा थर कमी होत आहे. आणि तो जर काही दिवसांनी नष्ट झाला तर सूर्याचे प्रखर किरणे सरळ पृथ्वीवर येतील. ते प्रखर किरणे पण सहन करू शकणार नाही.

आपल्याला या सर्व गोष्टीचा शतवार विचार करावा लागेल. नाहीतर आपली स्थिती त्या गोंगासारखी होईल. हरीण मृगझळामागे धावत राहतो. त्याला वाटते की तेथे पाणी आहे. पण तेथे गेल्यावर पाणीच राहत नाही. पुन्हा समोर जातो. याप्रमाणे आपली स्थिती होवू नये. आपल्याला विज्ञानाचा धार घ्यावाच लागेल पण त्यापासून काही अनर्थ होवू नये याचा विचार करावा लागेल. तुकडोजी महाराज जतातच की विज्ञानाला धरून पण अध्यात्माला न सोडता आपण प्रगती करावी. याप्रमाणे वागावे लागेल आपली संस्कृती वाचेल. आपल्याला आपले भविष्य प्रकाशमय करायचे आहे. आपला देश अधोगतीच्या मार्गाने न जाता विकासाच्या मार्गाने जायला हवा. आपल्याला एक एक अशा योजना राबवाव्या लागेल की, त्यापासून विकास तर झालाच पाहिजे पण त्यापासून काही दुरुपयोग होवू नये. तेव्हा खऱ्या अर्थाने विज्ञानाचा स्विकार होईल. देशाचा विकास साधला जाईल. नैतिकतेला व संस्कृतीला झळ पोहचणार नाही. पर्यावरणाचा समतोल राखल्या जाईल. तेव्हा भारताचा खरा विकास होईल. आपले भविष्य सुखमय होईल.

विज्ञानाचा चांगला व चाईट उपयोग करणे हे आपल्या हाती आहे. म्हणून आपण धुनिकीकरणाच्या नावाने थोटे न मोडता आपण त्या नावाखाली काहीही करू नये की त्यामुळे संतुलन बिघडल्या जाईल. त्याचा चांगला उपयोग करणे हे आपल्या हाती आहे. तेव्हा आपल्यावरच नियंत्रण राहिले पाहिजे.

कु. अनिता सोनटक्के

बी.ए. भाग - ३



विश्वदर्शन - स्वामी विवेकानंद

स्वामी विवेकानंदच्या जीवनाच्या लीलेचे मर्मरहस्य मुळीच समजलेलेच नाही. स्वामी विवेकानंद द्रष्टे होते. सत्य, त्रिवार सत्याचे परंतु आधी ब्रम्हाद्रष्टे व नंतर राष्ट्रद्रष्टे, समाजद्रष्टे बनले. आध्यात्मिकता स्वामी विवेकानंदाच्या रूपाने कार्यरत होवून जगाला व भारताला नव-संजीवनी देऊन शांतीचा मार्ग दाखवून दिला. रविंद्रनाथाने आहे. तुम्हाला भारत कळून घ्यावयाचा असेल तर विवेकानंदाकडे वळा. स्वामी विवेकानंद भारतीय युवकावर अगाध प्रेम होते.

१२ जानेवारी १८६३ पौष कृष्ण सप्तमीला सूर्योदयाच्या सहा मिनिटे पूर्वी, ०६ वा मिनिटे, ३३ सेकंदानी देवी भुवनेश्वरीच्या उदरी या विश्वविजयी संतानाने जन्म घेतला. त्यांना विश्वनाथ दत्त असे होते. लहाणपणी महाभारत व रामायण ऐकणे आवडायचे. ते लहानपणे खोडकर होते, पण चरित्रकथा ऐकतांनी मंत्रमुग्ध होवून जायचे, लहाणपणीच ध्यानस्थ व वृत्ती त्यांच्यात होती. नरेंद्रनाथ हे त्यांचे जन्मनाव होय.

स्वामी विवेकानंदांनी विदेशाचे चार वर्ष प्रदीर्घ भ्रमण केले. त्यांची दृष्टी चौकस होत खंडाच्या भुमीवर पाय ठेवताच त्यांच्या लक्षात आले की, युरोप एका ज्वालामुखीवर बसलेल्या एखाद्या अध्यात्मिक प्रवाहाने जर हा अंतःस्थ अग्नी शमणार नाही तर त्या ज्वालामुखीचा झालाच समजा.

स्वामी विवेकानंद म्हणत होते की, मी अशा एक धर्माचा प्रचार करू इच्छितो की माणसे तयार होतील याचे केंद्र भारवर्षच असणार. स्वामी विवेकानंद स्वदेशी परत येत अशा वार्ता एखाद्या सुसाट वान्यासारखी हा हा सर्वत्र पसरली आणि उभा भारत त्यांचे स्वागत करणारा सज्ज झाला.

एखादी जुनी परंपरा, रुढी, प्रथा दूर करून नवीन एखादा नियम चालू करावयाचा असा स्वामी विवेकानंदांसारख्या व्यक्तीनेच ती जबाबदारी स्वतःवर घेवून ते कार्य करणे उचित ज्यावेळी एखादा खंबीर हृदयाचा, पवित्रपणाचा खरा सुधारक निष्काम भावनेने आणि वैयक्तिक साधण्याची स्पृहा दूर सारून, लोक कल्याणाच्या आवडीने प्रेरीत होवून निर्भयपणे पुढे त्यावेळेस अर्थहीन रुढी शुन्यात विरून जावून, बद्धमुल फोल रितीरिवाज व अनेक मतमता लयास जातात. स्वामीजींच्या प्रचार कार्यातील साफल्याचे हेच एकमेव रहस्य होय. सहवासाने पाश्चात्य देशातील लोकांचेही कल्याण झाले.

दात्याच्या आसनावर बसून पाश्चात्य लोकहितवादाचा आदर्श समोर ठेवून शाळा, व

अज्ञान हा सर्व अधोगतीचा पाया आहे. -आगरकर

स्वाखाने उघडल्याने जनतेची उन्नती होईल असे स्वामीजींना मुळीच वाटत नव्हते. उध्दारकर्त्याचा भाव आणून नव्हे तर विद्या दान करून सर्वसाधारण जनतेसाठी श्रद्धेने कर्म करण्यासाठी दृढ व्रत्याचे कार्यकर्ते आवश्यक आहेत, याच भावनेमधून स्वामी विवेकानंदांनी प्रचारलेल्या सेवकधर्म व सेवाधर्माची उत्पत्ती झालेली आहे.

भारतातील गरिबांना, भारतातील अवनातांना हात देईल असा कुणीही नाही. त्यांना कृष्णीसुध्दा वाली नाही..... राक्षसासारख्या निर्दय, नृशंसा समाज त्यांच्यावर सारखे आघाता मागून आघात करीत आहे. त्या आघातांच्या वेदनांनी ते कळवळून जात आहेत, परंतु ते आघात कोटून घालेत हे मात्र त्या विचान्यांना उमजत नाही. आपण म्हणजे माणसे आहेत हे देखील ते विरारून गेले आहेत आणि याचे फळ? फळ "दासत्व आणि पशुत्व" या हीन अवस्थेचा स्वामी विवेकानंदांना तिकार करायचा होता. कोलंबसापासून ते मद्रासपर्यंत त्यांनी दिलेल्या व्याख्यानात तत्वे, नवीन तत्व व नवीन कार्यपध्दती प्रत्ययास येवून देशामधील विचारशीला व हृदयवान व्यक्तींनी ओळखले जाणे, नवयुगाचे प्रवर्तन करण्यास आवश्यक अशी प्रतिमा व असामान्य हृदय घेवूनच हा सन्याशी वतारला आहे.

विदेशी आदर्शांना प्रेरीत झालेल्या सुधारकांना उद्देशून स्वामीजींनी आपल्या स्वतःच्या आदर्शाची घोषणा पुढीलप्रमाणे केली आहे-

सुधारकांनी समाजाला मोडून तोडून समाजसुधारणेची जी पध्दत अंगिकारली होती. त्यात सफल होवू शकले नाहीत. या सुधारकांनी मी हे सांगू इच्छितो की, मी स्वतः त्यांच्या पेक्षाही अधिक जहील, कष्टा सुधारक आहे. या लोकांना थोड्याथोडक्या, वरवरच्या पल्लवग्राही सुधारणा या आहेत. मला हवी आहे आमुलाग्र सुधारणा. त्यांचा माझा मतभेद फक्त सुधारणांच्या पध्दतीत आहे. त्यांची पध्दती आहे मोडतो करण्याची, माझी पध्दती आहे घडविण्याचा माझा सुधारणेवर श्वास नाही, माझा विश्वास आहे स्वाभाविक उन्नतीवर!

गतकाळाच्या सांगाड्यांनो! हा तुमच्यासमोर वारसदार असा भावी भारत उभा आहे. तो तुमच्या जवळची बोटालील त्या हिन्यामाणकांच्या अंगठ्या फेकून द्या. यांच्यामध्ये शक्य तितक्या प्रयत्न कर झोकून द्या आणि तुम्ही जा. हवेत मिसळून दिसेनासे होवून जा. फक्त कान टवकारून ठेवा. तुम्ही विळून गेल्या बरोबर ऐकू येईल, कोणी मेघांच्या गडगडाटांसारखा त्रिभुक्त हादरून, दणाणुन उगारा भावी भारताचा उद्बोधन ध्वनी, वाह गुरु की फते समाजसुधारणेचा हाच आदर्श स्वामी विवेकानंदांनी वारंवार वर्तमान भारतासमोर ठेवला आहे.

दीर्घकाल शांत स्तब्ध असलेल्या भारतातील जनतारूपी समुद्रावर विवेकानंदांनी एका लेखलेल्या वादळाप्रमाणे खळबळ माजवून दिली. भारताच्या एका टोकापासून ते दुसऱ्या टोकापर्यंत याची शक्तीमय वाणी सर्वत्र पसरली. भगवान विष्णुनी तृतीय अवतारात धरतीला प्रलयातून

कोणतेही महान कार्य केवळ इच्छा व संकल्प यांच्या सामर्थ्यावरच होऊ शकते. -स्वेट मार्टिन



आपल्या बलाने वर उचलून धरली. त्याचप्रमाणे भारतवर्षाला हिनतेच्या दरितून वर उचलून विवेकानंदांनी आपले हात पसरले होते. सन्याशी स्वामी विवेकानंद वेदान्त व अद्वैतवाद या प्रचारक होते. शिक्षणासंबंधी स्वामीजीचे विचार फार चांगले होते. मुलांना जो शिक्षण देणे त्याचा त्या मुलांवर अगाध विश्वास असावयास हवा. त्याचा असा ठाम विश्वास असावयास प्रत्येक मुलगाच ईश्वरी शक्तीचे सागर आहे. मुलांना शिक्षण देतांना आणखी एक गोष्ट आपण ठेवली पाहिजे आणि ती म्हणजे, मुले स्वतःच जेणेकरून विचार करावयास शिकतील अशा त्यांना प्रोत्साहन आणि प्रेरणा दिली पाहिजे. अशा स्वतंत्र मुळच्या विचारांच्या अभावानेच आजची ही हीन अवस्था झालेली आहे. जर अशा पध्दतीने मुलांना शिक्षण देण्यात येईल माणसे निपजू शकतील आणि जीवन संगमात निर्माण होणाऱ्या समस्या स्वतःच सोडविण्यात होतील.

आधुनिक समाजसुधारकांच्या अधिकांशी विदेशी बळगाच्या कार्यपध्दतीवर स्वामींनी टिका केली आहे. स्वामीजींना कळले होते की, वेदांताच्या सत्याची उपेक्षा केल्याने अ भारताची दुर्दशा झाली आहे. या समाजाचे वेदान्त काय म्हणतो हे समजून घेतले नाही. अभ्यास फक्त पंडितांनीच करावा अशी समजूत होती. वेदान्त म्हणजे एक दुर्बोध तत्त्वज्ञान हे त्यांना वाटते. हीच समाजाची धारणा त्यांना बदलावयाची होती. युगप्रवर्तक व अद्वैतानुभूतीच्या शिखरावर उभे राहून सर्व जातीच्या सर्व संप्रदायाच्या दुर्बल, दरिद्री, दुःखी व गंभीर स्वरात हाक मारून, त्यांना स्वतःच्या पायावर उभे राहून मुक्तिलाभाचा प्रयत्न का आदेश दिला. भारत अजुनही जर त्यांच्या उपदेशातील मर्म काय आहे हे समजला नसे भारताचा भावी इतिहास अंधःकारमय आहे. असे समजावयाचे विवेकानंद केवळ तोंडानेच के प्रचार करित नसत तर ते प्रत्यक्ष कार्यातही वेदांतीच आहेत! "जिथे जीव तिथे शिव" या विवेकानंद यांनी स्वतःच्या मृत्यूची तमा न बाळगता स्वदेशीयांना स्वतःच्या प्रत्यक्ष आचरणा घालुन दिला. "नारायण" बोधाने नर-सेवा कशी करित असतात याचा वेदांताचा महान स्वतःच्या या कवितेत लिहतात-

'Behold, the dark clouds melt away. That gathered thick at night and
so like a glory palt, above the earth!'

मनुष्यत्वाचे पुजारी आणि मातृभूमीचे सेवक प्रयाणापूर्वी उद्गारले, जीवन एक संग्राम रणक्षेत्रावरच मला मृत्यू येवो. दोन वर्षांच्या शारीरिक यातनांनी माझे वीस वर्षांचे आयुष्य टाकले आहे. परंतु आत्मा जसाच्या तसा आहे. तो मुळीच ग्लान झालेला नाही. डॉ. बेंजॉमी स्वामीचा परिचय पुढीलप्रमाणे करून दिला आहे.

'A man of gignatic intellect, indeed, one to whom our greatest univers
professors were as mere children.'

सदाचार हा खरा अलंकार आहे. -साने गुरुजी

उदार, परमतसहिष्णू, मित्रवत्सल विवेकानंद सगळ्याबरोबरच समभावाने मिसळत, विचार नियम करत. जगातील वेगवेगळ्या ठिकाणाहून आलेले प्राच्य विद्याविशारद, तत्वज्ञ, कवी व इतिहासिक कमी अधिक प्रमाणात प्रभावित झालेले पाहून स्वामींना आनंद वाटला. विज्ञान, तत्त्वज्ञान, इतिहास वगैरे विषयांच्या बाबतीत जणू स्वामीजी अज्ञात होते असे म्हणता येणार नाही. त्यांच्या आवाजात एक प्रकारची मोहिनी होती. त्यामुळे श्रोता मंत्रमुग्ध झाल्याशिवाय राहत नसे. जणू साचे खरे थोरपण समजायचे असेल तर त्यांच्या मोठ्या कार्याकडे न बघता त्यांच्या लहान तमावर नजर ठेवावी लागते. ते अस्पृश्यतेच्या विरुद्ध होते. स्वामी भिन्न धर्माच्या घरी भिक्षेला ते जात असे. कधी कधी त्यांच्या मनात मातृभुमीविषयीचे विचार धुमाकूळ घालत असे.

आई भारतमाते, तुझ्या दुःखमोचनासाठी काय करू? हाच, आत्मविश्वास भारतसंतानांनो तुझ्या हाका मारुनही कुणीच ओ देत नाही ना! पंजाब, बंगाल, मुंबई, मद्रास जिकडे वळतो तिकडे च जरजीवा अवरस्था पण ते काहीही असो. मी राष्ट्राचे हे जडत्व भंगीन, या प्रयत्नात प्राण देईन. ज्ञान थोर सर्वांना उत्तिष्ठत जागृत ही अभंगवाणी ऐकवीन, नैराश्याच्या घन अंधकारामध्ये आशेचा प्रारण आणण्याचा यत्न करीन. माझा हा उद्दम व्यर्थ होवो, शतवार विफल होवो, पण उद्दिष्ट सोडणार ही हा चिंताभार, सतत त्याच्या हृदयावर होता.

स्वामींना वाटले की, आपल्या शरीरातील आत्मा केव्हाही सोडून जावू शकतो. त्यावेळेस ते म्हणाले "देह गेला तरी काय झाले? जगाला मी पुष्कळ वर्षेचिंतन करण्यापुरती सामुग्री देवून ठेवली आहे" स्वामीविषयी पुष्कळदा असे ऐकले आहे की, कितीतरी मोठमोठे पंडित, वक्ते, साधू, संन्याशी हिलेत, पण विवेकानंदासारखा कनवाळू, दीन-दुःखी जनांचा वाली, दरिद्री, पतीत, कंगाल नतेचा कैवारी आणखी एकजणही अजुनपर्यंत दृष्टीस पडला नाही. देहत्यागाच्या आधी स्वामींनी विवेकानंदाला सांगितले की, "जर यावेळी आणखी एक विवेकानंदाने काय केले आहे, परंतु कालांतराने त्यातच अनेक विवेकानंद जन्म घेतील."

जे डोळ्यांसमोर होते ते डोळ्याआड होवून गेले. मानवाचे शुद्ध ज्ञान भुतकाळाकडे म्हणा की वेप्यकाळाकडे म्हणा कुणीकडेच अखेरपर्यंत पोहचू शकत नाही. वर्तमानाला धरून ठेवण्याचा प्रयत्नच एवढा अट्टाहास. परंतु आज जे आहे ते उद्या राहत नाही. केवळ वाहत चालला असतो. अंत कालस्त्रोत केवळ मधेमधे गर्जत उसळतात. उद्याम, उत्तुंग लाटा. या लाटांची समाप्ती येथी..... कुठे व किती अंतरावर.....? हे कोणालाच माहित नाही.

ॐ शांती:। ॐ शांती:। ॐ शांती:।

-स्वप्निल चरये

बी.ए. १



जीवनसत्य

तसे कोणी कोणासाठी
आयुष्यभर झुरत नसतात
डोळ्यामधील आसवेही
जन्मभर पुरत नसतात।।

विसरून सान्या वेदनांना
फसवे फसवे हसावे लागते
सारे निघून गेल्यावरती
लपून डोळे पुसावे लागते।।

उरात सगळे वादळ परि
गालावरती स्मित असते
विस्कटलेल्या आयुष्याचे
ओठावरती गीत असते।।

वाटेवरती वळणे सारी
कधीच मागे पडून जातात
रोजच्या रोज बहरणारी
झाडे सारी झडून जातात।।

काळजातही जीवघेणी
कळ कधी उठत असते
नियतीच्या फेऱ्यामधून
कोणी कधी सुटत नसते।।

सारेच असे आनंदाने
जीवनगाणे गात असतात
आणि मग एक दिवस
सोडून सारे जात असतात।।

-कु.सीनाली टॉरे

बी.ए. १

वन्हाडी कविता

“शहरातली बायको”

म्या भाऊ शहरातली बायको केली
अन् माहितं! पक्की हजामत झाली
माह्या होता जवा तीन हजार रुपये मयना
तवा तिच्या पायात राहे पाचशेच्या वायना
तिले पाहून मण माह्य तिळ तिळ तुटे
अन थे मले कवाबी अस्सीच लुटे
माह्या हाताले होती तीस रुपयाची घडी
दर तासाले खाये ते गुटख्याची पुडी
मी ठेवो माह्याजवंय लहानशी दस्ती
ध्यानात आलं माह्या थे आहे महान हस्ती
दिवसभर थे घरात चरतयं राह्ये
कायीबी झालत माह्याकडे टकरमकर पाह्ये
मी पडलो एकटा अन् साधाभोळा
तिच्याचं हट्टापायी भरला आता
माह्या घरात पोट्ट्याईचा पोळा

-तुळशीराम घोषटे
बी.ए. ३

वृक्षवल्ली

साथ निसर्गाचा सोडू नका
तोडू नका झाडे तोडू नका
हवा, पाणी, अन्न ही निसर्गाची देनं
निसर्गाचा वाली अपुला असू द्यारे भानं
वाली जो अपुला त्याला छेडू नका।।
फळ फुल झाडे देती सर्वांना छाया
पशुपक्षी मानवावरती करतात माया
आदर्श गुणाला त्याच्या मोडू नका।।
औषधीचे गुण आहे झाडाझाडांत
आरोग्य वाढविते मानवी जीवनात
बहुमोल देणगीच्या या आडु नका।।
जर का अशा निसर्ग झाडाची तोड होईल
नक्की एकदा आपल्यावरती आपत्ती येईल
आपत्तीला देऊ नका निमंत्रण।।

-कु. स्वाती शहापुरे
बी.ए. ३

कवी

आभाळा एवढं दुःख पचवून ही
जगत असतो कवी,
दुसऱ्यांचे जीवन फुलविण्यासाठी
स्वतः तळपत असतो कवी
मातीलाही गंध आहे
हे ओळखत असतो कवी
म्हणून तर शेतकऱ्यांच्या गोंतामधून
झळकत असतो कवी
शुभ्र पाणी, निळं पाणी, गढुळ पाणी
पाण्यालाही रंग देत असतो कवी
स्मशानातल्या भुतासंगे दोस्ती करत असतो
कवी, पण माणसातल्या हैवानाला जागवत
असतो कवी

-कु. पूजा लाड
बी.ए. २

आई

आई म्हणजे चालंत बोलंत 'Satell'
प्रत्येक समस्येला तू सहज देते 'S'
राब-राब करतेस अगदी 'Day-nig'
म्हणून येतो आमच्या आयुष्यात 'Li'
आई तू म्हणजे 'Rest House'
कॅम्प्युटरचा 'Mouse'
तरच तुझ्याशिवाय आई
चालू शकत नाही कोणतेही 'Hous'
आई म्हणजे संगीतातली सतार
आकाशातील 'Star'
तुझ्या असल्याने आई
घरही बनते अगदी '5 Star'
आई म्हणजे विश्वाचा 'Lord'
खेळायचे 'Yard'
घराची 'Guard'
पिलांसाठी 'Bird'
विश्व कोशातही नाही आई
तुझ्यापेक्षा योग्य 'Word'

-कु. प्रणाली
बी।

भावस्पंदन

अचेतन मी होवूनी जगते या सजीव संसारात।
नावापुरते जगणे माझे, मी एकाकी या जगतात।।४।।
प्रत्येकाचे असह्य बोलणे, साहते अजुनी नाथा
सहनशक्तिचा बांध फुटला, कसे जगयाचे आता
पाठीवरती जन्मदात्रीचा नव्हता कधीच हात
ओझे झाले आयुष्याचे फिरविता सान्यांनी पाठ
दूरदूरवरी दिसत नाही, मजला आनंदाचे रान
नावापूरते जगणे माझी अन् मी एकाकी या जगतात।।१।।
अश्रुभरल्या नेत्रांनी पाहते मागुनी याचनेची भीख
वाटते जगानी का दिले, मलाच सारे दुःख
आसवांशी केली सोबत घेवूनी वेदनांना
जगणे असले कमनाशिवी का मिळे पामरांना
भरते ओंजळ असल्याची, अन सत्यालाच शिक्षा मिळते
नावापुरते जगणे माझे मी एकाकी या जगतात.

-कु. प्रिया लीहे
बी.ए. ३

चारीळी

गितने पणती पेटवावी व
रा आसंमत उजळून निघावा हाच प्रकाशाचा मार्ग आहे।।
क्षणातून साधावा विकास व परिसरात पसरावा प्रकाश, हेच आयुष्याचे मर्म आहे।।

-कु. नेहा जिचकार
बी.ए. भाग १



जीवनातील गुढार्थ

धोका पत्करल्याशिवाय
असामान्य यशाची आणि,
अपरंपार प्रेमाची
प्राप्ती होत नसते

पराभवाच्या क्षणी कमावलेले
सारे गमावले, तरी बेहतर
पण या अनुभवातून
जो धडा शिकाल
तो कधीही गमवू नका

चार R महत्वाचे माना

R- Respect for our parents

R- Respect for self

R- Respect for others &

R- Responsibility for all your actions

तुम्हाला हवी असलेली एखादी
गोष्ट मिळाली नाही, म्हणून
नाराज का होता ?
उत्तर ते तुमचे सुदैव माना
कारण त्यातूनच तर नव्या
'प्रेरणे' चा जन्म होतो

दिवसभरातला निदान थोडा तरी वेळ
एकट्याने एकांतात घालवा
स्वतःबरोबर रहा

आक्रस्ताळ्या युक्तिवादापेक्षा
गप्प बसण्याची ताकद
मोठी असते

देखणेपणावर जाऊ नका

सौंदर्याला कोमेजण्याचा शाप असतो

श्रीमंतीला भुलू नका,

आलेल्या पैशाला जाणाऱ्या वाटा का

सापडतात

जी व्यक्ती तुमच्या चेहऱ्यावर हास्य

शकते,

तीच तुमच्या आयुष्याला अर्थ देऊ श

प्रत्यक्षात येणं कितीही कठीण असलं

तरीही स्वप्नांचा ध्यास सोडू नये,

करावीशी वाटेल ती प्रत्येक गोष्ट करावी

जिथे जावसं वाटेल तिथे जावं,

आयुष्य एकदाच मिळतं

.....आणि संधीही पुन्हा पुन्हा येत नसते.

सं
-कु. दर्शना मि
बी.ए.

चेहरे

हसतात हे चेहरे
फसतात हे चेहरे॥
दिसतात तसे नसतात
कधीच हे चेहरे॥धृ॥
सांभाळून रहावे
या वेंधळ्या चेहऱ्यांनी
रंग बदलून हसती
रोज नवे चेहरे॥१॥
करीही हजार वाट
वेसावध क्षणी या
जख्मा असेच करती
रोज अनोळखी चेहरे॥२॥

कु. प्रीती कठाने
बी.ए. १

चारीळी

मला नाही आठवत तुझं
असं उशिरा येणं, तू
येण्याआधीच तुझ्यापासून
दूर-दूर जाणं.
ढगांची सावली अलगद
माझ्या अंगावरून गेली
शब्द मिळाले नाही, तरी मी
त्यावर कविता केली.

विझलेल्या दिव्याला तेलापेक्षा
वात घावी
तेल कसही, कुठेही जळतं
वातीचं नात फक्त ज्योतीशीच जुळतं.

प्रेम ना लपूनी करावे, कोणी सांगावे तयांना!
लाजला गुलाब आता झाकलेल्या चेहऱ्यांना
भीती थुकण यौवनाला, कोण का छळती असे
प्रेमविह्वल साद देती. या गुलाबी पाकळ्यांना!

-कु. भारती वानोडे
बी.ए. २



घर

आचार विचार ही
घराची आखणी आहे.
प्रेम हा घराचा पाया आहे.
थोर माणसे घराच्या भिंती आहेत
सुख हे घराचे छत आहे.
जिव्हाळा हा घराचा कळस आहे.
माणुसकी ही घराची तिजोरी आहे.
शांतता ही घराची लक्ष्मी आहे.
दुजाभाव विसरणे ही घरातील समई आहे.
पैसा घराचा पाहुणा आहे.
गर्विष्ठपणा हा घराचा वैरी आहे.
नम्रता ही घराची प्रतिष्ठा आहे.
समाधान हे घराचे सुख आहे.
सदाचार हा घराचा सुगंध आहे.
अशाच घरात प्रभुचा वास आहे.

-नकुल सावरकर

बी.ए. भाग- ३

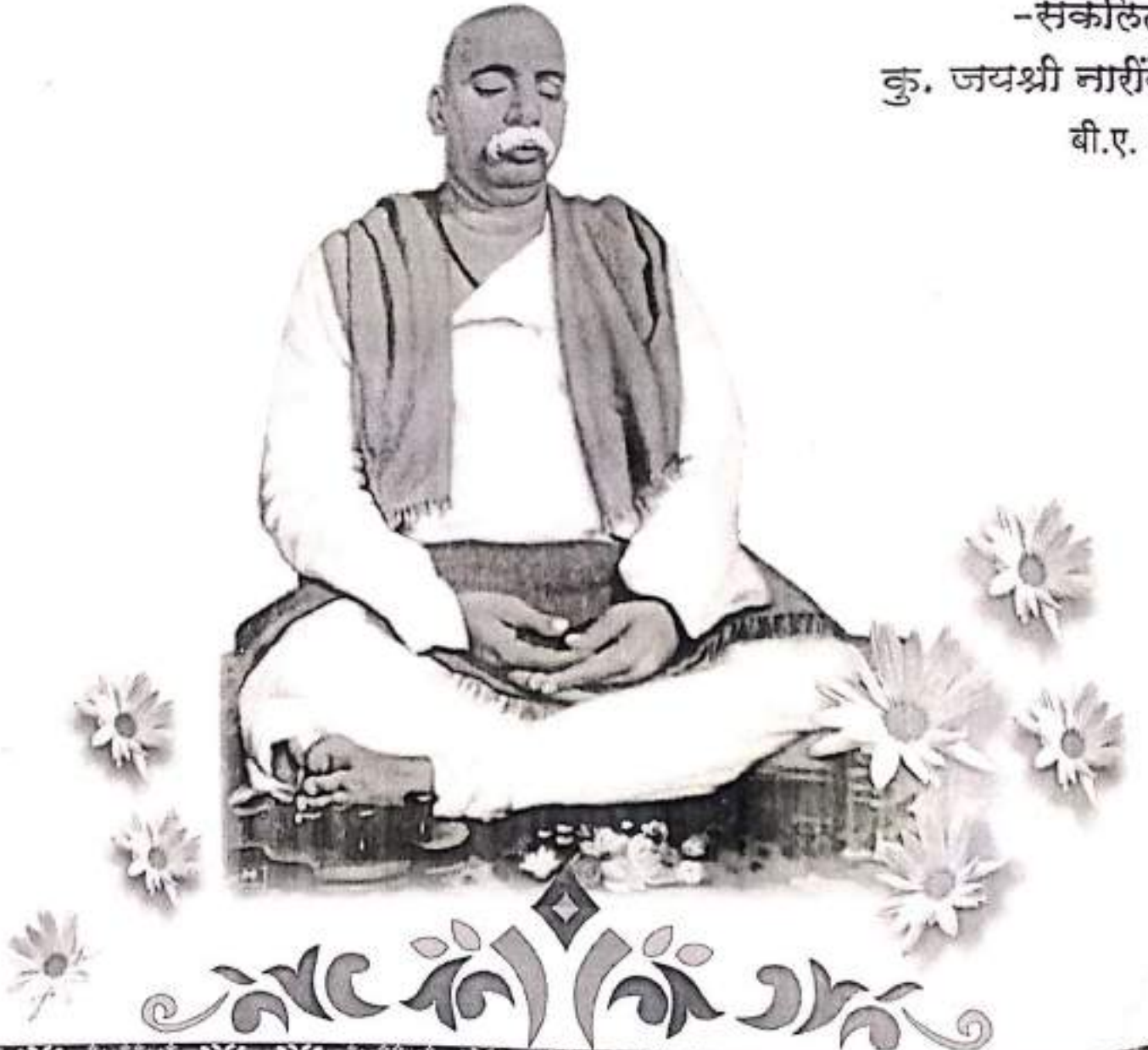
सुविचार

- १) गुरु म्हणजे प्राजक्ताचा वृक्ष असून कोणीही शिष्य बनून त्या वृक्षाखाली उभे रहावे आणि प्रेमपुष्पांच्या वर्षावाने न्हावून निघावे.
- २) यशाचे मधुर चांदणे हवे असेल तर प्रयत्नांचा चंद्र सतत तेवत ठेवला पाहिजे.
- ३) ज्ञानाचा दिवा घरोघरी लावा।
- ४) अनुभव हा सर्वात मोठा शिक्षक असून तो प्रथमतः परीक्षा घेतो आणि नंतर ज्ञान देतो.

-संकलित

कु. जयश्री नारींगे

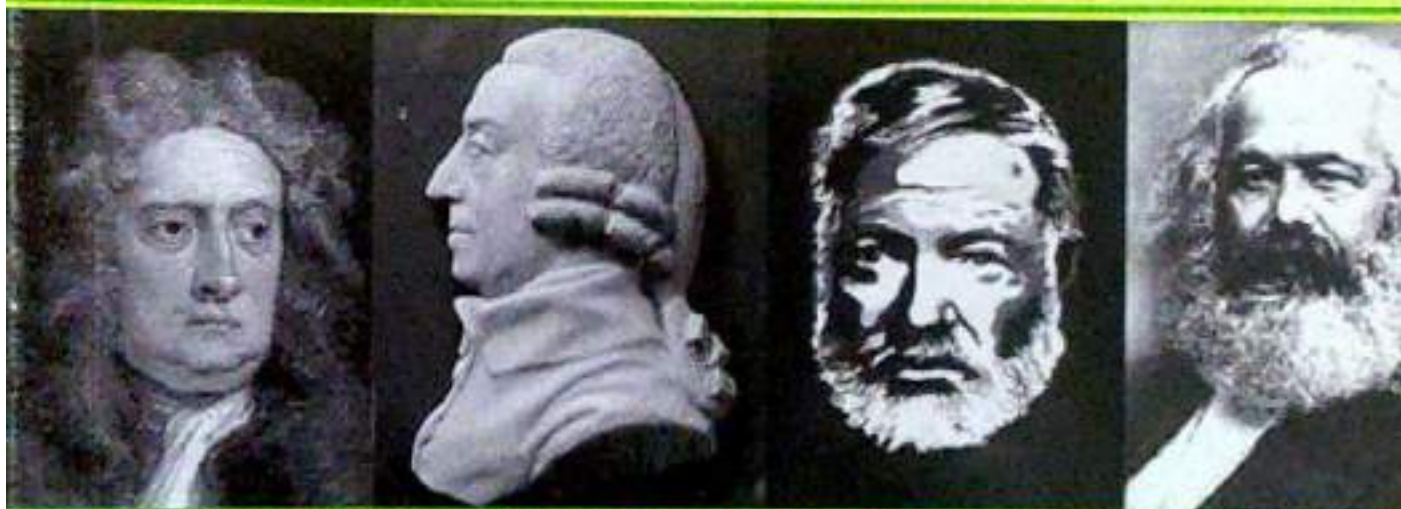
बी.ए. २



आर्थिक विचारांचा इतिहास

History of Economics Thought

डॉ. राजू श्रीरामे



सर साहित्य केंद्र, नागपूर

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या निर्देशानुसार राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर तसेच विदर्भातील संत गाडगेबाबा, अमरावती विद्यापीठ, गोंडवाना विद्यापीठ गडचिरोली तसेच महाराष्ट्रातील इतर विद्यापीठांच्या एम.ए. अर्थशास्त्र पदव्युत्तर पदवी विषयाच्या विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त असे हे पुस्तक आहे. याबरोबरच एमपीएससी, युपीएससी, नेट, सेट, पेट, या परीक्षेला बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त असे पुस्तक आहे.

आर्थिक विचारांचा इतिहास

लेखक

डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे

एम.ए., अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, इतिहास, बी.एड., पीएच.डी.

उपप्राचार्य तथा पदवी व पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम

ता. नरखेड जि. नागपूर

बि.ए. अर्थशास्त्र

शिवाजी नारायण माकोडे सुवर्णपदक

व्ही. आर. लखकर रजतपदक

SPECIMEN COPY
Mob. 9860222941



सर साहित्य केंद्र, नागपूर



प्रकाशक :

संजय ठाकरे

सर साहित्य केंद्र

गणराज अपार्टमेंट, राजापेठ बस स्टॉप,

हुडकेश्वर रोड, नागपूर - ३४

मो. ९५६१८६५०१९, ९८६०२२२९४१

आर्थिक विचारांचा इतिहास

❖ आर्थिक विचारांचा इतिहास

❖ प्रकाशन क्रमांक : 195

❖ ISBN - 978-81-955176-8-8

❖ प्रथम आवृत्ती : ऑक्टो.2021

❖ © लेखक

❖ टाईप सेटिंग:

“प्रसाद क्रिएशन”

❖ रु : 350/-

❖ Publishers:

Labhansh Pustkalaya

Ganraj Appartment,

Rajapeth Bus Stop,

Hudkeshwar Road, Nagpur-34

Mo. 9860222941, 9518777944

एम.ए. भाग-१
आर्थिक विचारांचा इतिहास

युनिट क्रमांक -१ विषय प्रवेश

१.१	वैदिक कालीन अर्थव्यवस्था आणि तत्कालीन आर्थिक जीवन	१-६
१.२	व्यापारवादी व निसर्गवाद	७-१२
१.३	प्रकृतिवाद किंवा निसर्गवाद	१३-१५
१.४	चाणक्य उर्फ विष्णुगुप्त कौटिल्य यांचे आर्थिक विचार	१६-२७
१.५	समाजवाद : एक आर्थिक विचारधारा	२८-३९
१.६	बौद्ध धम्माचे अर्थशास्त्र विषयक विचार	४०-४७
१.७	अल्लाउद्दिन खिलजी यांच्या आर्थिक सुधारणा व प्रशासन पद्धती आणि विचार	४८-५४
१.८	जलालुद्दिन मोहम्मद अकबर यांचे आर्थिक विचार व आर्थिक सुधारणा	५५-६१

युनिट क्रमांक-२ अभिमत पंथीय राजकीय अर्थव्यवस्थांचा विकास

२.१	अभिमत पंथीय किंवा सनातनवादी आर्थिक विचार	६२-६९
२.२	जॉन स्टूअर्ट मिलचे आर्थिक विचार	७०-७५
२.३	फ्रेडरिक लिस्ट यांचे आर्थिक विचार	७६-८६
२.४	कार्ल मार्क्स यांचे आर्थिक विचार	८७-९९
२.५	अभिमतपंथीय विचारावरील टीका आणि दृष्टिकोन	१००-१२१
२.६	अभिमतपंथीय सनातनवादी विचारावरील टीकात्मक भूमिका	१२२-१३६

युनिट क्रमांक -३ आधुनिक आर्थिक विचार

३.१	पिगु यांचे आर्थिक विचार	१३७-१३९
३.२	डॉ. आल्फ्रेड मार्शलचे आर्थिक विचार	१४०-१५७
३.३	जे.एम.केन्सचे आर्थिक विचार	१५८-१६६
३.४	जोसेफ एलोई शुम्पीटरचे आर्थिक विचार	१६७-१७८

युनिट क्रमांक - ४

४.१ डॉ.बि.आर आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	१७९-१९४
४.२ महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार	१९५-२१२
४.३ अमर्त्यकुमार सेन यांचे आर्थिक विचार	२१३-२२४
४.४ जे.के.मेहता यांचे आर्थिक विचार	२२५-२३०
४.५ दादाभाई नौरोजी यांचे आर्थिक विचार	२३१-२४०
४.६ महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे आर्थिक विचार	२४१-२५०
४.७ गोपाल कृष्ण गोखले यांचे आर्थिक विचार	२५१-२५५
४.८ धनंजय गाळगीळ यांचे आर्थिक विचार	२५६-२६३
४.९ विनायक म. दांडेकर यांचे आर्थिक विचार	२६४-२७०
प्रश्नसंग्रह	२७१-२७५
संदर्भग्रंथ सुची	२७६-२७८

युनिट- १

१.१ वैदिक कालीन अर्थव्यवस्था आणि तत्कालीन आर्थिक जीवन

वैदिक कालखंड किंवा वैदिक युग हे इ.स. १००० ते इ.स.पूर्व ५०० असून हा कांस्य युगाच्या उत्तरार्धातील आणि इतिहासाच्या सुरुवातीच्या काळातला कालखंड आहे. जेव्हा या कालखंडात उत्तर भारतीय उपखंडातील शहरी भागाच्या शेवटी असलेल्या विरांनी रचलेला होता. सिंधू खोरे सभ्यता आणि दुसरे शहरीकरण मध्य इंडो-गंगेटिक प्लेनमध्ये सुरु झालेले होते. इ.स. पूर्व ६०० च्या कालखंडात वेद हे लोकांचे ग्रंथशास्त्र होते. लोकांच्या जनजीवनावर याचा खूप मोठा प्रभाव पडलेला होता, जे तत्कालीन प्रभावशाली ब्राह्मणवादी विचारसरणीचा आधार बनलेले होते. यातील बऱ्याच धार्मिक मान्यता व आधार हे कुरु साम्राज्यात विकसित झालेले होते. याकाळात अनेक भारतीय-अनार्य जमातींचे आदिवासी संघ होते. तत्कालीन धार्मिक ग्रंथांचा आधार असलेल्या वेदांमध्ये या काळातल्या जीवनाचा संपूर्ण तपशील दिलेला आहे. ज्याचा अर्थ ऐतिहासिक दृष्टीने महत्वपूर्ण असल्याचे वर्णन केले गेले आहे. हा कालावधी समजून घेण्यासाठी काही प्राथमिक स्रोत अभ्यासाचे लागतात. ही कागदपत्रे, संबंधित पुरातत्व अभिलेखांसह इंडो-आर्यन आणि वैदिक संस्कृतीच्या उत्क्रांतीस अनुमती देतात आणि अनुमान लावण्यासाठी मदत करीत असलेले दिसून येतात.

प्रारंभिक वैदिक कालखंड :

भौगोलिक श्रेणीच्या दृष्टीकोनातून पाहिले असता भारतीय उपखंडातील वैदिक व त्याचा एकूणच कार्यकाल हा इ.स.पूर्व १५००-११०० असल्याचे दिसून येते. यालाच सिंधू संस्कृतीचा कालखंड असे म्हणतात. या काळात प्रत्येक वैदिक संस्कृतीचे पूर्वावलोकन केल्या गेलेले होते. विशेष म्हणजे हर्यणक वंश महाजनपद या काळाच्या सुरुवातीच्या भारतीय काळात भारतीय उपखंडातील वायव्य भागात स्थायिक झालेल्या जुन्या इंडो-भाषेच्या ह्या संस्कृती होत्यात. या काळात संस्कृत भाषेत वेद तयार केले गेले. ते मौखिकरित्या प्रसारित केले गेले होते. वैदिक समाज हा पितृसत्ताक पद्धतीने चालणारा असून तो या समूहाचा भाग होता. आरंभिक इंडो-आर्य हे पंजाबात सुरुवातीला स्थायिक झालेले दिसून येतात. त्यावेळी छोट्या-छोट्या टोळ्यांमध्ये हा समाज विखुरलेला होता. केंद्रिय पद्धतीचे हे एक प्रकारचे दृष्य प्रवर्तन होते, ते

१

राज्यांऐवजी आदिवासींमध्ये संघटित होते. हे सर्व टोळी समूह प्रामुख्याने खंडूत जीवन जगणारे होते. सुमारे इ.स.पू. १२००-११०० या कालखंडातील ही आर्य संस्कृती पूर्वेकडे सुपीक पश्चिम गंगेच्या मैदानावर पसरलेली होती. याकाळात त्यांनी आपल्या दैनंदिन कामाकरिता लोखंडाची अवजारे व साधने वापरण्याचे तंत्र अवलंबलेले होते. याकाळात वस्ती व शेतीकरिता जंगले साफ केली गेली आणि ह्या टोळ्या त्या भागात जिथे पाण्याची सुविधा आहे तिथे अधिक स्थिरावल्या गेल्यात.

शेतीविषयक जीवनशैली :

या इंडो-आर्यांनी शेतीविषयक जीवनशैलीचा अवलंब करण्यास सुरुवात केलेली होती. पुरुष मंडळी बाहेर जंगलात शिकार करण्यास जात असे तेव्हा स्त्रियांनी लोखंडी अवजाराच्या सहाय्याने शेती करण्यास सुरुवात केली. याचाच अर्थ असा की, भारतीय स्त्रियांनीच शेतीचा शोध लावलेला होता. याकाळात पशुपालन मोठ्या प्रमाणात केल्या जात असे या काळात आपले ईप्सित साध्य करण्यासाठी कुरु घराण्यातील टोळ्यांद्वारे पारंपारिक रुढीवादी यज्ञ विधीचे संहिताकरण करण्यात येत असे. वैदिक काळाच्या उत्तरार्धातील वैशिष्ट्य म्हणजे शहरे, राज्ये आणि भारतासाठी विशिष्ट जटिल सामाजिक भेदभान याकाळात दिसत नव्हते. या काळात बृहत्तर मगध या संबंधित पण वैदिक नसलेल्या इंडो-आर्य संस्कृतीत मध्य गंगा मैदानावर यांचे प्रभुत्व होते. वैदिक काळाच्या शेवटी खऱ्या अर्थाने शहरे आणि मोठी राज्ये (महाजनपद असे म्हणतात) तसेच इरामी चळवळी (जैनिसमंद बौद्ध संहिता) च्या उदयाची नोंद झालेली दिसून येते. यात तत्कालीन स्थानिक दस्यू टोळ्यांनी वैदिक परंपराला आव्हान दिलेले होते. वैदिक कालखंडात सामाजिक वर्गाच्या श्रेणी रचनाचा उदय झालेला होता. जो अतिशय प्रभावशाली राहिला होता. याकाळात वैदिक धर्म ब्राम्हणवादी रुढीवादी संस्कृती म्हणून विकसित झालेली होती. सामान्य युगाच्या सुरुवातीच्या काळात वैदिक परंपरेने हिंदू संश्लेषण पद्धतीच्या मुख्य घटकांपैकी एक होती. इंडो-आर्यन भौतिक संस्कृतीच्या टप्प्याटप्प्याने ओळखल्या जाणाऱ्या पुरातत्व संस्कृतींमध्ये दगडी, चीनी माती व मातीची भांडे वापर करणारी ही संस्कृती होती. या संस्कृतीत भांड्याचा वापर करणारी काळा आणि लाल रंगातील भांडे तसेच विविध रंगकाम केलेली भांडे सापडलेली होती. ह्या वैदिक संस्कृतीचा कालखंड हा अतिशय प्रगत असलेला दिसून येतो.

वैदिकोत्तर कालखंडातील आर्थिक आणि सामाजिक जीवन :

ऋग्वेदिक युगाच्या नंतरचा काळ हा वैदिक युग म्हणून ओळखला जातो. या काळानंतरचे वैदिक युगातील आर्थिक जीवन हे कसे होते हे तपासून पाहिले असत

शीघ्रतासे चार चरण किंवा आश्रम होते. यात श्रद्धापूर्व किंवा विद्याधी जीवन अवस्था,
 लोक परस्पराने रोटीबोटी व्यवहार किंवा लग्न करू शकत नव्हते. वैदिक ग्रंथांमध्ये
 वध्या याचा उपयोग केलेला हिंसेने येतो. एकाच गोत्रातील किंवा समान पूर्वज असलेले
 असे. महिलेना साधारणपणे खालचे स्थान दिले गेलेले होते. लोकांनी गोरू कुल व
 निर्यात करणाऱ्याच्या नियम केलेला होता. घातील मालमत्ता वडिलोकांकडे मालकडे जात
 नव्हता आणि त्याच्यात मृत्यूच केला जात होता. कुलसंस्थि व हा वारस नियमांनी
 वाळण्याचा हक्क देण्यात आला होता. परंतु श्रद्धेना या समान विशेषाधिकार दिलेला
 या हिन्दी वर्गाना उच्च दर्जाचे मानला जात होते, या हिन्दी वर्गाला हाती पवित्र धामा
 धरलेला होता. ते राजाला मुख्य उत्पन्नाचे साधन म्हणून कर भरणे खडणी देणारे होते.
 वेद्य हे सामान्य लोक होते, ज्यांनी व्यापार, शेती आणि जनगरे संगोपन इ. मध्ये धाम
 त्यांचे कार्य लोकांचे रक्षण तसेच उर्वरित समाजात कायदा व सुव्यवस्था राखणे हे होते.
 असे उच्च आढळून येताना हिंसतात. क्षत्रिय ही राज्यकर्ते व राजांचा वर्ग होता आणि
 सर्वात श्रेष्ठ मानले जात असे त्यांनी स्वतःसाठी तसेच इतरांसाठीही बलिदान दिले होते
 वर्गाची एक ही परंतु नंतर त्यांनी इतर वर्गाक गटाचे छायांकन केले. त्यांना वर्गातील
 प्रत्येकाला त्याच्या जन्माद्वारे वर्ण देण्यात आला होता. ब्राह्मण हे राजकर्त्या सोळा
 वर्गाने दिलेला होती. त्यांचे स्वतःचे जे कार्य होते, ते विधीपूर्वक लगे केले गेले होते.
 हा समाज विभागला गेलेला होता. प्रत्येक वर्गात त्यांचे कार्य करावयासाठी त्यांना कामे
 येते. तत्कालीन ब्राह्मण, राजन्यास किंवा क्षत्रिय, वेद्य आणि श्रद्धे या चार वर्गांमध्ये
 करण्यात येत असल्याचे हिंसेने येते. त्याकाळात वर्णव्यवस्था निर्माण झालेली हिंसेने
 वाढविण्यात आलेला हिंसेने येतो. चांदीचा उपयोग आमूषण व त्याचे टांगणे वनिव्यासाठी
 शिवाची जहाजे वापरली जात होती. याकाळात चांदीचा वापर मोठ्या प्रमाणावर
 वापरला जात असत. परदेशी व्यापारासाठी लहान मोठ्या नौका आणि मोठ-मोठी
 जात असत. वाहगुकीची साधने म्हणून वेल्गाड्याद्वारे जमिनीवरून सामान हलवण्यासाठी
 निष्ठ, कोसंबी, इस्तिनापूर, कशी आणि विदेह हे प्रसिद्ध व्यापार केंद्रे म्हणून ओळखले
 असलेले एक सोन्याच्या चलनासाठी वापरले गेले होते. त्याकाळातील संतमान,
 व्यवहार बालविषयासाठी आर्थी नाणी वापरली नव्हती. परंतु सोन्याचे विविध वजन
 श्रम वापारी होते आणि बहूधा ते संपात होते. याकाळात आपले हेमटिन आर्थिक
 हा एक भारताचा व्यवसाय होता. श्रीशतीन या शब्दाचा संदर्भ असे दर्शविता की देश
 समुद्रमार्गे जून व्यापार आर्थाद्वारे बालविला जाता होता. लोकांना व्याजाने घेणे
 आणि समुद्राच्या प्रवासाचा उल्लेख आहे. याचाच अर्थ असा की, याकाळात
 याचा उच्च तत्कालीन वैदिक ग्रंथ या मध्ये हिंसेने येतो. या वैदिक ग्रंथांमध्ये समुद्र

गृहस्थाश्रम किंवा गृहस्थ जीवन पद्धती, वानप्रस्थ किंवा आंशिक सेवानिवृत्ती आणि संन्यासाश्रम किंवा पूर्ण सेवानिवृत्ती असलेली जीवन पद्धती होय. या वैदिक पद्धतीत आरंभिक वैदिक आर्य छोट्या-छोट्या राज्यांऐवजी आदिवासी टोळ्यांमध्ये संघटित होते. त्यांच्या एका वंशाच्या प्रमुखांना राजन म्हटले जात असे. सभा आणि समिती या आदिवासी परिषदेने राजन यांच्या स्वायत्ततेवर निर्बंध घातलेले होते. राजन त्यांच्या परवानगीशिवाय सिंहासनावर जाऊ शकत नसत. सभा ही जमातीतील महापुरुषांची विद्वत परिषदेची सर्वोच्च बैठक होती, तर मिति ही सर्व मुक्त आदिवासींची बैठक होती. काही जमातींमध्ये वंशपरंपरागत प्रमुख नव्हते आणि ते आदिवासी परिषदेद्वारे थेट शासित पदावर जात होते. राजन यांच्याकडे एक प्राथमिक न्यायालय होते, ज्यात दरबारी(सभासद) आणि विभागांचे प्रमुख(ग्रामस्थ) हजर राहत होते. राजनची मुख्य जबाबदारी ही या जमातीचे रक्षण करणे होते. यांना पुरोहित (चर्चिन), सेनानी (लष्करप्रमुख), दुतास (दुत) आणि स्पॅश (हेर) यांच्यासह अनेक कार्यकर्त्यांना मदत करावी लागत असे. पुरोहितकडून युद्धात यशस्वी होण्यासाठी आणि शांततेत समृद्धीसाठी यज्ञ समारंभ आणि मंत्र उच्चार पठण केले जात असे. राजन हे सामाजिक सुव्यवस्थेचे रक्षक आणि राष्ट्राचे संरक्षक म्हणून पाहिले गेले होते. याच काळात वंशपरंपरागत राजे पद्धती उदयास येण्यास सुरुवात झालेली होती. त्याकाळात मनोरंजनासाठी रथांच्या शर्यती, जनावरांच्या छापा आणि पासाचा खेळ यासारख्या स्पर्धा नामांकीत झालेल्या होत्या. या काळातल्या विधींनी आपल्या लोकांवर राजाचा प्रभाव निर्माण होऊन राजाचा दर्जा उंचावलेला होता. राजाला त्याच्या कार्य कर्तुत्वानुसार त्याला कधी-कधी सम्राट, चक्रवती सम्राट (सर्वोच्च शासक) म्हणून संबोधले जात असे. राज यांच्या वाढत्या राजकीय सामर्थ्यामुळे तेथील उत्पादक साधनावर अधिक नियंत्रण मिळवता आलेले होते. ऐच्छिक भेट अर्पण(बाली) अनिवार्य बनली होती, तथापि कर आकारण्याची कोणतीही व्यवस्था लागू करण्यात आलेली नव्हती.

राजकीय व्यवस्था :

वैदिक युगाच्या शेवटी वेगवेगळ्या प्रकारच्या राजकीय व्यवस्था अस्तित्वात आलेल्या होत्यात. यात जसे की राजशाही राज्ये (राज्य), ओलिगार्किक राज्ये (ग किंवा संघ), आणि आदिवासी राज्ये याकाळात भारतात अस्तित्वात आलेली होती याकाळातील इंद्र आणि अग्नि या सर्वात महत्त्वाच्या वैदिक देवतांचे महत्त्व कमी होऊन आता त्यांच्या जागी निसर्ग निर्माते असलेल्या प्रजापतीची पूजा सुरु केली गेली होती इंद्र हा प्राण्यांचा देव आणि मानवजातीचे रक्षणकर्ता आणि संरक्षक विष्णू यासारखे काही किरकोळ देवता ह्या प्रमुख देवता बनलेल्या होत्या. या वैदिक युगाती

सामाजिक जीवन, प्रशासकीय व्यवस्था, वैदिक देवता विधी आणि तत्वज्ञान, बलिदान प्रार्थनापेक्षा अधिक महत्वाचे बनले होते. त्यांनी सार्वजनिक आणि घरगुती दोन्ही गोष्टी गृहित धरलेल्या होत्या. लोक कुटूंबात बलिदान देत असत तर सार्वजनिक जीवनात बलिदान देणाऱ्यात राजा आणि समाज यांचा समावेश होता.

यज्ञ किंवा हवन (धूप जाळणे) हा त्यांच्या धार्मिक कर्तव्याचा मुख्य भाग होता. दैनंदिन यज्ञ अगदी सोप्या पद्धतीने साजरे केले जात होते आणि ते स्वतःच्या कुटूंबातील सदस्यांनी संपन्न केलेले होते. या दैनंदिन यज्ञांव्यतिरिक्त ते सणांच्या दिवशी खास यज्ञ केले जात असत. कधी-कधी या प्रसंगी प्राण्यांचा बळी दिला जात असे.

उत्तर वैदिक काळातील आर्थिक जीवन :

ऋग्वेदकालीन काळात राजा हा भूमीचा स्वामी कधीच नव्हता. फक्त तो युद्धकालीन परिस्थितीत स्वामी म्हणून त्यांना अधिकार प्राप्त झालेले होते. याबरोबरच सिंचन व्यवस्थेचा दोन प्रकारे उपयोग केला जात असे १) खनित्रीमा म्हणजेच जमीन खोदून पाणी प्राप्त करणे २) स्वयनजा म्हणजेच नैसर्गिक पद्धतीने जल प्राप्त करणे. या दोन पद्धतीने कृषी लागवड करतांना सिंचन सुविधांचा स्वीकार केला जात असे. उद्योग, व्यवसाय आणि रोजगार :

ऋग्वेद काळात वस्त्रनिर्मिती, वस्त्र निर्माण करणारे कारागीर, लाकडी शिल्पकला करणारे कारागीर, दगडी शिल्पकला करणारे कारागीर, आभूषणे निर्माण करणारे कारागीर, याबरोबरच चर्मकला कारागीर, कुंभार कला करणारे कारागीर यांच्याबद्दलचे अनेकदा उल्लेख होताना दिसून येतात. यावरून वरील व्यवसाय करणारे व्यावसायिक त्यांचे उद्योग व रोजगार यांच्याबद्दलचे संदर्भ दिसून येतात. यात अयस या शब्दाचा वापर होताना दिसून येतो. हा शब्द करघासाठी वापरला जात असलेला दिसून येतो तर ओत आणि तंतु हा शब्द कापड विणत असताना तानाबाना यासाठी वापरलेला दिसून येतो. याशिवाय शुध्यव शब्द उनी कापडासाठी केलेला दिसून येतो. या काळात कापुस हा उल्लेख कुठेही दिसून येताना दिसत नाही. याबरोबरच हिरण्य या शब्दाचा उपयोग सुवर्ण याकरिता वापरलेला दिसून येतो. त्याकाळात निष्क ही सुवर्ण मुद्रा होती. तक्षण व तष्ट शब्दाचा वापर वाढई म्हणजेच काष्ठ शिल्पकार या वर्गासाठी वापरताना दिसून येतो. आर्यांच्या सामाजिक आर्थिक व्यावसायिक जीवनात रथांचे महत्त्व उच्च कोटीचे होते. यात तक्षा हा सामाजिक प्रतिष्ठेचा प्रमुख भाग होता. अनस हा साधारण गाडीचा शब्द असून नद या शब्दाचा वापर स्त्रिया चटई विणकाम करित असत त्यास म्हटले जात असे. चर्मग्र हे चामड्याचे काम करणाऱ्या कारागिरास म्हटले जात असे. यावरून

५

तत्कालीन व्यावसायिक जीवन पद्धती, उद्योग व रोजगार यासंदर्भातील महत्त्वपूर्ण माहिती प्राप्त होताना दिसून येते.

मूल्यमापन :

उत्तर वैदिक काळात आर्थिक जीवन हे कसे होते याबाबतची माहिती तत्कालीन ग्रंथावरून मिळताना दिसून येते. याकाळातील अर्थव्यवस्था ही निवड ग्रामीण स्वरूपाची अप्रगत अशी कृषी अर्थव्यवस्था होती. याकाळात अस्थायी रूपात वास्तव्य करतांना दिसून येते. याकाळात पशुपालन करणारी ही जमात असल्याने पशुपालनासाठी भटकंती करणारा व टोळ्या टोळ्यांनी वास्तव्य करणारा समाज होता हे दिसून येते. याकाळात पशुपालन व कृषीला अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त झालेले होते. कृषीला प्राथमिक व पशुपालन व्यवसायाला द्वितीय स्थान प्राप्त झालेले दिसून येते. याकाळात गहू, तांदूळ, उडीद, मोवरी, जवस, उस यांचे उत्पादन करण्यात येत होते. जलसिंचनासाठी पाणी व नहरांचा उपयोग करणे सुरु झालेले दिसून येते. आर्यांना इ.स. १००० वर्षापूर्वीच लोखंडी अवजारांचा परिचय झालेला होता. परंतु लोखंडाचा उपयोग शस्त्र सामुग्री बनविण्यासाठी केला जात होता. शेतीत लोखंडी अवजारांचा उपयोग केला जात नसे. उत्तर वैदिक काळात व्यापार उद्योगधंदे व आंतरिक व्यापार केला जात होता. विदेशी व्यापाराला पण चांगली गती प्राप्त झालेली होती. त्याकाळी वस्तूविनिमय पद्धती अस्तित्वात होती. यधापी, निष्क, शतमान, पाद यांचा उल्लेख होतांना दिसत असून चलन व्यवस्थे ऐवजी ही परीमाण व्यवस्था होती. याच काळात नगरांचा विकास झालेला दिसून येतो. अशा प्रकारे वैदिक व उत्तर वैदिक काळाच सर्वच क्षेत्रात प्रगती झालेली दिसून येते.

समारोप :

उत्तर वैदिक काळातील आर्य-अनार्य संघर्ष व तत्कालीन झालेली प्रगती पाहिली असता समाज जीवनावर बराच प्रभाव पडलेला दिसून येतो. कृषी पद्धतीचे जीवन व्यवस्था, तत्कालीन व्यवसाय, महीलांचे जीवन, आर्थिक व्यवसाय हे मानवीय प्रगतीच्या प्रारंभीक निर्मितीचे पाऊल होते.

तत्कालीन सांस्कृतिक जीवन, कार्यपद्धती, राज्यकारभार, व्यवस्था प्रचलन हे सर्वच प्रगतीच्या दृष्टीने विचार करण्यासारखे असून तत्कालीन मानवी जीवन किती प्रगत होते हे दिसून येते.

६

१.४ चाणक्य उर्फ विष्णुगुप्त कौटिल्य यांचे आर्थिक विचार

चाणक्य उर्फ विष्णुगुप्त कौटिल्य यांचा जन्म हा इसवि सन पूर्व ३७६ ते इसवि सन पूर्व २८३ दरम्यान झालेला असण्याचा अनुमानित अंदाज आहे. विष्णुगुप्त उर्फ चाणक्य हे चंद्रगुप्त मौर्य याच्या दरबारात पंतप्रधान होते. मौर्य साम्राज्याचे संस्थापक असलेल्या तरुण चंद्रगुप्त या बालकाला त्यांनी प्रभावीपणे राज्य कसे करावे यासाठी एक प्रकारचे निर्देश पुस्तिका म्हणून लिहिलेले आहेत. हा एक मार्गदर्शनपर ग्रंथ असून तद्वतच हा एक राजकीय ग्रंथ म्हणून प्रसिद्ध आहे हे कौटिल्याचे अर्थशास्त्र या ग्रंथाचे लेखक म्हणून संपूर्ण विश्वाला सुपरिचित आहेत. तक्षशीला विद्यापीठाचे ते आचार्य होते. आज त्यांच्या जीवनातील विविध घटना ह्या केवळ विविध परंपरेतील दंतकथांद्वारेच जनतेला ज्ञात आहेत. कौटिल्याबद्दल किंवा मौर्य साम्राज्याच्या स्थापनेत त्यांच्या भूमिकेबद्दल कोणतीही ऐतिहासिक कागदपत्रे आज अस्तित्वात राहिलेली नाहीत. एका परंपरेनुसार त्यांनी नंद राजवंशातील शेवटच्या राजाचा सल्लागार म्हणून काम केले याचा इ.स.पू. पाचवे शतक यात उल्लेख सापडतो. इ.स.पू. धनानंद, ज्याला धन नंद असेही म्हटले जाते हा निरंकुश राजा मगध राज्यावर राज्य करित होता. दुसऱ्या एक मतानुसार तो तक्षशिला विद्यापीठाचा एक वैदिक अभ्यासक होता जो धनानंदच्या दरबारात गेला. तेथे चाणक्य हे सरचिटणीस होते. त्यांना कौटिल्य किंवा विष्णुगुप्त नावाने देखील ओळखले जात असे. ते तक्षशिला विद्यापीठाचे आचार्य होते, त्यांना प्रामुख्याने भिल्ल आणि किरात राजकुमारांना प्रशिक्षण दिले. त्यांनी चंद्रगुप्त मौर्य यांच्या साहाय्याने नंद राजाचा वंश समूळ नष्ट करून चंद्रगुप्त मौर्य याला सिंहासनावर बसविते असा एकंदरीत इतिहास आहे. त्यांनी लिहिलेले कौटिल्याचे अर्थशास्त्र हा ग्रंथ राजकारण, अर्थशास्त्र, शेती, सामाजिक धोरण इत्यादींवर भाष्य करणारे एक उत्तम पुस्तकरूपी ग्रंथ ठेवा आहे. कौटिल्याचे अर्थशास्त्र हा मौर्य भारतीय समाजाचा आस्तमानला जातो. आर्य चाणक्याच्या मृत्यूविषयीच्या दोन कथा आहेत पण त्यापैकी कोणती सत्य आहे याचा अद्याप सारांश मिळालेला नाही.

चाणक्य यांचे नाव पुराण आणि कथा सरिता सागर इत्यादी ग्रंथात त्यांचा उल्लेख आढळलेला आहे, विष्णुपुराण, भागवत या संस्कृत ग्रंथात तसेच त्यांची कथा बौद्ध ग्रंथातही आढळते. बुद्धघोष यांनी बनविलेले विनयपिटक आणि महानम यांनी रचलेले महानाम स्थान यांच्या भाष्यात चाणक्य यांचे खाते दिले गेले आहे. यात चाणक्य

पन्ना, मध्यप्रदेश, नचना कुथार (रावळपिंडी जवळील एक शहर) मधील रहिवासी होते. त्यांच्या आयुष्यातील घटनांचा मौर्य चंद्रगुप्तच्या राज्यारोहनाशी विशेष संबंध आहे. ते त्या काळातले प्रसिद्ध विद्वान होते यात शंका नाही. असे म्हणतात की चाणक्य राजवाड्यापासून एका लहान झोपडीत राहत असत.

विष्णुगुप्त कौटिल्य यांची विविध कार्य :

विष्णुगुप्त कौटिल्य यांच्या कृतीबद्दलही अनेक विद्वानांमध्ये मतभेद आढळतात. कौटिल्य यांनी किती कामे केलेली आहेत याबाबत निश्चित माहिती उपलब्ध असलेली दिसत नाही. कौटिल्य यांची ही सर्वात महत्वाची कामे म्हणजे त्यांनी लिहिलेल्या कौटिल्याचे अर्थशास्त्राच्या या ग्रंथाची चर्चा होय, परंतु इतर कामांच्या संदर्भात कुठेही विशेष उल्लेख दिसून येत नाही. चाणक्याचे शिष्य असलेल्या कमंडकाने आपल्या निस्तारा या ग्रंथात असे लिहिले आहे की, विष्णुगुप्त चाणक्य यांनी आपल्या बुद्धीतून अर्थशास्त्राच्या महीमा मंडळाचे मंथन करून नैतिकतेचे अमृत प्राप्त केले आहे. आर्य चाणक्य यांचा अर्थशास्त्र हा ग्रंथ संस्कृतमधील राजकारणाच्या विषयावरील एक अनोखा ग्रंथ आहे. त्यांच्या धोरणाचे श्लोक घराघरात प्रचलित आहेत. मागे, लोकांनी वृद्धचाणाक्य, मिनीचाणाक्य, बोधिध्वन इत्यादींची संख्या वाढवून त्यांच्या धोरणात्मक ग्रंथांमधून अनेक नीतिशास्त्र विषयक विचार संकलित केलेले आहे. विष्णुगुप्त चाणक्य हे सर्व विषयांचे अभ्यासक होते. त्यांचा 'विष्णुगुप्त सिद्धांत' नावाचा ज्योतिष ग्रंथही सुप्रसिद्ध आहे. आयुर्वेदावर आधारित असलेला वैद्यजीवन नावाचे एक पुस्तक देखील प्रसिद्ध आहे. काही लोक न्यायमूर्ती टीकाकार वात्स्यायन आणि चाणक्य हे सर्वजन एकच असल्याचे मानतात, परंतु हा गोंधळ हेमचंद्रांच्या या श्लोकाचा उगम आहे. वात्स्यायन मल्लनागाह, कौटिल्यक शंकात्मजा, डूमिल, पाकीलास्वामी, विष्णुगुप्तोलांगुलाश्च ही विविध नावे आढळून येतात.

अशा प्रकारे कौटिल्य हे नाव धातुकौल्य आणि राजनीती या रचनांशी संबंधित आहे. काही विद्वानांचा असा विश्वास आहे की अर्थशास्त्र सोडून कौटिल्याच्या इतर कृतींचा उल्लेख केला गेला तर ते कौटिल्य यांच्या म्हणी व विधानांचे संकलन असू शकते.

कौटिल्य यांनी कर्माच्या जोरावर समाजाला चार विभागांमध्ये विभागले.

- | | |
|-------------|-------------|
| १) ब्राह्मण | २) क्षत्रिय |
| ३) वैश्य | ४) सुद्रा |

(१०)

अशी ही समाजातील चाणक्यांनी वर्गीकृत केलेली चार वर्ग होत. या प्रत्येकानाच आपल्या कार्य कर्तृत्वानुसार स्वयं प्रगती करण्याचा अधिकार प्राप्त झालेला होता. चाणक्याची राज्य धारणा :

विष्णुगुप्त कौटिल्य यांनी राज्याच्या उत्पत्तीविषयी स्पष्टपणे काहीही सांगितले नाही परंतु काही योगायोगाने तथा पूर्ण निरीक्षणाने हे स्पष्ट नोंदविलेले होते की, ते राज्याच्या दैवी सिद्धांताएवजी सामाजिक वसाहतीच्या बाजूने होते. पाश्चात्य विचारवंत हॉब्स, लॉक आणि रुझो यांच्याप्रमाणेच ते राज्याच्या अराजक होण्यापूर्वीच्या नैसर्गिक स्थितीत संबोधताना दिसून येतात.

मत्स्य न्याय सिद्धांत :

मत्स्य न्याय हा सामुद्रिक न्याय असून त्यात बळी तो कान पिळी या न्यायाने मोठे मासे जसे लहान माशाला गिळंकृत करतात त्याच प्रमाणे समाजातील शक्तिशाली घटक लहान घटकांवर आपले अधिराज्य गाजवीत असतात. यात कायद्याने कंटाळलेल्या लोकांनी मनुला आपला राजा म्हणून निवडले आणि त्यांच्या शेतीच्या उत्पन्नातील एक सहावा हिस्सा आणि दहावा भाग सोनं देण्यास मान्य केल्यावर या नवीन राज्याचा जन्म झाला. त्या बदल्यात राजाने त्यांच्या सुरक्षिततेची आणि कल्याणाची जबाबदारी स्वीकारली. यात कौटिल्य हे राजेशाहीच्या बाजूने होते हे स्पष्ट दिसून येते.

राज्य घटक सिद्धांत :

विष्णुगुप्त कौटिल्य यांनी पाश्चात्य राजकीय विचारवंतांनी मांडलेल्या राज्यातील जमीन, लोकसंख्या, शासन आणि सार्वभौमत्व या चार मूलभूत घटकांची माहिती देता राज्यातील सात घटकांची चर्चा केली. या संदर्भात, ते राज्याची व्याख्या देत नाही, परंतु आधीच अस्तित्वात असलेल्या साप्ताहिक सिद्धांताचे समर्थन करतात दिसतात. विष्णुगुप्त कौटिल्य यांनी मानवी शरीराशी राज्यची तुलना केलेली आणि त्याचे रूप स्वीकारलेले आहे. राज्यातील सर्व घटक मानवी शरीराच्या अवयवांप्रमाणे एकमेकांशी संबंधित, असून ते परस्परांवर अवलंबून असतात तसेच एकत्र येवून काम करतात.

स्यामीमात्या जनापाददुर्गोपदंडमृति प्रकृति अर्थशास्त्र :

* स्वामी (राजा) सर्वात वरच्या स्तरावर आहेत. तो खानदानी, हुशार, धैर्यवान संयमशील, शांत दूरदर्शी आणि युद्धाच्या कलेत कुशल असावा.

* अमात्य (मंत्री) हे राज्याचे डोळे आहेत. कौटिल्य यांनी हा शब्द मंत्री, सचिव, प्रशासकीय आणि न्यायलयीन अधिकाऱ्यांसाठी वापरला आहे. ते त्यांच्या स्वतःच्या देशाचे जन्मजात नागरिक असले पाहिजेत, ज्यात उच्च कुळातील, चारित्र्यवान, सक्षम, विविध कला आणि कुशल-निपुण आहेत.

* जिल्हे (जमीन आणि विषय किंवा लोकसंख्या) हे राज्याचे मांडी किंवा पाय आहेत ज्यावर राज्याचे अस्तित्व टिकले असते. कौटिल्य यांनी सुपीक, नैसर्गिक संसाधनांनी परिपूर्ण, पशुधन, नद्या, तलाव आणि जंगलभूमीच्या मुख्य भूमीला योग्य असे वर्णन केले आहे.

* लोकसंख्ये मध्ये शेतकरी, उद्योजक आणि आर्थिक उत्पादनात हातभार लावणारे विषय यांचा समावेश केलेला आहे. लोकांनी राजाच्या आज्ञांचे पालन केले पाहिजे. दुर्ग (किल्ला) ही राज्याची शस्त्रे आहेत, ज्यांचे कार्य राज्याचे संरक्षण करणे आहे. आक्रमण युद्धासाठी आणि बचावात्मक दृष्टीकोनातून फायदेशीर असे किल्ले राजाने बांधले पाहिजेत. कौटिल्य यांनी तटबंदीचे चार प्रकार वर्णन केले आहेत.

* औडिक (जल) किल्ला, डोंगर (टेकडी) किल्ला, वनादुर्ग (वन्य) आणि धनवन (वाळवंट) किल्ला असे किल्ले राजानी बांधले पाहिजेत.

* कोष (तिजोरी) राज्य प्रमुखांसारखेच आहे. हा निधी राज्यातील सर्वात महत्त्वाचा घटक मानला जात आहे. कारण राज्याच्या कामकाजाच्या वेळी आणि युद्धाच्या वेळी पैशांची आवश्यकता असते. कॉर्पस इतका विपुल असावा की तो कोणत्याही आपत्तीला तोंड देण्यास उपयुक्त ठरेल. कौटिल्य यांनी कोष निधीमध्ये निधी वाढविण्यासाठी अनेक उपाय केले आहेत. राज्य संकटात असतांना महसूल मिळवण्यासाठी राजाला अन्यायकारक मार्ग अवलंबण्याचा सल्लाही त्यांनी दिलेला आहे.

* दंड (शक्ती, दंड किंवा सैन्य) हे राज्याचे मेंदू आहेत. यात विषय आणि शत्रूंवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सेना किंवा सैन्य हे एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. कौटिल्य यांनी सहा प्रकारचे सैन्य दिलेले आहे. उदाहरणार्थ, वंशपरंपरागत सैन्य, नियुक्त किंवा भाड्याने घेतलेले सैनिक, लष्करी महामंडळाचे सैनिक, मित्र राष्ट्रांचे सैनिक, शत्रू राज्यांचे सैनिक आणि आदिवासी सैनिक, वैश्य आणि शुद्रांनाही संकटाच्या वेळी सैन्यात भरती करता येईल. सैनिक धीर, कार्यक्षम, युद्ध-कुशल आणि देशभक्त असले पाहिजेत राजाने सैनिकांच्या सुखसोयीची काळजी घेतली पाहिजे. कौटिल्य

यांनी शिक्षेची चार उद्दिष्टे सांगितली आहेत. अप्राप्त वस्तू प्राप्त करणे, प्राप्त वस्तूचे संरक्षण करणे, संरक्षित वस्तूची जाहिरात करणे आणि या वस्तूला योग्य पात्रांमध्ये विभाजित करणे. सुहृद(मित्र) हा राज्याचा कान आहे. राजाचे मित्र त्याला शांती आणि युद्ध या दोहोंसाठी मदत करतात. या संदर्भात कौटिल्य सहज कृत्रिम मित्र यांच्यात फरक करतात. कृत्रिम मित्रापेक्षा उत्स्फूर्त मित्र चांगला असतो. ज्या राजाचे मित्र लोभी, भ्याड आणि स्वार्थी आहेत त्याचा विनाश करणे अपरिहार्य आहे.

अशाप्रकारे, कौटिल्याने तत्व राज्यातील सेंद्रिय स्वरूपाचे प्रतिनिधित्व करणारे सर्व अवयव (घटक) यांच्या महत्वपूर्ण भूमिकेवर प्रकाश टाकले. हा सिद्धांत राज्याच्या आधुनिक परिभाषांशी जुळत नसला तरी कौटिल्याच्या राज्यात आधुनिक राज्यातील चार घटक अस्तित्वात आहेत. जिल्हा जमीन आणि लोकसंख्या आहे, अमात्य ही सरकारची भावना आहे आणि स्वामी (राजा) सार्वभौमत्वाचे प्रतीक आहेत. निधीचे महत्व प्रशासन, विकास आणि पदोन्नतीमध्ये आहे आणि सैन्य अंतर्गत शांती आणि बाह्य सुरक्षेतील आवश्यक आहे. परराष्ट्र व्यवहारात मित्राची महत्वपूर्ण भूमिका असते परंतु तटबंदीच्या जागी आधुनिक युगात संरक्षण आणि संरक्षणाची इतर साधने घेतले गेली आहेत.

राज्य कार्य :

प्राचीन भारतीय राजकीय विचारसरणीनंतर कौटिल्य यांनीही राजशाहीचे संकल्पना आपल्या विचारसरणीचे केंद्र बनविलेली होती ते ऐहिक प्रकरणात राजाचे सामर्थ्य सर्वोपरी मानतात परंतु कर्तव्याच्या बाबतीत त्यांनी स्वतः धर्माचे बंधन घालू घेतले आहेत. ते धर्माचे व्याख्याते नाहीत तर संरक्षक आहेत. कौटिल्य यांनी राज्यात स्वतःमध्येच व्यवहार्य मानून सामाजिक जीवनात त्यास सर्वोच्च स्थान दिलेले आहे राज्याचे हित सर्वात महत्वाचे आहे, काही वेळा ते नैतिकतेच्या सिद्धांतांपेक्षा जास्त आहे. कौटिल्य यांच्या मते, राज्याचे उद्दिष्ट फक्त शांतता व सुरक्षा प्रस्थापित करणे नव्हे तर व्यक्तीच्या सर्वोच्च विकासात हातभार लावणे हे आहे. कौटिल्य यांच्या मते राज्यातील कार्ये अशी आहेत.

सुरक्षा संबंधित काम :

बाह्य शत्रू व आक्रमणकर्त्यांपासून राज्याचे रक्षण करणे, न्यायाच्या अंतर्गत व्यवस्थेचे रक्षण करणे आणि लोकांना दैवी (नैसर्गिक आपत्ती) आपत्तींपासून बचाव करणे. पूर, भूकंप, दुष्काळ, आगी, साथीचे रोग, प्राणघातक प्राणी यांच्यापासून

जनतेचे संरक्षण करणे ही राजाची कार्ये आहेत. धर्मत्याग संपादन करून स्वधर्माच्या अंतर्गत वर्णाश्रम धर्म (वर्ण आणि आश्रम पद्धती) यावर जोर देण्यात आलेला होता. जरी कौटिल्य हे धर्माच्या मनूसारखे धर्माच्या अधीन नसलेले परंतु प्रजेने धर्माचे पालन न केल्यास राजा आपला धर्म टिकवून ठेवतो व त्यासाठी तो प्रजेला शासन करतो ही त्यांची विचारसरणी होती.

सामाजिक जबाबदारी :

सामान्य माणसासाठी सामाजिक न्याय स्थापित करणे हे राजाचे कर्तव्य आहे. जेव्हा वडील-मुलगा, पती-पत्नी, गुरु-शिष्य इत्यादी जबाबदाऱ्या पार पाडतात तेव्हाच सामाजिक व्यवस्थेचे योग्य संचालन शक्य होत असते. ज्या ज्या स्त्री-पुरुषांचा परस्परात घटस्फोट झाल्यास तो पुरुष व स्त्रियांच्या समान हक्कांवर जोर देवून स्त्रीला पुरुषांपासून संरक्षण प्रदान करण्यावर जोर देतो. त्याकाळी स्त्री लिंग आणि ब्राह्मण हत्या ही गंभीर अपराध मानली जात असत.

लोककल्याणकारी कामे :

कौटिल्य यांच्या राज्याचे कार्यक्षेत्र खूप विस्तृत आहे. मानवांच्या बहुआयामी विकासाची जबाबदारी ते राज्याकडे सोपवतात आणि त्यात आधुनिक काळातील कल्याणकारी राज्य बनवतात. त्यांनी राज्यात अनेक लोककल्याणकारी कामे नेमून दिलेली आहेत. जसे की धरणे, तलाव, विहिरी व सिंचनाची इतर साधने बांधणे, खार्णीचा विकास, पडीक जमीन नांगरणे, पशुसंवर्धन, वन विकास इ. या व्यतिरिक्त सार्वजनिक करमणूक हे राज्याच्या अखत्यारीत होते. अनाथ, गरीब, अपंगांना मदत करणे, स्त्रियांच्या सन्मानाचे रक्षण करणे, पुनर्विवाह करण्याची व्यवस्था इ. ही राज्याची जबाबदारी होती. अशा प्रकारे कौटिल्याचे राज्य हे सर्वव्यापी राज्य होते. त्याचे ध्येय सार्वजनिक कल्याण आणि चांगले प्रशासन स्थापित करणे हे होते. ज्यामध्ये धर्म आणि नैतिकतेचे साधन म्हणून वापरले जाते अशा सर्वच गोष्टींना प्राधान्य देण्यात आलेले होते. कौटिल्य म्हणतात, राजाचा आनंद लोकांच्या आनंदात असतो. या विषयासाठी जे काही फायदेशीर आहे त्यात त्याचा स्वतःचा सुद्धा फायदा देखील आहे. दुसऱ्या ठिकाणी त्याने लिहिले आहे की, शक्ती ही अधिकार आहे शक्तीचा आनंद हा या माध्यमातून मिळविला जातो. यासंदर्भात सॅलेटोर म्हणतो, ज्या राज्याकडे सत्ता व अधिकार आहेत त्याचा एकच उद्देश म्हणजे आपल्या प्रजेच्या आनंदात वाढ करणे होय. अशाप्रकारे कौटिल्य यांनी कल्याणकारी राज्याच्या कृतींचे योग्य मार्गदर्शन केलेले आहे.

मुत्सद्देगिरी आणि राज्यशास्त्र :

कौटिल्य यांनी राज्यातील अंतर्गत कामच नव्हे तर बाह्य कामांवरही सविस्तर चर्चा केली आहे. या संदर्भात हे परराष्ट्र धोरण, आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि युद्ध तथा शांततेच्या नियमांवर चर्चा करतात. मुत्सद्देगिरीच्या संबंधाचे विषलेषण करण्यासाठी त्यांनी विभाजनवादाचा सिद्धांत मांडला आहे.

मंडळ सिद्धांत :

विष्णुगुप्त कौटिल्य उर्फ चाणक्य यांनी आपल्या मंडळाच्या सिद्धांतामध्ये विविध राज्यांनी इतर राज्यांकडे घेतलेल्या धोरणाचे वर्णन केले. प्राचीन काळा भारतात अनेक लहान राज्ये अस्तित्वात होती. शक्तिशाली राजांनी युद्धाद्वारे आपले साम्राज्य वाढवले. सुरक्षेच्या बाबतीत इतर राज्यांमध्ये अनेकदा राज्यांनी तडजोड केली. कौटिल्य यांच्या म्हणण्यानुसार, ज्या राजाने युद्ध व विजयाद्वारे आपले साम्राज्य वाढविले त्याने आपल्या शत्रूंच्या मित्रांची संख्या वाढवावी, जेणेकरून शत्रू नियंत्रणात राहू शकतील दुसरीकडे, कमकुवत राज्ये शक्तिशाली शेजारील राज्यांविरुद्ध सतर्क असले पाहिजेत. सामर्थ्यशाली राज्यांचे विस्तार धोरण टाळण्यासाठी त्यांनी समा-दर्जाच्या राज्यांसह गट किंवा सूत्र तयार केले पाहिजेत. यात कौटिल्याने मंडळांचे उल्लेख केलेला आहे.

प्रथम मंडळ - यात स्वतः विजिगीषू, त्याचा मित्र व मित्राचा मित्र यात समाविष्ट आहे.

द्वितीय विभाग - या विभागात विजिगीषूचा शत्रू आणि विजिगीषू शत्रूचा मित्र आणि शत्रूचा मित्र समाविष्ट आहे.

तिसरा विभाग - या विभागात मध्यम, त्याचा मित्र आणि मित्राचा मित्र समाविष्ट आहे.

चतुर्थ सर्कल - या प्रभागात उदासीन, त्याचा मित्र आणि मित्राचा मित्र असतो.

विजिगीषू - विजयाची इच्छा असणारा आणि आपल्या राज्यात सुशासन प्रस्थापित करण्याची इच्छा करणारा राजा.

एरी - एक नृप्रती ज्यांचे राज्य विजिगीषूच्या सीमेजवळ आहे, म्हणजेच तो विजिगीषूचा नैसर्गिक शत्रू आहे.

माध्यमिक - एक नृपती, एक मोठे राज्य, विजिगीषू आणि टाचे, शत्रू दोघेही ए

आख्यायिका आहे म्हणूनच तो त्यापैकी एखाद्याचा शत्रु किंवा मित्र असू शकतो.

उदासीन - एक नृपती ज्यांची राज्य स्थिती शत्रु आणि माध्यम या दोन्ही पलीकडे आहे, परंतु संकटाच्या वेळी कोणालाही मदत करण्यास किंवा प्रतिकार करण्यास तो सक्षम आहे. म्हणूनच त्याकडे देखील दुर्लक्ष केले जाऊ शकत नाही.

पारसिंग्रह - एक नृपती ज्यांचे राज्य विजिगीषूच्या राज्याच्या मागील बाजूस आहे. म्हणूनच, युद्धाच्या वेळी तो गोंधळ घालू शकतो. तो स्वाभाविकच विजिगीषूचा शत्रू आहे.

आक्रंद - एक नृपती ज्यांचे राज्य पारसिंग्रहच्या राज्याच्या सीमेशी जोडलेले आहे, म्हणूनच तो पारसिंग्रहचा नैसर्गिक शत्रू आहे आणि विजिगीषूचा एक नैसर्गिक मित्र आहे.

पारसिंग्रह रहसागर - एक नृपती ज्यांचे आक्रसंदच्या सीमेवरच मर्यादित आहे, म्हणूनच ते आक्रंदांचे शत्रू आहेत, ते पार्शिनाग्रहाचे अप्रत्यक्ष मित्र आहेत आणि विजिगीषूचे अप्रत्यक्ष शत्रू आहेत.

आक्रंदसर - पारसिंग्रहसागरच्या सीमेला लागून असलेले राज्य असलेले एक नृपती, म्हणूनच तो पारसिंग्रहसागरचा नैसर्गिक शत्रू आहे; आक्रंद आणि विजिगीषूचा अप्रत्यक्ष मित्र आहे. चार मंडळाच्या योगायोगाने, भव्य राज्यमंडळ बनले आहे. प्रत्येक मंडळामध्ये राज्ये असल्याने; भव्य राज्यमंडळामध्ये १२ राज्यांचा समावेश आहे. यास स्टेट मोटिफ म्हणतात. कौटिल्य यांचा हा सिद्धांत वास्तववादावर आधारित आहे, जो युद्धे आंतरराष्ट्रीय संबंधाची वास्तविकता मानून संधि आणि कराराद्वारे शक्ती संतुलन साधण्यावर भर देतो.

सहा-मुद्द्यांचे परराष्ट्र धोरण :

कौटिल्य यांनी परराष्ट्र संबंध ठेवण्याच्या सहा प्रकारच्या धोरणांचे वर्णन केले आहे.

- १) शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी समतुल्य किंवा त्याहून अधिक सामर्थ्यवान राजावरोबर तह केला जाऊ शकतो. स्वसंरक्षणाच्या दृष्टिकोनातून शत्रुशीही वाटाघाटी करता येते. परंतु काळानुसार शत्रुला कमकुवत बनविणे हे त्याचे लक्ष्य आहे.
- २) देयता किंवा शत्रूविरुद्ध युद्ध निर्मिती करणे.
- ३) युद्ध किंवा युद्धाची घोषणा न करता स्वारी करण्याची तयारी ठेवणे.

- ४) आसने किंवा तटस्थतेचे धोरण ठेवणे.
- ५) स्वसंरक्षणाच्या संदर्भात राजा दुसऱ्या राजाच्या आश्रयाला भेट देतो.
- ६) द्वैतवाद म्हणजे एका राजाशी शांतता प्रस्थापित करणे आणि इतरांशी युद्ध करण्याचे धोरण. कौटिल्य यांच्या मते, ही धोरणे राज्याच्या कल्याणाच्या दृष्टिकोनातून राजाने वापरली पाहिजेत.

मुत्सद्दी वर्तनाची चार तत्वे :

कौटिल्य यांनी राज्याच्या परराष्ट्र धोरणाच्या संदर्भात मुत्सद्दी (तत्वे विझवणे), दाम (पैशाची विनवणी), दंड (जबरदस्ती, युद्ध) आणि ब्रेड (घटस्फोट) या चार तत्वांचे वर्णन केले. कौटिल्य यांच्या म्हणण्यानुसार प्रथम दोन दुर्बल राजांनी वापरली पाहिजेत आणि शेवटीची दोन तत्वे बलवान राजांनी वापरली पाहिजेत, परंतु हे मूल्य देखील समान आहे. त्यांची किंमत वेगळी आहे आणि शिक्षेपेक्षा शिक्षा अधिक चांगली आहे असेही मत आहे. शिक्षा (युद्ध) शेवटचा उपाय म्हणून वापरली पाहिजे कारण यामुळे स्वतःचे नुकसान देखील होते.

गुप्तचर व्यवस्था :

कौटिल्याने शोधकांचे प्रकार आणि त्यांची कार्ये तपशीलवार सांगितली आहेत. गुप्तहेर विद्यार्थी, तपस्वी, व्यापारी आणि विषकन्या असू शकतात. राजदूतांनीही गुप्तहेराची भूमिका बजावली पाहिजे. देश-विदेशातील गुप्त माहिती राजाला पोहचविणे हे त्यांचे महत्वाचे काम होते. जनतेच्या मताचे मूल्यांकन करण्यासाठी, बंडखोरांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि शत्रूचे राज्य नष्ट करण्यास त्यांनी योगदान दिले पाहिजे. कौटिल्याने हेरांना राजाकडून पैसे व सन्मान देऊन संतुष्ट ठेवण्याची सूचना केली होती.

चाणक्य यांची मते :

महापुरुषांच्या विचारांचा लोकांच्या जीवनवर खूप प्रभाव असतो. चाणक्याच्या विचारांनी बऱ्याच लोकांचे जीवनही प्रगत केलेले आहे. चाणक्याच्या मुत्सद्दीपणाबद्दल आणि त्यातील तत्वांविषयी बरीच पुस्तके लिहिली गेली आहेत. त्यामध्ये चाणक्याच्या जीवनाचे वाचन करणारे व अनुसरण करणारे एक मोठा विभाग आहे. चाणक्याच्या विचारांना अमूल्य म्हणतात. आजही शिक्षक, राजकारणी आणि व्यावसायिक लोकांकडून चाणक्याच्या विचारांना चांगलेच समर्थन केले जाते. आचार्य चाणक्य यांच्या गौरवशाली व्यक्तिमत्त्वाचे वाचन केल्याने नवी उर्जा प्राप्त होते. कौटिल्य यांचे विचार अजूनही प्रेरणादायक आहेत ऐवढेच नव्हे तर त्यांचे अत्यंत प्रासंगिक आहेत.

चाणक्य आणि मॅकआयवेली :

हे खरे आहे की कौटिल्य यांनी राष्ट्राच्या संरक्षणासाठी गुप्तचर यंत्रणेच्या विस्तृत संघटनेचे वर्णन केले आहे. शत्रुरक्षणासाठी, विषारी, सौजन्य, औपचारिक वापरासाठी, अभिनय मंत्र इत्यादींसाठी अनैतिक आणि अयोग्य उपायांसाठी आणि या मोठ्या खर्चाच्या आणि पैशाच्या नुकसानीच्या उद्देशाने (सुमायप्य चययाबेन शत्रुबुद्धवंभववंय) राष्ट्र-धोरणाला अनुकूल असल्याचे घोषित केले गेले आहे. कौटिल्य यांनी त्यांच्या अर्थशास्त्र या ग्रंथामध्ये केलेली विचारांची अशी चर्चा पाहून मुद्रा राक्षक कवी विशाखादत्त यांनी चाणक्य यांना कुतिमती (कौटिल्यः कुटिलमाती) म्हटलेले आहे आणि बनभट्टाने कौटिल्य अर्थशास्त्राचा निर्गुण आणि क्रूरतेचा प्रचारक म्हणून निषेध केला आहे. मंजुश्री मूलकल्प नावाच्या नव्या उपलब्ध ऐतिहासिक कामात कौटिल्य यांना क्रोधन आणि शोषण व अन्यायाचे पात्र पापक नावाने साकारण्यात आले आहे. अनेक आधुनिक पाश्चिमात्य विद्वान, जे प्राच्यवादात तज्ञ आहेत, त्यांनी कौटिल्य यांची तुलना युरोपच्या प्रसिद्ध लेखक आणि राजकारणी मेकियावलीशी केलेली आहे, ज्यांनी आपल्या द प्रिन्स या पुस्तकात, उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सर्व अयोग्य व्यक्तिंचा आश्रय घेतला आहे. उपदेश केला आहे तसेच पाश्चात्य विद्वान इ. नी कौटिल्य आणि मेकियावाली मधील खालील समानता दर्शवित असलेले दिसून येतात.

अ) मेकियावाली आणि कौटिल्य दोघेही या देशाला सर्व काही समजतात. ते राष्ट्राला स्वतःचे उद्दिष्ट मानतात.

ब) कौटिल्य-नितीचा मुख्य आधार म्हणजे आत्मोदयः पराग्लानी म्हणजेच इतरांच्या नुकसानीस जन्म देणे. मेकियावाली यांनी इतर देशांच्या नुकसानीत आपल्या देशाच्या वाढीसाठीही वकिली केलेली आहे. याबाबतीत दोघेही समान सहमत आहेत की, या उद्देशाच्या पूर्तीसाठी शत्रूंचा कितीही पैसा आणि लोक खर्च करून त्यांचा नाश केला पाहिजे.

क) कोणत्याही उद्देशाने, नैतिक किंवा अनैतिक गोष्टींचा हेतू साध्य करण्यासाठी आश्रय घेणे अयोग्य नाही. मेकियावाली आणि कौटिल्य दोघांचेही म्हणणे आहे की राजाचे एकमेव ध्येय म्हणजे साध्य सिद्ध करणे. त्याने औचित्य किंवा योग्यतेची चिंता करू नये.

ड) दोघेही युद्धाला राष्ट्रीय धोरणाचा एक आवश्यक भाग मानतात. दोघांच्याही मतानुसार प्रत्येक राष्ट्र युद्धासाठी तयार असले पाहिजे कारण याद्वारे देशाचा विस्तार व प्रभाव वाढवता येतो.

ई) याच्या प्रजेमध्ये दहशत निर्माण करून, चिकाटीने आणि निर्भत्सने दोघांकरां समान गोष्टी प्रस्तावित केल्या. दोघेही एक सुसंघटित बुद्धिमत्ता विभाग स्थापन पाठिंबा देतात, जे या विषयाची प्रत्येक बाजू राजाला दाखवणाऱ्या भक्तीची कमी घेतात आणि गुप्त उपायांनी शत्रूशी सहानुभूती दाखविणाऱ्यांचा नाश करण्याचा प्रयत्न करतात. कौटिल्य आणि मेकियावलीमध्ये अशी समानता दाखवणे तर्कसंगत नसेल अर्थात कौटिल्य हे मेकियावालीसारखे वास्तववादीही होते आणि ते केवळ आदर्शवादी अनुयायी नव्हते. पण असे म्हणणे म्हणजे कौटिल्य यांनी धर्म किंवा नैतिकतेचा पूर्ण त्याग केला आहे हे सत्याच्या विरोधात असेल कौटिल्य यांनी अर्थशास्त्राच्या पालन न्यायाधिकारणात स्वतःची स्थापना केलेली आहे. त्याच प्रकारे, स्वतःची धार्मिक व्यभिचार करित नाही. धर्म संदर्भ, प्रीती चे ना नंदती (१/३) असे म्हणायचे नाही की, राजानी प्रजेला त्यांच्या धर्मापासून विचलित होऊ देऊ नये. राजानेही आपला धर्म पाळला पाहिजे. जो राजा अशा प्रकारे आपल्या धर्माचे पालन करतो तो या जगात आणि परलोकात आनंदी राहतो. या पहिल्या न्यायाधिकारणात राजाने अमर व्यवहार करण्यावरही जोर दिलेला आहे. त्यांनी राजाला वर्ण आणि आश्रय व्यवस्था मजबूत करण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत. येथे त्रिकोण आणि वैदिक विधीना विषयात संरक्षणाचे मूळ आधार सांगितले गेले आहेत. कौटिल्य यांनी राजाने वर्णरक्षणा ठिकाणी वडीलघान्यांचा आधार, नम्रतेचे, जितेंद्रिये आणि शत्रू-षडयंत्रांचे दमन करणे म्हणून केलेले आहे. असा राजा बेताल किंवा अत्याचारी बनून लोकांचा छळ करू शकतो? याउलट, राजाला प्रजेसाठी वडिलांसारखे म्हटले जाते, जो आपल्या मुलांचे पालनपोषण करतो, त्यांचे पालनपोषण, संवर्धन, संरक्षण, देखभाल, अर्थसहाय इ. ची बडदास्त ठेवतो. कौटिल्य यांनीही शत्रुभक्षणासाठी अनैतिक उपाय करणे उपदेश केले हे खरे आहे. परंतु या संदर्भात अर्थशास्त्राचा पुढील शब्द विसरला जाऊ नये; आणि दुष्येशु अप्रामाणिक डोके, इट्टेशू नाही (५/२) म्हणजेच या मुक्त उपायांवर धार्मिक लोकांशी नव्हे तर केवळ असभ्य आणि दुष्ट लोकांशीच असे वाट पाहिजे. (धर्मयुद्धातही, असभ्य वर्तन कठोरपणे करण्यास मनाई होती. केवळ कठोर लढाईत याचा उपयोग एखाद्या असमाधानकारक शत्रूचा नाश करण्यासाठी केला जाऊ शकतो.)

मूल्यमापन :

इसवि सन २५० मध्ये मौर्य साम्राज्य आपल्या वैभवाच्या शिखरावर आले हे साम्राज्य मोगल साम्राज्यापेक्षा किंवा ब्रिटिश साम्राज्यापेक्षा किती तरी मोठे

कौटिल्य यांचे राज्य सिद्धांत हे भारतीय राजकीय विचारसरणीत महत्वपूर्ण योगदान आहे. धार्मिकतेकडे अधिक झुकण्याचा प्रवृत्तीपासून त्यांनी राजकीय विज्ञान मुक्त केले आहे. जरी तो धर्म आणि नैतिकतेला विरोध करित नाही, तरी त्यांनी सामान्य नैतिकतेच्या बंधनापासून राजकारण सोडले आहे. या दृष्टिकोनातून त्यांच्या कल्पना युरोपियन तत्त्ववेत्ता मॅकआयवली यांच्या कल्पनांचे अग्रस्थान असल्याचे दिसून येते. या आधारावर, त्याला भारतीय मॅकआयव्हेली देखील म्हटले जाते. सेलिटार यांचे म्हणणे आहे की, कौटिल्याची तुलना ऑरिस्टॉटलशी करणे योग्य ठरेल याचे कारण दोन्ही सत्ता घेण्यापेक्षा राज्याच्या उद्दीष्टांना अधिक महत्व देतात. वास्तववादी असल्याने कौटिल्य यांनी राज्याच्या व्यावहारिक बाबीकडे अधिक लक्ष दिले आहे. कौटिल्य यांचे राज्य सर्वोच्च असले तरी ते लोकहिताकडे दुर्लक्ष करित नाही.

समारोप :

कौटिल्याचे अर्थशास्त्र हा विष्णुगुप्त उर्फ चाणक्याने लिहिलेला ग्रंथ असून हा अर्थशास्त्राशी संबंधित ग्रंथ असला तरी तो संपूर्णतः अर्थशास्त्रावरील ग्रंथ नाही. यात राज्याची व्यवस्था, संरक्षणनिती, गुप्तचर यंत्रणा, जीवनपद्धती, आर्थिक कोष, करव्यवस्था, कास्योपन मूद्रा, आंतरराष्ट्रीय व्यवहार, अंतर्गत कायदे अशा सर्वच प्रकारच्या घटकांवर प्रकाश टाकलेला आहे.

चाणक्याच्या काळात खल्लटक, वराह मिहीर असे अनेक विद्वान होवून गेलेले दिसून येतात. या काळात काही विदेशी स्त्रिया सुद्धा राजाच्या राणी म्हणून कार्यरत असतांना त्यांचा राज्यकारभारातील हस्तक्षेप मर्यादित करण्यासाठीही काही तत्वे यात सांगितलेले दिसून येतात. हा ग्रंथ सर्वोच्च महत्वपूर्ण सर्वाथाने अशा विचारांचा ठेवा असलेला दिसून येतो. यातूनच कौटिल्याचे विचार किती प्रासंगिक असून ते आजही उपयुक्त आहेत हे दिसून येते.

युनिट -४

४.१ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ रोजी झाला. कोकणातील लोरी जिल्ह्यातील आंबेवाडे हे त्यांचे मूळ गाव होते. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण त्यांनी येथे झाले. त्यांचे माध्यमिक शिक्षण सातारा येथील प्रतापसिंग हायस्कूल येथे झाले. यानंतरचे पुढील उच्च शिक्षण मुंबई येथील एलफिस्टन कॉलेज येथे झाले. पुढे कोकणातील कोलंबिया विद्यापीठातून एम.ए.व लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स येथून एच.डी. ही अर्थशास्त्रातील पदवी प्राप्त केली. १९२२ मध्ये त्यांनी बॅरीस्टरची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रॉब्लेम ऑफ रुपी या त्यांच्या प्रबंधास लंडन विद्यापीठाने डॉक्टर ऑफ सायन्स ही पदवी देवून त्यांचा सन्मान केला.

आपणाला आज डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांना आपण घटनेच्या मसुदा तयारीचे अध्यक्ष, संविधान निर्माता, घटनातज्ञ तथा दलितांचे नेते, तत्वज्ञ तथा समाजसुधारक, म्हणून ओळखतो. प्रत्यक्षात मात्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अर्थशास्त्रातील महान योगदानाबद्दल आपल्याला काय माहित आहे? यातील बऱ्याच गोष्टी माहित नाहीत. आज बाबासाहेबांचे केवळ दलीत बहुजन तसेच वंचीत समाजाच्या उदात्ताच्या कार्यामुळेच त्यांना त्यांच्यातील अर्थशास्त्रज्ञाला योग्य न्याय देता आला नाही ही बाबासाहेबांना शेवटीपर्यंत खंत राहिलेली होती. हे स्वतः बाबासाहेबांनी मसुदा स्वरूप केल्याचे होते. आज थोडेसे भूतकाळात वळून पाहिले तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रामध्ये खुप मोठे योगदान असल्याचे दिसून येते. डॉ. बी.आर. अंबेडकर यांच्या बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वाची चर्चा करताना ते विसरणे म्हणजे अर्थशास्त्रज्ञावर अन्याय केल्यासारखे होईल

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर जीवन प्रवास :

यात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवन चरित्राचा विचार करताना सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे ते आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे अर्थशास्त्रज्ञ होते. किंबहुना अर्थशास्त्रात त्यांनी मिळविलेले ते पाहिले भारतीय होते. बाबासाहेबांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या अर्थशास्त्रावर व्यापकपणे काम केलेले आहे हे विसरून चालणार नाही. त्यांनी

४.२ महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार

मोहनदास करमचंद गांधी यांचा जन्म २ ऑक्टोबर १८६९ रोजी गुजरात राज्यात पोरबंदर या ठिकाणी झाला. त्यांनी आपले प्राथमिक शिक्षण राजकोट येथे घेतले. पुढे विलायतेला जाऊन त्यांनी १८९२ मध्ये कायद्याचे शिक्षण घेतले. काही काळ त्यांनी वकीली सुरु केली परंतु या व्यवसायात त्यांना फारसे यश मिळू शकले नाही. पुढे ते दक्षिण आफ्रिकेला गेले. तेथे त्यांनी आपल्या कार्याची सुरुवात केली. त्यांनी सत्याग्रहाचा पहिला प्रयोग दक्षिण आफ्रिकेत करतानाच अनेक आंदोलने त्यांनी जी केलीत. पुढे ते भारतात परतले. भारतात त्यांनी १९२० मध्ये असहकार आंदोलन, १९३० मधील मिठाचा सत्याग्रह, १९४२ मध्ये भारत छोडो आंदोलन इ. यांनी त्यांनी आपले सशक्त नेतृत्व जनतेसमोर उभे करण्याचा प्रयत्न केला.

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींच्या सामाजिक, आर्थिक व तात्विक विचारांना एका विशिष्ट शब्दांच्या परीमापामध्ये बांधणे हे एक मोठे आव्हानात्मक काम असून महात्मा गांधींच्या विविधांगी कल्पनांचे साधेपण आणि त्यांच्या विचारातील गहनता समजून घेण्याकरिता शब्दांना काही मर्यादा असल्यांचे दिसून येते. माझे सत्याचे प्रयोग वाचत असतांना गांधी विचारांची प्रासंगिकता ही आजही असल्याचे दिसून येते. आजच्या आर्थिकीकरणाच्या या युगात शहरे फुगत चालली असतांना तसेच औद्योगिकीकरणाच्या युगाचे लोट गावखेडयापर्यंत पोहचत असतांना एकीकडे खेडी ओस पडू लागलेली आहेत तर दुसरीकडे मात्र शहरी वस्त्यांमध्ये झगमगाटाची चकाकी वाढत आहे. परंतु गांधीजींच्या स्वप्रातील गाव खेडयांचा साधेपणा एकीकडे डागाळतांना दिसत आहे. गांधीजींचे विचार आपल्याला मानविय जीवनाच्या साधेपणाला अधिक जवळ घेवून आणण्याचा प्रयत्न करतांना दिसतात. आजही म्हातारी माणसे आयुष्यातील संध्याकाळी आपल्या कर्मठ विचारांचे आग्रही प्रतिपादन करतांना दिसतात. हीच गांधी विचारांची प्रासंगिकता आहे. हे विचार आज ही मानवी मनाला भुरळ घालतांना दिसतात. जी माणसे गांधी विचारांवर अढळ श्रद्धा ठेवून सकाळ पासून संध्याकाळपर्यंत उपवास करतात. ग्राम स्वच्छतेचा संदेश मनोतन अंगी उतरवत असतांनाच ग्राम स्वच्छतेचा मंत्र प्रत्यक्ष कृतीतून दाखवून देत असतांना दिसतात. त्यांच्या काळातील ग्राम स्वच्छतेचा विचार तत्कालीन रस्त्याचा साधेपणा, स्वच्छता यांच्या जुन्या काळाकडे परत जातांना दिसतात. ज्याची अनुपस्थिती आजच्या धावपळीच्या जगात प्रकषनि आजही जाणवतांना दिसते.

४.३ डॉ.अमर्त्य कुमार सेन यांचे आर्थिक विचार

डॉ. अमर्त्य कुमार सेन हे एक आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे नामवंत अर्थशास्त्रज्ञ असून त्यांचे जागतिक आर्थिक विचारांच्या इतिहासात अत्यंत महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. डॉ. अमर्त्यकुमार सेन यांचा जन्म ३ नोव्हेंबर १९३३ रोजी शांतीनिकेतन येथे झाला. त्यांचे शालेय शिक्षण शांतीनिकेतन येथेच झाले. उच्च शिक्षणासाठी ते विदेशात गेलेत. डॉ.सेन यांनी थॉमस डब्लू. लामॉंट युनिवर्सिटी येथे अर्थशास्त्र व तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक म्हणून कार्य केले. यापूर्वी त्यांनी जाधवपूर विद्यापीठ कोलकत्ता, दिल्ली स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स, केम्ब्रिज विद्यापीठ तसेच ऑक्सफोर्ड विद्यापीठ, नालंदा विद्यापीठ येथे काम केले. स्विडिश रॉयल अकादमी कडून अर्थशास्त्र विषयातील नोबेल पारितोषिकानी सन्मानित करण्यात आलेले होते.

डॉ. अमर्त्य कुमार सेन यांची ग्रंथ संपदा :

डॉ. अमर्त्य कुमार सेन यांनी अर्थशास्त्रात दिलेल्या योगदानाबद्दल त्यांचा कायम गौरव करण्यात आलेला होता. त्यांनी त्यांच्या अर्थशास्त्रीय संशोधनात सामाजिक नियम सिद्धांत, आर्थिक सिद्धांत, नितिशास्त्र आणि राजकीय तत्त्वज्ञान, कल्याणवारी अर्थशास्त्र, मापन सिद्धांत निर्णय, विकास सिद्धांत, सार्वजनिक आरोग्य आणि लिंग अन्वय यावर मोठ्या प्रमाणात भर दिलेला आहे. त्यांच्या पुस्तकाचे तीस पेक्षा जास्त भाषांमध्ये भाषांतर करण्यात आलेले आहे. याशिवाय त्यांनी खालील ग्रंथसंपदा लिहिलेली आहे.

- 1) Choice of Techniques
- 2) Growth Economics
- 3) Collective Choice and Social Welfare
- 4) Economic Inequality
- 5) Poverty and Famines
- 6) Utilitarianism and Beyond
- 7) Choice Welfare and Measurement
- 8) Commodities and Capabilities
- 9) The Standard of Living

४.४ जे.के.मेहता यांचे आर्थिक विचार

जमशेद कैखसारो मेहता हे जे.के.मेहता याच नावानी ओळखले जातात. यांचा जन्म १४ डिसेंबर १९०१ मध्ये झाला तर त्यांचा मृत्यू हा ९ ऑगस्ट १९८० ला झाला. जे.के.मेहता हे एक महान तत्त्वज्ञानी व अर्थशास्त्रज्ञ होते. यांचा जन्म हल्लीच्या कर्लीसगड येथील राजनांदगाव येथे झाला. त्यांनी आपले पदवी शिक्षण मोईयर सेन्ट्रल कॉलेज व अलाहाबाद विद्यापीठातून त्यांनी आपले पदव्युत्तर शिक्षण घेतले. आपली एच.डी. ही पदवी अलाहाबाद विद्यापीठातून पूर्ण केली. जे.के.मेहता हे आंतरराष्ट्रीय स्तराचे लेखक व अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून अत्यंत नावाजलेले आहेत. जे.के.मेहता हे पुढे अलाहाबाद विद्यापीठाचे अर्थशास्त्र विषयाचे प्रोफेसर व डीन सुद्धा झालेत. त्यांच्यावर अर्थशास्त्र आणि झोरोस्तेन व भगवतगीतेचा प्रभाव होता. त्यांनी अर्थशास्त्रात अनेक अनमोल पुस्तके लिहिलेली आहेत. खालील मुद्दे जे.के.च्या पहिल्या दहा आर्थिक कल्पनांना उजाळा देतात.

१. अर्थशास्त्राची व्याप्ती आणि व्याख्या आणि परिभाषा :

जे.के.मेहता यांनी अर्थशास्त्राची सर्व मान्य व्याख्या केलेली आहे. “एक अर्थशास्त्रज्ञाने हे असे विज्ञान आहे की, जे मानवी स्वभावाचा अभ्यास करून कमीपणाच्या समाप्तीपर्यंत पोहोचते.” जे.के.मेहता यांची ही व्याख्या अर्थशास्त्रातील अत्यंत सोपी व्याख्या असून मानवी वर्तन ही अर्थशास्त्र या विषयाचा अभ्यास विषय आहे. हे सहसा मानवी मनाच्या असंतुष्टतेच्या परिणामाचे अंतिम माप असते. मानवीय मनाचे असंतुलीकरण हे मानवाच्या आनंदापेक्षा त्याला मिळालेल्या जास्त वेदनांमुळे होत असते. आनंद म्हणजे वेदना काढून टाकणे होय. व्यक्तीच्या जीवनासाठी हवा आणि वेदना ही दोन्ही बाबी एकतारख्याच असून ही एक सहज साधारण घटना आहे. यात परिपूर्ण समतोल साधणाने कधीही मिळू शकत नाही, कारण मानवाची सतत वाढती हाव ही त्याच्या वेदना वाढवीत असतात. वेदनांपासून खरा खरा फायदा म्हणजे केवळ हव्या असलेल्या काठी काढून टाकणेच नव्हे तर भविष्यात नवीन इच्छा निर्माण करणे देखील होय या बाबीकडे त्यांनी आपले विशेष लक्ष वेधलेले दिसून येते.

२. अयोग्यपणाची अवस्था :

मानवाला जीवन जगताना आल्याधिक भौतिक सुखाचा आस्वाद घेणे, खाणे-पिणे किंवा मद्यपान करणे यात त्याला मानवाची ऐश्वर्य प्राप्ती झाल्यासारखे वाटते.

४.५ दादाभाई नौरोजी यांचे आर्थिक विचार

दादाभाई नौरोजी यांचा जन्म ४ सप्टेंबर १८२५ मध्ये नवसारी येथे झाला. त्यांचा जन्म ३० जून १९१७ ला मुंबई येथे झाला. ते एक नामवंत अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून सुपरिचित होते. दादाभाई नौरोजी यांचे शिक्षण एल्फिन्स्टन कॉलेज येथे झालेले होते. ते त्यांच्या जीवनात एक मेधावी छात्र म्हणून परिचित राहिलेले आहेत. त्यांनी पुढे चालून त्या संस्थेत गणिताचे प्रोफेसर म्हणून आपले जीवन नव्याने सुरु केले. ही गोष्ट भारतीयांसाठी त्याकाळात अत्यंत सन्मानाची बाब होती. ते एक भारतीय विद्वान, प्रख्यात व्यक्ती आणि तत्त्वनिष्ठ राजकारणी होते. दादाभाई नौरोजी यांनी एल्फिन्स्टन संस्थेत भारत विद्यापीठे स्थापन होण्याच्या पूर्वीच्या दिवसात शिक्षण घेतलेले होते. जिथे ते एक वृत्त विद्यार्थी होते. त्याच संस्थेत शिक्षक म्हणून त्यांनी आपले जीवन सुरु केले आणि ते गणिताचे प्राध्यापक बनले. जे त्या काळात भारतीयांसाठी शैक्षणिक संस्थांमध्ये सर्वोच्च स्थान होते. त्यांनी एकत्रितपणे सामाजिक सुधारणांचे प्रणेते आणि विद्यार्थी संस्थांचे वैज्ञानिक संस्था अशा अनेक धार्मिक व साहित्यिक संस्थांचे प्रणेते म्हणून योग्य स्थान मिळवले होते त्यांच्या दोन शिक्षण शाखा होत्यात. यात त्यांनी एक मराठी मध्यममार्ग मंडळ आणि दुसरी गुजराती ज्ञानप्रसारक मंडळ स्थापन केलेले होते. त्यांनी 'जन्म मंत्र' नावाच्या आपल्या काळातील समाजसुधारकांचे प्रमुख पेपर संपादन व त्याचे संचालित केलेले होते.

इंग्लंडच्या इतिहासाच्या दानशूरपणा आणि ज्ञानप्रसिद्धतेसाठी प्रसिद्ध झालेल्या कामास बांधवांनी दादाभाईना यांच्या व्यवसायात भागीदारीसाठी आमंत्रित केले. त्यानुसार, दादाभाई लंडन आणि लिव्हरपूलमध्ये कार्यालय स्थापन करण्यासाठी प्रसिद्ध गेले. शाळेचे वातावरण वगळता अचानक व्यावसायिक पैशाचा हा एक प्रकारचा अधोगती किंवा उजाडपणा म्हणून विचार केला जाऊ शकतो' परंतु दादाभाईंनी हा प्रसंग इंग्लंडमध्ये उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या हितासाठी योग्य म्हणून पाहिलेला होता. त्याच बरोबर त्यांचे दुसरे उद्दिष्ट सरकारी प्रशासकीय संस्थांचे मोठे भारतीयकरण करण्याची ही एक चळवळ होती. त्या दिवसात ज्या विद्यार्थ्यांच्या ते संपर्कात आले होते आणि त्यांच्यामुळे ते प्रभावित झालेले होते, त्या विद्यार्थ्यांमध्ये ज्योतिबाबा मेहता, मोहनदास करमचंद गांधी आणि महंमद अली जीना यांची नावे उल्लेखनीय आहेत. याशिवाय ब्रिटिशांना इंग्रजांच्या राजवटीतून अत्याचार झालेल्या

४.६ महात्मा ज्योतिराव गोविंदराव फुले यांचे आर्थिक विचार

महात्मा ज्योतिराव गोविंदराव फुले हे महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे नाव असून त्यांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ साली झालेला असून त्यांचा मृत्यू २७ नोव्हेंबर १८९० मध्ये खानवडी येथे झाला. हे एक थोर भारतीय समाज सुधारक म्हणून भारतीय इतिहासात कुतूहल आहे. हे सत्यशोधक विचारसरणीचे एक महान समाजवादी विचारवंत, दलितोधारक समाजसेवी, लेखक, तत्वज्ञानी आणि क्रांतिकारक, शिक्षणतज्ज्ञ आणि महिला साक्षामिकर्ण व महिला शिक्षणाचे पुरस्कर्ते असलेले शिक्षण कार्यकर्ते होते. त्यांना महात्मा फुले आणि ज्योतिराव फुले म्हणून देखील ओळखले जाते. सप्टेंबर १८७३ मध्ये त्यांनी महाराष्ट्रात सत्यशोधक समाज नावाची संस्था स्थापन केली. महिला आणि दलित उत्कर्षासाठी त्यांनी बरीच कामे केलेली असून त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्याच या घटकासाठी वाहून घेतलेले होते. ते समाजातील सर्व घटकांना शिक्षण देण्याच्या विचाराने प्रबळ समर्थक होते. ते सदैव भारतीय समाजात असलेल्या जातीप्रथा व धर्म-जाती आधारित सामाजिक विभागणी आणि भेदभाव या विरोधात होते.

महात्मा फुले यांचा लेखन प्रपंच :

ज्योतिराव गोविंदराव फुले यांना 'महात्मा फुले' म्हणतात. त्यांचे मुळ आडनाव गोणे होते. त्यांच्या वडिलांचा फुले विकण्याचा व्यवसाय असल्याने त्यांना फुले म्हणूनच ओळखल्या जात होते. त्यांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ रोजी सातारा जिल्ह्यातील कटगुण येथे झाला.

'सर्वसाक्षी जगत्पती।

त्याला नकोच मध्यस्ती।।'

हे त्यांनी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाजाचे घोषवाक्य होते.

विद्येविना मती गेली।

मतीविना नीती गेली।

नीतीविना गती गेली।

गतीविना वित्त गेले।

वित्ताविना शूद्र खचले।

४.९ विनायक महादेव दांडेकर यांचे आर्थिक विचार

वि.म.दांडेकर यांचे पूर्ण नाव विनायक महादेव दांडेकर असून हे महाराष्ट्रातील जागतिक कीर्तीचे एक अर्थशास्त्रज्ञ होते. एवढेच नव्हे तर ते संख्याशास्त्रज्ञ म्हणूनही सुप्रसिद्ध होते. नामवंत अशा अर्थशास्त्रज्ञ असलेल्या विनायक दांडेकर यांचे शिक्षण नागपूर, पुणे व कलकत्ता येथे झाले. त्यांनी आपल्या कार्यकाळात पाणी, शेती, बेरोजगारी या क्षेत्रात मोलाचे कार्य केलेले आहे. वि.म.दांडेकरांनी राष्ट्रीय उत्पन्न, प्रांतिक शिक्षणातील त्रुटी, खेडेगावांचा व शेतीचा अभ्यास इ. अनेक विषयांचा संख्याशास्त्रावर आधारित विश्लेषणात्मक अर्थशास्त्रीय अभ्यास केला. शेतीसाठी पाणी वापरताना, पाण्याचे पिकाप्रमाणे नियोजन कसे करावे, उसाची लागवड कमी करून इतर पिकांना पाणी देणे, भाकड गुरांची कत्तल करावी, इ. त्यांची परखड मते शास्त्रीय कसोट्यांवर आधारलेली होती व ती अनेकांच्या पचनी पडणे अवघड असल्याने त्यांची अंमलबजावणी झाली नाही. वि.म.दांडेकरांनी अनेक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय समित्यांवर अर्थविषयक तज्ज्ञ सल्लागार म्हणून काम केलेले होते. भारताची अर्थव्यवस्था आणि आर्थिक समस्यांविषयीही त्यांनी सखोल संशोधन केलेले आहे.

जीवन परिचय व लेखन कार्य :

डॉ.वि.म.दांडेकर यांचे पूर्ण नाव विनायक महादेव दांडेकर असून त्यांच जन्म ६ जुलै १९२० ला झाला असून त्यांचा मृत्यू ३१ ऑगस्ट १९९५ मध्ये झाला. हे महाराष्ट्रातील जागतिक कीर्तीचे अर्थतज्ज्ञ होते. संख्याशास्त्रज्ञ म्हणूनही गाजलेल्या वि.म.दांडेकरांचा जन्म सातारा येथे झाला. वि.म.दांडेकरांनी अनेक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय समित्यांवर अर्थविषयक तज्ज्ञ सल्लागार म्हणून काम केले. भारताची अर्थव्यवस्था आणि आर्थिक समस्यांविषयीही त्यांनी सखोल संशोधन केलेले आहे. शेती, सहकार, लोकसंख्या, गरिबी, लघुद्योग, अन्नधान्य समस्या, शेतीविषयक कायदे या विषयांवर त्यांनी दीडशेहून अधिक पुस्तके व शोधनिबंध लिहिलेले आहेत. पॉव्हर्टी इन इंडिया हे डॉ. नीळकंठ रथ यांच्याबरोबर दांडेकरांनी लिहिलेले पुस्तक हे या विषयातील महत्त्वाचा व मोलाचा टप्पा आहे.

Artha Vijnana the Indian Economy, 1947-92 (दोन खंडात. १ ला खंड शेती. २ रा खंड रोजगार, दारिद्र्य आणि लोकसंख्या) The Cattle Economy of



डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख तथा उपप्राचार्य
जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम त. नरखेड
जि. नागपूर

शिक्षण

एम.ए. अर्थ, राज्य, इति, लोक प्रशासन, समाज बी. एड, पीएच. डी.
रातूम नागपूर विद्यापीठ

पुरस्कार

बी.ए. अर्थशास्त्र, शिवाजी नारायण माकोडे सुवर्ण पदक

व्ही.आर. लख्कर रजत पदक

डी.एम.व्ही. सिलव्हर ज्युविली पारीतोषीक

एम.ए. अर्थशास्त्र, एम.ए. इतिहास रातूम नागपूर विद्यापीठाच्या गूणवत्ता यादीत
शैक्षणिक क्षेत्रातील महत्त्वपूर्ण योगदानाबद्दल विदर्भ, राज्यस्तरीय तसेच राष्ट्रीय
व आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार

सकाळ मिडीया प्रा. लि. चा गूरुगौरव आदर्श शिक्षक पुरस्कार

मराठी सर्वोत्कृष्ट गजल लेखनाचा काव्य नक्षत्र गौरव पुरस्कार पुणे

आमिरखान यांच्या पाणी फाऊंडेशनचा जलसंधारण क्षेत्रातील वॉटर कप स्पर्धातील
ग्रामउभारणीच्या सामाजिककार्यातील रासेयोचे कार्यक्रम अधिकारी म्हणुन
उल्लेखनीय योगदानाबद्दल पुरस्कार

यवतमाळ येथील ९२ वे अखिल भारतीय साहित्य संमेलनात शोध या मराठी
गजलचे सादरीकरण

आचार्य पदवी

'नागपूर जिल्ह्यातील तेलगिरणी उद्योगातील १९९५ ते २००५ या कालावधीतील
रोजगारस्थितीचे तूलनात्मक अर्थशास्त्रीय अध्ययन
शैक्षणिक अध्यापन

पदवीस्तरावर २५ वर्षांपासून अर्थशास्त्र विषयाचे अध्यापन

पदव्युत्तर स्तरावर अर्थशास्त्र विषयाचे ३ वर्षांपासून अध्यापन

ISBN: 978-81-955176-8-8

₹ 350/-



SIR SAHITYA KENDRA

Ganraj Appr., Rajapeth Bus Stop,

Hudkeshwar Road, Nagpur-34

M.: 9860222941, 9975784552

NEP
2020



सामाजिक संशोधन पद्धती व तंत्र

(Social Research Methodology & Technics)



डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे



Sir Sahitya Kendra

विद्यपीठ अनुदान आयोगाच्या शिफारशीनुसार राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर
विद्यपीठाच्या नव्या अभ्यासक्रमानुसार लिहिलेले पाठ्यपुस्तक तसेच
महाराष्ट्रातील सर्व विद्यपीठांच्या पदव्युत्तर पदवी मानव्यशास्त्रातील विषयासाठी
उपयुक्त पुस्तक

सामाजिक संशोधन पद्धती व तंत्र (Social Research Methodology & Technics)

डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे

एम.ए., अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, इतिहास, बी.एड., पीएच.डी.
(शिवाजी नारायण माकोडे मूर्धन्यपदक, बी.ए.अर्थशास्त्र,
बि.आर. लडकर रत्नपदक)

उपप्राचार्य

अंत्योदय महाविद्यालय,
देवग्राम ता. नखेड जि. नागपूर



सर साहित्य केंद्र, नागपूर

❖ प्रकाशक :

संजय ठाकरे

सर साहित्य केंद्र

गणराज अपार्टमेंट, राजापेठ बस स्टॉप,
हुडकेश्वर रोड, नागपूर - ३४

मो. ९५१८७७७९४४, ९८६०२२२९४१

Email: sanjaythakre.sskp@gmail.com

❖ सामाजिक संशोधन पद्धती व तंत्र

(Social Research Methodology & Technics)

❖ प्रकाशन क्रमांक : २५४

❖ प्रथम आवृत्ती : जानेवारी २०२४

❖ © लेखक : डॉ. राजू घनश्याम श्रीराम

❖ किंमत : ₹ ६५०/-

❖ पृष्ठे : ४५६

❖ ISBN : ९७८-९३-९४४७७-५०-६

❖ आकार : ५.५ x ८.५"

❖ टाईप सेटींग : मीरा कम्प्युटर्स, नागपूर

❖ प्रमुख वितरक : लाभांघ पुस्तकालय

गणराज अपार्टमेंट, राजापेठ बस स्टॉप

हुडकेश्वर रोड, नागपूर - ३४

मो. ९५१८७७७९४४, ९८६०२२२

अनुक्रमणिका

१.	सामाजिक संशोधन : संशोधन प्रकार महत्व आणि आवश्यकता	१-२८
२.	पूर्व संशोधन व साहित्य अवलोकन प्रकार	२९-५४
३.	संशोधनात्मक समस्यांचे निरूपण	५५-६०
४.	परिकल्पना किंवा गृहीतक म्हणजे काय?	६१-७९
५.	संशोधन आराखडा	८०-९३
६.	तथ्य संकलन आणि सांख्यिकीय सामग्री साधने	९४-१२३
७.	नमुना निवड पद्धतीचा परिचय	१२४-१५२
८.	तथ्यांची प्रक्रिया सादरीकरण	१५३-१८२
९.	माहिती विश्लेषणाच्या पद्धती	१८३-२३४
१०.	संशोधन पद्धती : केस स्टडी पद्धती	२३५-२२४६
११.	संशोधन पद्धती : निरीक्षण पद्धती	२४७-२७७
१२.	तथ्य संकलन व प्राथमिक नमुना निवड व प्रश्नावली पद्धती	२७८-३०८
१३.	क्लस्टर नमुना : व्याख्या, पद्धती आणि उदाहरणे	३०९-३१६
१४.	सामाजिक संशोधनातील अहवाल लेखन	३१७-३३५
१५.	सामाजिक संशोधनात संगणकाचे महत्व	३३६-३५३
१६.	सामाजिक संशोधनातील नैतिकता	३५४-३७६
१७.	सामाजिक संशोधनातील वाङ्मय चौर्यकर्म	३७७-४०१
१८.	सामाजिक संशोधनातील सांख्यिकीय उपकरणे	४०२-४१६
१९.	बौद्धिक संपदा अधिकार व त्याचे स्वरूप	४१७-४२६
२०.	सामाजिक संशोधन पद्धती प्रारूप आणि संशोधनाची संकल्पित रूपरेखा	४२७-४४२
२१.	प्रश्नावली	४४३-४४८
२२.	संदर्भग्रंथ सूची	४४९-४५०

प्रकरण - १९

बौद्धिक संपदा अधिकार व त्याचे स्वरूप

प्रवेश :

वेगवेगळ्या प्रकारचे बौद्धिक संपदा हक्क त्यांच्या निर्मात्याला त्यांनी लावलेल्या शिष्ट संशोधनाचे पारीश्रामीक म्हणून या निर्मितीवर ठराविक काळापुरते म्हणजे २० वर्षासाठी स्वामित्व हक्क बहाल करण्यात येत असतात. या काळात निर्मात्याला खानगीशिवाय ही निर्मिती मग कुणी किंवा कुठलीही उत्पादन करणारी कंपनी ह्या उत्पादनाचे अधिकारातील वरील पाच बाबींपैकी काहीही वापरू शकत नाही. त्या वस्तूच्या निर्मिती अगर व्यावसायिक केवळ ति वस्तू निर्मात्याचाच म्हणजे त्या मालकाची या काळात मक्तेदारी असते. निर्मात्याने ही निर्मिती करण्यासाठी जे कष्ट, सा, वेळ घालवला असतो त्याचा मोबदला म्हणून देशाचं सरकार त्याला ही मक्तेदारी बहाल करित असते. या कालावधीत तिच्या मालकाशिवाय दुसरे कुणीही ती गोष्ट बनवू शकत नाही. त्यामुळे त्या निर्मितीला बाजारात कुठलीही स्पर्धा नसते. स्पर्धा नसल्यामुळे मग तिचे भाव प्रचंड असतात. या वाढीव भावांमुळे मग बौद्धिक संपदा हक्क आणि इतर दुसऱ्या कुठल्याही हक्कांमध्ये संघर्ष होणे अटळ बसते. या बौद्धिक संपदा अधिकार संकल्पनेची उत्पत्ती शक्यतो मागील बाजूने शोधली जाऊ शकते. या संदर्भात ज्यू कायद्यात बरीच जुनी संकल्पना आहे. ज्याचा प्रभाव आधुनिक बौद्धिक मालमत्ता कायद्यांप्रमाणेच आहे. जरी त्याकाळी मालमत्ता म्हणून बौद्धिक निर्मितीची संकल्पना अस्तित्वात नव्हती तरीसुद्धा यावर साधर्म्य असणारे भाष्य केलेले दिसून येते. विशेषतः सोळाव्या शतकात हस्तागत जी व्हूल (अयोग्य अतिक्रमण) सिद्धांत मांडत असतांना मर्यादित मुदतीच्या प्रकाशकास (लेखक नाही) कॉपीराइट सिद्ध करण्यासाठी वापरला गेलेला होता. त्यामध्ये काही मानसिक स्वरूपाच्या गुणांविरुद्ध कारवाही करण्यास मनाई आहे. याला ते शब्दशः बुद्धिमत्तेची चोरी असे म्हणतात. ज्यात काहीजण या संकल्पनांच्या चोरीबद्दल भाष्य करतात तरी सुद्धा ते असे मानत होते की, ही शिकवण मुख्यतः फसवणूक आणि फसवणूकीशी संबंधित आहे ती मालमत्तेच्या बाबतीतील फसवणूक नाही. यावरून हे स्पष्ट होते की, त्या त्या

काळानुसार आंतरराष्ट्रीय स्तरावर बौद्धिक संपदा अधिकाराचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला होता. थॉमस जेफरसन आणि जेम्स मॅडिसन यांनी जे कॉपीराइट मसुदे आहेत त्याबद्दल त्यांना कॉपीराइटची मक्तेदारी आणि पेटंटच्या मक्तेदारीबद्दल काही प्रमाणात संभ्रस होता आणि या विषयावर त्यांनी विस्तृतपणे लिखाण केलेले आहे. एखाद्या वस्तुचा शोध लावण्यानंतर त्या वस्तुची स्थिर मालकी ही त्या शोधाच्या मालमत्तेसंदर्भात सामाजिक कायद्याची एक देणगी आहे ती समाजाच्या व्यावसायिक प्रगतीसाठी उशिरा दिली जाते. अशावेळी उत्सुकता असते की, एखाद्या व्यक्तीच्या विचारात किंवा एखाद्या व्यक्तीच्या मेंदुत आलेले नवीन शोध ही वैयक्तिक मालमत्ता समजून एक नैसर्गिक हक्क म्हणून, अन्यथा आणि स्थिर मालमत्तेवर दावा केला जाऊ शकतो काय ?

निसर्गाने विशिष्ट मालमत्तेच्या तुलनेत इतर सर्वापेक्षा कोणतीही गोष्ट संवेदनशील बनविलेली असेल तर ती कल्पनाशक्तीची एक अशी संकल्पना आहे की, जी एखाद्या व्यक्तीला स्वतःकडे ठेवत अस पर्यंत ती स्वतंत्रपणे तो धारण करू शकतो, परंतु जेव्हा ती वस्तू संपूर्ण समाजासाठी मोकळी सोडली जाते तेव्हा त्या वस्तूस प्रत्येक जण ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न करतो. प्राप्तकर्ता त्या वस्तूची स्वतःची विल्हेवाट लावू शकत नाही. त्यामागचे विलक्षण कारण देखील असे आहे की, कोणाकडेही ती कमी नसते, कारण प्रत्येक जण इतरांसारखाच त्याचा संपूर्ण मालक असतो. ज्या एखाद्या व्यक्तीकडून एखादी नवीन सुंदर कल्पना मिळाली तर त्याने ती कल्पना इतरांना द्यावयास पाहिजे. त्यांनी त्या संकल्पना माणसाच्या नैतिक आणि परस्पर सूचना या स्थिती सुधारण्यासाठी त्या स्वतःकडे गुप्तपणे न ठेवता या कल्पना स्वतंत्रपणे जगभरात पसरविल्या पाहिजेत. जेव्हा त्याने त्या आगीतल्या ज्वालांमधून नव्याने बनविल्या असतील तेव्हा त्या कल्पना सर्वांना विस्फारल्या जागांसह कोणत्याही क्षणी त्यांची घनता कुठेही कमी न करता ज्या हवेमध्ये आपण सर्व घेत आहोत, जीवंतपणे हलावित आहोत आणि आपले शारीरिक अस्तित्व मर्यादित किंवा विनियोगाने सक्षम आहे, त्या सर्व संकल्पना विश्वांच्या कल्याणासाठी त्याने विनामूल्य वाटून दिल्या पाहिजेत. त्यानंतर त्यांनी लावलेले शोध हा नैसर्गिक असून तो वैयक्तिक मालमत्तेचा विषय असूच शकत नाही.

पीराइट कायद्याचा इतिहास :

सर्वप्रथम स्विस फेडरल ऑफिस फॉर इंटेलिक्चुअल प्रॉपर्टी (ब्युरो फेडरल डे प्रॉपर्टी बुद्धीएल) ची १८८८ मध्ये स्थापना केल्या गेली, तेव्हापासूनच बौद्धिक संपत्ती या शब्दाचा आधुनिक काळात वापर होवू लागला. यानंतरच १८९३ मध्ये बर्न कॉन्फरन्समध्ये स्थापन केलेले प्रशासकीय सचिवालय फेडरल ब्युरोमध्ये विलीन करण्यात आले, तेव्हा ते कार्यालय बर्न येथेच स्थिर होते. याचवेळी त्यांनी युनायटेड इंटरनॅशनलसाठी बौद्धिक संपदा संरक्षण या त्यांच्या संयुक्त शीर्षकाखाली बौद्धिक संपत्ती हा शब्द प्रखील पहील्यांदा स्वीकारला त्यानंतर ही संघटना १९६० मध्ये जिनिव्हा येथे हस्तांतरित झाली आणि नंतर सन १९६७ मध्ये जागतिक बौद्धिक मालमत्ता संघटना (डब्ल्युआयपीओ) या करारा अंतर्गत संयुक्त राष्ट्र संघटना अंतर्गत या नंतरच या संघटनेला यश आले. डॉ. लेमले यांच्या म्हणण्यानुसार हा शब्द प्रत्यक्षात अमेरिकेत पहील्यांदा वापरला गेला (ज्याला बर्न कॉन्व्हेंशनमध्ये सहभागी झाले नाही) त्याच काळापासून बेहे-डोले कायदा मंजूर झाल्यानंतर त्या सर्व सामान्य वापर १९८० मध्ये नियमित सुरू झाला. फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर या संकल्पनेने प्रथम याची रूपरेखा साकारली.

१८१८ मध्ये फ्रेंच उदारमतवादी विचारवंत, बेंजामिन कॉन्स्टन्ट यांनी नुकतीच सादर केलेल्या प्रॉपर्टी बुद्धिमत्ता या कल्पनेविरुद्ध त्यांच्या लेखनाच्या संग्रहात युक्तिवाद सादर केला. बौद्धिक संपत्ती हा शब्द मॅव्हॅच्युसेट्स सर्किट कोर्टाच्या दावोला व इतरांच्या विरुद्ध ब्राऊन या प्रकरणात ऑक्टोबर १८४५ मध्ये वापरण्यात आलेला होता, ज्यात न्यायाधीश जिझम चार्ल्स एल. बुडबरीने लिहिले की बौद्धिक संपत्तीचे संरक्षण करण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे बौद्धिक श्रम, बौद्धिक उत्पादने आणि बौद्धिक स्वामित्व हे एखाद्या व्यक्तीच्या मालकीचे धान्य किंवा त्याच्या मालकीच्या पशुधनासारखेच आहे. (१७९१ च्या फ्रेंच कायद्याच्या कलम १ नुसार, सर्व नवीन लिवलेले बौद्धिक शोध हे त्या लेखकांच्या स्वतःच्या मालमत्ता आहेत. संशोधकाची मालमत्ता आणि त्यांनी लावलेली शोध त्याच्या संशोधनाच्या समीधान व तार्थिक तात्पुरता आनंद घेण्यासाठी पाच, दहा किंवा पंधरा वर्षे त्या संशोधकाच्या नावाने पेटंट केला जाईल. असा स्पष्ट अभिलेख सापडतो, त्यावरून लक्षात येते की, ही किती जुनी संकल्पना आहे. युरोपमध्ये फ्रेंच लेखक ए. नियॉनने त्याच्या ड्रोइट्स सिव्हिल डेस ऑट्यूअर्स, आर्टिस्ट्स अँड सायंटिस्ट या त्यांच्या पुस्तकात संशोधकांच्या मालकीचे

बौद्धिक संपदा अधिकार व अर्थशास्त्राची भूमिका :

बौद्धिक संपदा किंवा मालमत्ता हक्क म्हणजे तात्पुरती मक्तेदारी स्वरूपाची, त्यांच्या अभिव्यक्तद आणि संदर्भात राज्यात लागू केलेली कायदेशीर व्यवस्था होते. बौद्धिक मालमतेचे हक्क सामान्यतः प्रतिस्पर्धी नसलेल्या वस्तुपुरतेच मर्यादित होतात. ज्या गोष्टी एकाच वेळी बऱ्याच लोकांचा आनंद देऊ किंवा वापरल्या जाऊ शकतात. एका व्यक्तीचा वापर दुसऱ्या व्यक्तीच्या तिच्या वापरापासून वंचित ठेवू शकतो. याची तुलना कपड्यांसारख्या प्रतिस्पर्धी वस्तूंशी केली जाऊ शकत, जी एका व्यक्तीला फक्त एकच व्यक्ती वापरू शकते. उदाहरणार्थ, गणिताचे सूत्र एकाच वेळी बऱ्याच लोकांद्वारे वापरले जाऊ शकते. बौद्धिक संपत्ती या शब्दावर काही आक्षेप किंवा वादावर आधारित असतात.

ही बौद्धिक संपत्ती किंवा मालमत्ता केवळ खरोखरच प्रतिस्पर्धी वस्तूवरच लागू होते. अशावेळी प्रतिस्पर्धी नसलेली वस्तू बरीच लोक एकाच वेळी वापरू शकतात. अशा प्रकारची कामे निश्चित करण्यासाठी उत्पादक घटकांना पैशाव्यतिरिक्त संशोधनासाठी विविध प्रकारे प्रोत्साहन देखील देणे आवश्यक असते. याउलट मक्तेदारीत देखील कार्यक्षमता असते. अशा स्थितीत उत्पादक सामाजिकदृष्ट्या त्यांच्या गरजेपेक्षा कमी उत्पादन करतात आणि अधिक शुल्क घेत असतात. यामुळेच बौद्धिक मालमत्ता अधिकारांची स्थापना एक असा व्यवहार दर्शवते की, जी प्रतिस्पर्धी वस्तूंच्या निर्मितीमध्ये त्यांच्या उत्पादनास प्रोत्साहन देऊन एकाधिकारशक्तीच्या समस्यांसह समाजाचे हित सांठविले करित असते. बौद्धिक संपदा अधिकार हा व्यवहार आणि संबंधित फायदे आणि त्याचा समाजासाठी होणारा खर्च हा प्रत्येक समाज आणि उत्पादनाशी संबंधित असलेल्या अनेक घटकांवर अवलंबून असेल म्हणूनच आय पी आर शी संबंधित असलेले पेटंट हे तात्पुरते मक्तेदारी हक्क कायम ठेवून आवश्यक असलेल्या इष्टतम मालमत्तावधी वाढविण्यासाठी अस्पष्ट स्वरूपाचा आहे.

बौद्धिक संपदा अधिकार म्हणजे काय ? :

जेव्हा एखादी व्यक्ती किंवा संस्था आपल्या बुद्धीचा वापर करून एखादी नविन निर्मिती करते, तेव्हा त्यानिर्मितीवर मर्यादित काळापुरती तिला प्राप्त झालेली मक्तेदारी ही निर्मितीच्या प्रकारावरून बौद्धिक संपदा हक्क वेगवेगळ्या प्रकारचे असतात. उदाहरणार्थ, क्षेत्रातल्या एखाद्या केलेल्या सुंदर कलाकृतीच्या निर्मितीवर यात साहित्य, चित्र,

शिल्प, संगीत, नाट्य किंवा चलचित्र इ. यावर त्यांच्या निर्मात्याला, लेखकाला कॉपीराइट (स्वामित्व हक्क) मिळत असतो, याचे स्वाधीनता हक्क किंवा मालकी त्या व्यक्ती अगर संस्थेकडे कायदेशीर रित्या जात असते. भारत सरकारच्या १९६२ च्या कॉपीराइट अॅक्टनुसार त्यांना कायदेशीर हक्क प्राप्त होत असतात. या बौद्धिक संपदा अधिकारातील महत्वाची दुसरी बाब म्हणजे या उत्पादनाची ओळख पटवणारे एखादे व्यापार चिन्ह असेल किंवा ब्रॅण्डनेम किंवा उत्पादनाची ओळख बनलेलं एखादे घोषवाक्य असेल तर यावर त्या उत्पादनाला ट्रेडमार्क मिळत असतो. या ट्रेडमार्कला दुसऱ्या कुणालाही वापरता येत नाही. यदा कदाचीत तसा प्रयत्न इतर कंपन्यांकडून केल्या गेला तर तो कायदेभंग होवुन त्या कंपनीवर मुळ कंपनीला दावा ठोकता येतो. यात तिसरी महत्वाची बाब म्हणजे एखाद्या औद्योगिक उत्पादनाच सौंदर्यपूर्ण डिझाईनवर कार, मोटर बाईक, टी.व्ही., सायकल किंवा मोबाईल फोनचा नाविन्यपूर्ण आकार, इ. वर विशेष इंडस्ट्रियल डिझाईन राईट्स मिळत असते. या डिझाईनची कॉपी नक्कल कुणालाही करता येत नाही. समजा अशाप्रकारे काही चोरी नक्कल दुसऱ्या एखाद्या कंपन्याकडून केली गेल्यास कायदेशीर रित्या त्या कंपनीवर दावा ठोकता येतो. यापूर्वी अॅपल कंपनीच्या आयफोनच्या तंत्रज्ञानाची चोरी सॅमसंग या कंपनीने केल्यामुळे त्यांच्यावर अॅपल कंपनीने कायदेशीररित्या सॅमसंग कंपनीला कोर्टात खेचलेले होते. या बौद्धिक संपदा अधिकारातील महत्वाची चौथी बाब म्हणजे एखादे भौगोलिक ठिकाण जेव्हा त्या उत्पादनाची विशिष्ट ओळख बनते तेव्हा त्यावर 'जिओग्राफिकल इंडीकेटर (भौगोलिक निर्देशक) ही बौद्धिक संपदा अधिकारांतर्गत विशिष्ट अधिकार प्राप्त होत असतात.

या बरोबरच बौद्धिक संपदा अधिकारांतर्गत पाचवी महत्वाची बाब म्हणजे, एखाद्या नाविन्यपूर्ण उत्पादनावर किंवा उत्पादन बनवण्याच्या प्रक्रियेवर त्या संशोधकाने लावलेल्या नाविन्यपूर्ण शोधाचे बौद्धिक संपदेचे आर्थिक पारीश्रमीक त्याच्या संशोधकाला मिळत असते त्यास पेटंट (एकस्व) म्हणजेच एकस्व असे म्हणतात. हे वेगवेगळ्या प्रकारचे बौद्धिक संपदा हक्क त्यांच्या निर्मात्याला या निर्मितीवर ठराविक काळापुरते स्वामित्व हक्क बहाल करतात. या काळात निर्मात्याच्या परवानगीशिवाय ही निर्मिती मग कुणीही वापरू शकत नाही; तिच्यावर तिच्या मालकाची या काळात मक्तेदारी असते. निर्मात्याने ही निर्मिती करण्यासाठी जे कष्ट, पैसा, वेळ घालवला त्याचा

बदला म्हणून देशाचं सरकार त्याला ही मक्तेदारी बहाल करते. या कालावधीत त्या मालकाशिवाय दुसरे कुणीही ती गोष्ट बनवू शकत नाही- त्यामुळे त्या निर्मितीला बाजारात कुठलीही स्पर्धा नसते. स्पर्धा नसल्यामुळे मग तिचे भाव प्रचंड सतात. या वाढीव भावांमुळे मग बौद्धिक संपदा हक्क आणि इतर दुसऱ्या कुठल्यातरी कामांमध्ये संघर्ष होणे अटळ होऊन बसते. आता एक उदाहरण पाहूया. समजा एक वा टिव्ही नुकताच बाजारात आला आहे. या टिव्ही वर दिसणाऱ्या प्रक्षेपणाचा दर्जा लक्षात आहे. त्यांच्या निर्मात्या कम्पनीने त्याच्या निर्मितीसाठी ए नवे तंत्रज्ञान वापरले आहे, आणि या तंत्रज्ञानावर त्या कम्पनीचे पेटंट आहे. त्यामुळे अर्थातच दुसरी कुठलीही कंपनी हे तंत्रज्ञान वापरून असा टिव्ही बनवू शकत नाही. या टिव्हीची किंमत समजा दीड लाख रूपये आहे, हीच किंमत ८०,००० हजार रूपये असती तर एक लाख लोकांनी हा टिव्ही विकत घेतला असता. पण दीड लाख किंमत त्यांच्यासाठी जास्त असल्यामुळे फक्त ४०,००० लोकांनी हा टिव्ही घेतला. उरलेले ६०,००० लोक हा टिव्ही घ्यायची इच्छा असूनही घेऊ शकले नाहीत. अर्थशास्त्रीय भाषेत या अश्या वंचित लोकांना म्हणतात 'डेड वेट लॉस'. आता टिव्ही घ्यायची इच्छा ही पूर्णपणे ऐशआरामाची गोष्ट आहे, ती न वापरल्याने कुणाचं फारसं काही बिघडत नाही. त्यामुळे 'ज्यांना परवडेल तो ही टिव्ही घेतील विकत, नाही परवडणार ते घेणार नाहीत, असं या बाबतीत म्हणता येऊच शकतं.

मूलभूत हक्क आणि स्वामित्व हक्क यातील द्वंद्व :

कुठल्याही देशाच्या घटनेने तिथल्या जनतेला एक मूलभूत हक्क बहाल केलेला असतो' तो म्हणजे जगण्याचा हक्क! औषधावर पेटंटही त्या देशाच्या सरकारने केलेल्या कायद्याने बहाल केलेले असते. अश्या वेळी घटनेने बहाल केलेला जगण्याचा मूलभूत हक्क आणि पेटंट कायद्याने होतो तेंव्हा अर्थातच मूलभूत हक्काला प्राधान्य मिळालं पाहिजे. कारण देशाच्या कायद्याने दिलेल्या अधिकारापेक्षा घटनेने दिलेला संघर्ष होतो तेंव्हा अर्थातच मूलभूत हक्काला प्राधान्य मिळालं पाहिजे. कारण देशाच्या कायद्याने दिलेल्या अधिकारापेक्षा घटनेने दिलेला अधिकार अधिक ताकदवान असलाच पाहिजे! औषधाचे गिन्हाईक असलेल्या सामान्य नागरिकांच्या बाजूने हा मूलभूत हक्क असतो, आणि पेटंट हक्क मात्र देशातले, उद्योग आणि पर्यायाने अर्थकारणाचा भाग असणाऱ्या औषध कंपनीच्या बाजूने असतो. अश्या

वेळी, दोघांपैकी कुणाच्या बाजूने पारडे झुकू द्यायचे, हे त्या त्या देशाला ठरवावे लागते. त्यानुसार आपल्या देशाचे पेटंट धोरण आखावे लागते.

साधारपणे जर देश गरीब किंवा विकसनशील असेल तर त्या देशाच्या सरकारचे पेटंट धोरण, सामान्य-गरीब जनतेच्या बाजूचे असायला हवे म्हणजेच औषधासारख्या जीवनावश्यक वस्तूवर अशा देशाने सहजासहजी पेटंटस देता कामा नये जेणे करून सामान्य जनतेला औषध सहज उपलब्ध होतील. या उलट जर देश श्रीमंत असेल, उत्पादक असेल, तर जनतेची आर्थिक परिस्थिती तुलनेने चांगली असते. या देशांच्या अर्थव्यवस्थांच्या हितासाठी कल औषध कंपनीकडे झुकलेला असणे भाग असते. थोडक्यात पेटंट धोरणामुळे उद्योग किंवा सामान्य माणूस कुणी तरी एक नाराज होणार हे उघड असते. त्यामुळे औषध कंपन्या आणि रूग्ण हक्क यांच्यात मोठे संघर्ष उभे राहतात.

मुल्यमापन :

बौद्धिक संपदा अधिकार हा शब्द जरी व्यापकपणे वापरला जात असला तरी काही समीक्षकांनी बौद्धिक संपत्ती संज्ञा ही पूर्णपणे नाकारलेली आहे. रिचर्ड स्टॉलमन असा युक्तिवाद करतांनी म्हणतात की या बौद्धिक संपदा अधिकार कायद्याने पद्धतशीरपणे विकृती आणि गोंधळ घातला आहे. ज्यांना त्याचा फायदा होतो तेच याच्या वापरास समर्थन व प्रोत्साहन देत आहेत. त्यांचा असा दावा आहे की हा बौद्धिक संपदा अधिकार हा शब्द प्रत्येकाला एकाच ठिकाणी ठेवण्याचे साधन म्हणून काम करतो जेणेकरून स्वतंत्रपणे तयार होणारे कायदे वेगळ्या प्रकारे विकसित होत आहेत. ज्यामध्ये वेगवेगळे नियम असतात आणि ते विविध सार्वजनिक धोरणांचे प्रश्न उपस्थित करीत असतात. हे समीक्षक एका विशिष्ट स्वरूपात कॉपीराइट, पेटंट्स आणि ट्रेडमार्क कायद्यावर स्वतंत्र चर्चा करण्याची आणि त्यामागील गूढ अभ्यासुन या स्वतंत्र कायद्यांच्या विरोधात एकत्रितपणे सावध करण्याची जगाला शिफारस करतात.

निष्कर्ष :

बौद्धिक संपत्ती काही समालोचक इथे सुचवितात जसे की, मुक्त संस्कृत चळवळीत सामील असलेले लोक हा कायदा जागतीक आरोग्यासाठी अत्यंत हानिकारक असुन त्यांनी लावलेले शोध ही बौद्धिक मक्तेदारी ठरवितात आणि युक्तिवाद विविध पद्धतीने करीत असतात. संपुर्ण जगाच्या एकाग्र आवडीच्या फायद्यासह लोकांसाठी भूमिका अत्यंत हानीकारक असते. कॉपीराइट विस्तार, सॉफ्टवेअर पेटंट्स आणि व्यावसायिक

तीच्या पेटंटच्या स्वरूपात सतत वाढणारी ही बौद्धिक संपदा अधिकाराची मक्तेदारी कांच्या सार्वजनिक कल्याण व सामाजिक हिताचेच नुकसान करीत असते.

या बौद्धिक मालमत्ता कायद्याच्या संदर्भात अन्य बाबींवर अनेकदा टीका केली असली तरी बौद्धिक संपत्तीची विस्तारित प्रवृत्ती ही स्वतंत्र वेळ आणि संधी यांच्या संरक्षणाशी संबंधित आहेत हे विसरता येत नाही. आता हा कल त्या तुलनेने अशा कॉपीराइट संरक्षण कायद्याची महत्वपूर्ण पुरावा आहे. (हा पुरावा आहे की कायद्या दिवशी तो अनंत होऊ शकेल अशी भीती दर्शवित आहे) या व्यतिरिक्त बौद्धिक मालमत्तेच्या वस्तू विकसित आणि नियंत्रित करणार यांनी अधिक वस्तू प्रणाल्याखाली आणण्याचा हा प्रयत्न केलेला आहे. आज सजीव प्राण्यांसाठी पेटंट केले गेले आहेत आणि रंगांना सुद्धा ट्रेडमार्क केले गेलेले आहे. यावरती ही व्यवस्था व तंत्रज्ञान याबद्दल आपली अधिकृत मक्तेदारी कॉपीराइट्स, पेटंट्स आणि बौद्धिक एकाधिकारशाही विशेषाधिकार (आयएमपी) म्हणून ओळखले जाणे ट्रेडमार्क अधिक मजबूत करून पुढील पिढ्यांचा सोय करून ठेवत आहेत, जेव्हा बर्गीट अँडरसन आणि थॉमस अलेड फाउन्स यासह अनेक शिक्षणतज्ज्ञांनी म्हणिले आहे की, हा सुद्धा एक उपनिवेशवादच आहे.

सारांश :

बौद्धिक संपदा अधिकार कायद्यांचा मुख्य उद्देश हा वेगवेगळ्या प्रकारची बौद्धिक संपदा निर्मिती करण्यास प्रोत्साहन देणे हा आहे. बौद्धिक संपत्ती अधिकार याची मनाच्या सर्जनशिलतेचे बौद्धिक उत्पादन आहे. या संदर्भात जगातील देशांमध्ये शतकांपासून त्यांचे स्वतःचे फायदे बनविले आहेत आणि त्यांचे संरक्षण सुद्धा केले आहे. जागतिक व्यापार संघटनेची स्थापना १९५५ साली झाली. बौद्धिक मालमत्ता हक्कांच्या व्यापाराशी संबंधित पैलू (ट्रिप्स) किंवा ट्रिप्स (टीआरआयपीएस) संस्थेचा करार आहे, जागतिक व्यापार संघटनेचे सदस्य असलेल्या सर्व देशांनी याचा पालन केले पाहिजे असा त्यात दंडक असून त्यानुसार त्यांचे कायदे तयार केले जावेत. बौद्धिक संपत्ती हक्कांशी संबंधित कायदे देखील या कारणास्तव बदलवले आहेत, जेणेकरून ते ट्रिप्सनुसार होईल.

बऱ्याच लोकांचे म्हणणे असे आहे की, हा बौद्धिक संपदा अधिकार कायदा अजूनही गेला नाही, कारण आजघडीला आपल्याला त्यांची गरज आहे. परंतु

टीआरआयपी याबाबत असे भाष्य करित आहे की, वर्ल्ड ट्रेड ऑर्गनायझेशन आ ट्रिप्समुळे बऱ्याच देशांनी आपले सार्वभौमत्व गमावले आहे. आज पाहीले तर हा वेगळ्या प्रकारचा आहे. यात ओपन सोर्स सॉफ्टवेअरबद्दल बोलायचं असून संदर्भात बौद्धिक संपत्ती हक्कांबद्दल यात काही विवाद आहेत. या ट्रिपमध्ये प्रकाश्या बौद्धिक मालमत्तेच्या अधिकाराची चर्चा आहे. यात या कायद्यांत बौद्धिक संपत्ती अधिकारांचे संरक्षण कसे केले जाते याबद्दल बऱ्याच बाबी महत्त्व आहेत.

संदर्भ :

The Biological Diversity Act, 2002

The Copyright Act, 1957 (कॉपीराइट)

The Design Act, 2000.

The Geographical Indications of Goods (Registration and Protection) Act, 1999.

The Patents Act, 1970.

The Protection of Plant Varieties and Farmers & #39; Rights Act, 2001.

The Semiconductor Intergrated Circuits Layout Design Act, 2001.

The Trade Marks Act, 1999.

ट्रेड सीक्रेट.

संविदा कानून (Contract Act.)



डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे,

उपप्राचार्य, सहाय्यक अधिव्याख्याता तथा
पदवी व पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम
त. नरखेड जि. नागपूर

ईमेल : dr.rajushrirameeco.1971@gmail.com Website : <http://wix.to/XMDKC40>

माझा ब्लॉग : <http://wix.to/XMDKC40>

: http://rajushri1971.blogspot.com/2021/05/blog-post_78.html

भ्रमणध्वनी : ९०४९९४०२२१, ७६२०८८१७२९

□ शिक्षण — (एम. ए. अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, इतिहास, समाजशास्त्र, बी. एड. पीएच.डी)

□ पुरस्कार

बी. ए. अर्थशास्त्र

१. शिवाजी नारायण माकोडे सुवर्ण पदक प्राप्त , राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

२. व्ही. आर. लखन रजत पदक प्राप्त, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

३. डी. एम. व्ही. सिलव्हर ज्युबिली पारीतोषीक प्राप्त

पदव्युत्तर पदवी एम. ए. अर्थशास्त्र, एम ए. इतिहास गृणवत्ता यादीत स्थान

१. शैक्षणिक क्षेत्रातील महत्त्वपूर्ण योगदानाबद्दल अनेक स्थानिक, विदर्भ, राज्यस्तरीय तसेच राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार

२. सकाळ मिडीया प्रा. लि. चा गुरू गौरव आदर्श शिक्षक पुरस्कार

३. मराठी सर्वोत्कृष्ट गजल लेखनाचा काव्य नक्षल गौरव पुरस्कार, पुणे - २०१४

४. आनिरखान यांच्या पाणी फौजेशनचा जलसंधारण क्षेत्रातील बॉटर कप स्पर्धेत ग्राम उभारणीच्या सामाजिक

कार्यातील रासेयोचे कार्यक्रम अधिकारी म्हणून उल्लेखनीय योगदानाबद्दल पुरस्कार- २०१७

५. पवतमाळ येथील ९२ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनात शोध या मराठी गजलेच्या सादरीकरणाबद्दल विशेष पुरस्कार- २०१८

६. मनुष्यबळ विकास लोकसेवा अकादमी, मुंबई चा राज्यस्तरीय गुरू गौरव शिक्षक सन्मान पुरस्कार - २०२१

७. National & International Compendium's Asia Pacific Educationist Award – 2021

८. International Education & Management Delhi Best Teacher Award

९. National Human Resource Management & Research Mumbai Best Researcher Award – 2022

□ रा तु म नागपूर विद्यापीठ, नागपूर आचार्य पदवी मार्गदर्शक तथा शैक्षणिक अध्यापन पदवी स्तरावर २८ वर्षांपासून अर्थशास्त्र

विषयाचे अध्यापन पदव्युत्तर स्तरावर अर्थशास्त्र विषयाचे ६ वर्षांपासून अध्यापन

□ विशेष कार्य

उप प्राचार्य, जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम

सदस्य, अर्थशास्त्र अभ्यास मंडळ, रा तु म नागपूर विद्यापीठ, नागपूर (२०१८ – २०२३), (२०२३ – २०२८)

४८/३ सदस्य, रा तु म नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

ISBN : 978-93-94477-50-6

Rs. 650/-

Publication



Sir Sahitya Kendra

Ganaraj Appt., Rajapeth Bus-stop, Hudkeshwar Road, Nagpur.

M. 9860222941 / 9518777944

Hindu Economics, Self-reliant India and Vishwa Guru : New Educational Policy, Third Path For Universal Welfare

Dr. Raju Ghanshyam Shrirame

Vice Principal

&

Head, UG & PG Department of Economics,

Jeewan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Tah – Narkhed Dist – Nagpur

Abstract

Ultimately, the concept of self-reliance is derived from the principle of self-sacrifice and the maximization of limited needs. The only solution is self-production for self-sufficiency. It is a concept of economic self-reliance and its goal is seen to be towards self-reliance. Today, it is seen that the whole world is proposing various economic development models for the economic progress of their respective countries. Capitalist countries are creating models of economic development based on the concept of extreme consumption. But the undeveloped countries of the third world are stuck in a dilemma and the economy of such countries is faced with the question of which form of development to adopt. Considering the theoretical principle of imitation from the model of a developed country, as it does not apply to the underdeveloped countries in any case, it seems that the economic exploitation of the economies of many such underdeveloped countries has been started by the big developed countries. Due to this, the developed countries are looting the natural resources of the Asian and African countries. Today, poor underdeveloped countries are in the debt trap of developed countries. Due to this, the natural wealth of such an underdeveloped country is being exploited to a large extent. Poor countries have mortgaged their independence to developed countries due to the increasing interference of developed countries in underdeveloped countries. In such a situation, however, the Indian economy has now largely recovered from the scourge of foreign debt and is making its best progress through its own theoretical design. The key to her success is the country's self-reliant India economic policy. Ultimately, the concept of self-reliance is derived from the principle of self-sacrifice and the maximization of limited needs. The only solution is self-production for self-sufficiency. It is a concept of economic self-reliance and its goal is seen towards self-reliant.

Keywords

Hindu Economics, Third Way of Economic System, Indigenous Economics, Third Option of Capitalistic & Socialistic Economy, Hindu Economics, Indigenous Economics and India, Self-reliant India and Vishwa Guru, Reconstruction of India.

Introduction

There is a lot of discussion around the world today about the third way of universal well-being. Indian culture is attracting the attention of the whole world today. Today, the economies of Western countries are running on overproduction and overconsumption. Due to this, economic recession is seen in the economy of these countries. Due to the problem of low production and

low consumption in the economy that adopted the communist ideology, these planned economies have found themselves in the throes of economic boom. Even in this, it has become a situation that nothing is known about what is going on in an economy like China. But in India, due to the way of life of producing as much as needed and consuming as much as is necessary, this economy stands on the pattern of rational production and rational consumption in Hindu economics. This economy stands on sacrifice for universal welfare rather than consumption and it is developing in a dynamic manner today. The economic crisis in the world is basically caused by maximum production from maximum consumption. This crisis is caused by the unplanned production system of capitalism. Due to this economic crisis, the flaws in the capitalist economy are visible. On the other hand, the uneasiness created in the public mind by the process of limited production in the form of a socialist economy gives rise to the concept of under consumption. Due to this, the price increase is also seen when the crisis of economic boom is created. In that case, the third way is very important and that is the Hindu way of life in India. Hindu way of life is related to the umbilical cord of people of any caste and religion rooted in the soil of this country. The reason for this is the influence of Indian civilization and culture on the Indian way of life. Hindu economics shows the way to universal welfare and it shows the way to the welfare of the entire universe. Through the various festivals here, the scattered Indian people of various classes are getting inspiration for inclusive employment. The formation of various festivals here over time is dependent on various professions. Various festivals of different religions are observed in different regions of the country according to different seasons. In such a situation, the development model of the third way for the economic development of this country is showing the third way of economic advancement. The 'Third Way' is the only way to permanently avoid a global financial crisis. This way is clearly seen in Dattopant Thengadi's thought of 'Third Way'. Capitalism and Socialism are two alternative ideological systems based on economic exploitation. The Nehruvian model of this country is based on socialist thought. But when we review the economic development of the country from 1947 to 1991, it is seen that the economic development has been very slow during this period. India accepted the global economy and financial liberalization only after 1991. This economic development has been stunted till 2010. Later after 2011 there was some momentum in it. When the Indian economy is considered holistically, it was based on socio-economic exploitation and could never develop. But ever since the Indian economy adopted the goal of inclusive growth, the pace of economic growth has accelerated. For this it is clear that the design of any country's economy should be based on sustainable co-existence and not exploitation of others. For this, the country should have a stable global system. If we want an exploitation-free system in the country, there is no alternative but to accept the 'Third Way' of Hindu thought. This economics is based on sacrifice, not indulgence. This economics tells us how to give importance to balanced needs instead of accepting unplanned financial arrangements. Today, another global recession is looming over the world economy. The crisis of capitalism has come upon the world again. In the present times Marxist or Communist economic models are already dead. In this situation, the global economy, run by

capitalist models, has been repeatedly shaken by one or the other financial crisis at regular intervals. This is the terrible truth of today.

Sustainable Economic Development

Both Communism and Capitalism models have failed to provide sustainable economic growth and development to all countries of the world. In such a case, the need to consider an alternative economic model and its usefulness is seen only in the third way. The concept of 'Third Way' was coined by Dattopant Thengdi. Economists who embrace Western and left-wing ideologies in the country have made special efforts to discredit these views even within the framework of Indian economic policy. So far, special care has been taken to ensure that the country's policymakers do not draw attention to this idea. What is future economics in the framework of international economics? The answer is Hindu economics. While searching for theories of Artha thought in Indian literature, this thought was found in the sacred Vedas and Vedic literature. It found the precedent for the new theory presented. Today's consumer class looks to Keynesian economics, Marxist thought, and capitalist macroeconomics to solve economic problems.

The Thought of 'Hindu Arthashastra'

Mr. Dattopant Thengdi has done the job of giving third thought to this consumer. It is an economic school that presents an independent third view of economics. Which is considered as Hindu School of Economics. It is a resolution to unfold a 'Hindu Economics'. In this Hindu concept of economics, all that is noble in the country's Qur'an, Bible and Gandhian economics is presented in the broadest possible sense with a universal perspective. This theoretical framework is in line with the universalist view of the universe as my home. "In the West, a materialistic world, matter was believed to be fundamental. Mind is only one. The superstructure of society has been built on these principles. But the socio-economic system was basic. Once this proper sequence is established, psychological changes in people's minds automatically occur. This idea was proposed. It has now been proved beyond doubt that this capitalist thinking was wrong." Theoretical Considerations of Hindu Economics Religion plays a central role in the theoretical thought stream of 'Hindu Economics'. Here no religion should be compared with any other religion. It is a set of unchanging universal rules. According to Hindu economics, laws are eternal, but their order is transitory. Hindu economics defines the proposed new world order as "religion envisions the autonomy of each human group to seek social fulfillment through its own unique paradigm. The mental integration of all such groups is harmonious and complementary within a common framework. If the interrelationship of a world is like the members of a family, the idea of Vasudhaiva Kutumbakam can be adopted by every group. Enriches common, human understanding and thereby the entire society by making its own unique contribution to the collective wisdom of humanity. This idea is not an ideological misunderstanding but it is an indigenous theoretical idea and theory of pure economics. Its theoretical principles are given in ancient Indian texts. You just have to find them. But we seem to be using Western tools to test economic theories. There was never a separate semantic thought in our scriptures.

Solving Financial Problems

Evidence-based Western tools have been successfully used to solve real-world financial problems and challenges and test their applicability. Every dilemma faced by Western economic models has been successfully solved by the tools and theories of 'Hindu Economics' elaborated and explained in ancient texts. "The Holy Vedas make clear references to markets, supply and demand, price, trade, interest and profit as well as taxes. By the given text rents and wages are given as source of income for people who do not have property for income. Commercial laws regulating the economy are codified. "The history of economic thought flows from the Vedas to the Mahabharata, especially the Shanti-Parva and the Vidura-Niti. Following the memory of Yajnavalkya, Gautama, Shukracharya, Kautilya etc. is economic policy. Conventional thinking is the codification of economic activity with some measure of the magnitude of variables. Product price, market price, percentage of profit, percentage of tax, wage-rate, interest rate etc. are mentioned in coded memory. Competition and monopoly among certain groups can be clearly identified from this. It explains foreign trade. Codification is the last step in this text. Kautilya's Arthashastra is the last treatise on economics in ancient India.

Origin and Emergence of Atmanirbhar Bharat Siddhanta

The Modi government's focus on 'Self-reliant India' in the present era and particularly on self-employment is a positive reflection of 'Hindu economics'. This is more likely to help India override future global financial crisis with relatively less damage. As the rest of the country clings to a flawed capitalist system, they may suffer more in the near term. Economic thinkers and economists supported the capitalist system. But they argued that the economic development of the state should not be interfered with. Even today, after 100 years, there is more and more intervention by the state in the capitalist economy. Despite these interventions helping to prop up the capitalist economy, its instability is certain. However, the communist view that the capitalist economy will disappear with the passage of time does not seem to have been observed yet. After the collapse of the capitalist system, all the masses will be completely transformed into a wage labor class. To earn income for their livelihood, they have to join their fellow workers, who are already engaged in self-employment." "Everyone has to earn their living by earning income in the process of self-employment. This is the conclusion of the theory of communist rise.

Capitalism & Communism: The Theory of Alternative Economic Development

Hindu-economics has theorized the inevitability of self-employment after the demise of capitalism. Knowledge of this phenomenon helps the rulers of the Hindu economy to formulate a program to shape industries for self-employment. Funds are organized by the state to provide loans to self-employed people. "All people become owners and earn income. Society will not find a proletariat in the economy. Without the proletariat, the capitalist system would not exist. A non-proletarian economy is free of exploitation. This fulfills his principle of socialism. This theory and program thus appear to create a decentralized economy. In this sense, Hindu-economics is useful to mankind. The conclusion of this theory is that if there is a stable world order based on sustainable co-existence to create a non-exploitative social order without exploiting the common people for the economic prosperity of this country, there is no other way

but to adopt the 'Third Way' and follow the principles of 'Hindu Economics'. Various scientific discoveries, archeological surveys, ancient temples, ancient monuments, historical forts, various literature and ancient culture, ancient traditions all show that the culture of India has been developed thousands of years ago on all fronts like social, economic and spiritual. The construction of various temples, cities and forts in different regions of the country, the clear understanding, expertise, advanced technology, creative and research oriented mindset and strong economic foundation of the country is a testimony to the cultural glory of the country.

What happened to India's Past Glory?

There are many reasons for the decline of India's past glory, but only a few are mentioned here. When our country was at the peak of glory and the whole world was looking to us for solutions on all fronts, we were complacent. During this time there was an ideology that if we have not harmed any nation in some wrong ways then why can anyone harm us. This mentality further reduced awareness and alertness to the intentions of our adversaries. Ultimately our society is not fully prepared to face the enemy. Even in medieval times India's institutions and kings fought hard battles for long periods of time. Many kings had won many battles, but we have lost many lives in this battle. The cultural heritage of this country has been looted by foreigners and we have been culturally destroyed.

Ahimsa: The True Meaning

Ahimsa follows the mantras Paramo Dharma and Vasudhaiva Kutumbakam, which means we believe in non-violence and consider the whole world as our family. But this is a partial mantra and that mantra Ahimsa paramo dharma: Religion is violence is the full mantra and this was said by Yogiraja Shri Krishna to Partha in the Shanti Purva of Mahabharata. These inner motives are to be imbibed in real life, but non-violence is possible only when a person in the society develops physically, mentally and with the aim of developing a strong and proper national character. Even today it is clear that India has not attacked any country, captured their lands, exploited their natural resources, exploited or exploited them, destroyed their religious places or forcibly converted them to Hinduism. Many countries which lack such a great culture as Sanatan Sanskriti, however, today become greedy and undermine the powerful nations on the social and economic fronts. But today our idea of non-violence partially accepted by Mahatma Gandhi is completely wrong. Even today many people do not fully understand it. When a country is militarily strong and the entire society is psychologically strong with a strong national character, its neighboring enemies do not dare to attack or attack us. There is fear of any misadventure against us, resulting in peace in the country and also in the neighborhood. A country with otherwise weak social national character, however, one day becomes a slave nation. This is because greedy, hostile and selfish nations ruthlessly take over such nations. In this way countries that advocate peace become slaves one day. This is the history of India.

Contents Parable of Lord Buddha

Once an army chief came to Lord Gautama Buddha. He asked Buddha to become his disciple. The reason for accepting the Buddha's discipleship was that he had given up all chivalrous qualities to seek solace from the Buddha. When Lord Buddha asked why we had left everything,

the army chief said that the army of a neighboring kingdom was on the way to attack our kingdom, and they did not want bloodshed, so I decided to join you. Lord Buddha replied, What do you think, now the enemies will not attack, they will have more confidence and valor to destroy your kingdom because your army has lost confidence. Did the Buddha say that this would lead to more bloodshed and exploitation? In that case, it is appropriate to fight the enemies. Even if you lose your life in war, you will finally get moksha (liberation). For every individual in the society, the nation is supreme, and the realization that sacrificing one's life for the national cause is the greatest service to oneself and the nation. This purpose and spirit of bravery will never bring our nation down, but will raise a loud voice to sing the glory of the nation.

The Real Meaning of Non-Violence

The real meaning of non-violence does not mean being lazy. If a nation is being destroyed culturally, economically and socially, it means that the principle of non-violence has not been properly understood. A strong nation based on Sanatan culture will never invade another nation or culture and thus establishing a strong society based on every Sanatan Dharma concept will bring peace in the society, nation and the world. If a sense of national character is created in the society, the forces that are breaking India from within will also be subjugated. Only then can we regain our glory and India can become the world master in the coming times. Root Cause of

Indians' Suffering Another reason

Indians' Suffering Another reason for our suffering is that the Westerners and the Mughals used caste-based sectional tactics to divide society. It was the theory that one of these false Aryas was attacked by Shakti. Although they created false doctrines, we as Indians are also very guilty of this. This is because we are trapped by malicious intent. We have run away from the sects and caste practices of our own Sanatan religion. The whole society is involved in caste division. Caste system has harmed our interests the most. The reason we have lost so many lives in the war against the enemy is because we have lost our unity. Religious conversions and cultural sites have been largely destroyed in foreign invasions. The most important factor for this is to bring about social harmony in the entire society. Without that it is impossible to bring everyone together under the banner of Sanatan Dharma. Even today we have to fight together against the radical jihadist and religious forces who are trying to divide the society on the basis of caste differences to convert the society.

Impact of English Education System on Indian and Path to Universal Leadership

Thomas Macaulay has done more damage to Sanatan culture by establishing English education system. Every orthodoxy has harmed the inner social engineering of man. In fact it was a source of growth in all aspects of life, work and nationhood. The time has come to reinvent our own education system, combining ancient and modern knowledge and techniques. It is high time to make this change with the aim of inculcating national character in every person of the society through this new educational system and policy. Every conscious citizen has to take care now to ensure that our country never comes under foreign rule again from ideological slavery in the future. Through this, Indian culture and civilization will once again be strengthened and lead the

world socially, economically and spiritually. For many years now, there has been talk everywhere that India is on its way to becoming the teacher or enlightener of the Vishwaguru world. Many are happy to debunk this idea. On the other hand there are those who are very passionate about making it happen. Perhaps there are many who consider this to be a hollow sense of self-conceit, stemming from some jingoism. Unfortunately, most people in the latter category are perennial skeptics, who are either unaware of India's inner strength or who feel that this is the only way to enter the prestigious club of the country's progressive society. Becoming a Vishwaguru is largely considered a sense of national ambition. Becoming a Vishwaguru is largely considered a sense of national ambition and there is nothing wrong with that. Nations, like individuals, must have national aspirations. To assume that India is incapable of pursuing this aspiration is an injustice to our past, present and even future. This is mainly due to three reasons. First, India's unique worldview that emerges from our civilized culture, secondly, the remarkable achievements of our countries over the past 75 years, and thirdly, our intrinsic strength to offer something that the global community so desperately needs. These three are very important to do. First of all our civilization culture has provided us with a strong philosophical foundation, which has many unique features. These characteristics make India what it is. Our spiritual democracy, where the principle of ekam sat, vipra bahuda vadanti (the truth is one, but the wise describe it differently) serves as the cornerstone of our approach to various forms of worship. Makes India a universal home for all religions. This spiritual democracy has played a major role in the success of our political democracy. This idea of Antyodaya is essentially an Indian concept. This is a unique concept.

Original Indian Concept Of Antyodaya

The concept of Antyodaya is essentially an Indian concept and is unique in nature. It is unique in that the most disadvantaged in the country are considered the most deserving. This helps us transcend the dichotomy of socialism and capitalism.

Discussion of Sustainable Development

Apart from this, while the discussion of sustainable development has been a part of the global discussion for only a few decades, our respect and gratitude towards Mother Nature forms our basis. Because of this, we reject the idea of conquering nature. Ultimately being in harmony with nature is a prerequisite for sustainability. In retrospect, it would be safe to say that the key theoretical approaches mentioned above have been an invaluable asset to our post-independence achievements. As we celebrate the 75th anniversary of our independence, what we have achieved is remarkable in many ways. From record agricultural production to advances in nuclear and space technology, from ensuring affordable healthcare to building world-class educational institutions, from Ayurveda to biotechnology, from giant steel plants to becoming an IT powerhouse and the third largest start-up ecosystem. To the world, what we have achieved in our post-independence journey is truly impressive. However, most importantly, after World War II many nascent democracies faced some uprisings against democratic rulers, which eventually led to the end of autocracy, although India has continued democratic rule almost intact. India's popular commitment has made India one of the most vibrant democracies. India is

geographically diverse. The country also has several climatic zones in several provinces. MANY RETURNS OF DANGEROUS ABHIDANA. We speak many languages and believe in different forms of worship. Seen against this backdrop, the country's journey to development, prosperity and stability should truly be not just a story of inspiration but an epiphany. Our apparent diversity is a diverse manifestation of our innate unity. Underpinning this are our strong democratic institutions, a widely respected electoral institution, the rule of law, a strong media and a vibrant civil society. Today, democratic values in India have reached the bottom. Panchayati Raj or decentralized system of government is a testimony to this. This is the most remarkable achievement of independent India.

India on the International Economic Front

In reviewing India's progress on the international economic front, the Asia Society has rightly expressed its views on this. A retrospective analysis of the past 75 years has also revealed some striking statistics and facts. India's total food production, which was 54.92 million tones in 1950, had increased by 6% per cent. It has increased by 305.44 million tons by the year 2020-2021. The country's foreign exchange reserves have increased from INR 10.29 billion in 1950-1951 to more than INR 46 trillion at present. Foreign investment has increased from INR 2.56 billion in 1948 to INR 2.6 billion in 2026. Infrastructure growth in roads and railways, rapid growth of telecommunications, technology and financial services sectors are some of the other defining achievements of the Indian economy since independence. Now, India can truly aspire to share our knowledge in many ways for the benefit of the global community based on the remarkable success it has achieved so far in sustainable pluralism and democratic governance. India is the world master. In such a situation a Vishwaguru wants to spread the light of knowledge throughout the world. The great message that emerges from the idea of India is that civilizations travel from the past to the present and the future. You can't get away from your traditions, but at the same time, you can't be their prisoner either. How can we move towards modernity? India can set an example to the world how it can save itself from mindless westernization. Another important message of India's idea is to consider the whole world as one family or Vasudhaiva Kutumbakam as the principle of inclusive development. Prime Minister Narendra Modi, in his very first address to the UN General Assembly, wondered why there could not be a group called G-All to tackle the challenges facing the whole of humanity, just like the G7 and G20. It is because of this that India aspires to become a world guru who imparts knowledge to the world. We have always been an enlightened society, debating and exchanging ideas. The fundamentals of our philosophy have shaped our worldview. Delivering that worldview loud and clear to the world with the requisite confidence and determination will make the world realize that yes, India is the Vishwaguru. And when this is known globally, many of the domestic skeptics will be silenced, even Abdul or Thomas, Dhammabaskar, comrades of this country.

India's Path to World Guru

India must stop wasting its power unnecessarily. Today's international level should help solve any global problems. This is done for the sake of Indian vaccine to know Corona. If India is to become a world guru, then it is a great effort to make the whole world a reformer and teacher.

India took up this bold mission a decade ago. But it requires more effort to succeed. These problems are traced to India's past, not its present, and lacks a practical approach. Instead of using the immense strength that the country has been given by its glorious past, their tactics are wasting them. It does not help the world solve its problems today. All Indians will be proud to have India as world guru in today's situation. We all aspire to the glory of those days, when our people reached the pinnacle of thought, attained the perfect knowledge of the Divine. Better ways of living were discovered. However, as it stands today, India cannot reclaim such a position. Now India has to earn it anew in all aspects. Our people will once again have to do penance in a modern way, with new thinking for modern times. We can become gurus only if the world community accepts us as such. We cannot impose our gravity on them. What it takes to become a world guru was described by Swami Vivekananda, who first gave this aspiration to India. In his 1901 essay *My Master*, he wrote, "If you want to be a true reformer, three things are necessary. First of all it is necessary to experience. Do you really feel anything for your brothers in this universe? Are you full of that idea of empathy? If you have found a solution, you should consider the next step. Old ideas may all be superstitions, but there are nuggets of gold and truth in and around these superstitious people. Have you found a way to keep that gold alone, without any grass? If you've done that... one more thing is necessary. What is your intention? Are you sure you are not driven by lust for gold, fame or power? Then you are a true reformer, you are a teacher, a master, a boon to mankind. India's status as a global guru is based on an old ideology. Vasudhaiva Kutumbakam, the whole world is one family. We argue that because we are the first to say so, and the only people who follow the rules, we are uniquely qualified to be the world's teachers. This may be true, but no one is buying it. All religions claim moral superiority. We look like all other religions. If the whole world is to regain its lost balance on the basis of Vasudhaiva Kutumbakam, India will have to work hard for it. The religion of the world has to be allowed to continue on the path of righteousness under the leadership of India capable of restoring the balance. If India wants to be seen as an exceptional country today, it must offer new solutions to the problems of modern times. Issues such as diversity, religious extremism, inequality and authoritarianism are seeking new answers. Indian scientists would certainly argue that their solution lies in the Vedas and the Mahabharata. Christians and Muslims say the same about their holy books. This does not mean that India does not have unique strengths. In fact it has a rare combination of universal philosophy, naturally tolerant religion, good size country, young population, democracy and diversity that no other nation can match. The main thing is that instead of wasting these powers, they must be put to good use.

Conclusion

Prime Minister Narendra Modi linked a possible picture of India emerging post-Covid-19 with the resolve of Swadeshi and self-reliance. On 13 May 2020, Union Finance Minister Nirmala Sitharaman, while announcing the first phase of the Rs 20 lakh crore relief package, reiterated her government's resolve that India's economic policies will now focus on making India self-reliant. 'Swadeshi' and 'India's independence' are two sides of the same coin. But, now when they are being talked about, there is an atmosphere of fear in many places. It is only natural that the

principles of indigenous economics have not been discussed much till date. It is not that the subject has not been worked on or these principles have not been formulated. But as it is in other fields, so it is in economics. Economists who studied the 'indigenous' model were never allowed to enter the mainstream by economists raised in the principles of Western economics. The most interesting example of this is Dr. M.G. Bokare is yes. Dr. m. Go. Bokare was a staunch Marxist thinker. His economics classes ran like a communist recruitment camp. He had a thorough study of Western economics and his book on Gandhian economics had the status of a reference book on the subject. Bokare was also friendly with Rashtriya Swayamsevak Sangh's staunch thinker and campaigner Dattopant Thengadi. Thengadi also had a deep study on the subject and had been saying since the 1960s that neither capitalism nor communism could save the world. It also constantly challenged the principle of traditional free trade, leading to a steady increase in exploitation around the world and the poor getting poorer and the rich getting richer in the name of economic reforms. Thengadi encouraged Bokare to study Hindu theology and try to find out how much was known about economics or economic principles and how relevant this knowledge or scientific principles were to the present. As a leftist Dr. m. Go Bokare began to study the Hindu scriptures deeply and within a short time his thinking changed. Finally, after tireless work, he published the book 'Hindu Arthashastra: A Sustainable Economic System' in the early 1990s. This book gives a very clear outline of the Swadeshi model. Dr. M. G Bokare has said. But, the truth is that thousands of years before the publication of Adam Smith's 'Wealth of Nations' and David Ricardo's 'Principles of Political Economy', every economic principle is detailed in the ancient memories and Vedas of India. Any individual, society or administration may require it. These principles are far more eternal than the temporal principles of the West and are more relevant today. An example of this is given by Dr. M. G. Bokare in a chapter of the book in which he not only theoretically but also practically lays out the concept of a completely tax-free budget based on Hindu economics. Apart from Bokare, the indigenous model has been elaborated by Thengadi himself. Those who doubt the Swadeshi model should read the books and critiques of Bokare and Thengadi. Thengadi clearly states in 'The Third Way' that making India self-reliant does not mean that we isolate ourselves from the rest of the world. In 'Swadeshi Arthashastra' it is said that we will cooperate economically with all countries but safeguard our interests. Hence the need to welcome the idea of 'swadeshi' and this drive for self-reliance. Today it is the success of Hindu economics that India is progressing at the international level for the last nine years based on the concept of Atmanirbhar Bharat. The journey of the concept of India's self-reliant India has started from Hindu economics and it is progressing to the position of Vishwa Guru and it is proving that it is transitioning under the leadership of Narendra Modiji.

Conclude

Dattopant Thengdi Communist Thinker Dr. M. G. Bokre encouraged him to study Hindu theology and try to find out how much was known about economics or economic principles and how relevant this knowledge or scientific principles were to the present. As a leftist, Bokare began to study the Hindu scriptures in depth and soon changed his thinking. Finally, after tireless work, he published the book 'Hindu Arthashastra: A Sustainable Economic System' in the early

1990s. This book gives a very clear outline of the Swadeshi model. For the past few days, the topic of making India self-reliant again has been in discussion. Due to the global financial situation caused by the Chinese virus, it is clear that the time has come to 'swadeshi'. Rashtriya Swayamsevak Sangh Sarsangchalak Shri Mohan Bhagwat on April 26 last year while addressing the entire society including volunteers across the country appealed to them to participate in the sacrifice of making India self-reliant.

Recommendations

- 1) First India should find a new system of governance, which will show the world the way to deal with diverse population. This can be done by combining local autonomy with national sovereignty.
- 2) It can be a model for other countries to manage their 'unity-diversity'. Instead, India is preoccupied with denying local control and forcing strong central governments.
- 3) India can become a global role model for controlling religious fanaticism in the country. Religious minorities cannot be permanently removed or ruled by force. India must find a way to give a fair share of power to the minorities, so that they become real partners in the reconstruction of our nation.
- 4) Those who think that Hindu unity and supremacy are necessary for the short term do not realize the long-term damage to the prestige of Hinduism worldwide and its practice at home. A religion of inquiry is being transformed into a religion of fanaticism. They need to be made aware of this.
- 5) Following the world, India can also find a balance between capitalism and socialism. It can do this by limiting the role of government while following the best practices of the welfare state. Instead, it is resorting to the old ways of socialism in its quest for power.
- 6) In terms of the whole world, people all over the world are suffering under totalitarian governments. India can show the way forward for the people of such a suffering world. It has the most established democracy in the world, but the participation of its people is limited to voting. India can create a strong model of participatory democracy by decentralizing its institutions. Instead, it is doubling down on the Nehruvian model of centralization of power. Of course, these problems are huge. After all, becoming a Vishwaguru is not an easy task.

References

- 1) Shrirame Raju, News article, Magowa, Daily Tarun Bharat, Nagpur Edition, April, 2023 , Hindu Economics Third Option of Economic System.
- 2) Thangdi Dattopant, Introduction of Books, Hindu Economics, Third Ways for Under Developed countries.
- 3) Bokare M. G., 'Hindu Arthashastra: A Sustainable Economic System', 1991 Special Edition
- 4) Bhagwat Mohan, Speeches, Aatmnir Bharat

Hindu Economics, Self-reliant India and Vishwa Guru : New Educational Policy, Third Path For Universal Welfare

Dr. Raju Ghanshyam Shrirame

Vice Principal

&

Head, UG & PG Department of Economics,

Jeewan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Tah – Narkhed Dist – Nagpur

Abstract

Ultimately, the concept of self-reliance is derived from the principle of self-sacrifice and the maximization of limited needs. The only solution is self-production for self-sufficiency. It is a concept of economic self-reliance and its goal is seen to be towards self-reliance. Today, it is seen that the whole world is proposing various economic development models for the economic progress of their respective countries. Capitalist countries are creating models of economic development based on the concept of extreme consumption. But the undeveloped countries of the third world are stuck in a dilemma and the economy of such countries is faced with the question of which form of development to adopt. Considering the theoretical principle of imitation from the model of a developed country, as it does not apply to the underdeveloped countries in any case, it seems that the economic exploitation of the economies of many such underdeveloped countries has been started by the big developed countries. Due to this, the developed countries are looting the natural resources of the Asian and African countries. Today, poor underdeveloped countries are in the debt trap of developed countries. Due to this, the natural wealth of such an underdeveloped country is being exploited to a large extent. Poor countries have mortgaged their independence to developed countries due to the increasing interference of developed countries in underdeveloped countries. In such a situation, however, the Indian economy has now largely recovered from the scourge of foreign debt and is making its best progress through its own theoretical design. The key to her success is the country's self-reliant India economic policy. Ultimately, the concept of self-reliance is derived from the principle of self-sacrifice and the maximization of limited needs. The only solution is self-production for self-sufficiency. It is a concept of economic self-reliance and its goal is seen towards self-reliant.

Keywords

Hindu Economics, Third Way of Economic System, Indigenous Economics, Third Option of Capitalistic & Socialistic Economy, Hindu Economics, Indigenous Economics and India, Self-reliant India and Vishwa Guru, Reconstruction of India.

Introduction

There is a lot of discussion around the world today about the third way of universal well-being. Indian culture is attracting the attention of the whole world today. Today, the economies of Western countries are running on overproduction and overconsumption. Due to this, economic recession is seen in the economy of these countries. Due to the problem of low production and

low consumption in the economy that adopted the communist ideology, these planned economies have found themselves in the throes of economic boom. Even in this, it has become a situation that nothing is known about what is going on in an economy like China. But in India, due to the way of life of producing as much as needed and consuming as much as is necessary, this economy stands on the pattern of rational production and rational consumption in Hindu economics. This economy stands on sacrifice for universal welfare rather than consumption and it is developing in a dynamic manner today. The economic crisis in the world is basically caused by maximum production from maximum consumption. This crisis is caused by the unplanned production system of capitalism. Due to this economic crisis, the flaws in the capitalist economy are visible. On the other hand, the uneasiness created in the public mind by the process of limited production in the form of a socialist economy gives rise to the concept of under consumption. Due to this, the price increase is also seen when the crisis of economic boom is created. In that case, the third way is very important and that is the Hindu way of life in India. Hindu way of life is related to the umbilical cord of people of any caste and religion rooted in the soil of this country. The reason for this is the influence of Indian civilization and culture on the Indian way of life. Hindu economics shows the way to universal welfare and it shows the way to the welfare of the entire universe. Through the various festivals here, the scattered Indian people of various classes are getting inspiration for inclusive employment. The formation of various festivals here over time is dependent on various professions. Various festivals of different religions are observed in different regions of the country according to different seasons. In such a situation, the development model of the third way for the economic development of this country is showing the third way of economic advancement. The 'Third Way' is the only way to permanently avoid a global financial crisis. This way is clearly seen in Dattopant Thengadi's thought of 'Third Way'. Capitalism and Socialism are two alternative ideological systems based on economic exploitation. The Nehruvian model of this country is based on socialist thought. But when we review the economic development of the country from 1947 to 1991, it is seen that the economic development has been very slow during this period. India accepted the global economy and financial liberalization only after 1991. This economic development has been stunted till 2010. Later after 2011 there was some momentum in it. When the Indian economy is considered holistically, it was based on socio-economic exploitation and could never develop. But ever since the Indian economy adopted the goal of inclusive growth, the pace of economic growth has accelerated. For this it is clear that the design of any country's economy should be based on sustainable co-existence and not exploitation of others. For this, the country should have a stable global system. If we want an exploitation-free system in the country, there is no alternative but to accept the 'Third Way' of Hindu thought. This economics is based on sacrifice, not indulgence. This economics tells us how to give importance to balanced needs instead of accepting unplanned financial arrangements. Today, another global recession is looming over the world economy. The crisis of capitalism has come upon the world again. In the present times Marxist or Communist economic models are already dead. In this situation, the global economy, run by

capitalist models, has been repeatedly shaken by one or the other financial crisis at regular intervals. This is the terrible truth of today.

Sustainable Economic Development

Both Communism and Capitalism models have failed to provide sustainable economic growth and development to all countries of the world. In such a case, the need to consider an alternative economic model and its usefulness is seen only in the third way. The concept of 'Third Way' was coined by Dattopant Thengdi. Economists who embrace Western and left-wing ideologies in the country have made special efforts to discredit these views even within the framework of Indian economic policy. So far, special care has been taken to ensure that the country's policymakers do not draw attention to this idea. What is future economics in the framework of international economics? The answer is Hindu economics. While searching for theories of Artha thought in Indian literature, this thought was found in the sacred Vedas and Vedic literature. It found the precedent for the new theory presented. Today's consumer class looks to Keynesian economics, Marxist thought, and capitalist macroeconomics to solve economic problems.

The Thought of 'Hindu Arthashastra'

Mr. Dattopant Thengdi has done the job of giving third thought to this consumer. It is an economic school that presents an independent third view of economics. Which is considered as Hindu School of Economics. It is a resolution to unfold a 'Hindu Economics'. In this Hindu concept of economics, all that is noble in the country's Qur'an, Bible and Gandhian economics is presented in the broadest possible sense with a universal perspective. This theoretical framework is in line with the universalist view of the universe as my home. "In the West, a materialistic world, matter was believed to be fundamental. Mind is only one. The superstructure of society has been built on these principles. But the socio-economic system was basic. Once this proper sequence is established, psychological changes in people's minds automatically occur. This idea was proposed. It has now been proved beyond doubt that this capitalist thinking was wrong." Theoretical Considerations of Hindu Economics Religion plays a central role in the theoretical thought stream of 'Hindu Economics'. Here no religion should be compared with any other religion. It is a set of unchanging universal rules. According to Hindu economics, laws are eternal, but their order is transitory. Hindu economics defines the proposed new world order as "religion envisions the autonomy of each human group to seek social fulfillment through its own unique paradigm. The mental integration of all such groups is harmonious and complementary within a common framework. If the interrelationship of a world is like the members of a family, the idea of Vasudhaiva Kutumbakam can be adopted by every group. Enriches common, human understanding and thereby the entire society by making its own unique contribution to the collective wisdom of humanity. This idea is not an ideological misunderstanding but it is an indigenous theoretical idea and theory of pure economics. Its theoretical principles are given in ancient Indian texts. You just have to find them. But we seem to be using Western tools to test economic theories. There was never a separate semantic thought in our scriptures.

Solving Financial Problems

Evidence-based Western tools have been successfully used to solve real-world financial problems and challenges and test their applicability. Every dilemma faced by Western economic models has been successfully solved by the tools and theories of 'Hindu Economics' elaborated and explained in ancient texts. "The Holy Vedas make clear references to markets, supply and demand, price, trade, interest and profit as well as taxes. By the given text rents and wages are given as source of income for people who do not have property for income. Commercial laws regulating the economy are codified. "The history of economic thought flows from the Vedas to the Mahabharata, especially the Shanti-Parva and the Vidura-Niti. Following the memory of Yajnavalkya, Gautama, Shukracharya, Kautilya etc. is economic policy. Conventional thinking is the codification of economic activity with some measure of the magnitude of variables. Product price, market price, percentage of profit, percentage of tax, wage-rate, interest rate etc. are mentioned in coded memory. Competition and monopoly among certain groups can be clearly identified from this. It explains foreign trade. Codification is the last step in this text. Kautilya's Arthashastra is the last treatise on economics in ancient India.

Origin and Emergence of Atmanirbhar Bharat Siddhanta

The Modi government's focus on 'Self-reliant India' in the present era and particularly on self-employment is a positive reflection of 'Hindu economics'. This is more likely to help India override future global financial crisis with relatively less damage. As the rest of the country clings to a flawed capitalist system, they may suffer more in the near term. Economic thinkers and economists supported the capitalist system. But they argued that the economic development of the state should not be interfered with. Even today, after 100 years, there is more and more intervention by the state in the capitalist economy. Despite these interventions helping to prop up the capitalist economy, its instability is certain. However, the communist view that the capitalist economy will disappear with the passage of time does not seem to have been observed yet. After the collapse of the capitalist system, all the masses will be completely transformed into a wage labor class. To earn income for their livelihood, they have to join their fellow workers, who are already engaged in self-employment." "Everyone has to earn their living by earning income in the process of self-employment. This is the conclusion of the theory of communist rise.

Capitalism & Communism: The Theory of Alternative Economic Development

Hindu-economics has theorized the inevitability of self-employment after the demise of capitalism. Knowledge of this phenomenon helps the rulers of the Hindu economy to formulate a program to shape industries for self-employment. Funds are organized by the state to provide loans to self-employed people. "All people become owners and earn income. Society will not find a proletariat in the economy. Without the proletariat, the capitalist system would not exist. A non-proletarian economy is free of exploitation. This fulfills his principle of socialism. This theory and program thus appear to create a decentralized economy. In this sense, Hindu-economics is useful to mankind. The conclusion of this theory is that if there is a stable world order based on sustainable co-existence to create a non-exploitative social order without exploiting the common people for the economic prosperity of this country, there is no other way

but to adopt the 'Third Way' and follow the principles of 'Hindu Economics'. Various scientific discoveries, archeological surveys, ancient temples, ancient monuments, historical forts, various literature and ancient culture, ancient traditions all show that the culture of India has been developed thousands of years ago on all fronts like social, economic and spiritual. The construction of various temples, cities and forts in different regions of the country, the clear understanding, expertise, advanced technology, creative and research oriented mindset and strong economic foundation of the country is a testimony to the cultural glory of the country.

What happened to India's Past Glory?

There are many reasons for the decline of India's past glory, but only a few are mentioned here. When our country was at the peak of glory and the whole world was looking to us for solutions on all fronts, we were complacent. During this time there was an ideology that if we have not harmed any nation in some wrong ways then why can anyone harm us. This mentality further reduced awareness and alertness to the intentions of our adversaries. Ultimately our society is not fully prepared to face the enemy. Even in medieval times India's institutions and kings fought hard battles for long periods of time. Many kings had won many battles, but we have lost many lives in this battle. The cultural heritage of this country has been looted by foreigners and we have been culturally destroyed.

Ahimsa: The True Meaning

Ahimsa follows the mantras Paramo Dharma and Vasudhaiva Kutumbakam, which means we believe in non-violence and consider the whole world as our family. But this is a partial mantra and that mantra Ahimsa paramo dharma: Religion is violence is the full mantra and this was said by Yogiraja Shri Krishna to Partha in the Shanti Purva of Mahabharata. These inner motives are to be imbibed in real life, but non-violence is possible only when a person in the society develops physically, mentally and with the aim of developing a strong and proper national character. Even today it is clear that India has not attacked any country, captured their lands, exploited their natural resources, exploited or exploited them, destroyed their religious places or forcibly converted them to Hinduism. Many countries which lack such a great culture as Sanatan Sanskriti, however, today become greedy and undermine the powerful nations on the social and economic fronts. But today our idea of non-violence partially accepted by Mahatma Gandhi is completely wrong. Even today many people do not fully understand it. When a country is militarily strong and the entire society is psychologically strong with a strong national character, its neighboring enemies do not dare to attack or attack us. There is fear of any misadventure against us, resulting in peace in the country and also in the neighborhood. A country with otherwise weak social national character, however, one day becomes a slave nation. This is because greedy, hostile and selfish nations ruthlessly take over such nations. In this way countries that advocate peace become slaves one day. This is the history of India.

Contents Parable of Lord Buddha

Once an army chief came to Lord Gautama Buddha. He asked Buddha to become his disciple. The reason for accepting the Buddha's discipleship was that he had given up all chivalrous qualities to seek solace from the Buddha. When Lord Buddha asked why we had left everything,

the army chief said that the army of a neighboring kingdom was on the way to attack our kingdom, and they did not want bloodshed, so I decided to join you. Lord Buddha replied, What do you think, now the enemies will not attack, they will have more confidence and valor to destroy your kingdom because your army has lost confidence. Did the Buddha say that this would lead to more bloodshed and exploitation? In that case, it is appropriate to fight the enemies. Even if you lose your life in war, you will finally get moksha (liberation). For every individual in the society, the nation is supreme, and the realization that sacrificing one's life for the national cause is the greatest service to oneself and the nation. This purpose and spirit of bravery will never bring our nation down, but will raise a loud voice to sing the glory of the nation.

The Real Meaning of Non-Violence

The real meaning of non-violence does not mean being lazy. If a nation is being destroyed culturally, economically and socially, it means that the principle of non-violence has not been properly understood. A strong nation based on Sanatan culture will never invade another nation or culture and thus establishing a strong society based on every Sanatan Dharma concept will bring peace in the society, nation and the world. If a sense of national character is created in the society, the forces that are breaking India from within will also be subjugated. Only then can we regain our glory and India can become the world master in the coming times. Root Cause of

Indians' Suffering Another reason

Indians' Suffering Another reason for our suffering is that the Westerners and the Mughals used caste-based sectional tactics to divide society. It was the theory that one of these false Aryas was attacked by Shakti. Although they created false doctrines, we as Indians are also very guilty of this. This is because we are trapped by malicious intent. We have run away from the sects and caste practices of our own Sanatan religion. The whole society is involved in caste division. Caste system has harmed our interests the most. The reason we have lost so many lives in the war against the enemy is because we have lost our unity. Religious conversions and cultural sites have been largely destroyed in foreign invasions. The most important factor for this is to bring about social harmony in the entire society. Without that it is impossible to bring everyone together under the banner of Sanatan Dharma. Even today we have to fight together against the radical jihadist and religious forces who are trying to divide the society on the basis of caste differences to convert the society.

Impact of English Education System on Indian and Path to Universal Leadership

Thomas Macaulay has done more damage to Sanatan culture by establishing English education system. Every orthodoxy has harmed the inner social engineering of man. In fact it was a source of growth in all aspects of life, work and nationhood. The time has come to reinvent our own education system, combining ancient and modern knowledge and techniques. It is high time to make this change with the aim of inculcating national character in every person of the society through this new educational system and policy. Every conscious citizen has to take care now to ensure that our country never comes under foreign rule again from ideological slavery in the future. Through this, Indian culture and civilization will once again be strengthened and lead the

world socially, economically and spiritually. For many years now, there has been talk everywhere that India is on its way to becoming the teacher or enlightener of the Vishwaguru world. Many are happy to debunk this idea. On the other hand there are those who are very passionate about making it happen. Perhaps there are many who consider this to be a hollow sense of self-conceit, stemming from some jingoism. Unfortunately, most people in the latter category are perennial skeptics, who are either unaware of India's inner strength or who feel that this is the only way to enter the prestigious club of the country's progressive society. Becoming a Vishwaguru is largely considered a sense of national ambition. Becoming a Vishwaguru is largely considered a sense of national ambition and there is nothing wrong with that. Nations, like individuals, must have national aspirations. To assume that India is incapable of pursuing this aspiration is an injustice to our past, present and even future. This is mainly due to three reasons. First, India's unique worldview that emerges from our civilized culture, secondly, the remarkable achievements of our countries over the past 75 years, and thirdly, our intrinsic strength to offer something that the global community so desperately needs. These three are very important to do. First of all our civilization culture has provided us with a strong philosophical foundation, which has many unique features. These characteristics make India what it is. Our spiritual democracy, where the principle of ekam sat, vipra bahuda vadanti (the truth is one, but the wise describe it differently) serves as the cornerstone of our approach to various forms of worship. Makes India a universal home for all religions. This spiritual democracy has played a major role in the success of our political democracy. This idea of Antyodaya is essentially an Indian concept. This is a unique concept.

Original Indian Concept Of Antyodaya

The concept of Antyodaya is essentially an Indian concept and is unique in nature. It is unique in that the most disadvantaged in the country are considered the most deserving. This helps us transcend the dichotomy of socialism and capitalism.

Discussion of Sustainable Development

Apart from this, while the discussion of sustainable development has been a part of the global discussion for only a few decades, our respect and gratitude towards Mother Nature forms our basis. Because of this, we reject the idea of conquering nature. Ultimately being in harmony with nature is a prerequisite for sustainability. In retrospect, it would be safe to say that the key theoretical approaches mentioned above have been an invaluable asset to our post-independence achievements. As we celebrate the 75th anniversary of our independence, what we have achieved is remarkable in many ways. From record agricultural production to advances in nuclear and space technology, from ensuring affordable healthcare to building world-class educational institutions, from Ayurveda to biotechnology, from giant steel plants to becoming an IT powerhouse and the third largest start-up ecosystem. To the world, what we have achieved in our post-independence journey is truly impressive. However, most importantly, after World War II many nascent democracies faced some uprisings against democratic rulers, which eventually led to the end of autocracy, although India has continued democratic rule almost intact. India's popular commitment has made India one of the most vibrant democracies. India is

geographically diverse. The country also has several climatic zones in several provinces. MANY RETURNS OF DANGEROUS ABHIDANA. We speak many languages and believe in different forms of worship. Seen against this backdrop, the country's journey to development, prosperity and stability should truly be not just a story of inspiration but an epiphany. Our apparent diversity is a diverse manifestation of our innate unity. Underpinning this are our strong democratic institutions, a widely respected electoral institution, the rule of law, a strong media and a vibrant civil society. Today, democratic values in India have reached the bottom. Panchayati Raj or decentralized system of government is a testimony to this. This is the most remarkable achievement of independent India.

India on the International Economic Front

In reviewing India's progress on the international economic front, the Asia Society has rightly expressed its views on this. A retrospective analysis of the past 75 years has also revealed some striking statistics and facts. India's total food production, which was 54.92 million tones in 1950, had increased by 6% per cent. It has increased by 305.44 million tons by the year 2020-2021. The country's foreign exchange reserves have increased from INR 10.29 billion in 1950-1951 to more than INR 46 trillion at present. Foreign investment has increased from INR 2.56 billion in 1948 to INR 2.6 billion in 2026. Infrastructure growth in roads and railways, rapid growth of telecommunications, technology and financial services sectors are some of the other defining achievements of the Indian economy since independence. Now, India can truly aspire to share our knowledge in many ways for the benefit of the global community based on the remarkable success it has achieved so far in sustainable pluralism and democratic governance. India is the world master. In such a situation a Vishwaguru wants to spread the light of knowledge throughout the world. The great message that emerges from the idea of India is that civilizations travel from the past to the present and the future. You can't get away from your traditions, but at the same time, you can't be their prisoner either. How can we move towards modernity? India can set an example to the world how it can save itself from mindless westernization. Another important message of India's idea is to consider the whole world as one family or Vasudhaiva Kutumbakam as the principle of inclusive development. Prime Minister Narendra Modi, in his very first address to the UN General Assembly, wondered why there could not be a group called G-All to tackle the challenges facing the whole of humanity, just like the G7 and G20. It is because of this that India aspires to become a world guru who imparts knowledge to the world. We have always been an enlightened society, debating and exchanging ideas. The fundamentals of our philosophy have shaped our worldview. Delivering that worldview loud and clear to the world with the requisite confidence and determination will make the world realize that yes, India is the Vishwaguru. And when this is known globally, many of the domestic skeptics will be silenced, even Abdul or Thomas, Dhammabaskar, comrades of this country.

India's Path to World Guru

India must stop wasting its power unnecessarily. Today's international level should help solve any global problems. This is done for the sake of Indian vaccine to know Corona. If India is to become a world guru, then it is a great effort to make the whole world a reformer and teacher.

India took up this bold mission a decade ago. But it requires more effort to succeed. These problems are traced to India's past, not its present, and lacks a practical approach. Instead of using the immense strength that the country has been given by its glorious past, their tactics are wasting them. It does not help the world solve its problems today. All Indians will be proud to have India as world guru in today's situation. We all aspire to the glory of those days, when our people reached the pinnacle of thought, attained the perfect knowledge of the Divine. Better ways of living were discovered. However, as it stands today, India cannot reclaim such a position. Now India has to earn it anew in all aspects. Our people will once again have to do penance in a modern way, with new thinking for modern times. We can become gurus only if the world community accepts us as such. We cannot impose our gravity on them. What it takes to become a world guru was described by Swami Vivekananda, who first gave this aspiration to India. In his 1901 essay My Master, he wrote, "If you want to be a true reformer, three things are necessary. First of all it is necessary to experience. Do you really feel anything for your brothers in this universe? Are you full of that idea of empathy? If you have found a solution, you should consider the next step. Old ideas may all be superstitions, but there are nuggets of gold and truth in and around these superstitious people. Have you found a way to keep that gold alone, without any grass? If you've done that... one more thing is necessary. What is your intention? Are you sure you are not driven by lust for gold, fame or power? Then you are a true reformer, you are a teacher, a master, a boon to mankind. India's status as a global guru is based on an old ideology. Vasudhaiva Kutumbakam, the whole world is one family. We argue that because we are the first to say so, and the only people who follow the rules, we are uniquely qualified to be the world's teachers. This may be true, but no one is buying it. All religions claim moral superiority. We look like all other religions. If the whole world is to regain its lost balance on the basis of Vasudhaiva Kutumbakam, India will have to work hard for it. The religion of the world has to be allowed to continue on the path of righteousness under the leadership of India capable of restoring the balance. If India wants to be seen as an exceptional country today, it must offer new solutions to the problems of modern times. Issues such as diversity, religious extremism, inequality and authoritarianism are seeking new answers. Indian scientists would certainly argue that their solution lies in the Vedas and the Mahabharata. Christians and Muslims say the same about their holy books. This does not mean that India does not have unique strengths. In fact it has a rare combination of universal philosophy, naturally tolerant religion, good size country, young population, democracy and diversity that no other nation can match. The main thing is that instead of wasting these powers, they must be put to good use.

Conclusion

Prime Minister Narendra Modi linked a possible picture of India emerging post-Covid-19 with the resolve of Swadeshi and self-reliance. On 13 May 2020, Union Finance Minister Nirmala Sitharaman, while announcing the first phase of the Rs 20 lakh crore relief package, reiterated her government's resolve that India's economic policies will now focus on making India self-reliant. 'Swadeshi' and 'India's independence' are two sides of the same coin. But, now when they are being talked about, there is an atmosphere of fear in many places. It is only natural that the

principles of indigenous economics have not been discussed much till date. It is not that the subject has not been worked on or these principles have not been formulated. But as it is in other fields, so it is in economics. Economists who studied the 'indigenous' model were never allowed to enter the mainstream by economists raised in the principles of Western economics. The most interesting example of this is Dr. M.G. Bokare is yes. Dr. m. Go. Bokare was a staunch Marxist thinker. His economics classes ran like a communist recruitment camp. He had a thorough study of Western economics and his book on Gandhian economics had the status of a reference book on the subject. Bokare was also friendly with Rashtriya Swayamsevak Sangh's staunch thinker and campaigner Dattopant Thengadi. Thengadi also had a deep study on the subject and had been saying since the 1960s that neither capitalism nor communism could save the world. It also constantly challenged the principle of traditional free trade, leading to a steady increase in exploitation around the world and the poor getting poorer and the rich getting richer in the name of economic reforms. Thengadi encouraged Bokare to study Hindu theology and try to find out how much was known about economics or economic principles and how relevant this knowledge or scientific principles were to the present. As a leftist Dr. m. Go Bokare began to study the Hindu scriptures deeply and within a short time his thinking changed. Finally, after tireless work, he published the book 'Hindu Arthashastra: A Sustainable Economic System' in the early 1990s. This book gives a very clear outline of the Swadeshi model. Dr. M. G Bokare has said. But, the truth is that thousands of years before the publication of Adam Smith's 'Wealth of Nations' and David Ricardo's 'Principles of Political Economy', every economic principle is detailed in the ancient memories and Vedas of India. Any individual, society or administration may require it. These principles are far more eternal than the temporal principles of the West and are more relevant today. An example of this is given by Dr. M. G. Bokare in a chapter of the book in which he not only theoretically but also practically lays out the concept of a completely tax-free budget based on Hindu economics. Apart from Bokare, the indigenous model has been elaborated by Thengadi himself. Those who doubt the Swadeshi model should read the books and critiques of Bokare and Thengadi. Thengadi clearly states in 'The Third Way' that making India self-reliant does not mean that we isolate ourselves from the rest of the world. In 'Swadeshi Arthashastra' it is said that we will cooperate economically with all countries but safeguard our interests. Hence the need to welcome the idea of 'swadeshi' and this drive for self-reliance. Today it is the success of Hindu economics that India is progressing at the international level for the last nine years based on the concept of Atmanirbhar Bharat. The journey of the concept of India's self-reliant India has started from Hindu economics and it is progressing to the position of Vishwa Guru and it is proving that it is transitioning under the leadership of Narendra Modiji.

Conclude

Dattopant Thengdi Communist Thinker Dr. M. G. Bokre encouraged him to study Hindu theology and try to find out how much was known about economics or economic principles and how relevant this knowledge or scientific principles were to the present. As a leftist, Bokare began to study the Hindu scriptures in depth and soon changed his thinking. Finally, after tireless work, he published the book 'Hindu Arthashastra: A Sustainable Economic System' in the early

1990s. This book gives a very clear outline of the Swadeshi model. For the past few days, the topic of making India self-reliant again has been in discussion. Due to the global financial situation caused by the Chinese virus, it is clear that the time has come to 'swadeshi'. Rashtriya Swayamsevak Sangh Sarsangchalak Shri Mohan Bhagwat on April 26 last year while addressing the entire society including volunteers across the country appealed to them to participate in the sacrifice of making India self-reliant.

Recommendations

- 1) First India should find a new system of governance, which will show the world the way to deal with diverse population. This can be done by combining local autonomy with national sovereignty.
- 2) It can be a model for other countries to manage their 'unity-diversity'. Instead, India is preoccupied with denying local control and forcing strong central governments.
- 3) India can become a global role model for controlling religious fanaticism in the country. Religious minorities cannot be permanently removed or ruled by force. India must find a way to give a fair share of power to the minorities, so that they become real partners in the reconstruction of our nation.
- 4) Those who think that Hindu unity and supremacy are necessary for the short term do not realize the long-term damage to the prestige of Hinduism worldwide and its practice at home. A religion of inquiry is being transformed into a religion of fanaticism. They need to be made aware of this.
- 5) Following the world, India can also find a balance between capitalism and socialism. It can do this by limiting the role of government while following the best practices of the welfare state. Instead, it is resorting to the old ways of socialism in its quest for power.
- 6) In terms of the whole world, people all over the world are suffering under totalitarian governments. India can show the way forward for the people of such a suffering world. It has the most established democracy in the world, but the participation of its people is limited to voting. India can create a strong model of participatory democracy by decentralizing its institutions. Instead, it is doubling down on the Nehruvian model of centralization of power. Of course, these problems are huge. After all, becoming a Vishwaguru is not an easy task.

References

- 1) Shrirame Raju, News article, Magowa, Daily Tarun Bharat, Nagpur Edition, April, 2023 , Hindu Economics Third Option of Economic System.
- 2) Thangdi Dattopant, Introduction of Books, Hindu Economics, Third Ways for Under Developed countries.
- 3) Bokare M. G., 'Hindu Arthashastra: A Sustainable Economic System', 1991 Special Edition
- 4) Bhagwat Mohan, Speeches, Aatmnir Bharat



अर्थशास्त्र : आर्थिक कल्याणाचा तिसरा मार्ग



डॉ. राजू श्रीरामे
मो. ७६,२०८८१७२९
मिेल: amshirsale78@gmail.com

आज गरीब अविकसित देश विकसित देशांच्या कर्जांच्या विडळपणात सापडले आहेत. कातून त्या देशांच्या नैसर्गिक संपत्तीचे शोषण मोठ्या प्रमाणात होत आहे. गरीब देशाचे स्वातंत्र्य विकसित देशांच्या वाढत्या हस्तक्षेपामुळे गहाळ पडलेले आहे. उदा. पॅरिसमधील भारतीय अर्थव्यवस्था मात्र विदेशी कर्जांच्या विडळपणात गरीब बांधणी असून, ती आजही उपभोग्य प्रगती स्थलच्या वैज्ञानिक स्थाने घेतून गरीब आहे. 'आयनरिबर् भारत' ही संकल्पनाच तिच्या वशाचे द्योतक आहे. आयनरिबर्तेची संकल्पना ही इतरांसाठी कराचा साठागार न्याय व मर्यादित गरजांमुळे महत्त्वाधान तत्वातून निर्माण झाली आहे. स्वतःच्या गरजांच्या पूर्तीसाठी स्वयं उत्पादन करणे, हा त्याच एकमेव उपाय आहे. ही आर्थिक स्वावलंबनाची संकल्पना असून, तिचे ध्येय आयनरिबर्तेकडे जालना दिवून घेणे. जगातील आर्थिक संकट हेच मुळात आपला उपभोग्यतेतून महत्त्व उत्पादन केल्यामुळे निर्माण झालेले आहे. हे संकट भांडवलवादातील अनिर्घोषित उत्पादन पद्धतीमुळे निर्माण होत असले. या आर्थिक संकटामुळे भांडवलवादाची अर्थव्यवस्थेत दोष निर्माण होताना दिसून येतात. दुसरीकडे सामाजिक अर्थव्यवस्थेच्या प्रगतीत मर्यादित उत्पादनच्या प्रक्रियेतून जनव्यापार निर्माण होणारी अव्यवस्था ही नव्हे. उपभोग्य संकल्पनेला उच्च ठेवून, वायूलेसुद्धा किंमतवादा, आर्थिक क्षेत्राचे संकट निर्माण होताना दिसून येते. अशावेळी तिसरा मार्ग हा उत्पन्न महत्त्वाचा असून, तो भारतीय हिंदू जीवन पद्धतीचा अचलत हा होय. हिंदू जीवन पद्धती ही या देशाच्या मातंग वृद्धीच्या कुटुंबाची जाली-धर्माच्या लोकत्वाचा या भारतीयीतून वृद्धीच्या राजेशी संबंधित आहे.

भारतीय जीवन पद्धतीचा भारतीय समाजात व संस्कृतीचा असलेला प्रभाव हे याचे कारण आहे. हिंदू अर्थशास्त्रात संपूर्ण विवादाच्या कल्पनांचा मार्ग दिसतो. वेदोक्त विविध सणांच्या साधकानुसार विविध भारतीय विभूतलेल्या भारतीय जनव्यापार महत्त्वाचेही रीतारानी प्रेषाच मिळते. वेदोक्त विविध सणांची कदाचित्तात झालेली निर्मिती हीच विविध व्यवसायाला धरून केली आहे. देशाच्या विविध प्रदेशात वेगवेगळ्या हंगामानुसार विविध धर्मांच्या विविध सण साजरे होताना दिसून येतात, असा स्थितीत या देशाच्या आर्थिक

आज संपूर्ण जग आपापल्या देशांच्या आर्थिक प्रगतीसाठी विविध आर्थिक विकासाचे प्रारूप मांडत असल्याचे दिसून येत आहे. भांडवलवादी देश अत्युच्च उपभोग्याच्या संकल्पनेवर आधारित आर्थिक विकासाच्या प्रारूपांची निर्मिती करीत आहेत. मात्र, तिसऱ्या जगातील अविकसित देश द्विधा मनस्थितीत अडकले असून, विकासाच्या कुठल्या प्रारूपाचा स्वीकार करावा, असा प्रश्न या देशांच्या अर्थव्यवस्थेला पडला आहे. विकसित देशांच्या प्रारूपातून अनुकरणीय वैज्ञानिक तत्वांचा विचार करता ते कुठल्याही परिस्थितीत अविकसित देशांना लागू पडत नसल्यामुळे असा अनेक अविकसित देशांच्या अर्थव्यवस्थांचे आर्थिक शोषण मोठ्या विकसित देशांकडून सुरू आहे. यातून आशियायी व आफ्रिकन देशांच्या नैसर्गिक साधन संपत्तीची प्रचंड लूट होत आहे.



जग, यामुळेसाठी विकास आणि भांडवलवादी स्थूल अर्थशास्त्र असलेल्या केवळ अर्थशास्त्राचा विचार करावा.

विकासासाठी तिसऱ्या मार्गाचे विकास प्रारूप आर्थिक उच्चतेचा तिसरा मार्ग टाळत आहे. तिसरा मार्ग हा जगतिक आर्थिक संकट कायमस्वरुपी टाळण्याचा एकमेव मार्ग आहे. हा मार्ग देशोपेत टांगडी वांच्या तिसरा मार्ग वा विचारानुसारच दिवून घेणे. भांडवलवाद आणि समाजवाद या दोन पक्षांची वैचारिक व्यवस्था हा आर्थिक संकटाचा आधारित आहेत. या देशाचे नेहमवादी प्रारूप समाजवादी विचारधार आधारित आहे; परंतु १९९० पासून सा १९९१ पर्यंतच्या देशाच्या आर्थिक विकासाची संधीचा केली असता, कदाचित आर्थिक विकास उत्तम मंद गतीने झाल्याचे दिसून येते.

भारताने जगतिक अर्थकारण आणि आर्थिक उदारीकरणाचा स्वीकार १९९१ नंतरच केला. हा विकास २०१२ पर्यंत मंदगतीत होता. यामुळे २०१२ नंतर त्यात घोटो गतिमानता आली. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा सर्वोच्च विचार केला असता ती सामाजिक, आर्थिक शोषणधार आधारित होती तेव्हा कधीच विकास कम शक्यी राही. परंतु भारतीय अर्थव्यवस्थेचे सर्वोच्चतेची विकासाचे ध्येय वेळापत्रातून स्वीकारले तेव्हापासून आर्थिक विकासाच्या गतिमानतेला वेग आला. यासाठी कल्पनांची देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे प्रारूप हे इतरांच्याच्या शोषणधार नव्हे तर सातवत सात अतितापकाय आधारित असले पाहिजे. हे स्पष्ट होणे. यासाठी देशात विचर जगतिक तत्त्व स्वीकारण्याची व्यवस्था असली पाहिजे. देशात शोषण विरहित व्यवस्था हाच उभेले तर यासाठी हिंदू विचारांचा तुल्य मार्ग स्वीकारण्याशिवाय पर्याय नाही. देशी विचारांचे स्पष्टीकरण अर्थशास्त्र हेच हिंदू अर्थशास्त्र आहे. हे अर्थशास्त्र शोषणधार नव्हे तर त्यातूनच आधारित आहे. हे अर्थशास्त्र अनिर्घोषित आर्थिक

व्यवस्थांचा स्वीकार करण्याचेकडी संतुलित गरजांचा महत्त्व कम घेणे, हे सांगते.

आज जगतिक अर्थव्यवस्थेक आपली एक जगतिक मंडीचा धोका निर्माण होत आहे. जगतिक भांडवलवादाची संकट पुन्हा वेडान टोचले आहे. यामुळेसाठी किंवा कम्युनिस्ट आर्थिक मंडीत आधीच मूल झालेली आहेत. असा स्थितीत भांडवलवादाची महत्त्वाचे घाललेली जगतिक अर्थव्यवस्था निर्घोषित अंतराने पेसांच्या एक किंवा दुसऱ्या आर्थिक संकटाचे कांधार हादरली आहे. हे आर्थिक धोका साच आहे. जगतिक सर्व देशांना सातवत आर्थिक वाड आणि विकास प्रदान करण्यासाठी साम्यवाद आणि भांडवलवादाची टोन्गी मंडीत घडालेली आहेत. अशावेळी पक्षांची आर्थिक मंडीचा विचार करण्याची गरज व त्याची उत्पत्ती हा ही कम तिसऱ्या मार्गांमध्ये दिवून घेत आहे. तिसरा मार्ग ही संकल्पना टोचलेले देशांची पानी तला केली आहे.

देशातील पाश्चिमात्य आणि टाळा विचारांसाठीचा स्वीकार करणाऱ्या अर्थशास्त्रातील भारतीय आर्थिक धोरणांच्या चौकटीत राहूनही या विचारांना मान्यता मिळू नये म्हणून विविध प्रारूप केले आहेत. देशातील आजच्या धोरणांकमध्ये लक्ष न्यायचा या विचारांकडे वाडू नये, याची उतरावरील विविध कडकडी घेलेली आहे. आजारापट्टी अर्थकारणाच्या चौकटीत अधिवासीत अर्थशास्त्र काय आहे? याचे उतर हे हिंदू अर्थशास्त्र आहे. भारतीय साहित्यातील अर्थ विचारविषयक सिद्धांत शोषण असताना हा विचार पवित्र वेद आणि वैदिक साहित्यात सापडत. काय सांडल्या गेलेल्या नव्या सिद्धांताची पूर्ववैदिक सापडली. आर्थिक समस्येच्या सोडवण्यासाठी आजचा उपभोग्य

परंपरापूरक असा समाज चौकटीत आहे.

एका जगाचे पायबळबंध हे एका कुटुंबातील सदस्यांप्रमाणे उभेले तर 'कल्पित कुटुंबत्व' हा विचार प्रत्येक गट स्वीकारात सातवत सातवतेच्या सामूहिक सहलगणतात स्वतःचे वैशिष्ट्यपूर्ण वेगवेगळे टाऊन सामान्य, मानवी समज आणि त्यातून संपूर्ण समाज समृद्ध करतो. हा विचार वैचारिक गौरवयुक्त नाही तर वेगळे अर्थशास्त्राचा एक स्पष्टीकरण वैज्ञानिक विचार व सिद्धांत आहे. याची वैज्ञानिक मूलतत्वे ही प्राचीन भारतीय धोरणांमध्ये झिनेली आहेत. ती एक शोधाची लागतात. मात्र, आजच आर्थिक सिद्धांतांची याचली घेण्यासाठी पाश्चात्य सामान्याचा वापर करताना दिसून येतो. आजच्या धोरणांचा वेगळा अर्थव्यवस्था विचार कधीच नव्हता. यातील आशय अर्थशास्त्र जगातील आर्थिक समस्ये व आजच्या वेगवेगळ्या समस्यांसाठी तसेच त्यांच्या उत्पत्तीची याचली कल्पनासाठी पुराव्याचा आधारित पाश्चात्य सामान्याचा वापर केलेला आहे. पाश्चात्य आर्थिक स्पष्टीकरण वेगळेतावना प्रत्येक वेळी प्राचीन धोरणांमध्ये विद्यमान आणि स्पष्ट केलेली आहे. ही समस्ये 'हिंदू अर्थशास्त्र' मधील सातवत आणि सिद्धांतातूनच याचलीकला सोडवली गेलेली आहे. पवित्र वेदांमध्ये बाजाल, पुरवठा आणि याली, किंमत, व्यापार, व्याज आणि नव्य तसेच कर यांचे स्पष्ट सांघ्ये दिलेले आहेत. दिलेल्या मजकुरातून उपभासातील मातमता नसलेल्या लोकांसाठी भाटक आहे प्राचीन मजुरी हे उच्च खोत दिलेले आहे.

अर्थव्यवस्थेचे नेमक करणारे व्यापारी कापडे साहित्यकडे केलेले आहेत. आर्थिक विचारांचा इतिहास वेदांपासून म्हणजेचारातून, विवेकाना, शांती पर्यंत आणि विदुनीतीपर्यंत प्रवृत्तित आहे. याचकायम, गौतम, शुक्राचार्य, कौटिल्य इत्यादींच्या स्मृतीचे अनुसरण ही आर्थिक गीती आहे. पाश्चात्य हा विचार भलताच्या परिचयांच्या काही सोडवण्यांसह आर्थिक क्रियाकलापांची साहित्य आहे. उत्पादनाची किंमत, बाजारभाव, नभ्याची टक्केवारी कराची टक्केवारी, मजुरी दर व्याज दर इत्यादी कोटीकट स्मृतीमध्ये स्पष्ट उतरले. यातून विविध महातीत संधी आणि मंडोटी स्पष्टले ओळखली जाऊ शकते. यात परकीय व्यापाराचे स्पष्टीकरण दिले गेलेले आहे. या प्राचीन सांकेतिकीकरण हा शेवटचा टप्पा आहे. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्र हा प्राचीन भारतीय अर्थशास्त्रातील शेवटचा ग्रंथ आहे. आताच्या काळातील 'आयनरिबर् भारत' आणि विज्ञान, स्वतंत्रतावाचक मोदी सरकारचे कृष्ण लक्ष हे 'हिंदू अर्थशास्त्र'चे सकारात्मक प्रतिबिंब आहे. अधिवासीत जगतिक आर्थिक संकटांना तुलनेने कमी नुकसातीसह अधिवासीत करण्यात भारताला महत्त्व होण्याची वातून जात शकता आहे.

(लेखक जीवन विकास महाविद्यालय देवघाम वेधे अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक आहे.)

आज संपूर्ण जग आपआपल्या देशांच्या आर्थिक प्रगतीसाठी विविध आर्थिक विकासपथे प्रारंभ पाठवत असल्याचे दिसून येत आहे. भांडवलवादी देश अत्युच्च उपभोगाच्या संकल्पनेवर आधारित आर्थिक विकासाच्या प्रारंभाची निर्मिती करीत आहेत. मात्र तिच्या जगातील अविकसित देश द्विधा मनस्थितीत अडकले असून, विकासाच्या कुठल्या प्रारंभाचा स्वीकार करावा असा प्रश्न या देशांच्या अर्थव्यवस्थेला पडला आहे. विकसित देशांच्या प्रारंभानुसार अनुकरणीय नैसर्गिक तत्वांचा विचार करता, ते कुठल्याही परिस्थितीत अविकसित देशांना लागू पडत नसल्यामुळे, अशा अनेक अविकसित देशांच्या अर्थव्यवस्थांचे आर्थिक शोषण मोठ्या विकसित देशांकडून सुरू आहे. यानुसार आर्थिकादी व आफ्रिकन देशांच्या नैसर्गिक साधन संपत्तीची प्रथम लूट होत आहे. आज गरीब अविकसित देश विकसित देशांच्या कर्जाच्या विळक्यात सापडले आहेत. यानुसार देशांच्या नैसर्गिक संपत्तीचे शोषण मोठ्या प्रमाणात होत आहे. गरीब देशांचे स्वातंत्र्य विकसित देशांच्या वाढत्या हस्तक्षेपामुळे गहून पडलेले आहे. अशा परिस्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्था मात्र विदेशी कर्जाच्या विळक्यातून बरीच सावरली असून, ती आग्नेयी उत्तमोत्तम प्रगती स्वतःच्या नैसर्गिक संपत्तीतून करीत आहे.

अर्थजागर
डॉ. राजू पनश्याम श्रीरामे

अंतिमतः आत्मनिर्भरतेची संकल्पना ही इतरांसाठी करावा लागणारा त्याग व मर्यादित गरजातून महत्तम समाधान या तत्वातून निर्माण झाली आहे. स्वतःच्या गरजांच्या पूर्तीसाठी स्वयं उत्पादन करणे, हा त्यावर एकमेव उपाय आहे. ही आर्थिक स्वावलंबनाची संकल्पना असून, तिचे ध्येय आत्मनिर्भरतेकडे जाताना दिसून येते.

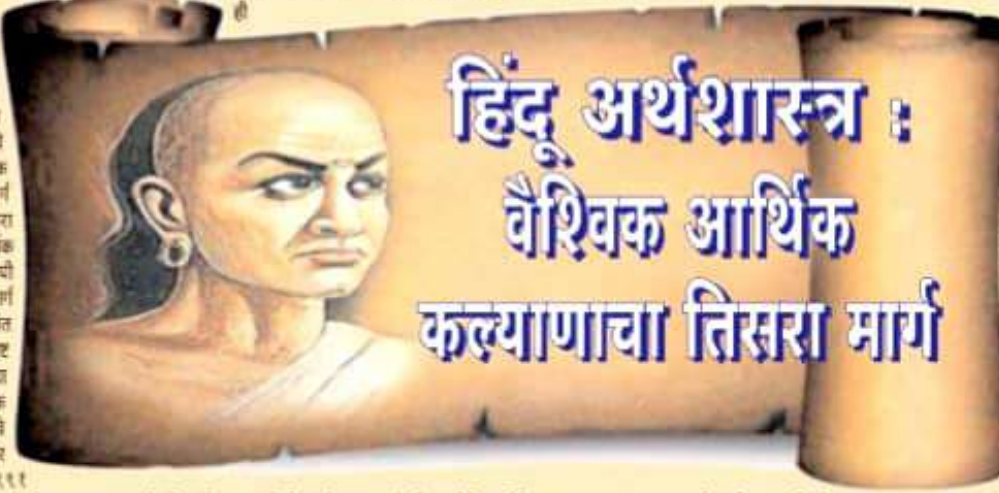
काळातूनच झालेली निर्मिती हीच विविध व्यवसायाला प्रारंभ केलेली आहे. देशाच्या विविध प्रदेशात वेगवेगळ्या हंगामानुसार विविध धर्मांचे विविध सण सजरे होतात. दिसून येतात. अशा स्थितीत या देशांच्या आर्थिक विकासासाठी तिसऱ्या मार्गाचे

विकास प्रारंभ आर्थिक उन्नतीचा तिसरा मार्ग दाखवत आहे. तिसरा मार्ग हा जागतिक आर्थिक संकट कायमस्वरूपी टाळण्याचा एकमेव मार्ग आहे. हा मार्ग उत्तमोत्तम समाधान या तत्वातून निर्माण झाली आहे. स्वतःच्या गरजांच्या पूर्तीसाठी स्वयं उत्पादन करणे हा त्यावर एकमेव उपाय आहे. ही आर्थिक स्वावलंबनाची संकल्पना असून, तिचे ध्येय आत्मनिर्भरतेकडे जाताना दिसून येते. जगातील आर्थिक संकट हाच मुळात महत्तम उपभोगातून महत्तम उत्पादन केल्यामुळे निर्माण झालेले आहे. हे संकट भांडवलवादातील अनियोजित उत्पादन पद्धतीमुळे निर्माण होत असते. या आर्थिक संकटामुळे भांडवलवादाची अर्थव्यवस्थेत दोष निर्माण होतात. दिसून येतात. दुसरीकडे समाजवादी अर्थव्यवस्थेच्या प्रारंभाने मर्यादित उत्पादनाच्या प्रक्रियेतून जनमानसात निर्माण होतारी असल्याची ही नूतन उपभोग संकल्पनेला जन्म देते. यामुळे बुद्धा किनावावर, आर्थिक ठोकरीचे संकट निर्माण होताना दिसून येते. अशावेळी तिसरा मार्ग हा अत्यंत महत्त्वाचा असून, तो भारतातील हिंदू जीवन पद्धतीचा अवलंब हा होय. हिंदू जीवन पद्धती ही या देशांच्या मातीत रुजलेल्या, कुठल्याही जाती धर्मांच्या लोकांच्या, या मातीची जुळलेल्या नाळेची संरक्षित आहे. भारतीय जीवन पद्धतीवर भारतीय सभ्यता व संस्कृतीचा असलेला प्रभाव हे याचे कारण आहे. हिंदू अर्थशास्त्रात संपूर्ण विज्ञानाच्या कल्याणाचा मार्ग दिसतो. पेशीत विविध सणांच्या माध्यमातून विविध जगातील विद्युरलेल्या भारतीय जनमानसांना सर्वसमावेशी रोजगाराची प्रेरणा मिळते. पेशीत विविध सणांची

स्वीकारल्याशिवाय पर्याय नाही. देशी विचारांचे स्वदेशी अर्थशास्त्र हेच हिंदू अर्थशास्त्र आहे. हे अर्थशास्त्र प्रोग्रेसिव नव्हे तर त्यागावर आधारित आहे. हे अर्थशास्त्र अनियोजित आर्थिक व्यवस्थांचा स्वीकार करण्याऐवजी संतुलित गरजांना महत्त्व कसे द्यावे, हे सांगते. आज जागतिक अर्थव्यवस्थेवर आगळी एका जागतिक मंदीचा धोका निर्माण होत आहे. जगावर भांडवलवादाचे संकट पुन्हा पेटून येऊ शकते आहे. नावसंबादी किंवा कम्युनिस्ट आर्थिक मॉडेलस आधीच मृत झालेली आहेत. अशा स्थितीत भांडवलवादाची मॉडेलने घाललेली जागतिक अर्थव्यवस्था नियमित अंतराने येण्याच्या एक किंवा दुसऱ्या आर्थिक संकटाने वारंवार हादरत आहे. हे आजचे चौथे सत्य आहे. जगातील सर्व देशांना शाश्वत आर्थिक वाट आणि विकास प्रदान करण्यासाठी साम्यवाद आणि भांडवलवादाची

आणि भांडवलवादी स्यूल अर्थशास्त्र असलेल्या केनेशियन अर्थशास्त्राचा विचार करतो. या उपभोगाच्या तिसरा विचार देण्याचे कार्य 'हिंदू अर्थशास्त्र' या विचाराने केलेले आहे. हे अर्थशास्त्राचा स्वतःच तिसरा विचार भांडवलाचे इकोनॉमिक स्कूल आहे. ज्याला हिंदू स्कूल ऑफ इकोनॉमिक्स असे मानले जाते. हे एक 'हिंदू अर्थशास्त्र' उलगडण्याचा संकल्प विचार आहे. या हिंदू अर्थशास्त्र संकल्पनेत देशातील कुराण, बायबल आणि गांधीवादी अर्थशास्त्रात जे काही उदात्त आहे ते पूर्ण व्यापक अर्पण वैश्विक दृष्टीकोण समोर ठेवून मांडलेले आहे. हे वैश्विक आर्थिक प्रारंभ 'विश्वची माझे घर' मानण्याच्या वैश्विक विचारांची पूर्तता करणारे आहे. भौतिकवादी जग असलेल्या पश्चिमी देशांमध्ये असे मानले जात होते की, पदार्थ मूलभूत आहे. मन हे केवळ एक आहे.

अशा समान चौकटीत आहे. एका जगाचे परस्परसंबंध हे एका कुटुंबातील सदस्यांप्रमाणे असेल तर 'वसुधैव कुटुंबकम्' हा विचार प्रत्येक गट स्वीकारू शकतो. मानवीच्या सामूहिक सहभागणात स्वतःचे वैशिष्ट्यपूर्ण योगदान देऊन सामान्य मानवी समज आणि त्यातून संपूर्ण समाज समृद्ध करतो. हा विचार वैचारिक गैरसमजून नाही तर ते शुद्ध अर्थशास्त्राचा एक स्वदेशी वैश्विक विचार व सिद्धांत आहे. पाश्चिमी वैश्विक मूलतत्त्वे ही प्राचीन भारतीय ग्रंथांमध्ये दिलेली आहेत. ती फक्त शोधाची लागणत. मात्र आपण आर्थिक सिद्धांतांची घाबरी पेंप्यासाठी पाश्चात्य साधनांचा वापर करताना दिसून येतो. आपल्या धर्मग्रंथात वेगळा अर्थव्यवस्था विचार कधीच नव्हता. वास्तविक आजपर्यंत जगातील आर्थिक समस्या व आव्हानांचे निराकरण करण्यासाठी तसेच त्यांच्या उपयोगाची साधनी



ठेगडी पोष्या तिसरा मार्ग' या विचारातून स्पष्ट दिसून येते. भांडवलवाद आणि समाजवाद हा दोन पर्यायी वैचारिक व्यवस्था हा आर्थिक शोषणावर आधारित आहेत. या देशांचे नेहमीपासून प्रारंभ समाजवादी विचारावर आधारित आहे. परंतु १९४७ पासून तर १९९१ पर्यंतच्या देशांच्या आर्थिक विकासाची समीक्षा केली असता, या काळात आर्थिक विकास अर्धत मंद गतीने झाला असल्याचे दिसून येते. यानुसार जागतिक अर्थव्यवस्था आणि आर्थिक उदारीकरणाचा स्विकार १९९१ नंतरच केला. हा विकास २०१० पर्यंत चालत होता. यानुसार २०११ नंतर त्यात धोडी गतिमानता आली. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा सर्वांगीण विचार केला असता ती सामाजिक, आर्थिक शोषणावर आधारित होती तेव्हा कधीच विकास कम चालत नाही. परंतु भारतीय अर्थव्यवस्थेने सर्वसमावेशी विकासाचे ध्येय केव्हापर्यंत स्वीकारले तेव्हापर्यंत आर्थिक विकासाच्या गतिमानतेला वेग आला. यासाठी कोणत्याही देशांच्या अर्थव्यवस्थेचे प्रारंभ हे दुर्लभांच्या शोषणावर नव्हे तर शाश्वत सह-अस्तित्वावर आधारित असते पाहिजे हे स्पष्ट होते. यासाठी देशात स्थिर जागतिक ठाव स्वीकारण्याची व्यवस्था असली पाहिजे. देशात शोषण विरहित व्यवस्था हवी असेल तर यासाठी हिंदू विचारांचा 'तृतीय मार्ग'

दोन्ही मॉडेल फसलेली आहेत. अशावेळी पर्यायी आर्थिक मॉडेलचा विचार करण्याची गरज व त्याची उपयुक्तता ही फक्त तिसऱ्या मार्गातून दिसून येत आहे. तिसरा मार्ग ही संकल्पना दोन ठेगडी पानी त्याच केली आहे. देशातील पाकिस्तान अर्थिक इत्यादी विचारसमूहाचा स्विकार करताना अर्थशास्त्राची, भारतीय आर्थिक धोरणांच्या चौकटीत राहूनही या विचारांना मान्यता मिळू नये म्हणून विशेष प्रयत्न केले आहेत. देशातील आजच्या धोरणकारांचे लक्ष त्यांच्या या विचाराकडे बाळगू नये याची आजपर्यंत विशेष काळजी घेतलेली आहे. आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्राच्या चौकटीत अर्थशास्त्रातील अर्थशास्त्र काय आहे? याचे उत्तर हे हिंदू अर्थशास्त्र आहे. भारतीय साहित्यातील अर्थ विचार विषयक सिद्धांत शोधत असताना हा विचार पवित्र वेद आणि वैदिक साहित्यात सापडता. यात मांडल्या गेलेल्या नव्या सिद्धांताची पूर्ववर्तिका सापडली. आर्थिक समस्यांच्या सोडवणीसाठी आजचा उपभोग वग, नावसंबादी विचार

या तत्वांवर समाजवादी अर्थव्यवस्था निर्माण केली गेली आहे. परंतु सामाजिक-आर्थिक व्यवस्था मृतभूत होती. एकदा याचा पोषण कम प्रस्थापित झाला की, लोकांच्या मानवीत मानसिक बद्दल आपोआप घडतात. हा विचार भांडवला गेलेला होता. हा भांडवलवादी विचार बरोबर नव्हता, हे आता निःसंशयपणे सिद्ध झालेले आहे. 'हिंदू अर्थशास्त्र' या वैश्विक विचार प्रवाहामध्ये धर्म हा मध्यवर्ती भूमिका बजावतो. इथे कोणत्याही धर्माची कोणत्याही धर्माची तुलना करता कामा नये. हा अपरिचित वैश्विक नियमांचा संच आहे. हिंदू अर्थशास्त्रानुसार कायदे शाश्वत आहेत, त्यातील क्रम मात्र क्षणिक आहे. हिंदू अर्थशास्त्रानुसार प्रस्तावित नवीन जागतिक व्यवस्थेची व्याख्या करताना धर्म प्रत्येक मानवी समूहाला त्याच्या स्वतःच्या अद्वितीय प्रतिमानातून सामाजिक-पूर्ती शोषणासाठी स्वायत्ततेची कल्पना करून देत असतो. अशा सर्व गटांचे मानसिक एकीकरण सामंजस्यपूर्ण आणि परस्पररूढ

करण्यासाठी पुरवठावर आधारित पाश्चात्य साधनांचा पश्चिमीय वापर केलेला आहे. पाश्चात्य आर्थिक मॉडेलसना प्रेरणादायी प्रत्येक कोडी प्राचीन ग्रंथांमध्ये विस्तृत आणि स्पष्ट केलेली आहे. ही समस्या 'हिंदू अर्थशास्त्र' मधील साधने आणि सिद्धांतांद्वारे पश्चिमीरित्या सोडवली गेलेली आहे. पवित्र वेदांमध्ये बाजार, पुरवठा आणि मालकी, किंमत, व्यापार, व्याज आणि नफा तसेच कर यांचे स्पष्ट संदर्भ दिलेले आहेत. दिलेल्या मजकुराद्वारे उत्पन्नासाठी महत्तम नसलेल्या लोकांसाठी भटक - भाडे आणि यजुरी हे उत्पन्न स्रोत दिलेले आहे. अर्थव्यवस्थेचे नियमन करणारे व्यापारी कायदे सहलाबद्ध केलेले आहेत. आर्थिक विचारांचा इतिहास वेदांपासून महाभारतापर्यंत, सिध्दोत्तः शांती-धर्म आणि विदुर-नीतीपर्यंत प्रवाहित आहे. पात्रवस्त्र, गीतम, शुक्राचार्य, कौटिल्य इत्यादींच्या स्मृतींचे अनुसरण ही आर्थिक नीती आहे. पारंपरिक हा विचार बतनाच्या परिमाणांच्या काही मोजक्यांसह आर्थिक क्रियाकलापांची संहिता आहे. उत्पादनाची किंमत, बाजारभाव, नफ्याची टक्केवारी, कराची टक्केवारी, मजुरी-दर, व्याजदर इत्यादी कोडीबद्ध स्मृतींमध्ये नमूद आहेत. यानुसार विशिष्ट मतातील स्पर्धा आणि मर्यादारी स्पष्टपणे ओळखली जाऊ शकते. यात पारंपरिक व्यापाराचे स्पष्टीकरण दिले गेलेले आहे. या पंथातील सांकेतिकीकरण हा शोबट्या टप्पा आहे. कौटिल्याचा अर्थशास्त्र हा प्राचीन भारतातील अर्थशास्त्रातील शोबट्या टप्पा आहे. आताच्या काळातील 'आत्मनिर्भर भारत' आणि विशेषतः स्वतंत्रगणतंत्र्य मोदी सरकारचे मुख्य लक्ष हे हिंदू अर्थशास्त्रचे संकायप्रतिक प्रतिबिंब आहे. भविष्यातील जागतिक आर्थिक संकटातला तुलनेने कमी नुकसानीसह अधिलक्षित करण्यात भारताला मदत होण्याची यातून जास्त शक्यता आहे.

७६२०८८१७२९
(लेखक जीवन विकास महाविद्यालय देवग्राम येथे अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक आहे.)



अलौकिक प्रतिभेचे धनी : युगपुरुष स्वामी विवेकानंद

या विषयाचा प्रबंद अर्धा टोपले महापुरुष स्वामी विवेकानंद यांचा जन्म १२ जानेवारीला १८६३ रोजीच, बंगालमध्ये कोलकाता येथे झाला. भुवनेश्वरीदेवीचे पुत्र असलेल्या व पुढे विश्व लोकेश्वर महापुरुष याचाने त्यांचा जन्म झालेला या अलौकिक पुत्राचा हाच वास्तव्य मंगल धर्मविशिष्ट करून त्यांचे कुटुंबाला मंगल केले गेले. असा एखादा महान व्यक्तिमत्त्वाच्या जन्मानुद्धे अजबही धारदारतेला आणण्या का पालन पुत्राला अधिकार आहे. या मुलाचे लहानपणापासूनच पाठन्यास याच दिग्दर्शन होते. या दिग्दर्शन अलौकिक मुलाचे रूप घेऊन त्याचे आठोराह पुत्रांपासून दन सांभ्यासायुध होते. विवेकानंद दन सांभ्या कुटुंबातील ह्या महत्त्वाची मुलाचे नाव पुत्रांपासून ठेवण्याची इच्छा मनास केली होती, परंतु आई पारितोष्या स्वभावाने आध्यात्मिक मुलाचे नाव विश्वेश्वर ठेवण्यात आले. एका रात्री मुलास आधी दुसरे सांभ्येनिक टिकवणी याचानेसाठी एक सांभ्या नाव आणि दुसरे एक नाव ठेवण्यात आले. सोडल्या गेलेल्या बुद्धिमान महानपणापासूनच अत्यंत तीक्ष्ण होती. आपल्या बालपणात सेंट स्कूल खोडकूर होते. लहानपणात आपल्या मुलापैकी त्यांचे समकक्ष बालकासाठी त्यांचा आईच्या सोदून घ्यायला - महाभारताच्या काळात एकदा जल असा. त्यांचा हाचोडी बालपणात अजबदाजब्यासुद्धा, बालपेक्षा लहानपणात सेंटच्या बाला ठेवण्याचे विधाने आपल्या आज्ञापणे, वेळा त्याचा कोणी विचारले की, मी मुळात आपल्या बंधू बनने आरंभिले / मला ते महापुरुषाचे की मी मोठा झाल्याचा विश्वास होईल. परंतु इकडे पाहताच समकक्ष विवेकानंद ठेवण्याचे बहील विवेकानंद दन बांना आपल्या का लहानका मुलाला ह्याची विवेकानंद आपल्या बालपणात ठेवले होते. एका विश्वेश्वरी बहील ह्याचे हे मुलेच का मुलाला जन्म दिलेला होता, असे म्हणणे अतिशयोक्ती ठरणे बहील. धारतीय सभ्यता आणि संस्कृतीला जगतिक अंतर्गत कोणी दिग्दर्शन करत ते सेंट दन ह्यांनी स्वामी विवेकानंद होते. अजबदाजब्या आणि संस्कृतीला जगतिक अंतर्गत कोणी दिग्दर्शन देण्याचे बंध आपले हा ते स्वामी विवेकानंद आहेत. सेंट दनाना बाल्याचा, कुमारी, क्रिस्ट आदी छेदनायचे विशेष रस होता. कधीकधी ते विश्वासूत विवेकानंद्यासुद्धा महापुरुष पालन असत. सेंट दनचलून एकदा जवळ आलेकी बालेनेचे अजबक मुलास इच्छा म्हणाले होते की, सेंटदनास हा लहानपणाचा एक अजबक विचारही असून त्याचानेसायुध वेधनी ह्या हा खोली आणि इंग्लंडमधील सर्व विद्यार्थीदारासुद्धा कितीही पाहिले तरी सापडत नाही. माझ्या पाहण्यात नरेंद्रनाथसायुध मुलास विद्यार्थी कुठेही दिवून आलेले नाहीत. सेंटदनास व्यक्तिमत्त्वाचे बहील महानपण आहे, ते त्याचानेसायुध मुलासका आणि त्याच्या सुविश्रुत आणि विचारवंत असलेल्या आईच्या विश्वासाचा हा परिणाम आहे. त्याचला महानपणापासूनच वैशेषिकी व अर्धा अलौकिक ज्ञान मिळवण्याची

आज काही नव्हे एवढी पौराण्य आणि पाश्चिमात्य देशांना स्वाधीनीतेच्या विचारांची आवश्यकता जगावयाला लागली आहे. आजचे जग एवढीच भारतीय विचारधारेच्या मागे धावत असताना अजबही भारतीय मात्र स्वतःचे स्वल्प हृदयभूत भौतिकतेच्या मागे धावताना लागलेले आहेत. आजच्या वैश्वकीकरणामुळे काळात देशातील युवा पिढी भौतिक विकासाच्या मागे जात असताना आपले संपूर्ण वैचारिक अधिष्ठानाबरोबरच आपले कर्तृत्व हृदयीत धारलेले आहे. भारतीय सभ्यतातील आजच्या लहान भौतिक विचार व आध्यात्मिक अधिष्ठान या विचारांच्या दुंदुळ अडकलेला दिवून घेत आहे.



ह्याचामुळे विवेकानंद ज्ञानी होते. सेंटदनास पाश्चिमात्यी आध्यात्म व लहानपणा यांचा युक्त प्रभाव होता. मुलापैकी नवमिक प्रवृत्ती व कालाचा बदल सोडल्या तर त्यांच्या कुलास बुद्धिमत्तेचा इकडेचा अजबदाजब्या, टार्विनच्या अजबदाजब्या व कॅम्ब्रिज यांचा एकदाच एकदाच यांचा विशेष प्रभाव होता. या सर्व विवेकानंदी अलौकिक ज्ञान ऐकण्याचा सेंटदनास अत्यंत रस व त्याचा सोप परिणाम ते उच्चुक्त झाले होते. सेंट दनचलून वेगवेगळ्या धर्मप्रवाहात रस घ्यायला आले, हे सोपण्याचा प्रथम केलासाल त्यांचा धारणासुद्धे कुठेही तसा मिळालेले नाहीत. आपले अत्यंत श्रेय काय आहे? आपल्या जन्म करणाराची ह्यात आहे. याचा सोप अजबदाजब्या त्यांचा लहानपणा खाला. त्यांच्या धारणी असण्यात ही

अनेक प्रथम केले. या प्रथमपणे आपल्या मुलास सेंटदनासचे मात कोणत्याचही समकक्ष नाहीत. असाही विश्वीत वेगवेगळ्याच्या मुलास ह्याचानेसायुध बौध्द धारणा बहील धर्मप्रवाहाची केले. विचारणे बहील काल त्याचानेसायुध मनास आले. परंतु सोडल्या विवेकानंद यांचा स्वामीजी जगतिक. या विवेकानंद अमेरिकेतील एक साध्यातकडे प्रार्थनात्मक प्रथम करून स्वामीजीत या जगतिक धर्मसंमतेत कोलकाताची संघी मिळाली. स्वामीजीची प्रार्थनात्मक धारणा याचका बहिन आणि धारणात असून लक्षित केले. स्वामीजीच्या सोदून हे जग प्रार्थनात्मक धारणात असून त्यांचे प्रथम टाकण्याचा कडकहातास धारणा सोडल्या आतासाल करणाला आहे. प्रथम त्यांचे धारणा मनुष्य होऊन एकदाच दिवने आणि त्यांचा दिवने वेळ केला संपली. हे टाकल्यासुद्धा झाले नाही, पुढे लौकिक विवेकानंद विवेकानंदी पुढे कोणत्याही आणि १० दिवनेसायुध जगतिक बहिनचलून राहिले. स्वामी विवेकानंदच्या अलौकिक धारणासुद्धे धारणा अनेक घाले विवेकानंद होऊन त्यांचे पुढे विश्व बनले. स्वामीजीची आपल्या स्वाभावानुसार ते मिट्ट केले होते की, हिंदू धर्म हा संपूर्ण विश्वात सर्वश्रेष्ठ आहे. त्यात सर्व धर्म व त्याच्या लहानपणा आध्यात्मिक समन्वित कार्याची प्रबंद सयल आहे. हिंदूधर्माच्या धारणासुद्धेसायुध असायुध संपूर्ण धारणा व आध्यात्मिकता. तीचि व संपादनी मंगलाने धारणासुद्धेसायुध आतासाल संस्कृतीचा छेदनासाल, या जगतिक दिवनेसायुध संपूर्ण अजबदाजब्या संपूर्ण विश्वात एकदाच आहे. या संपूर्ण धारणा अत्यंत अनेक पुरुष जगतिक केला. धारणा बहील पुरुष आपल्या कार्यासुद्धेसायुध होऊन, इतिहासासुद्धा त्यांची टाकल्या घेतो. हे इतिहासाच्या सोदरी धारणाचे सोप पुढे संपूर्ण आपले प्रथम मिळवतात. बहील सायुध आपल्या अलौकिक कार्याची इतिहासाचा प्रभाव घडवून टाकतात, हे इतिहासासाल संपूर्ण संपूर्ण लाले जातात. परंतु बहील मंगल आपल्या दिवने तेजाने संपूर्ण काळाचाच प्रभाव घडवून टाकतात, इतिहास त्याची टाकल्या घेतो. अजब मंगल संपूर्ण

एक जगतिक उदाहरण उभे करून दिले. स्वामी विवेकानंद यांची १ मे १८९० रोजी रामकृष्ण मिशनची स्थापना केली. रामकृष्ण मिशनमुळे आध्यात्मिक धारणाची वेळा आणि धारणाचा काळाचा धारणा घडवून घेतली. स्वामीजीची ३९ वर्षांच्या आपल्या सोदरी आध्यात्मिक केलेली ही अजबदाजब्या काळात आध्यात्मिक आहे. या महान विवेकानंद अत्यंत काळ संपूर्ण त्यांची आपल्या देह ४ जुलै १९०२ रोजी या धारणा देऊन अजबदाजब्या प्रभावाने विवेकानंद स्वामीजीचे अलौकिक आणि धारणासुद्धेसायुध विवेकानंद झाले. अजब धारणा घालेची संपूर्ण वेळची या धारणासुद्धेसायुध वेळचलून, आता काही नव्हे एवढी पौराण्य आणि पाश्चिमात्य देशास स्वामीजीच्या विचारार्थी आध्यात्मिक जगतिकतासाल लागली आहे. आजचे जग एवढीच धारणासुद्धेसायुध विचारार्थीचा मात आपल्या आतासाल भारतीय मात्र स्वतःचे स्वल्प हृदयभूत भौतिकतेच्या मागे धावताना लागलेले आहेत. आजच्या वैश्वकीकरणामुळे काळात देशातील युवा पिढी भौतिक विकासाच्या मागे जात असताना आपले संपूर्ण वैश्विक अधिष्ठानाबरोबरच आपले कर्तृत्व हृदयीत धारलेले आहे. धारणासुद्धेसायुध आतासाल जगतिक विचार व आध्यात्मिक अधिष्ठान या विचारांच्या दुंदुळ अडकलेला दिवून घेत आहे. असाही विश्वीत जगतिक विवेकानंदीत आपल्या धारणा विवेकानंद बनण्याचा दिवने आपली कडक हातघाला बहील आहे. हे संपूर्ण धारणाचे काळ घडवून घेतल्या आतासाल अनेक महान विवेकानंदी आपले महानपणासुद्धेसायुध दिवने आहे. त्यात स्वामी विवेकानंद हे आपल्याची आहेत. स्वामी विवेकानंदच्या सेंट आपल्या विचारार्थीचा संपूर्ण भारताच्या विवेकानंदी कर्तृत्वाने नवी धारणा घेऊन मिळवता हा विवेकानंद आहे. धारणासुद्धेसायुध व १९०२ मध्ये कोलकातामध्ये अजबदाजब्याची पीठित अजबदाजब्या स्वामीजीचे अलौकिक काळ संपूर्ण होते. स्वामीजीची हा काळ लगीत संपन्नने साध्याच्या आतासाल ह्यात आपल्या लोकांना मंगल करून घालेने

डॉ. राजू धनराय श्रीरामे
१०४९१४०२२१



डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक दूरदृष्टीपूर्ण अर्थशास्त्रज्ञ

प्रस्ताव ते विरहितान् की, "ज आरण ते प्रम उत्पादन समलेन्या कुषी शेखन वादविषयस्य घडामोडी दान्ते तत्र आरण एका इष्टकालेन सेतीवरीन एकाच काले कर्म सकलते. भारतान्चे औद्योगिकीकरण हा भारतान्चा सेतीविकसक समवेसा बोध उपय आते. औद्योगिकीकरणान्चे एकदिवस पणिलान् चडने कळी एकाच आणि भाडवान् आणि भाडवनी कान्नी काडती प्रमाणात जबाबदारी होतान् वादविषयाची आर्थिक आचरणकाला निर्माण करेन. एवढेच नव्हे तर सेतवरीवरीन अचलविकस कळी कळन औद्योगिकीकरण केन्वाये न्वाच्या उपविभागवादी आणि सुविन होन्वावादी काडी प्रमा इष्टकालेन. औद्योगिकीकरण हा एक वेदविक आणि सामर्थवेदन उपय आते. एवढेच नव्हे तर वाचनिकन्याप्रमाणे असा महत्त्वपूर्ण प्रकल्पना अधिक प्राधान्य दिने पाहिजे ही न्वाची भूमिका होती.

औद्योगिकीकरणामुळे 'मोठ्या प्रमाणात देशान् आर्थिक उत्पन्नान् होऊन सुद्ध नव्हान् वाद होईन असेच न्वाचे मत होय' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा मूल्य आर्थिक दृष्टिकोन केवळ कुषी शेखन प्रकाशित झालेन्या न्वांच्या लेखनामुळेच समजना जाऊ शकत नाही तर न्वांच्या आपुनिक काणान् कायद्यान् आन्वयान्, नदी खोऱ्यातील प्रकल्पांची पायाभरणी कायद्यातील न्वांची महत्त्वपूर्ण भूमिका कायद्यान्ना एक सर्वोत्कृष्ट प्रशासक म्हणून न्वांच्या भूमिकेचे कीर्तुक कल्पनासाक्षेच आहे. या बाबतच न्वांचे आर्थिक विमलेषणमुद्धा सर्वोत्कृष्ट असल्याचे दिसून येते. यात वीज, सेती, दारिद्र्य निर्मूलन, शिक्षण, औद्योगिकीकरण आणि वायभूत सुविधांमधील संबंध काय ते न्वांनी उक्कडले समजावून सांगितले आहे. कुषी शेखनीन अदीर सुधारणांन साधने देशान् न्वांची सामाजिक, राजकीय आणि प्रशासकीय गतिशीलनेच्या अचलन्यामुळे न्वांना हे नू आणि केवळ तन्वांचा आधारीत न्वांचाच न्वांची किकिनी कायद्यान् प्रमून केलेले दिसून येते. विज्ञान व तज्ञानान्या उपयोग भूमिहीन लोकान्चये वित्तगाभाडी सेतवरीन कचरा असलेन्या जालेवा पुन्हा इक कायद्याभाडी केला पाहिजे, असे न्वांनी सांगितले. लघवी, शयनी निर्माण कायद्याभाडी सेती ते एकमेच साधन घुमे नाही, वागडी सहजकळ नमून नमून व कुटीर उद्योगान् आपली पुढक भूमिका ज्ञ कायद्यानी तर अनेक सेतवरी व सेतीन न्वांचे असलेन्या सेतनपुरान् एक महत्त्वाचा आधार ठरू शकतान्, ही न्वांची भूमिका होती. बाबासाहेब असान् असा मसुदा त्वांनी सहकारान्ना दिलेन होतान्, ते लक्षान् पेशवासाक्षेच आहे. परंतु या नमून, कुटीर, मूक व मध्य उद्योगान्ना विकासभाडी न्वांनी असे मत सादले की, या सर्वभाडी विवेका विकास ही प्रत्ये प्राधान्य देणे गरज असून बाबदे लक्ष देणे गरजेचे आहे. सामुखेच न्वांनी दाखोव, यथावदी या बहुदोषीय नदी खोऱ्यातील प्रकल्पांच्या विकासकार भर दिलेन होतान्. वास्तवतः आरण पाहू शकतो की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दारिद्र्य निर्मूलन व आर्थिक विकास योजनांच्या लक्षणीतया पाया घाकलेन होतान्. परंतु लेखने जराच नव्हे जेक अक्षरान् वेतान् ही कळी कायद्यानी की अक्षरान्

साक्षरान् असलेन असेन, जे शोध पाठान् आणि पर्वतवारीय संतुलन ठेवल्यान सुविचिन करेन. कायडी पर्वतवारीय तन्वांचे आरण किली गरजेचे आहे. बाबासाहेब कायद्यानेचा दृष्टिकोन अणन महत्त्वपूर्ण असलेन्या दिसून येते. अशाप्रकारे आर्थिक तन्वांच्या विकासानी सुलभूत संकल्पना न्वांनी आणल्या आर्थिक दृष्टिकोनातून आणलेली होती. आज केवळ या घटकांन विषय स्पष्ट जरी केला तरीही आज न्वांना श्रुत महत्त्व प्राप्त झालेले दिसून येत आहे. बाबासाहेब आंबेडकरांचा आर्थिक विचारांची सांगकाला व प्रमाणात एक अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून दिसून येते भारतीय संविधानान्चे कल्पनाकार आरडी प्रशासिका असलेन्या कायद्यानी परिपूर्ण होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे साध आणल्या भारतीय प्रशासनकायद्या कायदेशीर आणि सामाजिक कीर्तक असलेन्या न्वांच्या अखट्ट दृष्टिकोन आणि महत्त्वपूर्ण योगदानाभाडी न्वांचे नाव घेतान्, परंतु बरेच लोक हे विमलान् की ते न्वांच्या कायद्यातील एक अणनन भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराना वेदनीय घटनेचे की, वेदिलानी आर्थिक परिचर्याभाडी एक सर्वोत्तमानी सक्ती म्हणून घुमे यांचे धर्मिण्यातील कल्पना कळवत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची वेदिलाना कायदेशीर अर्थिकान् दिलेले आहेत. छाली आणि कायद्यान्नामधील वेदिलान्या कळोच्या साक्षरान्भाडी तसेच कायद्यान कायद्यातील प्रमुत्कीकड्यातील रजेचे लक्ष वेदिलाना विज्ञानान्, कायडी विविध कायदे लक्ष कायद्यान न्वांचा मोलाचा वाटा होतान्. अनुभूतिक बायद्यातील पातून इक व न्वांचे अजिनन या कायद्यातील लसुदी पूर्णतः बाबासाहेबामुळेच प्राप्त झालेले आहेत हे साध आहे. एकीकडे कायद्यानान्चा प्रगतीचा पातोना पेशवाभाडी कर्मचाऱ्यांचा राजन विद्या आणि औद्योगिक व कल्पना आंबेडकरांचे संकलन कायद्यानान्ने ट्रेक सक्ती ही न्वांचीच होती. याच भाबेन्या अनुसूकन दिव्डी साकारान् पूर्वी सक्तीचे कायदाकिक वेदन विविध कायद्याभाडी व देशातील अर्थात पुरोगामी विधान केलेन अणनन आणल्याभाडी आंबेडकरांनी वापरलेली होती जे आजचे कायदा आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जल आणि अजर्त कॅम्बिड यडी म्हणून न्वांच्या पट्या उपलेन कायद्यान देशान्ना आपुनिकेन्या निर्मितीभाडी पुढेन म्हणून केलेन होतान्. न्वांच्या नेतृत्वात, कॅम्बिड जल आशेन आणि कॅम्बिड विद्युत आर्थिकान् निर्माण कायद्यान आलेले होय. आजपर्वत मोठ्या प्रमाणात पाणी आणि वीज उपयोजनाय कळन ही प्रकल्प सर्व भारतीयान्चा गरज भागवत असतान् डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विधानमार्गीच्या साधनान्नात पायाभूत सुविधांच्या विकासभाडी मोठ्या जबाबदारीन कायद्यानान्चे पायाभरणी आणि जीव ज्ञ सामाजिक विकासान् लक्षी

प्रति होऊन दिव्डी साकारान् कियान 'साक्षरान्नाई' ची लसुद केलेली आणि पाणी कायद्याडी विद्युतान् उपलब्ध करून दिलेले दिसून येत आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कटविकन सर्वोत विद्युतानी आर्थिक संशोधन जे समजावडी भायान्ना चान्चविकसक मोलाच्या सर्वोत केविल केलेले होय. ज्या विषयाय न्वांनी टोच घेतलेक निविली आहेत. वाचिषवाय सर्वोसाडी १९५४ मध्ये हिण्टन मण कर्मिणान्ची स्थापना केलेली गेली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विनीय निवारांभाडी सुविद्युत केन्वायुळे भारतीय कायनी आणि विल या रीकन कविसान्नाच्या प्रत्येक सट्टयाकडे आंबेडकरांच्या 'द प्रिन्सिप ऑफ ली' या पुस्तकाची उल होती. याचा परिणाम म्हणून या समितीने राजन निवारांभाडी कायदेशीरान् चलनातील सहउत्तारांनमून बंधाय कायद्याच्या उद्देशान् विज्ञान र्थक ऑफ इविद्याचा कायदा लक्ष केलेन्या होती ही सर्वोत मोठी उपलब्धी मन्वाची लालेन. परंतु आज मात्र सर्वेच गोषाज आहे की, जिणे आरण आरबी अण आणि इतर संस्थांच्या नेकदरतान् आणि संस्थांनान् सतत शाब्दीक भरपार कटित आहोत आणि आर्थिक निवारांनान्ना अधिक कसकूस कटित आहोत. आज आर्थिक बायदेशीरान् चान्च अर्थिकान् आर्थिक चरणा, रोजगार, औद्योगिक उत्पादन आणि औद्योगिक पटल चाललेन्या आहे. भारतीयान् आर्थिक प्रगती अजूनही सातत्याने मूकच आहे. देशातील आर्थिक विकासानी प्रक्रिया ही मिला टोचकायद्यान कायद्यानी आहे. हा प्रक्रियेची विषयासाहेन्या सुविचिन कायद्याभाडी देशान्ने यजसून आर्थिक शोध आणि यजसून विनीय संस्था आचरणक असल्याची बाबासाहेबांनी गरज प्रतिपाटीन केलेली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे एक दूरदृष्टी असलेले अर्थशास्त्रज्ञ होणे हे मात्र आजही यांच्या प्रणयान्ने यथान् दिलेले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पुण्यनिधीनिमि अणन्या कायद्याच्या अगदी आधी विविध कायद्यानी परिपूर्ण असा यामहान् भारतीयान्कल अणन अधिक जामून पेशवाय चवचकट होऊनच. डॉ. बाबासाहेब



डॉ. राजू श्रीरामे
पो. नो. ७६२०८८१७२९

आंबेडकरांचे एकमेव, समजावमुपायक, पटलान्ज आणि आंतरराष्ट्रीय छालांचे अर्थशास्त्रज्ञ होय, न्वांच्या अनुसूचीय योगदानान् आपुनिक भायान्ना जीवनातील प्रत्येक बाबीना आज स्पष्ट केलेन्या आहे.
(लेखक हे पदवी महारविद्यालयाना उपशाखाय अमूर, एस्टमंत तुकडोनी कायद्यान उपशाख विभागीयान्नात चरणीतया अणनन चरणाचये जराच नव्हेन)

(मागील लेखावरून)
भारतान्चा धूपागचका समवेचे विमलेषण कायद्यान न्वांनी 'कोणत्याडी वैचारिक दृष्टिकोनातून व पाहना विकसलेन्या जमीन धरणा एकविकल्पनाभाडी या बाबीचे समर्थन केलेले होय. परंतु 'जमीन ही कळ अकारान्ने व्यापक असून, सर्व आर्थिक अधरिती ती रिक आहे, याम्णे उत्पादनाच्या इतर घटकांचे बोध किय कुषीचे प्रमाण कायद्यानून असते, जे नंतरच्या भूमिकेन प्रतिपाटीन कटित असते. आर्थिक विद्या आर्थिकदृष्ट्या लक्षण सेत कटाचित सेती कायद्याभाडी पायदेशीर न्वांचे, परंतु आर्थिकदृष्ट्या मोठे सेत कायदेशीर असते. 'कुषी शेखन चरणाची संकल्पनाभाडी काडी कविसान् कायद्यान अदीर कायद्यानान्ना

देशीयता

पर्यायी आर्थिक विकासाचे सिद्धांत आणि स्थानिक विकास समस्या!

विहित समुल्लेखने नैसर्गिक संसाधनांच्या तपस्येने होकडो विकासोपयोगी परंपरागत ज्ञान उपलब्ध आहे. मात्र कमी समजणारी आहे की, अशाही अर्थिक वाढीचे महिष्य हे परंपरिक ज्ञान अवगण्य करताना दिसून येतात. अशावेळी अन्नधान्य निर्माण होतो की, अशावेळी असोलेले परंपरागत ज्ञान नाकारताना त्यांचा विकसित असे करण्य येईल ?

देशीय आर्थिक विकासाचे सिद्धांत कोसे असोलेत याचा विचार करणे आवश्यक झाले आहे. देशाच्या अर्थकारणाच्या मुख्य प्रवाहात असलेल्या अर्थातज्ञांनी शक्य होईल तेवढे समाजातील मटेके- विमुक्त, जडिदासी, रचित, फासालक, फनगर, ओतवारी, कडमकारी बर्ग, मासोवत, बगेरे स्मूहारी पराधीन स्थापून त्यांच्याकडे वे रचित मांडवले आहे त्याची उपलब्धता व उपयुक्तता कशी आहे ते समजून घेतले पाहिजे. देशात आज आर्थिक विकासाचे पर्यायी मॉडेल उपलब्ध नाही असे नाही, अवेतज्ञांनी ते जाणून घेतले पाहिजे. विकासाचे पर्यायी प्रकल्प उपलब्ध नाही, असे नाही. पर्याय शोधण्याचा प्रयत्न न करताच असे कोसे जाणवण्याचे ? भारतातील बहुसंख्य विद्यापीठांतून जे अर्थशास्त्र हा विषय शिकवतात त्यात मानवीय मानसे दिसत नाहीत. महाविद्यालयांत अर्थशास्त्र विषयाच्या बर्गात शिकविलेले असताना फलकस्वर निरनिराळे वक शाली- वर होत असतात, परंतु त्या विविध वळखेच्या बाबती प्रीनिगीधीय करणारी रचित, पीटिन, गरीब, दारिद्र्यात जीवन जगणारी माणसे कधीच पुढे घेताच दिसत नाहीत. विविध क्षेत्रात आर्थिक वाढ होताना समाजातल्या समाजाच्या घटकांची एकत्र वेदने, एकत्राची कधीच होत नाही. आधुनिक काळातसुद्धा आर्थिक वाढीतून ज्या नवनवीन रीती उपलब्ध होत असतात त्यांचा जाणवण्य

पट्टीने उपयोग करून घेण्याची शक्यताच समाजघटकांची एकत्राची शक्यता कधीच नसते, हे लक्षात घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. चल्यास कवनीत विविध आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक मांडवले आणि ओतवारी, सामंजस्य, अभिविवेताला नगरे कधी आवश्यक असतात. हे अशा प्रकारचे मांडवले तपार जायला बऱ्याच विद्या जाळा लागतात तेव्हा कुठे अशा समाज समुहात विकसितसिद्ध रचितिवी निर्माण होऊ शकते. असे समजून वेका आधुनिक आर्थिक वाढीसोबत जोडले जाताना तेव्हा बरेबरा त्यांची परंपरा होतानाही दिसून

येते. अशा समुहातून कोणत्याही रीती मिळत नाहीत. थदा कदाचित अशा संधी कधी मिळण्याची शक्यतासुद्धा धूसर होताना दिसून येते. बऱ्याचदा तर अशा समुहाच्या हाती वाढीची लागत नाही; पण कधी कधी हाती असलेलेसुद्धा निसरून जाताना दिसून येते. हीच खरी विकासाच्या संदर्भात अडथळ आहे. आज अशावेळी कधी आहे, विशेष करून जमीन, जंगल, घराऊ कुरणे, गवा, त्यांच्याकडील ज्या समुल्लेखे कधी नाही ते बळकटवून घेतात. खरेतर जमीन, जंगल, घराऊ कुरणे, गवा, पावराव

त्यांची उपयुक्तता असते. परंतु त्यांचा विस्थापित केले जाते. त्यामुळे पूर्वीची समूह मरतून असलेली त्यांची एकत्रता आणि पर्यायने शक्ती, तीसुद्धा मोडून पडते. अशा बर्गाच्या हातात चार पैसे आले तरीसुद्धा त्यांची परंपरा कवताना दिसून येत नाही. आज समाजाच्या घाटशीतील रचित समूह मलेही निरसर असू शकतो; पण अशाही मान नाही. रचित

समूहाकडे नैसर्गिक संसाधनांच्या बाबतचे होकडो विद्याचे परंपरागत ज्ञान उपलब्ध आहे; मात्र खरी समस्या ही आहे की, आपली आर्थिक वाढीची महिष्य हे परंपरिक ज्ञान जगण्य करतानादिसून घेताना अशावेळी असा ज्ञान निर्माण होऊ की, लोकांचे असलेले परंपरागत ज्ञान नाकारून त्यांना विकसित कोसे करता येईल ? हे आहे त्याचे महत्त्व मान्य करून, नैसर्गिक संसाधन विषयक लोकांसमूहाचे लक्ष्य मान्य केले पाहिजेत. हे लक्ष्य मान्य करून, लसेच अशा लोकांसमूहाचे संघटन करून नैसर्गिक संसाधनांच्या विस्थापने वापर कोसा करून घेता येईल, त्यात शक्य तितकी मूल्यवृद्धी करणयाचे प्रयत्न कोसे करता येतील, हे पाहणे आवश्यक आहे. या घटकाची आर्थिक वृद्धी होऊ शकते, याच्या विकासासाठी क्षमते आहेत. घासाची त्यांचा सक्षमपणे वापर करता येईल; परंतु त्यांच्या विस्थापनाच्या प्रक्रियेत हे होऊ न देणारे हितकारण

आहेत. देशाच्या विकासासाठी प्रचंड महागर्ण बांधणेने व्यावसायिक, मॉटर निर्माण कोसना, आणि देशाचे पोडनाकार व घोरफळी, मोठी धरणे, मोठे खावा व्यवस्थाप्य चालवणारे लोक, नद्या प्रदूषित करणारे, हाव खराब करणारे उद्योग, झांचा कुठेतीरी पर्यटनपणे खंयतून निकस्य सर्वस्वची कोसा करता येईल, याचा विचार कोसे आवश्यक आहे. आज अनेक घटकांना हा सर्वस्वची विकास नको आहे. या घटकांच्या प्रगतीची शिक्षा लक्षात घेतून विकसित करणयाची व नवी परिभाषा ठरविण्याची नवी विकस्ये त्यांना नको आहेत. हा शिक्षण विद्यासाळा दुसरे पर्याय घटतून देशाची अनेक माध्यमे, लक्षावधीत लक्षासुद्धा त्यांच्या रदनी आहेत. खत अजून एक अडथळ आहे, की आजच्या अर्थातज्ञा मंडळींचा एकुलथ रचित लोकांसमूहातवढे जाऊन, त्यांच्या समस्या समजून घेऊन त्यांच्याची पुढवून घेण्यातल्या संवेद्य वाचवितच येते. घाला करती अचवार आहेत; पण बहुतांश हीच परिस्थिती आहे. त्यामुळे विकासाच्या स्थानिक रचणीचे महिष्येची मांडणी होताना दिसून येत नाही. परिभाषा आत लक्ष्यकरण आणि प्रकल्पन बऱ्याचवेळी कधी अचवार सोडून टक्येवारीवर घालते आहे. हा मांडवलेदारांच्या हितसंबंधांना सोडणे त्यांचा परंपरागत नाही. यात हीच अडथळ आहे.

(लेखक रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठाच्या अर्थातज्ञा अन्वयात महादाराच्या विशेष वर्ग समितीचे सदस्य असून जीवन विकास महाविद्यालय देवघाम कोसे उच्चकार्ये आहेत.)



डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे
मो. नं. : 7620881729
अर्थकारण

Akolai Edition
Nov 9, 2022 Page No. 4
Powered by : eReleGo.com

देशाच्या आर्थिक विकासाचे सिद्धांत कसे असावेत, याचा विचार करणे आज आवश्यक झालेले आहे. देशाच्या अर्थकारणाच्या मुख्य प्रवाहात असलेल्या अर्थतज्ज्ञ मंडळींनी शक्य होईल तेवढे समाजातील भटके विमुक्त, आदिवासी, वंचित, पशुपालक, धनगर, शेतकरी, कामकरी वर्ग, मासेमार वगैरे समूहांशी जवळीक साधून त्यांच्याकडे जे वंचित भांडवल आहे त्याची उपलब्धता व उपयुक्तता कशी आहे, ते समजून घेतले पाहिजे. देशात आज आर्थिक विकासाचे पर्यायी मॉडेल उपलब्ध नाहीत असे नाही. देशातील आपल्या अर्थतज्ज्ञांनी ते जाणून घेतले पाहिजे. 'विकासाचे पर्यायी प्रारूप्य उपलब्ध नाहीत असे नाही.' ही मांडणी पर्याय शोधापेक्षा प्रयत्न न करताच कशी साध्य होऊ शकेल? भारतातील बहुसंख्य विद्यापीठातून जे अर्थशास्त्र शिकवतात त्यात भारतीय माणसे कुठेच दिसत नाही. महाविद्यालयात अर्थशास्त्र विषयाच्या वर्गात शिकवीत असताना फलकावर निरनिराळे बक खाली वर होत असतात. परंतु त्या विविध बकांच्या मागची प्रतिनिधित्व करणारी वंचित, पीडित, गरीब, दारिद्र्यात जीवन जगणारी माणसे कधीच पुढे येताना दिसत नाहीत. अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रात आर्थिक वाढ होताना समाजातल्या सगळ्या घटकांची एकाच वेळेस एकसारखी वाढ कधीच होत नाही. आधुनिक काळातसुद्धा अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक वाढीतून ज्या नवनवीन संधी उपलब्ध होत असतात त्यांचा चांगल्या पद्धतीने उपयोग करून घेण्याची सगळ्याच समाज घटकांची एकसारखीच क्षमता कधीच नसते. हे लक्षात घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. बऱ्याच बाबतीत विशिष्ट आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक भांडवल आणि ओळखी, सामंजस्य, अभिनिवेशता वगैरे बाबी आवश्यक असतात. हे अशा प्रकारचे भांडवल तयार व्हायला बऱ्याच पिढ्या जाण्या लागतात तेव्हा कुठे अशा समाज

आर्थिक विकासाचे सिद्धांत आणि स्थानिक समस्या

समूहात विकासाभिमुख परिस्थिती निर्माण होऊ लागते. असे समूह जेव्हा आधुनिक आर्थिक वाढीसोबत जोडले जातात तेव्हा त्यांची बरीच फरफट होत असताना दिसून येते.

अशा समूहांना कोणत्याही संधी मिळत नाहीत. यदाकदाचिंत अशा संधी कधी मिळण्याची शक्यता धूसर होताना दिसून येते. बऱ्याचदा तर अशा समूहाच्या हाती काहीही लागत नाही, पण कधी कधी हाती असलेले निसटून जाताना दिसून येते. हीच खरी विकासाच्या संदर्भात अडचण आहे. आज ज्यांच्याकडे काही आहे त्यांच्याकडील ज्या समूहाच्याकडे काही नाही ते विकून घेतात. विशेष करून जमीन, जंगल, बराऊ करणे, नद्या, त्यावरील उपजीविका ज्या वर्गाची आहे ते विस्थापित केले जात असतात. पूर्वीची समूह म्हणून असलेली एकसंधता आणि पर्यायाने शक्ती मोडून पडते. अशा वर्गांच्या हातात चार पैसे आले तरी त्यांची चातलेली फरफट कुठेही थांबताना दिसून येत नाही. याला काही पर्याय आहेत. यात एखादी बाब असेच व्हायला पाहिजे. यात दुसरा कुठलाही मार्गच उपलब्ध नाही, ही मांडणी चुकीची आहे. आज समाजाच्या घाटणीतील वंचित समूह निरक्षर भलेही असतील. पण ते अडाणी मात्र नाहीत. वंचित समूहांकडे नैसर्गिक संसाधनांच्या वापराचे शेकडो पिढ्यांचे परंपरागत ज्ञान उपलब्ध आहे. मात्र, खरी समस्या ही आहे की, आपली आर्थिक वाढीची मॉडेलस हे पारंपरिक ज्ञान अमान्य करताना दिसून येतात. अशावेळी असा प्रश्न निर्माण होतो की, लोकांचे असलेले परंपरागत ज्ञान नाकारून त्यांना विकसित कसे करता येईल? जे आहे त्याचे महत्त्व मान्य करून नैसर्गिक संसाधनविषयक लोकसमूहाचे हक्क मान्य केले पाहिजेत. हे हक्क मान्य करून तसेच लोकसमूहाचे संघटन करून लोकसमूहाच्याकडून नैसर्गिक संसाधनांचा विस्थापी वापर कसा करून घेता येईल; त्यात शक्य

तितकी मूल्यवृद्धी करण्याचे प्रयत्न कसे करता येतील हे पाहणे आवश्यक आहे. हा वंचित घटकाच्या चिरंतन विकासाचा प्रारूप ठरू शकेल. यातून समाजाच्या खालच्या स्तरातून वरच्या घटकांचा आर्थिक विकास घडून येऊ शकतो. या घटकांची आर्थिक वाढ होऊ शकते. पांच्या विकासासाठी कायदे आहेत. यासाठी त्यांचा सक्षम वापर करता येईल, परंतु विकासाच्या प्रक्रियेत हे होऊ न देणारे हितसंबंध मोठे आहेत. देशाच्या विकासासाठी प्रचंड महामार्ग बांधणारे व्यावसायिक, मोटर निर्माण कंपन्या आणि देशाचे योजनाकार व धोरणकर्ते, मोठी धरणे, मोठे खाण व्यवसाय चालवणारे लोक, नद्या प्रदूषित करणारे, हवा खराब करणारे उद्योग यांना कुठेतरी मर्यादा घालून विकास हा सर्वस्पर्शी, सर्वव्यापी कसा करता येईल, याचा विचार होणे अतिशय आवश्यक आहे.

आज अनेक घटकांना हा सर्वस्पर्शी विकास नको आहे. या घटकांच्या प्रगतीची दिशा नव्याने निश्चित करण्याची व नवी परिभाषा ठरविण्याची नवी निकषे नको तर आहेच, पण याच्याशिवाय विकासासाठी दुसरे पर्यायच नाही असे पटवून देणारी अनेक माध्यमे, तथाकथित तज्ज्ञ त्यांच्या पदरी आहेत. यात अजून एक अडचण आहे की, आजच्या अर्थतज्ज्ञ मंडळींचा एकूणच लोकसमूहांच्या जवळ जाऊन, त्यांच्या समस्या समजून घेऊन, त्यांच्याशी जुळवून, समजून घेण्याइतका संबंध क्वचितच येतो. याला काही निश्चितच अपवाद आहेत. पण बहुतांशी हीच परिस्थिती आहे. त्यामुळे विकासाच्या स्थानिक पर्यायी मॉडेलसची मांडणीच होताना दिसून येत नाही. याशिवाय आज राजकारण आणि प्रशासन बऱ्यापैकी काही अपवाद सोडून टक्केवारीवर चालते आहे. या वर्गांच्या हितसंबंधांना सोडणे त्यांना परवडणार नाही. यात हीच खरी अडचण आहे. ■

७६२०८८१७२९

भारतीय महिला सक्षमीकरणची जागतिक नवी उर्जास्रोत: गीता गोपीनाथ



डॉ. राजू श्रीरामे
संस्थापक अध्यक्ष

परिष्कारित अर्थशास्त्र विभागाचा वेगळ्या पाटा ज्यांना चोळाळावण्या आहेत. त्यांनी वयाच्या ५० विया १८ व्या वर्षी एखाद्या विभागासाठी वचनबद्ध होणे आवश्यक आहे काही काही लोकंसाठी परदेशातील विद्यार्थीवर्षे आवश्यक हे आहे की, आपल्याला काय काढायचे आहे. हे सोप्यासाठी त्यांना आपली काही काळ शिक्षण घेऊन घरावरचे आहे. असा विद्यार्थीवर्षे परिष्कारित निर्णय घेण्यास विलंब होण्याची त्यांची जास्त संख्या असते.

आज काळात जगाचा अनेक सर्वोत्तम अर्थशास्त्राचा देशाचा ग्रेड फॅक्टरकाराच दिग्दर्शन विद्यार्थीवर्षे घटानुसार अर्थशास्त्र निवडण्यासार, ५० वर्षीय गोपीनाथ, ट्रिन्टनमध्ये शिक्षण घेतात, त्यांनी हार्बर्टमध्ये शिक्षण आणि आता त्या आयएमएफ मध्ये पर्सिन्वा हेव्ही टी बी कॉलेजचा अर्थ, सध्या त्या जागतिक व्यापारीच्या विद्यार्थीवर्षे आयातामध्ये जागतिक अर्थशास्त्राचा मार्गदर्शन करत आहेत. वयाच्या ५० व्या वर्षी गीता गोपीनाथ आंतरराष्ट्रीय मार्गदर्शिका प्रतिष्ठा उपलब्धतामध्ये सहायक कल्याणासाठी सत्र इंग्लंडचा आहेत. आता त्या आयएमएफ प्रमुख क्रिस्टलिन अर्जिन्हा सहाय्योक्त काय करत आहेत. या आधी गोपीनाथ आयएमएफचा मुलूख अर्थशास्त्र होत्या. जायजिद हार्बर्ट विद्यार्थीवर्षे अर्थशास्त्रावर व्याख्यान देत होत्या.

जागतिक अर्थशास्त्राचा सार्वीय रोगाचा परिणाम होण्याकारण त्यांचे अर्थशास्त्र, मार्गदर्शन व विवेकन कार्य अत्यंत नीटपणे चळवळी घेतले आहे. किशोरावस्थाच त्यांनी करीत असलेली कमी -

अधिक प्रमाणत उपयुक्त करीत असतात. इकोनॉमिक्स या विषयाची निवड केलेली होती. हे सोपेही उपयुक्तताय घडते आहे की, आता केवळ या भूमिकासाठी फक्त महिलांची विद्युती केलेली जात आहे. त्यांच्या आयुष्या मध्येकार पोटण्यासाठी इतर केवळ का लागला असे विचारले असता, त्यांचे मार्गिक उतर होते. विद्यार्थीवर्षे त्यांच्या पाठ्या विद्द कल्याणासाठी सध्या काहीही विद्यार्थीवर्षे खात्री करणाऱ्यासाठी, सगळ्याने हे आवश्यक होते ते फार काळ केले नाही, बांधे हे प्रतिनिधि आहे. या लोकंसाठी विद्यार्थीवर्षे मध्येच तरा असले पाहिजे. अजूनही हे निवडोण्या लक्षात आलेले नाही. आयएमएफ मध्ये मध्येच अर्थशास्त्र असतात आणि ते इतर पुण्याचा विचार करतात. परंतु ते सोबत गोपीनाथ यांच्या मदतीत घडवलेले आहे. मग त्यांच्या आयुष्यातून अनेक महिला अर्थशास्त्र होत्या असा हे काय करता आहे असले. परंतु अनेक महिला निवडे किशोरावस्था मुळावरीत.

सर्वोत्तम विद्यार्थीवर्षे सध्या विद्यार्थीवर्षे, घडवून आणण्याकडे

अर्थशास्त्रासाठी काही श्रेष्ठामध्ये इंग्लंडचा पुण्याचे वर्धनत जात असलेले दिवून करे. आज त्या स्मृता अर्थशास्त्रातून त्या श्रेष्ठ काय करीत आहेत. त्यात सर्वोत्तम अर्थशास्त्रातून आहेत. एक सही म्हणून त्यांच्या त्यांच्या संपूर्ण सारीत आहेत. कायद्याने त्यांचे पर आगरी टेंडरटोक अर्थशास्त्रातून सोबत पुण्यात असले तर आगल्यात कुठेही त्यांचे विद्यार्थी. ही त्यांची भूमिका राहिलेली आहे. यासाठी जास्त वेळाने काही लक्षातकारोकार घेतलीच. आयत त्याची काही लक्षात. त्या आगलत परा घडवतात घडवतात की, घडवता कारकिर्दीचा आधी असो काही वेळा इंग्लंडचे आहे की, वेळा लोक घडवतात घडवत सोलवणे, त्यांचा फक्त ही काय घडवणे आहे ते ऐकायचे नव्हते. सगळ्यांच्या उक्ताचा असता सहाय कराय लागू नवे, ही माझी भूमिका राहिलेली अर्थशास्त्राचे घडवणे आहे ते लोकांची ऐकाय, अशी माझी मागणी आहे. या संपूर्णतील त्यांचे प्रतिपादन आयत म्हणू अर्थशास्त्र अर्थशास्त्र मध्येच इतरचे सर्वोत्तम करीत असले पाहिजे आणि आयुष्यात सहाय च्या सहायने विद्यार्थीवर्षे देवता आता पाहिजे. अशी त्यांची भूमिका निवड राहिलेली आहे.

ईकोनॉमिक्स क्षेत्रासाठी सध्या विद्यार्थीवर्षे सध्या विद्यार्थीवर्षे केले कसे आहे?

एक शैक्षणिक उपयुक्तता घडवून या संपूर्णत आगले मग

मांडवलात घडवतात की, आज सर्वोत्तम परक्यांची संख्या जात आहे.

माझ्या विद्यार्थीवर्षे जीवनात मला माझी पुण्याचे घेऊन घराय वेळ सगळ्यातून आयतून असो. आयतून वेळा उपयुक्तताय करीत असतो, त्यांच्या जीवनात अधिक लक्षात आणि पुण्यात प्रभाव घडवतासाठी हे खूप चांगले आहे. त्या वेळा सध्यामध्ये, मॅट्री बी टाय (सालवजात) कॉलेजमध्ये आणि दिग्दर्शक आणि इकोनॉमिक्समध्ये शिक्षण होण्या, त्यांच्या काही राहिलेला सध्याची पूर्वी करतात काही मध्येच त्यांच्या सगळ्या होती. हा मध्येच अधिक श्रेष्ठताय उपयुक्तताय करणात सध्यात जातून घेऊन दिलेले आहे, असे त्यांना आजही घडते? महाविद्यालयातील जीवनात अर्थशास्त्र विषय निवडता त्यांच्या त्यांनी अर्थशास्त्र विषयाचा परिष्कारता त्यांम घेतून वेळा १९८९ मध्ये घडवतात घडव घडवणे संकट होते, त्यांच्या आयुष्यात या कार्यक्रम सुरू होत.

ते आर्थिक उद्योगकारांच्या सुध्यातीचा कळ होत. तेव्हापासूनच जागतिक अर्थशास्त्र हे खूप सुरू, खूप सगळ्याक घडवले आहे असे त्यांना



घडत होते. आज सगळ्यात अर्थशास्त्र विषयाचे उपयुक्तताय करणाऱ्या सगळ्यामध्ये प्रवेशाची कट आणि विद्युती खूपच घडवतायत घडवलेली आहे. आताच्या काळात काहीही सगळ्यात सगळ्यामध्ये प्रवेश मिळवता नाही. चांगल्या सगळ्या मुलांसाठी आहे. असा सगळ्यात उपयुक्तताय पुण्यासाठी सध्या आहे, जिथे लोकंसाठी अर्थशास्त्र आणि इतर विषयांचे सगळ्यात शिक्षण मिळू शकते तिथेच लोक जात आहेत. त्यामुळेच आज लोक परदेशातून घडवत असलेले दिवून वेळता. सध्याचेच परिष्कारित अर्थशास्त्र विषयाच्या वेगळ्या पाटा ज्यांच्या सगळ्यातून आहेत त्यांनी सध्याच्या १८ विया १८ व्या वर्षी एखाद्या विभागासाठी वचनबद्ध होणे आवश्यक

आहे.

काही लोकंसाठी परदेशातील विद्यार्थीवर्षे आवश्यक हे आहे की, आपल्याला काय काढायचे आहे, हे सोप्यासाठी त्यांना आयएमएफसाठी वचन शिक्षण घेऊन घरावरचे आहे. असा विद्यार्थीवर्षे परिष्कारित निर्णय घेण्यास विलंब होण्याची त्यांची जास्त संख्या असते.

परदेशी सर्वोत्तम विद्यार्थीवर्षे सध्या विद्यार्थीवर्षे

गीता गोपीनाथ यांना भारतीय अर्थशास्त्राची उपयुक्तताय सगळ्यातून त्यांचे मग विद्यार्थीवर्षे असता, त्यांची प्रतिष्ठा अशी होती की, आज त्या आपली जीव सगळ्यात शिक्षण आहेत. एखाद्या अर्थशास्त्रात आणि दिग्दर्शक आणि इकोनॉमिक्स हे जागतिक दर्जाच्या उपयुक्तताय सध्यात आहेत असे मुम्बई म्हाला का? वावर त्या म्हालाच्या की, त्या खूप चांगल्या संख्या आहेत. मी हार्बर्टमध्ये शिक्षण असताय मार्गिक वर्षी इंग्लंडचा सर्व प्रगतीच्या आधारे मी कोणते विषय काय करीत ठरवायचे. त्यामुळे एवढी माझा उपयुक्तताय घडवलेला आसायच. वेधे



दीर्घकालीन परिणाम म्हणून पुण्याचा काय दिवते?

या प्रश्नातूनच आपलं मग लक्ष करताय आपली भूमिका घडवली. या संपूर्णत त्यांना असे घडते की, विविध श्रेष्ठ काय करीत असलेल्या कायगात आणि वेगळ्या काळात अजूनही पूर्णपणे पुण्याची इंग्लंडची नाही. आयएमएफ असे म्हटले जात आहे की, ओरिजनलत आपली एक फेरी असले तर ही आर्थिक पुण्यासाठी चांगलीही सगळ्या कमी करू शकले. दुसरी सोडे क्षेत्र मध्येच शिक्षण होय. आज हे एक असे क्षेत्र आहे की, हे पूर्णत: घडवून घेतले आहे. मुले जवळ जवळ टोचवण्यातून सगळ्यातून आहेत.

या सर्व विद्यार्थीवर्षे टुक्क घडवलेले आधारी शिक्षण देणे सोपे नाही. मोठ्या संख्येने ज्या देशात मुले आहेत, असा मुलांसाठी हे व्यावहारिक किंवा व्यवहार्य नाही. त्यामुळे शिक्षणकारांवर मोठा परिणाम घडवलेला आहे. ते मुलांमधून टुक्क करणाऱ्यासाठी कार्यवाही करावी लागते. देशात विविध श्रेष्ठताय होणार असलेल्या विदेशी व देशी मुलांमधूनच काय होतं ते पाहताय लगेच. अर्थशास्त्राचा किण्वत बरी झाली, हे या सगळी म्हणू दिवून घेत नाही आहे. माझ्या अर्थशास्त्रात गोडी मोजण्याचा एक मार्ग म्हणून, आजपासून टोचवतायत, घडवताय जीवित (जीवित) आणि घडवताय बसली तर त्याची तुल्यात कमी इंग्लंडची असते, हे पाहणे एवढेच आहे. सध्यातरी आयएमएफ असेल त्या अर्थशास्त्रातून असे दिवून घेत की, पुण्याची अर्थशास्त्राची मुल उपयुक्तता त्यात खूप जास्त असलेले आहे.

परदेशातून सर्वोत्तम विद्यार्थीवर्षे सध्या वेगळ्या

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि घटनात्मकता : एक विचार

(मागील मुलाखत)

म्हजेची तेव्हाच्या सरकारने बाबा धिक्कारण करायलायुद्ध केला होता. आजपर्यंत अनेक हक्क आणि अधिकारांपासून वंचित असलेल्या मागासवर्गीयांना उच्च पदांसाठी जाण्यासाठी शासनाने आपली अधिकृत सत्ती वापरली पाहिजे, असे मार्गदर्शन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेले होते. सरकार जर मागासवर्गीयांच्या हिताच्या आड वेळ असले तर सरकारची ही भूमिका योग्य आहे का, असे टाकण्यात येते. यावेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असे म्हणाले होते की, याने सुधारणासाठी वृद्धिबंदीपासून सरकारने कोस पाऊल उचलले तर ते सरकारसाठी ग्राह्यपत्राचे व जनतेसाठी हिताचेच असेल. आज हा प्रश्न या समाजाच्या मुक्ततादानावर सोडायचा, असे आवाहन समाजगृहातील आदर्शपूर्ण नेत्यांक केले होते. याने समाजगृहात जे योग्य बदल, त्या निर्णय घेऊ लाग्या, अशी भूमिका त्यावेळी घेतली होती.



यावेळी त्यांनी राज्यातील अधिकृत सत्ती ही निघडलेल्या प्रतिनिधींच्या सत्तीपेक्षा निकट आहे, जर एखादी संस्था ही लोकशाही संस्था असेल तर निघडक तन्चे हे जाणवितेय तन्चावर प्रचल असले पाहिजे. असे जर होत नसेल तर ती भूमिका बाधीय प्रभावी विद्द होऊ शकणार नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राजकीयदृष्ट्या संघटित समाजाच्या लोकशाही निबंधास विरोध होता, कारण राजेशाहीच्या काळात आईसीएस अधिकारीच हा संघांचे निबंधक स्वीकारत नव्हते. यावेळीच सातकायन कायद्या लागू केले की, त्यांची नेमणूक राज्य सचिवांनी केलेली होती, संघांनी नव्हे. याचमुळे प्रशासकीयतरावर अनेकदा गुंतागुंती निर्माण होत असते. सन १९३८ मध्ये प्राथमिक शिक्षण दुसऱ्या कायद्याच्या अर्थात लागू केला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ती कायदा आणि कर्तव्य निबंधांमुळे स्वीकारलेल्या सातकायने पाठिका लुडविला होता, ज्याने लोकशाहीवर यत्नांचे निबंधक प्रस्थापित केलेले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी असे मत मांडले की, हा परिणाम तयार करणारा आसा होता, जेव्हा सिव्हिल सेवकांनी 'सेक्रेटरी ऑफ सेक्रेटरी'चे सेवक बनले, त्यांना नेमलेल्या अधिकार्याने त्यांना बसवणाने केले पाहिजे, परंतु ते या विचाराला

स्वीकारत होताना ती वेळ भारतासाठी स्वीकारण्याची वेळच मिळत गेली आहे. पुनर्जन्म ही वेळ पान कापीही येणार नाही. यावरून जर लोकांची संख्या असले तर जनतेच्या सर्वेकाराचा अर्थवात होऊ नये, यामाठी आणकळ काम केले पाहिजे. जरीअज जर अतीतुमची इच्छा असले तर या देशाला आणकळ नवीन राज्यघटनेचा सर्वात होऊ देणे आवश्यक आहे, या संदर्भात त्यांनी 'संसदीय लोकशाही'चे मुख्य मान्य केलेले होते, यामाठी लोकांचे आवाज मांडाने असे विधिमंडळ आहे तेथे कार्यकारिणी आहे, ती विधिमंडळाच्या अधिपत्य आहे.

जसता व 'कार्यविधि' हे विधिमंडळाचे पालन करणारा बांधू आहेत. या दोघांचा निबंधक देण्यासाठी आणि त्या दोघांचा विहित मर्यादित देण्यासाठी विधिमंडळ व कार्यकारिणी किंवा त्यातून अधिक कार्यपालन समिती तेथे आहेत. देशात संसदीय लोकशाहीबद्दल यामागील कार्यपालन कायद्यासाठी लोकप्रिय सरकार, लोकांचे सरकार आणि लोक बांध्याकडे हे सर्व गुण आहेतच. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनात्मक निबंधांत घटनात्मक वैयक्तिकत्व नवा सर्वा टाकून दिलेला होता. भारतीय लोकशाही ही भारतीय लोकांच्या आदर्श राजकीय जीवन्याचे एक आदर्श प्रतीक मानलेले होते, देशातील राजकीय सत्तेचा विस्तार व त्यांच्या स्थापनेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा मोलाचा वाटा होता. एकदा संविधान समेतनात बोलताना त्यांनी संविधानाच्या ज्ञाना आणण्याचा मार्गाल दिलेला होता. यासंदर्भात ते म्हणाले होते की, 'भारतीय संसदीय लोकशाही त्याचे सत्ता अर्थ आसा की, एक व्यक्ती, एक मत आसा आहे.' या संसदीय लोकशाहीचा अर्थ आसा आहे की, देशातील प्रत्येक सरकार त्याच्या दैनंदिन कामकाजावर आणि एका विशिष्ट काळावधीच्या वेळी, जेव्हा मतदर्शना आपल्या शासन काळात केलेल्या कामांचे मूल्यांकन करण्याची संधी दिली जाईल, तेव्हा जसता व सत्तेतील घाणने समोटासमोटापे लक्ष शक्यत. या घटनेत आणकळ राजकीय लोकशाही स्थापन करणाराचे मुख्य कारण असे आहे की, जसताला कोणत्याही प्रकारे कोणत्याही विशिष्ट लोकांच्या शासन कृप्यशाहीची कोणत्याही प्रकारची स्थापना नको आहे.

समाप्त

याचमुळे बाबासाहेबांची लोकशाहीच्या स्थापनेप्रतिची त्यांची तळमळ दिव्यू केले. संविधान समाजगृहातील त्यांचे विधान असे होते की, 'मानवीय अधिकारांच्या बाबतीत मूलतः आणि निदोक्त हे दोन्ही शब्द यामाठी आवश्यक आहेत आणि ते कायम ठेवले पाहिजेत. लोकनिवृत्त सरकाराच्या अधिकारांवर मर्यादा घालणे आवश्यक आहे, कारण मूलतः हक्क आणि राज्य घोषाचे निदोक्त तन्चे सनेत असलेल्या कोणत्याही सरकाराच्या अधिकारांवर मर्यादा घालू शकतात.' अतीकडच्या काळात लोकपाल नियुक्त करण्याबाबत केंद्र सरकारला सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेला निर्देश म्हणजे त्यांच्या संविधानघटने विचारांच्या व्यावहारिक अधिपत्याचाच हा परिणाम असल्याचे दिव्यू केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संविधानविषयक विचार आणि त्यांची घटनात्मकता ही सर्वोच्चदिव्यू सर्वोच्चदिव्युचा आहेत, तेच सत्य आहे. आजच्या दिवशी बाबासाहेब आंबेडकर यांना कोटी कोटी प्रणाम.



डॉ. राजू श्रीरामे
B.S. AMBEDKAR



UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक ७ - डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुस्तकी अंक : ७

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नादेडकर

अतिथी संपादक

- डॉ. गिझाला हाशमी
- डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम
- प्रो. मोहम्मद अस्सरार

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंदे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

संशोधक

• वर्ष : ९९ • जुन २०२३ • पुरवणी अंक १



प्रकाशक : इतिहासाचार्य वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

ISSN 2231-573X
UGC Care Listed Journal

नदी विशेषांक तिफुण

वर्ष : १४ वे १ अंक : तिसरा / चौथा
ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२३



थकली ओंजळ घेऊन फिरता
आभाळ तिजला थांबवते
तहान होऊन उभी माय मग
नदीतूनी आकाश पिते ...

- अरूण म्हात्रे



MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319-9318

आंतरराष्ट्रीय बहु-उपस्थिति सौदा प्रतिष्ठा

विद्यावाता®

रविवार, दि. २५ फेब्रुवारी २०१८

भारतीय विद्यामंदिर, अमरावतीद्वारा संचालित

भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती

(संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती-संलग्न)

व

आधार सोशल रिसर्च अँड डेव्हलपमेंट ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट, अमरावती

यांच्या संपुक्त विद्यमाने आयोजित

राष्ट्रीय चर्चासत्र

''मराठी साहित्य : चर्चा आणि चिंतन''

प्राध्यापक

जी.एस. मेधास

भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

ता. मोर्शी, जि. अमरावती

मुख्य संपादक

डा. विराम गावंडे

संचालक

आधार सोशल रिसर्च अँड डेव्हलपमेंट

ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट, अमरावती

संपादक

डा. डॉ. धनंजय जे. भावारी

भारती विभाग उपमुख्य,

भारतीय महाविद्यालय,

मोर्शी, जि. अमरावती

आयोजक

मराठी विभाग

भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती

आणि

आधार सोशल रिसर्च अँड डेव्हलपमेंट ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट, अमरावती



MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318



Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal
Issue-22, Vol-04 April to June 2018



Editor
Dr. Bapu G. Gholap





Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)



ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY
RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-IX, Issue-II
April-June-2019
Marathi

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

B.Aadhar

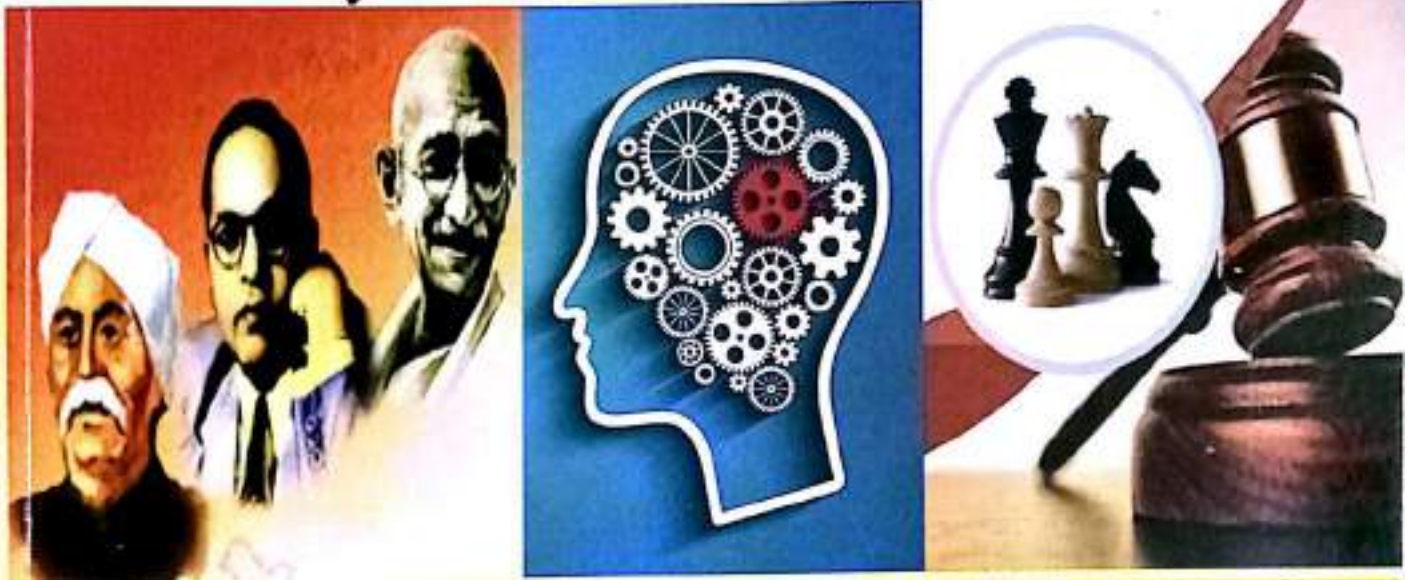
Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January-2020

SPECIAL ISSUE-CCIII

Bhartiya Vicharvant, Humanities



Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:

Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:

Dr.Sanjay J. Kothari -
Dept. of Economics,
G.S.Tompe
Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati



This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

December-2021

ISSUE No- (CCCXXXIII) 333

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

वैदर्भीय साहित्यधारा

शोधनिबंध विशेषांक

२०२१

- संपादक -

डॉ. अजय चिकाटे

डॉ. विजय राऊत



This Journal is indexed in :
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)



For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS



ISBN - 978-93-91305-33-8

संत साहित्य, कार्य : चर्चा व चिंतन



संपादक
प्रा. डॉ. पंकज शं. वानखेडे

Impact Factor
5.604
www.sjifactor.com

p-ISSN 2454-7409
e-ISSN 2582-5305

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र व
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद यांचा संयुक्त उपक्रम

वर्ष सहावे अंक तिसरा जानेवारी २०२१

Vol. 6 Issue 3

Jan. 2021

Regular Issue

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

MPSP

www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com

Peer Reviewed Annual National Indexed Research Journal
in Marathi

Published as per UGC (India) Guidelines

मराठी भाषा, साहित्य, संस्कृती व अस्मिता जोपासणारे
मराठी विषयाचे प्राध्यापक, संशोधक आणि अभ्यासक यांच्या
संशोधनकार्याला चालना देणारे वार्षिक

Published By
DBMRC

INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (India)

Impact Factor 5.604
www.sjifactor.com

p-ISSN 2454-7409
e-ISSN 2582-5305

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र व
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद यांचा संयुक्त उपक्रम

वर्ष सातवे अंक पहिला जानेवारी २०२२

Vol. 7 Issue 1

Jan. 2022

Regular Issue

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

MPSP

www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com

**Peer Reviewed Annual National Indexed Research Journal
in Marathi**

Published as per UGC (India) Guidelines

मराठी भाषा, साहित्य, संस्कृती व अस्मिता जोपासणारे
मराठी विषयाचे प्राध्यापक, संशोधक आणि अभ्यासक यांच्या
संशोधनकार्याला चालना देणारे वार्षिक

Published By
DBMRC

INDIRA MAHAVIDYALAYA

KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (India)

SPECIAL ISSUE No. 105

ISSN 2349-638X
Impact Factor 7.149

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL

Email id : aiirjpramod@gmail.com

www.aiirjournal.com

गेल्या दोन दशकांतील
मराठी कथालेखन



Chief Editor
Shri. Pramod Tandale

Executive Editor
Prof. Dr. Sunita Shinde

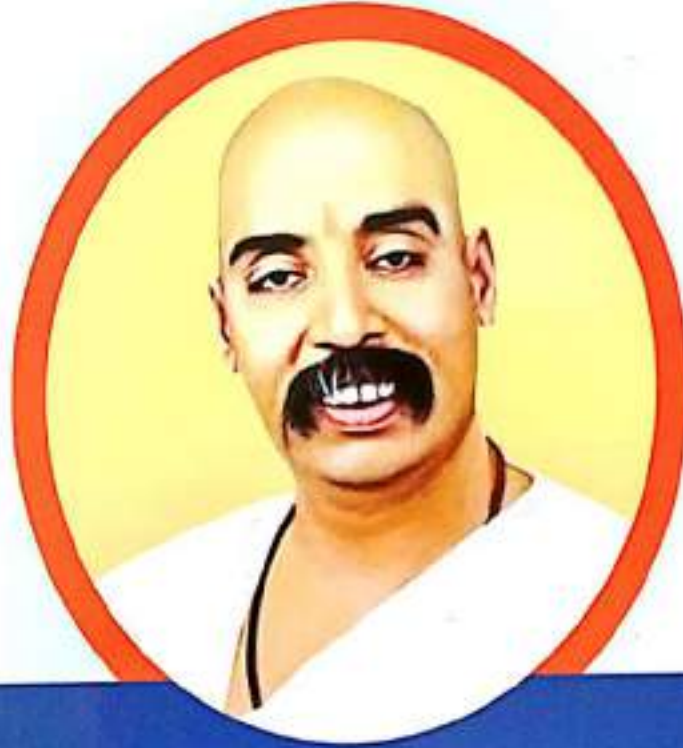
Co-Editor
Prof. Dr. Ramchandra Kalunkhe

माणिककुंज

श्री गुरुदेव सेवाश्रम उमठा, ता. नरखेड, जि. नागपूर (म.रा.)

द्वारा आयोजित

वंदनीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज
साहित्य संमेलन



सोमवार व मंगळवार

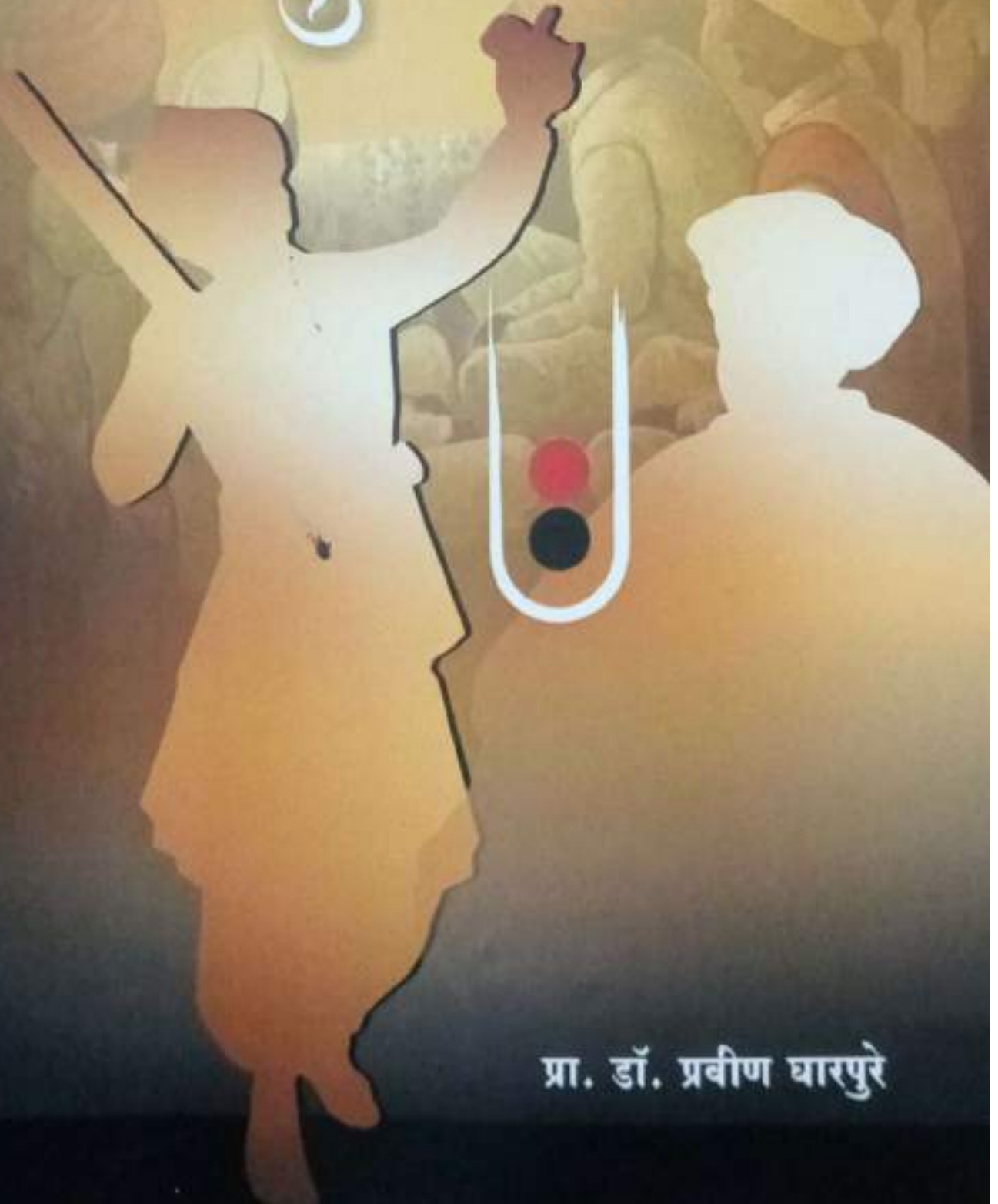
दिनांक ०४ व ०५ डिसेंबर, २०२३

:: स्थळ ::

श्री गुरुदेव सेवाश्रम उमठा, ता. नरखेड, जि. नागपूर

स्मरणिका

कुटुंबका
संत ज्ञानदेव
संत नामदेव



प्रा. डॉ. प्रवीण घारपुरे



प्रा. डॉ. प्रवीण चारपुरे

एम.ए., एम फिल. नेट, पीएच.डी.

- अंत्योदय महाविद्यालय, देवग्राम (धुगांवदेव) येथे सहयोगी प्राध्यापक तसेच पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत.
- संशोधक, समीक्षक आणि वक्ते.
- रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद सदस्य
- राज्य-राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय स्तरावर शोधनिबंध लेखन-वाचन.
- नुटा या संघटनेचे सदस्य.
- राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज अध्यासन, रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर अभ्यास मंडळ सदस्य



॥ पन्नायदान ॥

आकल्प आयुष्य व्हावें तयां कुळां ।
माझिया ऋकळां हविच्या दासां ॥१॥

कल्पनेची बाधा न हो कोणे काळीं ।
हे संतमंडळी मुखी असो ॥२॥

अहंकाचा वादा न लागो राजसां ।
माझ्या विष्णुदासां भाविकांकी ॥३॥

नामा म्हणे तया असावें कल्याण ।
ज्या मुखी निधान पांडुरंग ॥४॥

संत नामदेव



अविशा
प्रकाशन



978-93-94577-90-9

संशोधक

• वर्ष : ९१ • जुन २०२३ • पुरवणी अंक १



प्रकाशक : इतिहासाचार्य वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

ISSN 2231-573X
UGC Care Listed Journal

नदी विशेषांक तिफुण

वर्ष : १४ वे १ अंक : तिसरा / चौथा
ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२३



थकली ओंजळ घेऊन फिरता
आभाळ तिजला थांबवते
तहान होऊन उभी माय मग
नदीतूनी आकाश पिते ...

- अरूण म्हात्रे



MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319-9318

आंतरराष्ट्रीय बहु-उपस्थित शोध संशोधन

विद्यावाणी

रविवार, दि. २५ फेब्रुवारी २०१८

भारतीय विद्यामंदिर, अमरावतीद्वारा संचालित

भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती

(संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती-संलग्न)

व

आधार सोशल रिसर्च अँड डेव्हलपमेंट ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट, अमरावती

यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

राष्ट्रीय चर्चासत्र

''मराठी साहित्य : चर्चा आणि चिंतन''

प्रास्ताविक

जी.एस. मेधास

भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

ता. मोर्शी, जि. अमरावती

मुख्य संवादक

डा. विनायक गावंडे

संचालक

आधार सोशल रिसर्च अँड डेव्हलपमेंट

ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट, अमरावती

संवादक

डा. डॉ. धनंजय जे. भावारे

भारती विभाग उपमुख्य

भारतीय महाविद्यालय,

मोर्शी, जि. अमरावती

आयोजक

मराठी विभाग

भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती

आणि

आधार सोशल रिसर्च अँड डेव्हलपमेंट ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट, अमरावती



Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)



ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY
RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-IX, Issue-II
April-June-2019
Marathi

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan



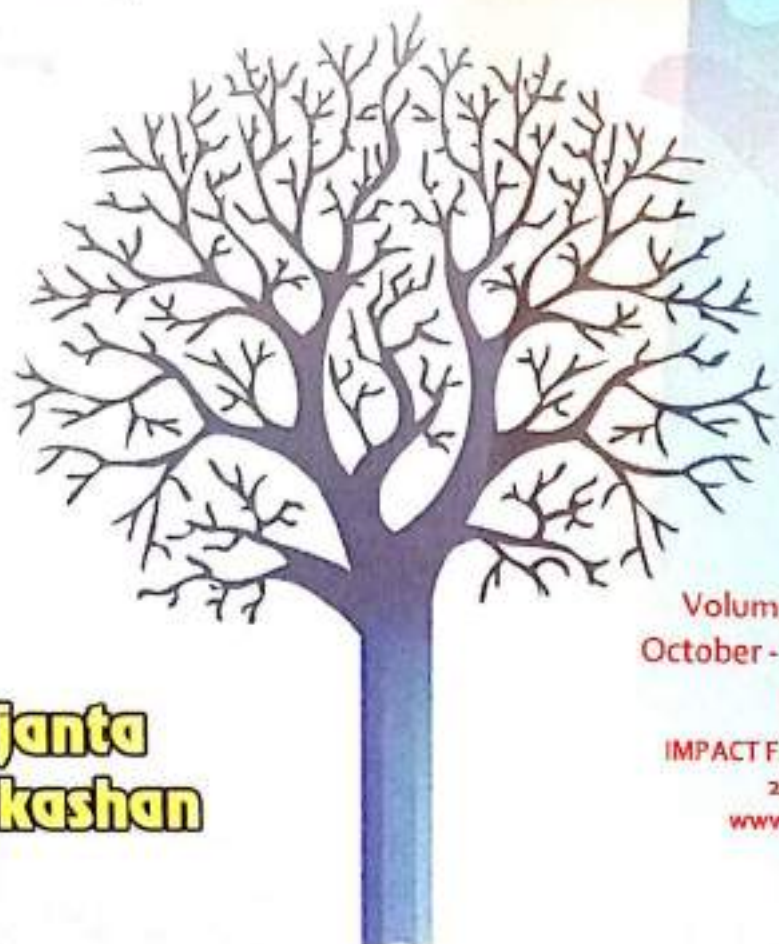
Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)



ISSN 2277-5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA



**Ajanta
Prakashan**

Volume-VIII, Issue-IV
October - December - 2019
Part - II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com



B.Aadhar

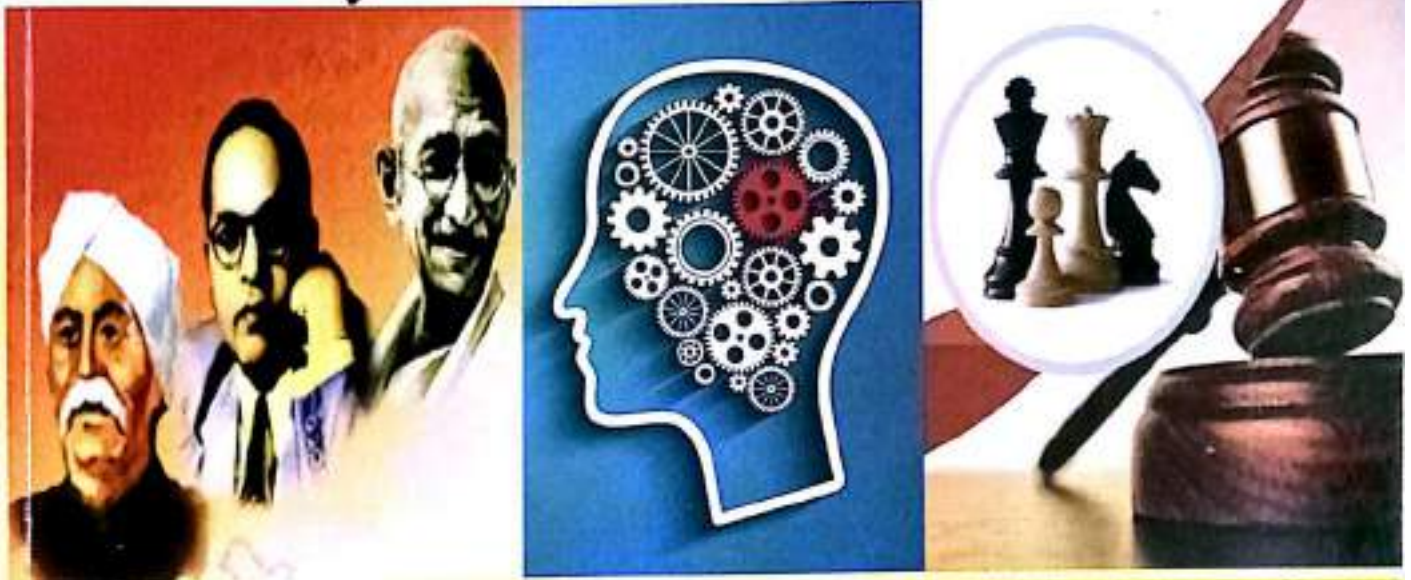
Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January-2020

SPECIAL ISSUE-CCIII

Bhartiya Vicharvanti, Humanities



Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:

Dr. Dinesh W. Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm, Sci Collage,
Walgaon. Dist. Amravati.

Executive Editor:

Dr. Sanjay J. Kothari -
Dept. of Economics,
G.S. Tompe
Arts Comm, Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati



This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

Volume – 10 (Issue –13)

November-2020

ISSN- 2230 - 9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
5.13

**NEW TRENDS IN
RESEARCH**

November-2020

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

December-2021

ISSUE No- (CCCXXXIII) 333

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

वैदर्भीय साहित्यधारा

शोधनिबंध विशेषांक

२०२१

- संपादक -

डॉ. अजय चिकाटे

डॉ. विजय राऊत



This Journal is indexed in :
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)



For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS



ISBN - 978-93-91305-33-8

संत साहित्य, कार्य : चर्चा व चिंतन



संपादक
प्रा. डॉ. पंकज शं. वानखेडे

Impact Factor
5.604
www.sjifactor.com

p-ISSN 2454-7409
e-ISSN 2582-5305

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र व
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद यांचा संयुक्त उपक्रम

वर्ष सहावे अंक तिसरा जानेवारी २०२१

Vol. 6 Issue 3

Jan. 2021

Regular Issue

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

MPSP

www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com

Peer Reviewed Annual National Indexed Research Journal
in Marathi

Published as per UGC (India) Guidelines

मराठी भाषा, साहित्य, संस्कृती व अस्मिता जोपासणारे
मराठी विषयाचे प्राध्यापक, संशोधक आणि अभ्यासक यांच्या
संशोधनकार्याला चालना देणारे वार्षिक

Published By
DBMRC

INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (India)

Impact Factor 5.604
www.sjifactor.com

p-ISSN 2454-7409
e-ISSN 2582-5305

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र व
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद यांचा संयुक्त उपक्रम

वर्ष सातवे अंक पहिला जानेवारी २०२२

Vol. 7 Issue 1

Jan. 2022

Regular Issue

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

MPSP

www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com

**Peer Reviewed Annual National Indexed Research Journal
in Marathi**

Published as per UGC (India) Guidelines

मराठी भाषा, साहित्य, संस्कृती व अस्मिता जोपासणारे
मराठी विषयाचे प्राध्यापक, संशोधक आणि अभ्यासक यांच्या
संशोधनकार्याला चालना देणारे वार्षिक

Published By
DBMRC

INDIRA MAHAVIDYALAYA

KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (India)

SPECIAL ISSUE No. 105

ISSN 2349-638X
Impact Factor 7.149

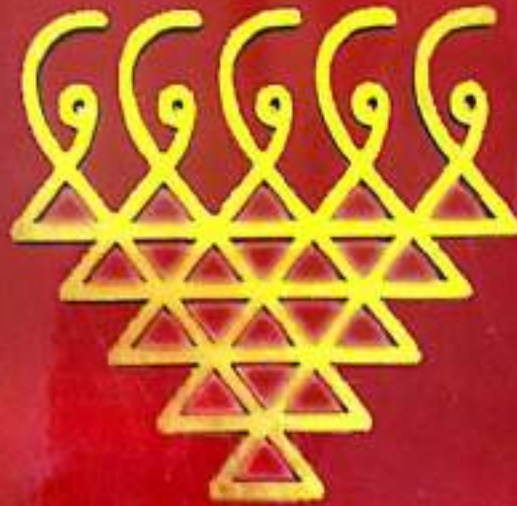
AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL

Email id : aiirjpramod@gmail.com

www.aiirjournal.com

गेल्या दोन दशकांतील
मराठी कथालेखन



Chief Editor
Shri. Pramod Tandale

Executive Editor
Prof. Dr. Sunita Shinde

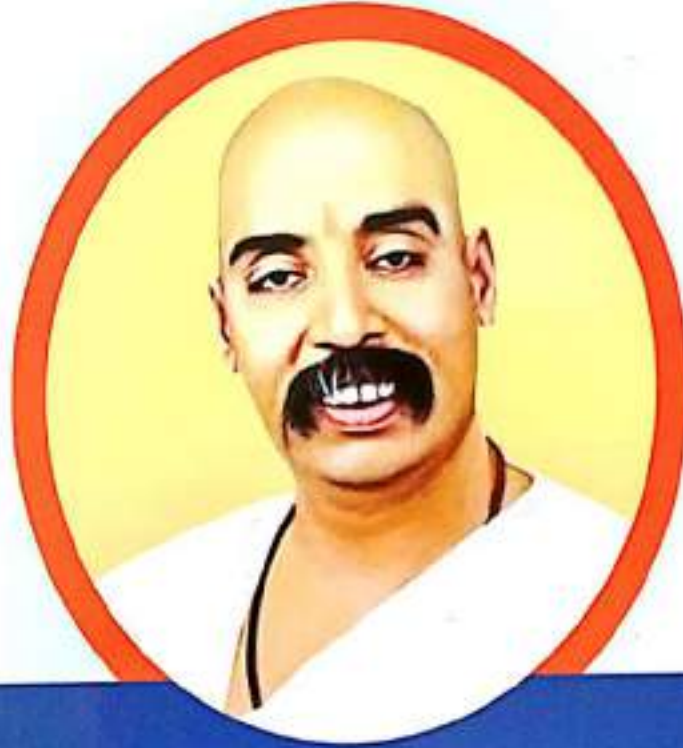
Co-Editor
Prof. Dr. Ramchandra Kalunkhe

माणिककुंज

श्री गुरुदेव सेवाश्रम उमठा, ता. नरखेड, जि. नागपूर (म.रा.)

द्वारा आयोजित

वंदनीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज
साहित्य संमेलन



सोमवार व मंगळवार

दिनांक ०४ व ०५ डिसेंबर, २०२३

:: स्थळ ::

श्री गुरुदेव सेवाश्रम उमठा, ता. नरखेड, जि. नागपूर

स्मरणिका

MA-I

Sem - I

प्राचीन व मध्ययुगीन भारतीय राजकीय विचार

० डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य



Sir Sahitya Kendra

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या राज्यशास्त्र विषयातील
एम.ए.प्रथम सत्राच्या पेपर एकच्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार तसेच
राज्यशास्त्राचे अध्ययन करणाऱ्या सर्व विद्यार्थी, संशोधक
व प्राध्यापकासाठी उपयुक्त

प्राचीन व मध्ययुगीन भारतीय राजकीय विचार

डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
जीवन विकाय महाविद्यालय, देवग्राम
एम.ए., एम.फिल., पीएच.डी. (राज्यशास्त्र), बी.एड.



सर साहित्य केंद्र, नागपूर

दोन



❖

प्रकाशक :

संजय ठाकरे

सर साहित्य केंद्र

गणराज अपार्टमेंट, राजापेठ बस स्टॉप,

हुडकेश्वर रोड, नागपूर - ३४

मो. 9561865019, 9860222941

sanjaythakre.sskp@gmail.com

❖ प्राचीन व मध्ययुगीन भारतीय राजकीय विचार

❖ प्रकाशन क्रमांक : 218

❖ ISBN - 978-93-94477-17-9

❖ प्रथम आवृत्ती : 2023

❖ © लेखक - Dr. Mangesh Acharya

❖ टाईप सेटिंग:

प्रसाद क्रिएशन

❖ ₹ : 400/-

❖ प्रमुख वितरक :

लाभांष पुस्तकालय

गणराज अपार्टमेंट, राजापेठ बस स्टॉप,

हुडकेश्वर रोड, नागपूर - ३४

मो. 9860222941, 9518777944

अनुक्रमणिका

१.	प्राचीन भारतीय राजकीय विचाराची पार्श्वभूमी	१-२३
२.	प्राचीन राजकीय संस्था त्याचे स्वरूप व महत्त्व	२४-६२
३.	प्राचीन भारतीय राजकीय विचारांची वैशिष्ट्ये	६३-६५
४.	महाभारत व रामायणातील राजकीय ताबडान व प्रशासकीय व्यवस्था	६६-७५
५.	भगवद्गीता आणि वेदांतातील राजकीय तत्त्वज्ञान प्रसिद्ध सभा व समिती	७६-८७
६.	महाभारतातील शांतीपर्व	८८-१०३
७.	जैन कालीन राजकीय तत्त्वज्ञान संकल्पना आणि मूल्यमापन	१०४-१२५
८.	बौद्धकालीन राजकीय तत्त्वज्ञान	१२६-१५०
९.	कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रातील राजकीय संकल्पना	१५१-१७४
१०.	बसवेश्वरांचे राजकीय विचार	१७५-२१४
११.	संदर्भ ग्रंथ सूची	२१५





डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य
(एम.ए. एम. फिल., पीएचडी, राज्यशास्त्र, बी.एड.)

राज्यशास्त्र विषयातील पदवी स्तरावरचा पंधरा वर्षांचा तथा पदव्युत्तर स्तरावरील २ वर्षे अध्यापनाचा अनुभव. जीवन विकास महाविद्यालय देवग्राम येथे राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख म्हणून मागील १३ वर्षांपासून कार्यरत. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या राज्यशास्त्र विषयातील आचार्य पदवी मार्गदर्शक म्हणून मान्यता. आंतरराष्ट्रीय संबध तथा भारतीय परराष्ट्र घोरणावर विविध वृत्तपत्रांमध्ये साडेतीनशेच्यावर स्तंभ लेखन.

युजीसी केअर, स्कोपस दर्जा प्राप्त विविध आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय शोध पत्रिकांमध्ये अनेक शोधनिबंध प्रसिद्ध. युकेच्या आरोग्य विभागाकडून 'रिसर्च एक्सलेंस अवार्ड २०२१' प्राप्त. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाचा 'उत्कृष्ट कार्यक्रम अधिकारी पुरस्कार २०२०' प्राप्त. राष्ट्रीय स्तरावरच्या विविध चर्चासत्र, परिसंवाद व परिषदांमध्ये साधन व्यक्ती म्हणून सहभाग. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळाचे सदस्य.

ISBN : 978-93-94477-17-9

Rs. 400/-

Publication

Sir Sahitya Kendra

Ganaraj Appt., Rajapeth Bus-stop, Hudkeshwar Road, Nagpur.

M. 9860222941 / 9518777944



**INDIAN KNOWLEDGE SYSTEM RELATED SYLLABUS
ADOPTED BY THE FACULTY**

Indian Knowledge System (IKS)

SEM1: VEDIC MATHEMATICS (BIK1T01)

Course Outcomes: This course will enable the students to

1. Improve speed and accuracy in numerical calculations
2. Acquire IQ skills and high-end technical knowledge
3. gain test taking skills & creativity of calculations

UNITS	TOPICS	HOURS
Unit 1	(i) Addition - Subtraction - Combined operations - Beejank (ii) Multiplication methods: Urdhwatiryagbhayam, Nikhilam, Ekanyunen, Ekadhiken, Antyayordashakepi. (iii) Vinculum - Operations. (iv) Awareness of 1 to 5 Vedic sutras as per Shankaracharya Bharthikrishan Teerthji Swamiji's book.	8
Unit 2	(i) Division methods : Nikhilam, Paravartya Yojayet, Dhvajank (ii) GCD and LCM (iii) Expression of GCD in terms of two numbers.	8
Unit 3	(i) Divisibility tests, Osculation & Reverse osculation. (ii) Division Algorithm, Quotient & Remainder. (iii) Duplex method.	7
Unit 4	i) Squares & Square-roots for 6 digit number. (ii) Cubes & Cube-roots for 6 digit number, Contribution of Indian Mathematicians in Arithmetic.	7
	742	TOTAL 30 HRS

Indian Knowledge System (IKS)

SEM2: INDIAN ASTRONOMY (BIK2T02)

Course Outcomes: This course will enable the students to understand that

1. It is possible to create a map of the intellectual growth of a culture using astronomy as a probe.
2. The growth of Indian astronomy occurs in distinct stages analogous to phase transitions of the evolution of cultures
3. Indian Astronomy therefore provides an excellent window to the past dramatic transitions.

UNITS	TOPICS	HOURS
Unit 1	Astronomy in Prehistoric Era, Astronomy in Vedic Era, Vedang Jyotish, Astronomical References In Religious Scriptures, Astronomies of the West	8
Unit 2	Arya Bhatta, Panch Siddhantika of Varahamihira, Surya Siddhanta Varahamihira to Bhaskar Acharya-II, Siddhant Shiromani of Bhaskar Acharya-II, Bhaskar Acharya-II to Jai Singh, Jai Singh and his Observatories.	8
Unit 3	After Jai Singh, Interaction with the Astronomies of the World, Modern Era Astronomy , Our Universe, Cosmology	7
Unit 4	Panchang Horoscope and Astrology , Siddhantas, Karnas and Koshtakas, Observational Instruments of Indian Astronomy	7
	TOTAL	30 HRS

Annexure - X

Faculty of Commerce and Management

IKS (Indian Knowledge System) Course – 2 Credits

Indian Economics and Business Model

Course Outcomes

CO 1	The students will be able to compare past and present Indian thoughts.
CO 2	The students will be able to understand Kautilya's Economic thoughts.
CO 3	The students will be able to understand agriculture and manufacturing framework in ancient India.
CO 4	The students will be able to compare various Indian Business Models.

Unit 1:

History of Indian Economy Thoughts, New Indian Economic Model & Sectorial Contribution Past vs Present History of Indian Economy Thoughts: Context from Dharmashastras, Shukraniti, Mahabharata, and Arthashastra

Unit 2:

Kautilya's Economic thoughts in specific. India and Global GDP: Ancient India; Beyond Capitalism and Communalism, Dharmic, Caste as Social Capital, Black Money, and Tax Heaven.

Unit 3:

Agriculture: Ancient India, Manufacturing: Ancient India, Education in India, Wealth in India, Governance, and Business in India, Where India Stands Globally.

Unit 4:

Indian Business Model: Based on 10-point formula: Family Base, High Level of Savings, Self-Employment, Highly Entrepreneurial Nature, Non-corporate Sector as the Core of the Economy, Community Orientation and Higher Social Capital, Faith and Relationship in Economic Affairs, A Society-driven Economy, Driven by Norms and Values.

Reference Books:

1. Kanagasabapathi; "Indian Models of Economy, Business and Management", Third Edition, Prentice Hall India Ltd., Delhi.
2. Lotus and Stones; Garuda Prakashan (31 October 2020); Garuda Prakashan Pvt. Ltd.
3. Dwivedi D.N., Essentials of Business Economics, Vikas Publications, Latest Edition.
4. Inida Uninc by Prof. R Vaidyanathan, Westland Ltd.Publication
5. Economic Sutras by Prof. Satish Y. Deodhar, IIMA Books series
6. Black Money Tax Heaven by R Vaidyanathan, Westland Ltd. Publication.

Web resources:

- Goswami Anandajit, Economic Modeling, Analysis, and Policy for Sustainability, IGI Global, Latest Edition.
- Ganguly Anirban, Redefining Governance, published by Prabhat Prakashan, Latest Edition.

- VaidyanathanR., India Unincorporated, ICAI Books, Latest Edition.

Question paper pattern

Question No.	Unit	Marks	Question Pattern
1	1	4	1 question of 4 marks
	2	4	1 question of 4 marks
	3	4	1 question of 4 marks
	4	4	1 question of 4 marks
2	1	16	2 questions of 8 marks each OR 1 question of 16 marks
3	2	16	2 questions of 8 marks each OR 1 question of 16 marks
4	3	16	2 questions of 8 marks each OR 1 question of 16 marks
5	4	16	2 questions of 8 marks each OR 1 question of 16 marks

Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University,
Nagpur

Programs for Bachelor of Arts (B. A.) in
English/English Literature

- ✓1. English Major/Minor/Major Elective (Language)
2. English Major/Minor/Major Elective (Literature)
- ✓3. Ability Enhancement Courses
- ✓4. Open Electives
- ✓5. Vocational Skill Courses (Language)
6. Vocational Skill Courses (Literature)
- ✓7. Indian Knowledge System
- ✓8. Skill Enhancement Courses

To be implemented from the
Academic Session 2024-2025

(As per NEP-2020)



R. Y. M. Sarode

Head, DoE

AM Dergam

01/08/2024

RTM Nagpur University
Indian Knowledge System- Semester- I
2 Credits (30 Hours)

Course Outcomes:

1. To facilitate the students with the concepts of Indian traditional knowledge
2. To make the students understand the importance of the roots of the Indian Knowledge System.
3. To acquaint students with the facets of traditional knowledge & their relevance in their to-day life.
4. To help students develop analytical skills and learn to approach knowledge from diverse perspectives with scholarly agility.
5. To promote all aspects of Indian Knowledge Systems for research and societal applications.
6. To foster interdisciplinary research resulting in a harmonious blend of various knowledge systems as part of modern education.

Prescribed Text:

Indian Treasure Trove (Macmillan Education) Edited by Kapil Singhel, Dhiraj Ambade

Chapter 1 The Story of Nachiketa (Katho Upanishad)

Chapter 2 The Story of the Origin Behind India's Storybook *Panchtantra*

Chapter 3 The Four Noble Truths

Chapter 4 The Indian Calendar

Chapter 5 Addresses at the Parliament of the World's Religions

Topics for Assignments and Presentations (Continuous Internal Evaluation)

1. Spirituality
2. Simplicity
3. Pursuit of Truth
4. Dignity of Labour
5. Universal Tolerance and Acceptance
6. Collectivism & Harmony
7. Right Conduct, Love Peace, Compassion & Non-violence
8. Affection & Reverence for Parents /Elders

Dr. P. S. Jaiswal
Roy
Dr. S. S. Jaiswal
Dr. S. S. Jaiswal
Dr. S. S. Jaiswal
Dr. S. S. Jaiswal

Indian Knowledge System (IKS) Course

KAUTILYA'S ECONOMY

Course Title: Kautilya's Economy	Program: B.A. Semester - I
Course Code : BECO136IKS	No. of Credits: 2
Contact Hours:	Duration of Examination:
Theory Examination Marks:	Internal Assessment Marks:

Course Outcomes (COs): At the end of the course the student should be able to:

1. This course will enlighten the students about the ancient fundamentals about political and economic constituents, which will frame out a basic land of understanding the modern trends. This will help them to understand the upcoming needs in the area of policy making for states at national and international level.

2. This treatise deals with the science of Governance, so it projects out all the dimensions needed to be understood by students about the present socio-economic and political rules and regulations of the state.

CONTENTS

Unit -I: Introduction of Kautilya's Arthashastra

Content of his books 'Arthashastra', Concepts of Kautilya's Arthashastra, Origin, Influence, The welfare state, Good Governance, Foreign, trade, Taxation, Growth, Oriented Public Expenditure, Western perspective, Kautilya's Arthashastra, Problems in Kautilya's Arthashastra, Significance of Kautilya's Arthashastra, Arthashastra's Central Theme, Kautilya's categories of war, Kautilya's seven pillars, Ideology of Kautilya's, View of Kautilya's about Arthashastra, Principles of Arthashastra, Administrative ideas in Kautilya's Arthashastra, Saptanga Theory of Kautilya's – Svami, Amaya, Janpada, Durga, Danda, Mitra

Unit -II: Economic Thoughts of Kautilya's and It's Contemporary Relevance

Thought of Kautilya' : A moral politics, Social Views, Contract theory of origin of state, Nature state, Welfare state, King, Kosh (Treasury): Danda, Durg, Janpad, Principle of Diplomacy, Strategies of Diplomacy, Mandala Theory & Kenneth Waltz, Machianvelli & Kautilya's

Economic Thought in Ancient India: Basic features, Economic ideas on Wealth & population, Land & Agriculture, Animal Husbandry, Labour, Wage & Social securities, Public finance & taxation, Pricing & price control, trade, Distribution, Economic functions of state

References:

1. Arthashastra of Kautilya by T. Ganapati Shastri, Chaukhambha Surbharti Prakashana, Varanasi, India, 2005.
2. Arthashastra of Kautilya by Sri. Vacaspati Gairola, Chaukhambha Vidyabahavan, Varanasi, India, 2013.
3. Kautilya, The Arthashastra by L.N. Rangarajan, Penguin Books Ltd, London.
4. Kautilya's Arthashastra: The Way of Financial Management and Economic Governance, Jaico Publishing House, Mumbai, India.

B.A. Semester	Course Type	Subjects मराठी भाषा	Course Code	Teaching Scheme Total Hours Per Week			Examination Scheme					Credits
				Total Theory	Activity	Total	Max. Marks Theory	Max. Marks Activity	Max. Marks CIE	Total Marks	Min. Passing Marks	
	VSC-2	मुद्रित प्रसारमाध्यमांसाठीची लेखनकौशल्ये	VSC 102	1	1	2	20	20	10	50	20	2
	SEC-2	भाषिक-वाङ्मयीन व्यक्तिमत्व विकास भाग २	SEC 102	1	1	2	20	20	10	50	20	2
	AEC-1	मराठी भाषाज्ञान आणि आकलन : भाग १	AEC 101	1	1	2	20	20	10	50	20	2
III	Major T-5	मराठी व व्याख. मराठी भाग-३ (साहित्यरंग-भाग १, सत्र ३)	MAR 105	4	-	4	80	-	20	100	40	4
	Major T-6	मराठी व्याकरणाभ्यास-१ (संदर्भ. मो. रा. चालंबे)	MAR 106	2	-	2	40	-	10	50	20	2
	Minor T-2	मराठी व्याकरणाभ्यास-१ (संदर्भ. मो. रा. चालंबे)	MAR Minor 102	4	-	4	80	-	20	100	40	4
	VSC-3	दृक्श्रव्य माध्यमांसाठी भाषण भाषण-वाचन कौशल्य-विकास	VSC 103	1	1	2	20	20	10	50	20	2
	AEC-2	मराठी भाषाज्ञान आणि आकलन : भाग २	AEC 102	1	1	2	20	20	10	50	20	2
IV	Major T-7	मराठी व व्याख. मराठी भाग-४ (साहित्यरंग-भाग-२, सत्र ४)	MAR 107	4	-	4	80	-	20	100	40	4
	Major T-8	मराठी व्याकरणाभ्यास-२ (संदर्भ. मो. रा. चालंबे)	MAR 108	2	-	2	40	-	10	50	20	2
	Minor T-3	मराठी व्याकरणाभ्यास-२ (संदर्भ. मो. रा. चालंबे)	MAR Minor 103	4	-	4	80	-	20	100	40	4
	SEC-3	ग्रंथसंपादन, ग्रंथसिद्धी व ग्रंथप्रकाशन : एक अभ्यास	SEC 103	1	1	2	20	20	10	50	20	2

NEP 2020 आधारित पदवी अभ्यासक्रम
B.A. Marathi Language (मराठी भाषा)
Four Years Bachelor of Arts (Honours/Research) Degree Examination
Teaching and Examination Scheme with Credit Distribution Structure
From Academic Session 2024-2025

Name of Programme : बी.ए. मराठी भाषा : वर्ष : 1 / सत्र : I
Title of the Course : मराठी आणि व्यावहारिक मराठी भाग 1 (साहित्यरंग भाग-1, सत्र 1)
Course Code : MAR 101
Number of Credits : 04

Course outcome Description	Cognitive level (Bloom's level)
CO 1 मराठी भाषेच्या समृद्धीची जाणीव करून देणे.	1
CO 2 भाषेच्या व साहित्याच्या अभ्यासाद्वारे भारतीय संस्कृती आणि इतिहासाची ओळख करून देणे.	2
CO 3 विविध साहित्यप्रकारांची ओळख करून देणे.	3
CO 4 विद्यार्थ्यांची भाषिक कौशल्ये विकसित करणे व त्यांना रोजगाराभिमुख बनविणे.	4
CO 5 भाषेचे तसेच साहित्याचे आकलन आणि जीवनव्यवहारात उपयोगन करण्यास प्रवृत्त करणे.	5
CO 6 नैतिक मूल्ये रुजविणे.	6
घटक मराठी आणि व्यावहारिक मराठी भाग 1 (साहित्यरंग भाग-1, सत्र 1)	तासिका
1. गद्य विभाग :	15
1. पाखाला बाळक पांगुरवर्णे - म्हाइंमट, 2. शिक्षण - जोतीराव फुले 3. तरुणांनो! निर्भय बना, रू बन- स्वामी विवेकानंद 4. नववर्षाच्या उदयाचलावर उद्योगाचे ध्वजारोपण - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज. 5. कोक्याची कथा - अरविंद गोखले	
2. पद्य विभाग	15
1. माथ मराठी - मुकुंदराज, 2. ज्ञानेश्वरांचे अर्धंग - संत ज्ञानेश्वर, 3. दबाचे धैर्य - केशवसुत 4. भंगु दे काठिन्य माझे - वा. सी. मर्डेकर, 5. चार शब्द - नारायण सुर्वे	
3. व्यावहारिक मराठी :	15
1. व्यावहारिक मराठी : स्वरुप आणि भूमिका 2. भाषिक संवादव्यवहाराची मूलांशे	
4. भाषिक कौशल्याधारित अभ्यासघटक :	15
1. वाकप्रचार - म्हणी संग्रह करणे, 2. शब्दसंग्रह वाढविणे, सुविचार संग्रह करणे, 3. प्रत्यक्ष संवाद, 4. विविध संस्था, ग्रंथालयांना भेट देणे.	

अभ्यासग्रंथ : साहित्यरंग भाग 1, राघव पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीबुटर्स, नागपूर, 2020.

○○○

Name of Programme : बी.ए. मराठी भाषा : वर्ष : 1 / सत्र : I
Title of the Course : भाषिक कौशल्ये - भाग 1
Course Code : MAR 102
Number of Credits : 02

Course outcome Description	Cognitive level (Bloom's level)
CO 1 विद्यार्थ्यांची भाषिक कौशल्ये विकसित करणे.	1
CO 2 विद्यार्थ्यांना रोजगाराभिमुख बनविणे.	2
CO 3 मराठीची अभिवृद्धी विकसित करणे.	3
CO 4 भाषा व्यवहारासाठी आवश्यक ती लेखन, भाषण, वाचन ही कौशल्ये विकसित करणे.	4
CO 5 भाषिक कौशल्याचे विविध आविष्कार समजावून देणे.	5
CO 6 भाषिक कौशल्ये विकसित करणे.	6

घटक भाषिक कौशल्ये - भाग 1

घटक	तासिका
1. अ. भाषिक कौशल्ये आणि व्यक्तिमत्त्व विकास, आ. संवाद कौशल्य	15
2. अ. भाषण आणि संभाषण कौशल्य, आ. लेखन कौशल्ये	15

अभ्यासग्रंथ : व्यावहारिक मराठी, ल. रा. नसिराबादकर, भाषाविकास संशोधन संस्था, कोल्हापूर, 2022 (प्रकरण 1 ते 4)
○○○

Name of Programme : बी.ए. मराठी साहित्य : वर्ष : प्रथम / सत्र : 1
Title of the Course : मुद्रितशोधन : कौशल्य आणि व्यवसाय
Course Code : VSC - 101
Number of Credits : 02

Course outcome Description	Cognitive level (Bloom's level)
CO 1 विद्यार्थ्यांस मुद्रितशोधन ही संकल्पना समजून घेता/येतील.	1
CO 2 त्यांना मराठीचे लेखनविषयक नियम जावून घेता येतील.	2
CO 3 मराठी शब्दांच्या शुद्धलेखनाची वैशिष्ट्ये समजतील.	3
CO 4 मुद्रितशोधनातील तंत्र व खुणा लक्षात येतील.	4
CO 5 मुद्रितशोधन करण्याची प्रक्रिया समजून घेता येईल.	5
CO 6 मुद्रितशोधनाच्या विविध क्षेत्रांची माहिती जाणून घेतील.	6

घटक

घटक	तासिका
1. मुद्रितशोधन : संकल्पना स्वरूप आणि इतिहास (वैश्विक आणि मराठी परीप्रेक्ष्य) मुद्रितशोधन : मराठीचे लेखनविषयक नियम	15
2. मुद्रितशोधन : आवश्यक चाची, मुद्रित शोधनाच्या खुणा, मुद्रितशोधनाचा नमुना	15

अभ्यासग्रंथ : 1. व्यावहारिक मराठी - ल.रा. नसिराबादकर, 2. मराठी शुद्धलेखन प्रदीप - मो.रा. वाळंवे
○○○

Name of Programme : बी.ए. मराठी साहित्य : वर्ष : प्रथम / सत्र : 1
Title of the Course : भाषिक - वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व विकास भाग 1
Course Code : SEC - 101
Number of Credits : 02

Course outcome Description	Cognitive level (Bloom's level)
CO 1 व्यक्तिमत्त्व ही संकल्पना विद्यार्थी समजून घेतील.	1
CO 2 त्यातले विविध घटक आणि वैशिष्ट्ये जाणून घेतील.	2

CO 3	व्यक्तिमत्त्वाचा भाषा, साहित्य व संस्कृतीशी असणारा अनुबंध लक्षात घेतील.	3
CO 4	मातृभाषा आणि व्यक्तिमत्त्व विकास यांचा संबंध समजून घेतील.	4
CO 5	व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासाचा महत्त्वाचा घटक लक्षात घेतील.	5
CO 6	मातृभाषेतर भाषेचा व व्यक्तिमत्त्वाचा संबंध समजून घेतील.	6

घटक

1.	● व्यक्तिमत्त्व : संकल्पना, घटक आणि वैशिष्ट्ये	15
	● व्यक्तिमत्त्व आणि भाषा-साहित्य-संस्कृती : अनुबंध	15
2.	● मातृभाषा आणि व्यक्तिमत्त्व विकास ● मातृभाषेतर भाषा आणि व्यक्तिमत्त्व विकास	15

अभ्यासग्रंथ : व्यावहारिक मराठी - ल. रा. नसिराबादकर
○○○

Name of Programme : बी.ए. मराठी साहित्य : वर्ष : प्रथम / सत्र : I
Title of the Course : विदर्भाची लोकसंस्कृती आणि प्राचीन साहित्य-संस्कृती
Course Code : IKS - 101
Number of Credits : 02

Course outcome Description		Cognitive level (Bloom's level)
CO 1	विदर्भाच्या लोकसंस्कृतीचा इतिहास विद्यार्थी जाणून घेतील.	1
CO 2	विदर्भाच्या लोकसंस्कृतीचे स्वरूप समजून घेतील.	2
CO 3	विदर्भाचे प्राचीन साहित्य व संस्कृती ह्यांचा इतिहास जाणून घेतील.	3
CO 4	वैदर्भीय लोककलांचे विविध प्रकार जाणून घेतील.	4
CO 5	वैदर्भीय लोककलांची सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये समजून घेतील.	5
CO 6	वैदर्भीय लोककलांची प्रादेशिक वैशिष्ट्ये समजून घेतील.	6

घटक

1.	● विदर्भाची लोकसंस्कृती : स्वरूप आणि इतिहास : आढावा	15
	● विदर्भाची प्राचीन साहित्य-संस्कृती : स्वरूप व इतिहास : आढावा	15
2.	● वैदर्भीय लोककला : विविध प्रकार	15
	● वैदर्भीय लोककला : प्रादेशिक व सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये	15

संदर्भ ग्रंथ : 1. वन्हाडचा इतिहास - या. मा. काळे, 2. आधुनिक विदर्भाचा इतिहास - डॉ. वनकाणी.
3. विदर्भ का सांस्कृतिक इतिहास - डॉ. नथुलाल गुप्ता
○○○

Teaching and Examination Scheme

A teaching and examination scheme for students admitted to the B. A. Program shall be as follows:
Bachelor of Arts (B.A.) (NON- PRACTICAL COURSES)

B.A. – Semester I

First Year: Semester I (UG CERTIFICATE)												
Sr. No.	Course Type	The program/Name of the Paper)	Course Code	Teaching & Learning Scheme			Examination Evaluation & Assessment Scheme					Credit
				Teaching Hours Per Week			Theory *(CIE)					
				Theory	Activity	Total	Theory	Activity	Intern al (CIE)	Total Marks	Minimum Passing Marks	
1	Major Mandatory	Political Theory	UGPO1MM1	4	-	4	80	-	20	100	40	4
	Major Mandatory	Modern Indian Political Thought-I	UGPO1MM2	2	-	2	40	-	10	50	20	2
2	Major Electives		NIL	-	-	-	-	-	-	-	-	-
			NIL	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	Minor		NIL	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4	OE		UGPO1OE1	4	-	4	80	-	20	100	40	4
5	VSC	Political Reporting-I	UGPO1VSC1		4	4	-	50	50	100	50	2
6	SEC		UGPO1SEC1		4	4	-	50	50	100	50	2
7	AEC		UGPO1AE1	1	2	3	50	-	50	100	50	2
8	VEC		UGPO1VEC1	2	-	2	40	-	10	50	20	2
9	IKS	Indian Cinema and Politics	UGPO1IKS1	2	-	2	40	-	10	50	20	2
10	CC		UGPO1CC1	-	4	4	-	50	50	100	50	2
Total =				15	14	29	290	150	260	700	320	22

*CIE: Continuous Internal Evaluation

B.A.FIRST YEAR: SEMESTER – I**Indian Cinema and Politics****PAPER-I (Indian Knowledge System 02 Credits)****(Code-UGPO1IKS1)****MARKS: 40****COURSE OUTCOME:**

1. The students will be able to analyze political concepts and events, public policy, political behaviour and visions of politics and society as presented in films.
2. The students can understand how the use of power in general and use of political power in particular is connected with their day to day life
3. It will help develop critical thinking the skills of description, appreciation and interpretation and promote independent thinking.

Unit I: The Process of Nation-Building

- a) End of Feudalism.
- b) Democratization of Indian society and idea of socialism in Film

Suggested Films: Mother India (H), Naya Daur (H), Shree 420 (H), Do Bigha Jameen (H)

Unit II: Internal Security Challenges

- a) Terrorism
- b) Naxalism

Suggested Films:--Machis (H), Roja (H), A Wednesday (H), Sarfarosh (H), Dilse (H), Fanna (H), Mr and Mrs Iyer (H), Mission Kashmir (H), Uri (H).

Note: It is a practical based paper. Students can use any related film for study.

Project: (following content should be included in project)

1. Write main content of the Film (Any one)
2. Message to society.
3. Students opinion/remarks about the film

UNDER GRADUATE PROGRAM IN SOCIOLOGY
Structure and Credit Distribution of UG Degree Programme (Four Years) w.e.f. 2024-25.
First Year: Semester I (UG CERTIFICATE)

Level	Course type		Course Code	Title of Course	Credit scheme	Examination and Assessment Scheme		Minimum Passing grade letter/ point (40%)
	Major	Mandatory				Internal Evaluation	End Sem. Exam.	
6.0			UGSO1MD1	Sociology: An Introduction of Sociological Concepts	4	20	80	
			UGSO1MD2	Social Institutions - I	2	10	40	
		Open Elective (for basket)	UGS10ED1	Fundamentals of Sociology	4	100*		
		Vocational Skill Course	UGS1VSC01	Organizing Social Survey	2	100*		
		Skill Enhancement Course	UGS1SEC01	Working with Culture	2	100*		
		Ability Enhancement Course	UGS1AEC01		2			
		Value Education Course	UGS1VEC01		2			
		Indian Knowledge System	UGS1IKS01	Social Reformers, Issues and Movements	2	100*		
		Co-curricular Activity	UGS1CC01		2			
		Cumulative Credit/ Marks			22			

Note : The mark * * * indicate that The examination and evaluation scheme (including CIA and End Examination) will be decided by guidelines or directions or notifications issued by University or Government or UGC time to time.

Handwritten signatures and initials:
 [Signature] [Signature] [Signature] [Signature] [Signature]



If you're enjoying rate your experie

No, give

Type and Code : Indian Knowledge System : UGS1IK501

Name of Course : Social Reformers: Issues and Movements

Syllabus of Course

1. Basveshwara : Caste and Reformation of Society,
2. Narayana Guru : Against-Casteism
3. Raja Ram Mohan Roy : Women and Sati Tradition
4. M.K. Gandhi : Sarvodaya and Buniyadi Shiksha
5. Birsa Munda : Tribal Rights on Natural Resources
6. Vitthal Ramaji Shinde : Education and Social Development
7. Raghunath Dhondo Karve : Family Planning and Sex Education
8. Dr. Rakhamabai Raut : Against Child Marriage

**PATENTS PUBLISHED BY THE FACULTY
DURING THE LAST FIVE YEARS**



Office of the Controller General of Patents, Designs & Trade Marks
Department of Industrial Policy & Promotion,
Ministry of Commerce & Industry,
Government of India



Application Details

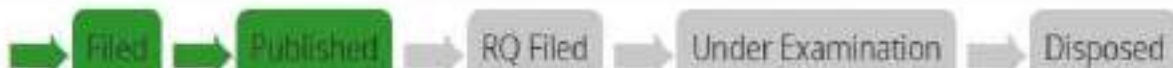
APPLICATION NUMBER	202321066964
APPLICATION TYPE	ORDINARY APPLICATION
DATE OF FILING	05/10/2023
APPLICANT NAME	1 . Raju Ghanshyam Shrirame 2 . Manishkumar Kashinath Kayarkar 3 . Vitthal Nilkanth Thawari 4 . Vikas Sawant 5 . Vishal Wasudeorao Malekar 6 . Vijay P Rahangdale 7 . Madan Gajanan Pradhan
TITLE OF INVENTION	ARTIFICIAL INTELLIGENCE-ENHANCED FINANCIAL RISK MANAGEMENT SYSTEM
FIELD OF INVENTION	COMPUTER SCIENCE
E-MAIL (As Per Record)	technomindsip@gmail.com
ADDITIONAL-EMAIL (As Per Record)	
E-MAIL (UPDATED Online)	
PRIORITY DATE	
REQUEST FOR EXAMINATION DATE	--
PUBLICATION DATE (U/S 11A)	24/11/2023

Application Status

APPLICATION STATUS

Awaiting Request for Examination

[View Documents](#)





Office of the Controller General of Patents, Designs & Trade Marks
Department of Industrial Policy & Promotion
Ministry of Commerce & Industry,
Government of India



Application Details

APPLICATION NUMBER	202321017373
APPLICATION TYPE	ORDINARY APPLICATION
DATE OF FILING	14/11/2023
APPLICANT NAME	1. Dr. Raju Ghanshyam Shirane 2. Dr. Vitthal Manikrao Ghimire 3. Mr. Jagdish Rambhauji Watmode 4. Mr. Sandeep Dharm Singh Chavhan 5. Mr. Santosh Devidas Mohachare
TITLE OF INVENTION	PRACTICAL INTEGRATION OF AI, ML, AND KIT FOR ADVANCED HEALTHCARE APPLICATION
FIELD OF INVENTION	COMPUTER SCIENCE
E-MAIL (As Per Record)	maipatentpr@gmail.com
ADDITIONAL EMAIL (As Per Record)	
E-MAIL (UPDATED Online)	
PRIORITY DATE	
REQUEST FOR EXAMINATION DATE	-
PUBLICATION DATE (U/S 11A)	15/11/2023



Office of the Controller General of Patents, Designs & Trade Marks
Department for Promotion of Industry and Internal Trade
Ministry of Commerce & Industry,
Government of India



Application Details

APPLICATION NUMBER	202421009020
APPLICATION TYPE	ORDINARY APPLICATION
DATE OF FILING	09/02/2024
APPLICANT NAME	1. Dr. Raju Ghanshyam Shirane 2. Dr. Gajanan Bhaurao Patil 3. Dr. Arishi Anra 4. Dr. Sonali Sirbhate 5. Dr. Prashant D. Deshmukh
TITLE OF INVENTION	SUSTAINABLE DEVELOPMENT MODELING FOR CIRCULAR ECONOMY TRANSITION
FIELD OF INVENTION	COMPUTER SCIENCE
E-MAIL (As Per Record)	mail2patent.pr@gmail.com
ADDITIONAL-EMAIL (As Per Record)	
E-MAIL (UPDATED Online)	
PRIORITY DATE	
REQUEST FOR EXAMINATION DATE	-
PUBLICATION DATE (U/S 11A)	15/03/2024



Office of the Controller General of Patents, Designs & Trade Marks
Department for Promotion of Industry and Internal Trade
Ministry of Commerce & Industry,
Government of India



Application Details

APPLICATION NUMBER	202421029628
APPLICATION TYPE	ORDINARY APPLICATION
DATE OF FILING	12/04/2024
APPLICANT NAME	1. Dr. Raju Ghanshyam Shrirame 2. Dr. Jayantkumar Maroti Maskey 3. Dr. Karamsing R. Rajput 4. Dr. Prasad A. Khanzode 5. Dr. Asteek Tarachand Mungrode 6. Dr. Archana Vasantao Umankar
TITLE OF INVENTION	AUTOMATED SYSTEM FOR DYNAMIC TAX OPTIMIZATION IN DIVERSE ECONOMIES
FIELD OF INVENTION	COMPUTER SCIENCE
E-MAIL (As Per Record)	mal2patentpr@gmail.com
ADDITIONAL E-MAIL (As Per Record)	
E-MAIL (UPDATED Online)	
PRIORITY DATE	
REQUEST FOR EXAMINATION DATE	
PUBLICATION DATE (U/S 11A)	03/05/2024



Office of the Controller General of Patents, Designs & Trade Marks
Department for Promotion of Industry and Internal Trade
Ministry of Commerce & Industry,
Government of India



INTELLECTUAL
PROPERTY INDIA
विद्युत् प्रविधिकी वणिगी
विभाग, भारत सरकार

Application Details

APPLICATION NUMBER	202421010814
APPLICATION TYPE	ORDINARY APPLICATION
DATE OF FILING	16/02/2024
APPLICANT NAME	1. Dr. Pravin Madhukarrao Gharpure 2. Dr. Vijay Ruprao Raut 3. Dr. Narendra Ishwar Gharat 4. Dr. Girish Narayanna Sapate 5. Dr. Ashok Bharat Bhalte 6. Dr. Rakesh Deoraoji Kabhe
TITLE OF INVENTION	MARATHI GRAMMAR CHECKER AND STYLE GUIDE SYSTEM FOR ACCURATE LANGUAGE USAGE
FIELD OF INVENTION	ELECTRONICS
E-MAIL (As Per Record)	technomindsp@gmail.com
ADDITIONAL E-MAIL (As Per Record)	
E-MAIL (UPDATED Online)	
PRIORITY DATE	
REQUEST FOR EXAMINATION DATE	--
PUBLICATION DATE (US 11A)	05/04/2024



Office of the Controller General of Patents, Designs & Trade Marks
Department for Protection of Industry and Intellectual Trade
Ministry of Commerce & Industry,
Government of India



INTELLECTUAL
PROPERTY INDIA
विद्युत् सूचना एवं
संरक्षण विभाग

Application Details

APPLICATION NUMBER	20221106893
APPLICATION TYPE	ORDINARY APPLICATION
DATE OF FILING	11/03/2023
APPLICANT NAME	1. Pawan Bhaglikar 2. Mangesh Vasantrao Patil 3. Vivek M. Dhanu 4. Mangesh Govindoo Ichharys 5. Satish Lokpal Chapple 6. Mangesh Patilak
TITLE OF INVENTION	HISTORICAL DATA VERIFICATION SYSTEM FOR ANALYZING POLITICAL TRENDS
FIELD OF INVENTION	COMPUTER SERVICE
E-MAIL (As Per Record)	2ichromindia@gmail.com
ADDITIONAL E-MAIL (As Per Record)	
E-MAIL (UPDATED Online)	
PRIORITY DATE	
REQUEST FOR EXAMINATION DATE	--
PUBLICATION DATE (S.114)	24/11/2023

Application Status

APPLICATION STATUS	Awaiting Request for Examination
View Documents	



Office of the Controller General of Patents, Designs & Trade Marks
Department of Industrial Policy & Promotion,
Ministry of Commerce & Industry,
Government of India



Application Details

APPLICATION NUMBER	202321049916
APPLICATION TYPE	ORDINARY APPLICATION
DATE OF FILING	25/07/2023
APPLICANT NAME	1. Mangesh Govindrao Acharya 2. Rajendra Santoshrao Ghorpade 3. Niteen Tulshiram Katrojwar 4. Santosh Sambhaji Dakhare 5. Ravi Sahebrao Dharpawar 6. Pawan Dayanand Mahant
TITLE OF INVENTION	INTERACTIVE POLITICAL DEBATE SYSTEM
FIELD OF INVENTION	COMPUTER SCIENCE
E-MAIL (As Per Record)	technomindsip@gmail.com
ADDITIONAL-EMAIL (As Per Record)	mangesh.aacharya@gmail.com
E-MAIL (UPDATED Online)	
PRIORITY DATE	
REQUEST FOR EXAMINATION DATE	--
PUBLICATION DATE (U/S 11A)	15/09/2023

(12) PATENT APPLICATION PUBLICATION

(21) Application No.202321037025 A

(19) INDIA

(22) Date of filing of Application :29/05/2023

(43) Publication Date : 30/06/2023

(54) Title of the invention : METHOD OF STUDYING AN ACCELERATION OF A UNIVERSE IN THE PRESENCE OF INHOMOGENEOUS MATTER

<p>(51) International classification :G01P 150000, G01P 150000, G00N 100000, G00Q 502000, H01S 051430</p> <p>(69) International Application No :NA Filing Date :NA</p> <p>(67) International Publication No :NA</p> <p>(61) Patent of Addition to Application Number :NA Filing Date :NA</p> <p>(62) Divisional to Application Number :NA Filing Date :NA</p>	<p>(71)Name of Applicant : Dr. Shilpa W. Sumbarkar Address of Applicant :Vidya Vikas Arts, Commerce and Science College, Sarasapur, Dist. Wartha Wartha -----</p> <p>Dr. Seema Nilesh Baswarakar Dr. Trupti Arvind Thakre Dr.Yogesh Vasantrao Rathod Dr.Rajai Ramesh Tamboli Dr.Hemant Umrao Patilkar</p> <p>Name of Applicant : NA Address of Applicant : NA</p> <p>(72)Name of Inventor : Dr. Shilpa W. Sumbarkar Address of Applicant :Vidya Vikas Arts, Commerce and Science College, Sarasapur, Dist. Wartha Wartha -----</p> <p>Dr. Seema Nilesh Baswarakar Address of Applicant :Shri & Anshu Kutechi Engineering College, Chumbur, Mumbai Mumbai -----</p> <p>Dr. Trupti Arvind Thakre Address of Applicant :Flat no. 604, Mangalmati Residency, Ashir Nagar, Swami Colony Nagpur Nagpur -----</p> <p>Dr.Yogesh Vasantrao Rathod Address of Applicant :Flat No 201, Kdpara Apartments, Pl. No 96, Thakre Layout, Datta, Nagpur Nagpur -----</p> <p>Dr.Rajai Ramesh Tamboli Address of Applicant :Plot no. 10 Usani park colony, Pipla road, Besa, Nagpur Nagpur -----</p> <p>Dr.Hemant Umrao Patilkar Address of Applicant :OD Deepak Deshmukh, near George Mahang Math,Churapure layout,Sondu Meghe, Wartha Wartha -----</p>
---	---

(57) Abstract : A method of studying an acceleration of a universe in the presence of inhomogeneous matter, characterized in that the method includes considering a Bianchi Type-III space-time model with an inhomogeneous equation of state (EoS) and a bulk viscous fluid as scalar field. The method further includes finding an exact solution of Einstein's field equations by a power law in a form of $A_1 = a_1 t^m, A_2 = b_1 t^n$, where m & n are constants and $m, n > 1$ and plotting graphs to study physical & kinematical aspects of the model in the presence of variable & constant cosmological term. FIG. 1



FIG. 1

No. of Pages : 16 No. of Claims : 5



Office of the Controller General of Patents, Designs & Trade Marks
Department of Industrial Policy & Promotion,
Ministry of Commerce & Industry,
Government of India



Application Details

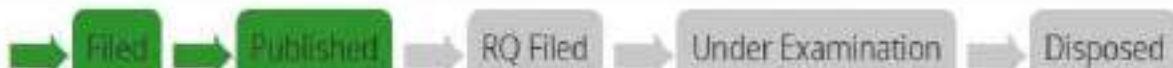
APPLICATION NUMBER	202321066964
APPLICATION TYPE	ORDINARY APPLICATION
DATE OF FILING	05/10/2023
APPLICANT NAME	1 . Raju Ghanshyam Shrirame 2 . Manishkumar Kashinath Kayarkar 3 . Vitthal Nilkanth Thawari 4 . Vikas Sawant 5 . Vishal Wasudeorao Malekar 6 . Vijay P Rahangdale 7 . Madan Gajanan Pradhan
TITLE OF INVENTION	ARTIFICIAL INTELLIGENCE-ENHANCED FINANCIAL RISK MANAGEMENT SYSTEM
FIELD OF INVENTION	COMPUTER SCIENCE
E-MAIL (As Per Record)	technomindsip@gmail.com
ADDITIONAL-EMAIL (As Per Record)	
E-MAIL (UPDATED Online)	
PRIORITY DATE	
REQUEST FOR EXAMINATION DATE	--
PUBLICATION DATE (U/S 11A)	24/11/2023

Application Status

APPLICATION STATUS

Awaiting Request for Examination

[View Documents](#)





Office of the Controller General of Patents, Designs & Trade Marks
Department of Industrial Policy & Promotion
Ministry of Commerce & Industry,
Government of India



Application Details

APPLICATION NUMBER	20232107373
APPLICATION TYPE	ORDINARY APPLICATION
DATE OF FILING	14/11/2023
APPLICANT NAME	1. Dr. Raju Ghanshyam Shirane 2. Dr. Vitthal Manikrao Ghimire 3. Mr. Jagdish Rambhauji Watmode 4. Mr. Sandeep Dharm Singh Chavhan 5. Mr. Santosh Devidas Mohachare
TITLE OF INVENTION	PRACTICAL INTEGRATION OF AI, ML, AND IOT FOR ADVANCED HEALTHCARE APPLICATION
FIELD OF INVENTION	COMPUTER SCIENCE
E-MAIL (As Per Record)	maipatentpr@gmail.com
ADDITIONAL EMAIL (As Per Record)	
E-MAIL (UPDATED Online)	
PRIORITY DATE	
REQUEST FOR EXAMINATION DATE	
PUBLICATION DATE (IUS-11A)	15/11/2023



Office of the Controller General of Patents, Designs & Trade Marks
Department for Promotion of Industry and Internal Trade
Ministry of Commerce & Industry,
Government of India



Application Details

APPLICATION NUMBER	202421009020
APPLICATION TYPE	ORDINARY APPLICATION
DATE OF FILING	09/02/2024
APPLICANT NAME	1. Dr. Raju Ghanshyam Shirane 2. Dr. Gajanan Bhaurao Patil 3. Dr. Arishi Anra 4. Dr. Sonali Sirbhate 5. Dr. Prashant D. Deshmukh
TITLE OF INVENTION	SUSTAINABLE DEVELOPMENT MODELING FOR CIRCULAR ECONOMY TRANSITION
FIELD OF INVENTION	COMPUTER SCIENCE
E-MAIL (As Per Record)	mail2patent.pr@gmail.com
ADDITIONAL-EMAIL (As Per Record)	
E-MAIL (UPDATED Online)	
PRIORITY DATE	
REQUEST FOR EXAMINATION DATE	-
PUBLICATION DATE (U/S 11A)	15/03/2024





Office of the Controller General of Patents, Designs & Trade Marks
Department for Promotion of Industry and Internal Trade
Ministry of Commerce & Industry,
Government of India



Application Details

APPLICATION NUMBER	202421029628
APPLICATION TYPE	ORDINARY APPLICATION
DATE OF FILING	12/04/2024
APPLICANT NAME	1. Dr. Raju Ghanshyam Shrirame 2. Dr. Jayantkumar Maroti Maskey 3. Dr. Karamsing R. Rajput 4. Dr. Prasad A. Khanzode 5. Dr. Asteek Tarachand Mungrode 6. Dr. Archana Vasantao Umankar
TITLE OF INVENTION	AUTOMATED SYSTEM FOR DYNAMIC TAX OPTIMIZATION IN DIVERSE ECONOMIES
FIELD OF INVENTION	COMPUTER SCIENCE
E-MAIL (As Per Record)	mal2patentpr@gmail.com
ADDITIONAL E-MAIL (As Per Record)	
E-MAIL (UPDATED Online)	
PRIORITY DATE	
REQUEST FOR EXAMINATION DATE	
PUBLICATION DATE (U/S 11A)	03/05/2024

 <p>Office of the Controller General of Patents, Designs & Trade Marks Department for Promotion of Industry and Internal Trade Ministry of Commerce & Industry, Government of India १९९९</p>	 <p>INTELLECTUAL PROPERTY INDIA विद्युत् सूचनाओं का संरक्षण विभाग</p>
Application Details	
APPLICATION NUMBER	202421010814
APPLICATION TYPE	ORDINARY APPLICATION
DATE OF FILING	16/02/2024
APPLICANT NAME	1. Dr. Pravin Madhukarrao Gharpure 2. Dr. Vijay Ruprao Raut 3. Dr. Narendra Ishwar Gharat 4. Dr. Gresh Narayanna Sapate 5. Dr. Ashok Bharat Bhalte 6. Dr. Rakesh Deoraoji Kabhe
TITLE OF INVENTION	MARATHI GRAMMAR CHECKER AND STYLE GUIDE SYSTEM FOR ACCURATE LANGUAGE USAGE
FIELD OF INVENTION	ELECTRONICS
E-MAIL (As Per Record)	technomindsp@gmail.com
ADDITIONAL E-MAIL (As Per Record)	
E-MAIL (UPDATED Online)	
PRIORITY DATE	
REQUEST FOR EXAMINATION DATE	-
PUBLICATION DATE (US 11A)	05/04/2024


Office of the Controller General of Patents, Designs & Trade Marks
 Department for Protection of Industry and Intellectual Trade
 Ministry of Commerce & Industry,
 Government of India


Application Details

APPLICATION NUMBER	2022106893
APPLICATION TYPE	ORDINARY APPLICATION
DATE OF FILING	11/03/2023
APPLICANT NAME	1. Pawan Bhaglikar 2. Mangesh Vasantlal Naidu 3. Vivek M. Dixer 4. Mangesh Govindoo Ichharys 5. Satish Lokpal Chapple 6. Mangesh Patrak
TITLE OF INVENTION	HISTORICAL DATA VERIFICATION SYSTEM FOR ANALYZING POLITICAL TRENDS
FIELD OF INVENTION	COMPUTER SERVICE
E-MAIL (As Per Record)	2chrovinid@gmail.com
ADDITIONAL E-MAIL (As Per Record)	
E-MAIL (UPDATED Online)	
PRIORITY DATE	
REQUEST FOR EXAMINATION DATE	--
PUBLICATION DATE (S.114)	24/11/2023

Application Status

APPLICATION STATUS	Awaiting Request for Examination
--------------------	----------------------------------

[View Documents](#)



Office of the Controller General of Patents, Designs & Trade Marks
Department of Industrial Policy & Promotion,
Ministry of Commerce & Industry,
Government of India



Application Details

APPLICATION NUMBER	202321049916
APPLICATION TYPE	ORDINARY APPLICATION
DATE OF FILING	25/07/2023
APPLICANT NAME	1. Mangesh Govindrao Acharya 2. Rajendra Santoshrao Ghorpade 3. Niteen Tulshiram Katrojwar 4. Santosh Sambhaji Dakhare 5. Ravi Sahebrao Dharpawar 6. Pawan Dayanand Mahant
TITLE OF INVENTION	INTERACTIVE POLITICAL DEBATE SYSTEM
FIELD OF INVENTION	COMPUTER SCIENCE
E-MAIL (As Per Record)	technomindsip@gmail.com
ADDITIONAL-EMAIL (As Per Record)	mangesh.aacharya@gmail.com
E-MAIL (UPDATED Online)	
PRIORITY DATE	
REQUEST FOR EXAMINATION DATE	--
PUBLICATION DATE (U/S 11A)	15/09/2023



Office of the Controller General of Patents, Designs & Trade Marks
Department of Industrial Policy & Promotion,
Ministry of Commerce & Industry,
Government of India



Application Details

APPLICATION NUMBER	202321050779
APPLICATION TYPE	ORDINARY APPLICATION
DATE OF FILING	27/07/2023
APPLICANT NAME	1 . Yogesh Marotrao Sarode 2 . Kapil Singhel 3 . Anil Gangaram Dodewar 4 . Shweta Bajpai 5 . Pragyasa Harshendu Upadhyaya 6 . Virendra Balvir Turkar
TITLE OF INVENTION	GESTURE RECOGNITION SYSTEM FOR ENGLISH LANGUAGE COMMUNICATION
FIELD OF INVENTION	COMPUTER SCIENCE
E-MAIL (As Per Record)	technomindsip@gmail.com
ADDITIONAL-EMAIL (As Per Record)	yogeshmsarode@gmail.com
E-MAIL (UPDATED Online)	
PRIORITY DATE	
REQUEST FOR EXAMINATION DATE	--
PUBLICATION DATE (U/S 11A)	15/09/2023



Office of the Controller General of Patents, Designs & Trade Marks
Department for Promotion of Industry and Internal Trade
Ministry of Commerce & Industry,
Government of India

सत्यमेव जयते



Application Details

APPLICATION NUMBER	202421009498
APPLICATION TYPE	ORDINARY APPLICATION
DATE OF FILING	13/02/2024
APPLICANT NAME	1. Dr. Yogesh Marotrao Sarode 2. Dr. Manjushree Vikrant Sardeshpande 3. Dr. Anil Gangaram Dodewar 4. Dr. Virendra Balvir Turkar 5. Dr. Sopan Supda Bonde 6. Dr. Shweta Bajpai
TITLE OF INVENTION	METHOD AND SYSTEM FOR AUTOMATED GRAMMAR CORRECTION IN ENGLISH WRITING
FIELD OF INVENTION	ELECTRONICS
E-MAIL (As Per Record)	technomindsip@gmail.com
ADDITIONAL-EMAIL (As Per Record)	
E-MAIL (UPDATED Online)	
PRIORITY DATE	
REQUEST FOR EXAMINATION DATE	--
PUBLICATION DATE (U/S 11A)	05/04/2024

(12) PATENT APPLICATION PUBLICATION

(21) Application No.202321037025 A

(19) INDIA

(22) Date of filing of Application :29/05/2023

(43) Publication Date : 30/06/2023

(54) Title of the invention : METHOD OF STUDYING AN ACCELERATION OF A UNIVERSE IN THE PRESENCE OF INHOMOGENEOUS MATTER

<p>(51) International classification :G01F 150000, G01F 150000, G00N 100000, G00Q 502000, H01S 051430</p> <p>(69) International Application No :NA Filing Date :NA</p> <p>(67) International Publication No :NA</p> <p>(61) Patent of Addition to Application Number :NA Filing Date :NA</p> <p>(62) Divisional to Application Number :NA Filing Date :NA</p>	<p>(71)Name of Applicant : Dr. Shilpa W. Sumbarkar Address of Applicant :Vidya Vikas Arts, Commerce and Science College, Samardapur, Dist. Warudha Warudha ----- Dr. Seema Nilesh Baswarekar Dr. Trupti Arvind Thakre Dr.Yogesh Vasantrao Rathod Dr.Rajai Ramesh Tamboli Dr.Honkai Umrao Patilkar Name of Applicant : NA Address of Applicant : NA (72)Name of Inventor : Dr. Shilpa W. Sumbarkar Address of Applicant :Vidya Vikas Arts, Commerce and Science College, Samardapur, Dist. Warudha Warudha ----- Dr. Seema Nilesh Baswarekar Address of Applicant :Shak & Anshu Kutechi Engineering College, Chumbur, Mumbai Mumbai ----- Dr. Trupti Arvind Thakre Address of Applicant :Flat no. 604, Mangalmati Residency, Ashir Nagan, Swami Colony Nagpur Nagpur ----- Dr.Yogesh Vasantrao Rathod Address of Applicant :Flat No 201, Kdpara Apartments, Pl. No 96, Thakre Layout, Datta, Nagpur Nagpur ----- Dr.Rajai Ramesh Tamboli Address of Applicant :Plot no. 10 Usani park colony, Pipla road, Beso, Nagpur Nagpur ----- Dr.Honkai Umrao Patilkar Address of Applicant :OD Deepak Deshmukh, near Ghinge Mahang Math,Churapure layout,Sondu Meghe, Warudha Warudha -----</p>
---	---

(57) Abstract :
 A method of studying an acceleration of a universe in the presence of inhomogeneous matter, characterized in that the method includes considering a Bianchi Type-III space-time model with an inhomogeneous equation of state (EoS) and a bulk viscous fluid as scalar field. The method further includes finding an exact solution of Einstein's field equations by a power law in a form of $A_1 = 2a_1 t^m, A_2 = b_1 t^n$, where m & n are constants and $m, n > 1$ and plotting graphs to study physical & kinematical aspects of the model in the presence of variable & constant cosmological term. FIG. 1



No. of Pages : 16 No. of Claims : 5

(12) PATENT APPLICATION PUBLICATION

(21) Application No.202321052715 A

(19) INDIA

(22) Date of filing of Application :05/08/2023

(43) Publication Date : 06/10/2023

(54) Title of the invention : METHOD OF FINDING A SOLUTION TO EINSTEIN FIELD EQUATIONS BY CONSIDERING A MODIFIED TAKAHAYASI STRING

<p>(6) International Classification G06F1909/008, G2140/00, G06F1909/009, F4246/00, G06F1909/010, G06F1909/011, G06F1909/012</p> <p>(7) International Application No. Filing Date</p> <p>(8) International Publication No. Filing Date</p> <p>(9) Patent of Addition No. Application Number Filing Date</p> <p>(10) Divided Application Number Filing Date</p>	<p>(1) Name of Applicant : Dr. Raju B. Tambekar Address of Applicant - Assistant Professor, Yashwantrao Chavan Arts, Commerce and Science College, Sasangpur Ward No. Dr. Arvind M. Ebrade MCA, Anandpal F. Wadga Dr. Shrik D. Shambharkar CA, Trupti A. Thakur Dr. Rajendra A. Patil TMS, Ramesh E. Pathanwar Dr. Raju B. Tambekar Name of Applicant : NA Address of Applicant : NA (2) Name of Invention : Dr. Raju B. Tambekar Address of Applicant - Assistant Professor, Yashwantrao Chavan Arts, Commerce and Science College, Sasangpur Ward No. Dr. Arvind M. Ebrade Address of Applicant - Assistant Professor, Yashwantrao Chavan Arts, Commerce and Science College, Sasangpur Ward No. MCA, Anandpal F. Wadga Address of Applicant - Associate Professor, Shrihari Mahavidyalaya, Anandpal Dr. Shrik D. Shambharkar Address of Applicant - Assistant Professor, Yashwantrao Chavan Arts, Commerce and Science College, Sasangpur Ward No. Dr. Trupti A. Thakur Address of Applicant - Assistant Professor, Yashwantrao Chavan Arts, Commerce and Science College, Sasangpur Ward No. Dr. Rajendra A. Patil Address of Applicant - Yashwantrao Chavan College of Engineering, Sasangpur TMS, Ramesh E. Pathanwar Address of Applicant - Assistant Professor, Yashwantrao Chavan Arts, Commerce and Science College, Sasangpur Ward No. Dr. Raju B. Tambekar Address of Applicant - Assistant Professor, H. P. Mahadkar Mahila College of Science, Sakinaka, Nagpur - </p>
--	---

(37) Abstract
 A method of finding a solution to Einstein field equations by considering a modified Takahayasi string in the framework of Bianchi type I space-time metric. The method is first for finding solution considering a Bianchi type-I space-time model, which satisfies field and corresponding Einstein field equations. The method further includes finding an exact solution of Einstein's field equations by considering the expansion scalar in the Bianchi type-I space-time model proportional to their scalar and determining physical and kinematical parameters of the Bianchi type-I space-time models to obtain the solution. FIG. 1



FIG. 1

No. of Pages : 16 No. of Claims : 5



Office of the Controller General of Patents, Designs & Trade Marks
Department of Industrial Policy & Promotion,
Ministry of Commerce & Industry,
Government of India



Application Details

APPLICATION NUMBER	202321050779
APPLICATION TYPE	ORDINARY APPLICATION
DATE OF FILING	27/07/2023
APPLICANT NAME	1 . Yogesh Marotrao Sarode 2 . Kapil Singhel 3 . Anil Gangaram Dodewar 4 . Shweta Bajpai 5 . Pragyasa Harshendu Upadhyaya 6 . Virendra Balvir Turkar
TITLE OF INVENTION	GESTURE RECOGNITION SYSTEM FOR ENGLISH LANGUAGE COMMUNICATION
FIELD OF INVENTION	COMPUTER SCIENCE
E-MAIL (As Per Record)	technomindsip@gmail.com
ADDITIONAL-EMAIL (As Per Record)	yogeshmsarode@gmail.com
E-MAIL (UPDATED Online)	
PRIORITY DATE	
REQUEST FOR EXAMINATION DATE	--
PUBLICATION DATE (U/S 11A)	15/09/2023



Office of the Controller General of Patents, Designs & Trade Marks
Department for Promotion of Industry and Internal Trade
Ministry of Commerce & Industry,
Government of India



Application Details

APPLICATION NUMBER	202421009498
APPLICATION TYPE	ORDINARY APPLICATION
DATE OF FILING	13/02/2024
APPLICANT NAME	1. Dr. Yogesh Marotrao Sarode 2. Dr. Manjushree Vikrant Sardeshpande 3. Dr. Anil Gangaram Dodewar 4. Dr. Virendra Balvir Turkar 5. Dr. Sopan Supda Bonde 6. Dr. Shweta Bajpai
TITLE OF INVENTION	METHOD AND SYSTEM FOR AUTOMATED GRAMMAR CORRECTION IN ENGLISH WRITING
FIELD OF INVENTION	ELECTRONICS
E-MAIL (As Per Record)	technomindsip@gmail.com
ADDITIONAL-EMAIL (As Per Record)	
E-MAIL (UPDATED Online)	
PRIORITY DATE	
REQUEST FOR EXAMINATION DATE	--
PUBLICATION DATE (U/S 11A)	05/04/2024

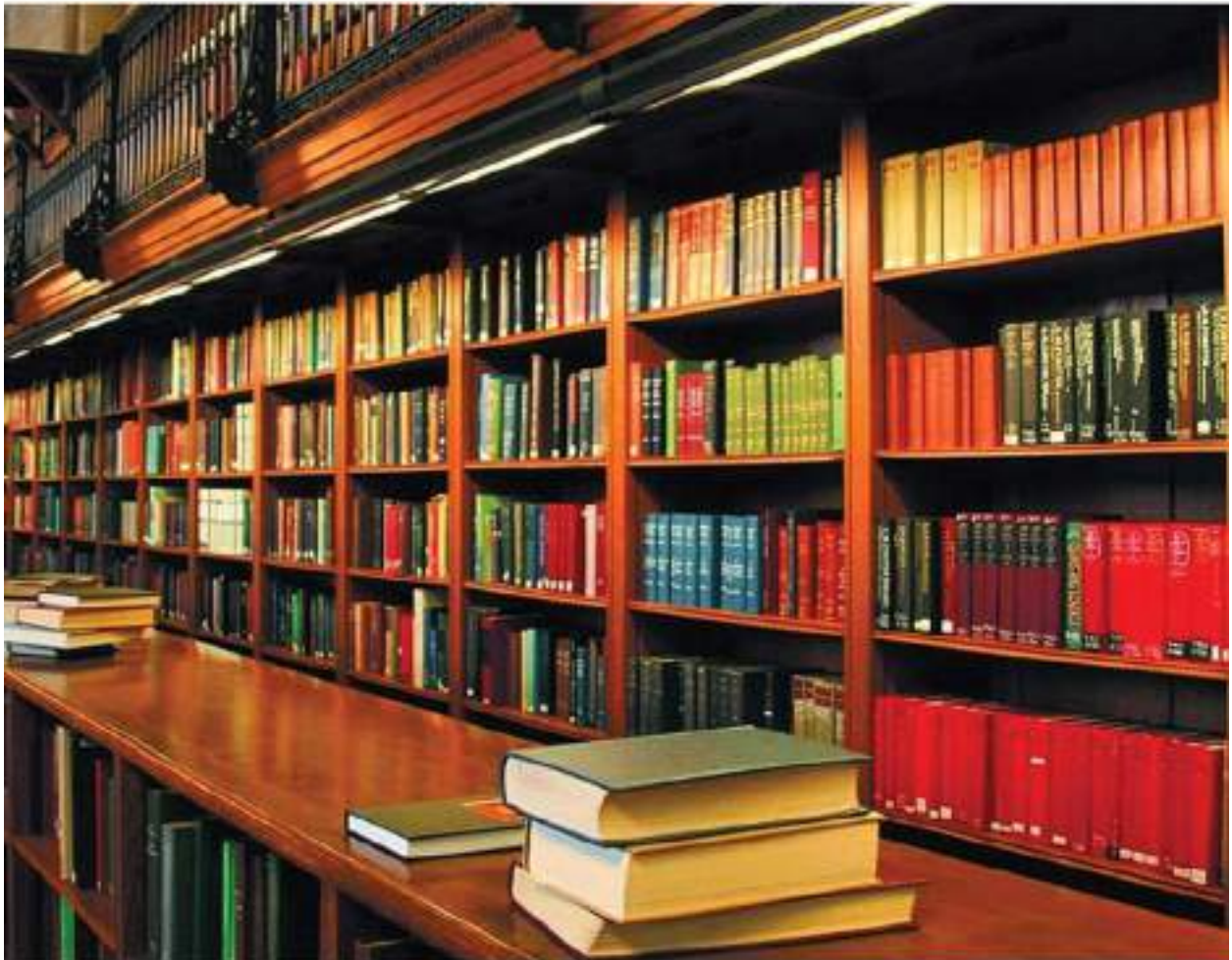
**COPY RIGHTED BOOKS
AUTHORED BY THE FACULTY MEMBERS
DURING THE LAST FIVE YEARS**

संतांचे साहित्य व कार्य



संपादक
प्रा. प्रवीण धारपुरे

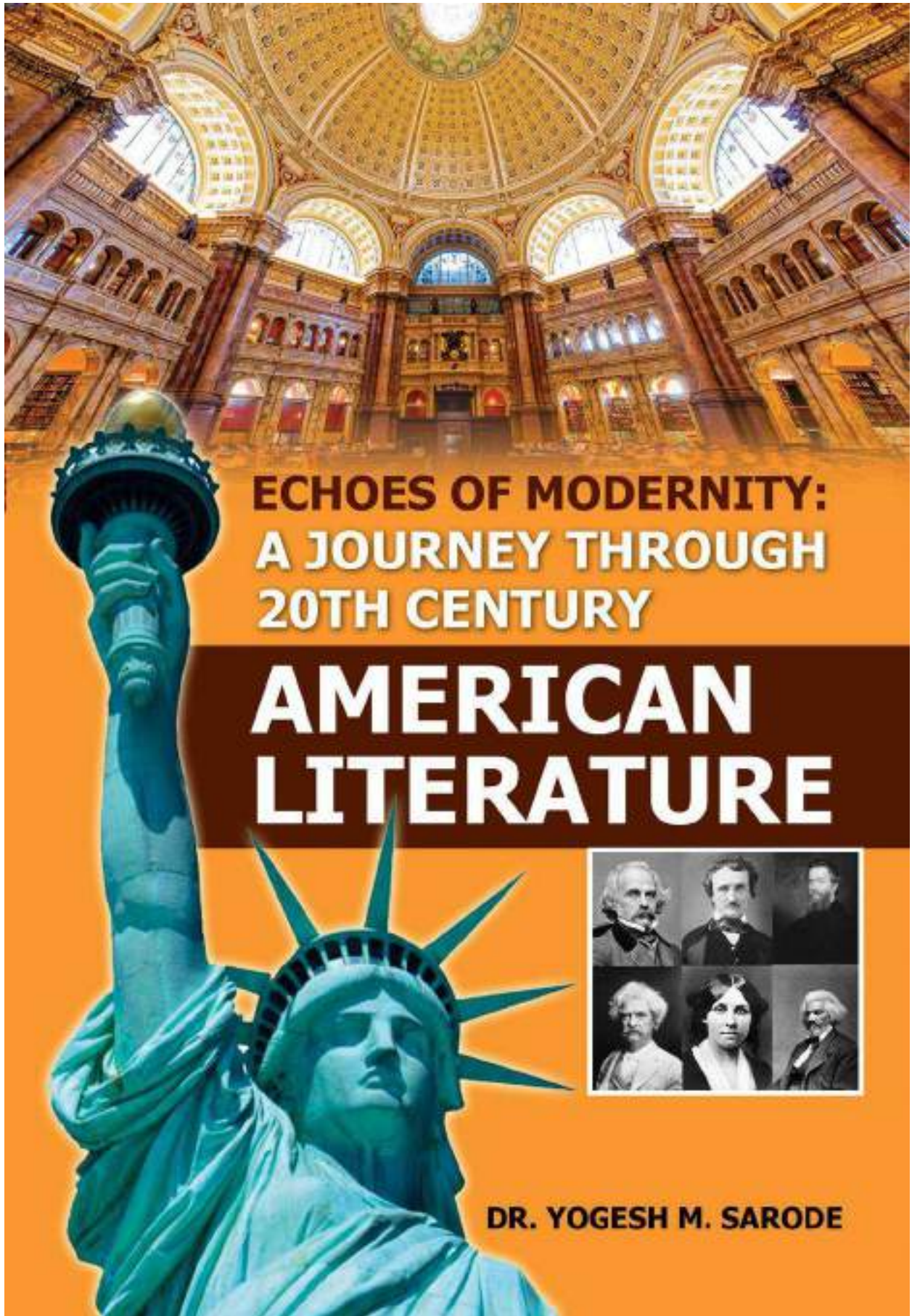
VOICES OF A NEW NATION
A STUDY OF 19TH CENTURY
AMERICAN
LITERATURE



DR. YOGESH M. SARODE

Contents

Preface	5
Foreword	7
Acknowledgements	9
1 The Rise of American Romanticism	13
2 Transcendentalism and The American Spirit	47
3 Gothic Literature and the Darker Side of the American Experience	58
4 The Power of Slave Narratives	70
5 The American Renaissance	93
6 The Role of Women Writers in 19th Century America	124
7 Civil War and Literary Expression	141
8 Realism And The Changing American Society	196
9 Regionalism and Local Color Writing	217
10 The Legacy of 19th Century American Literature	232
<i>Bibliography</i>	278



**ECHOES OF MODERNITY:
A JOURNEY THROUGH
20TH CENTURY**

AMERICAN LITERATURE



DR. YOGESH M. SARODE

Contents

1	The Roots of Modernism	11
2	Lost Generation	74
3	The Southern Renaissance	110
4	Postwar America And The Rise of Postmodernism	123
5	The Beat Generation	149
6	The Civil Rights Movement and Literature of Protest	179
7	The Confessional Poets And Personal Narratives	202
8	Postmodernism in Full Bloom	238
9	The Confessional Poets and Personal Narratives	268
10	New Journalism And The Blurring of Fiction And Fact	279
11	The Rise of Genre Fiction in the Mainstream	296
12	American Literature And Culture	309
	<i>Bibliography</i>	334
	<i>Index</i>	336

Index

A

Accommodating 332
affirmative 333
antiwoman 232

B

biographies 332

C

confrontations 312
conventions 14

D

disapproves 167
dissatisfaction 240
dynamism 15

E

Elsewhere 80
Excluded 151
existentialism 22

existentialist 245

F

fragmented 245

G

geography 114

H

hundreds 220
hymns 180

I

immediate 312
immigrants 313
incredibly 181
international 22
involvement 291

L

Labyrinth 261

M

moralizing 181
multiculturalism 313

O

obituary 233

P

post-structuralist 260
proletarian 139
proportions 80

Q

qualities 14
quite 173

quotations 290

R

Research 9

S

subculture 172
suppression 139

T

tetrameter 180
tremendously 163
tyrannize 260

U

understanding 23

MA-I

Sem - I

प्राचीन व मध्ययुगीन भारतीय राजकीय विचार

० डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य



Sir Sahitya Kendra

अनुक्रमणिका

१.	प्राचीन भारतीय राजकीय विचाराची पार्श्वभूमी	१-२३
२.	प्राचीन राजकीय संस्था त्याचे स्वरूप व महत्त्व	२४-६२
३.	प्राचीन भारतीय राजकीय विचारांची वैशिष्ट्ये	६३-६५
४.	महाभारत व रामायणातील राजकीय ताबडान व प्रशासकीय व्यवस्था	६६-७५
५.	भगवद्गीता आणि वेदांतातील राजकीय तत्त्वज्ञान प्रसिद्ध सभा व समिती	७६-८७
६.	महाभारतातील शांतीपर्व	८८-१०३
७.	जैन कालीन राजकीय तत्त्वज्ञान संकल्पना आणि मूल्यमापन	१०४-१२५
८.	बौद्धकालीन राजकीय तत्त्वज्ञान	१२६-१५०
९.	कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रातील राजकीय संकल्पना	१५१-१७४
१०.	बसवेश्वरांचे राजकीय विचार	१७५-२१४
११.	संदर्भ ग्रंथ सूची	२१५





डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य
(एम.ए. एम. फिल., पीएचडी, राज्यशास्त्र, बी.एड.)

राज्यशास्त्र विषयातील पदवी स्तरावरचा पंधरा वर्षांचा तथा पदव्युत्तर स्तरावरील २ वर्षे अध्यापनाचा अनुभव. जीवन विकास महाविद्यालय देवग्राम येथे राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख म्हणून मागील १३ वर्षांपासून कार्यरत. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या राज्यशास्त्र विषयातील आचार्य पदवी मार्गदर्शक म्हणून मान्यता. आंतरराष्ट्रीय संबध तथा भारतीय परराष्ट्र घोरणावर विविध वृत्तपत्रांमध्ये साडेतीनशेच्यावर स्तंभ लेखन.

युजीसी केअर, स्कोपस दर्जा प्राप्त विविध आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय शोध पत्रिकांमध्ये अनेक शोधनिबंध प्रसिद्ध. युकेच्या आरोग्य विभागाकडून 'रिसर्च एक्सलेंस अवार्ड २०२१' प्राप्त. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाचा 'उत्कृष्ट कार्यक्रम अधिकारी पुरस्कार २०२०' प्राप्त. राष्ट्रीय स्तरावरच्या विविध चर्चासत्र, परिसंवाद व परिषदांमध्ये साधन व्यक्ती म्हणून सहभाग. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळाचे सदस्य.

ISBN : 978-93-94477-17-9

Rs. 400/-

Publication

Sir Sahitya Kendra

Ganaraj Appt., Rajapeth Bus-stop, Hudkeshwar Road, Nagpur.

M. 9860222941 / 9518777944



आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि विश्वपटलावरील आजचा भारत

० डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य



Sir Sahitya Kendra

आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि विश्वपटलावरील आजचा भारत

० डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य



Sir Sahitya Kendra

अनुक्रमणिका

१	जागतिक शस्त्रास्त्र निर्मितीच्या स्पर्धेचे मानवजाती पुढील आव्हान!	१-४
२	इस्लामिक राष्ट्रांची एकता आणि भारत	५-९
३	अमेरिकेपुढे बहुध्रुवीय अर्थव्यवस्थेचे आव्हान!	१०-१३
४	तुर्कस्तानच्या मदतीचा भारताचा धोरणात्मक निर्णय!	१४-१७
५	अमेरिका-चीन संघर्षाची वास्तविकता	१८-२२
६	रशियाला मिळणार दक्षिण आफ्रिकेची मदत!	२३-२६
७	पाकिस्तानचे नवे लष्करप्रमुख आणि भारत	२७-३०
८	जी-२० समूहातील भारताची नवी भूमिका!	३१-३४
९	अमेरिकेतील काँग्रेसची निवडणूकीने राजकीय वातावरण तापले	३५-३८
१०	जागतिक व्यासपीठावरिल भारताच्या नव्या भूमिका	३९-४२
११	राजा चार्ल्स तृतीय ब्रिटनचे नवे सम्राट	४३-४६
१२	तालिबान शासनाचे एक वर्ष!	४७-५०
१३	अल-जवाहिरी संपला तरी, धोका कायम आहे!	५१-५४
१४	चीन-तैवान संघर्ष आणि अमेरिका	५५-५८
१५	जागतिक दिवाळखोरी चिंताजनक !	५९-६३
१६	शिंजो आबे नावाच्या मैत्रीचा बंध तुटला	६४-६८
१७	विविध देशातील सैन्य भरतीची प्रक्रिया आणि भारताची अग्निपथ योजना	६९-७४
१८	चीनची जागतिक सावकारी	७५-७९
१९	श्रीलंकेतील सत्तांतरण भारतासाठी ठरणार अनुकूल!	८०-८५
२०	पाकिस्तान-तालिबान आमने सामने	८६-९०
२१	पाकिस्तानातील लष्करशाही	९१-९५
२२	म्यानमार मधील लष्करी सत्ता आणि भारत	९६-१००
२३	रशिया - युक्रेन वादाचे भारतावरील परिणाम	१०१-१०६
२४	युक्रेन-रशिया वाद आणि युरोप	१०७-११२
२५	भारताच्या संदर्भातील पाकची नवी नीती	११३-११६
२६	अण्वस्त्रधारी देशांचा विवेकी निर्णय!	११७-१२१
२७	२०२१ मधील भारताचे परराष्ट्र धोरण!	१२२-१२६
२८	रशिया-चीनचा दोस्तना आणि अमेरिकेची डोकेदुखी	१२७-१३०
२९	२०२१ चा नोबेल शांतता पुरस्कार मिळवणारी रेसा मारिया!	१३१-१३४
३०	चीनी आव्हानासाठी भारत सज्ज!	१३५-१३८



डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य

(एम.ए. एम.फिल., पी.एचडी., राज्यशास्त्र, बी.एड.)

राज्यशास्त्र विषयातील पदवी स्तरावरचा पंधरा वर्षांचा तथा पदव्युत्तर स्तरावरील ३ वर्षे अध्यापनाचा अनुभव. जीवन विकास महाविद्यालय देवग्राम येथे राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख म्हणून मागील १५ वर्षांपासून कार्यरत. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या राज्यशास्त्र विषयातील आचार्य पदवी मार्गदर्शक म्हणून मान्यता. आंतरराष्ट्रीय संबध तथा भारतीय परराष्ट्र धोरणावर विविध वृत्तपत्रांमध्ये साडेतीनशेच्यावर स्तंभ लेखन. युजीसी केअर, स्कोपस दर्जा प्राप्त विविध आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय शोध पत्रिकांमध्ये अनेक शोधनिबंध प्रसिद्ध. युकेच्या आरोग्य विभागाकडून 'रिसर्च एक्सलेंज अवार्ड २०२१' प्राप्त. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाचा 'उत्कृष्ट कार्यक्रम अधिकारी पुरस्कार २०२०' प्राप्त. राष्ट्रीय स्तरावरच्या विविध चर्चासत्र, परिसंवाद व परिषदांमध्ये साधन व्यक्ती म्हणून सहभाग. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळाचे सदस्य. महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेच्या कार्यकारिणी समितीचे सदस्य.

ISBN : 978-93-94477- 57-5

Rs. 200/-

Publication



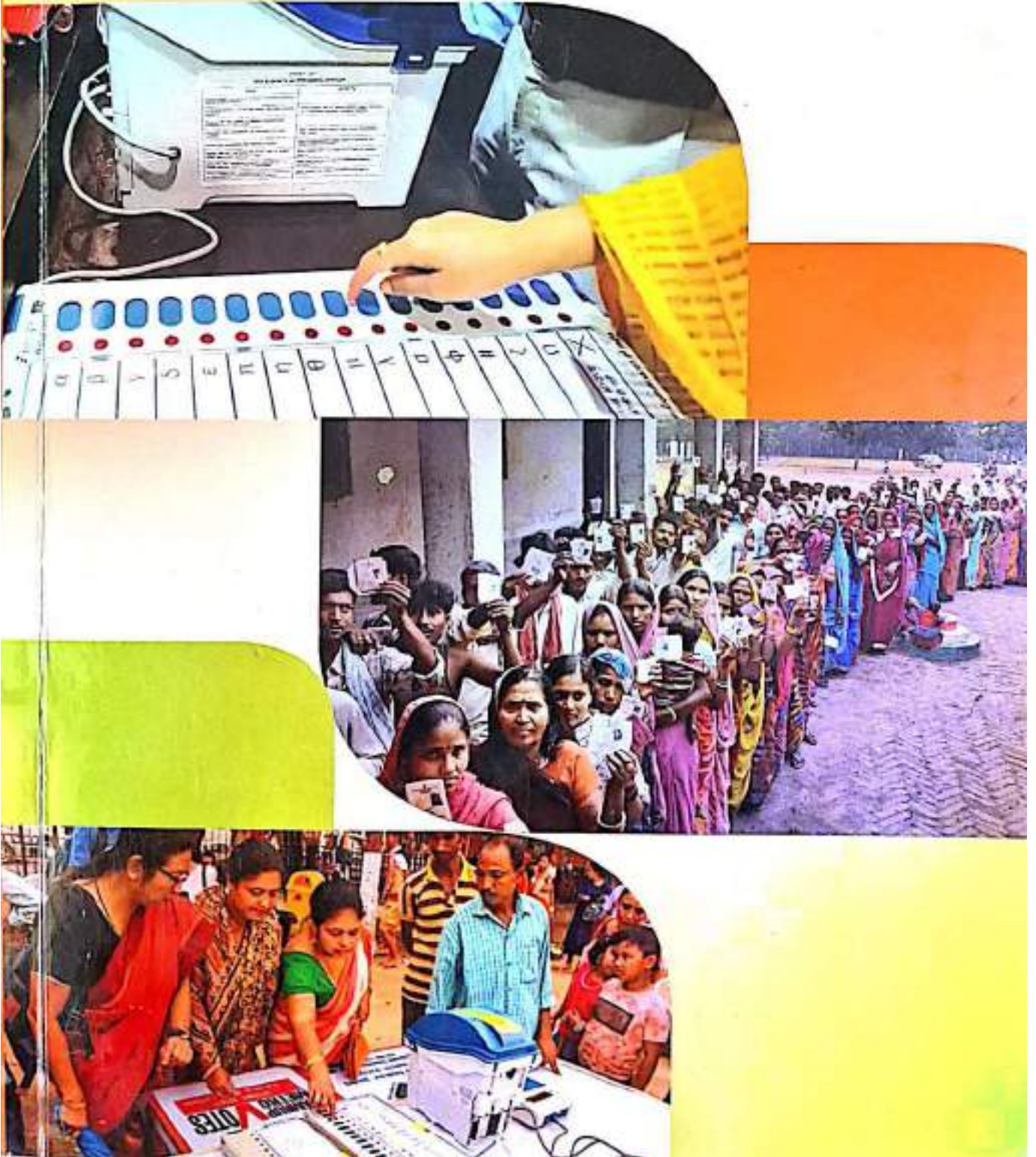
Sir Sahitya Kendra

Ganaraj Appt., Rajapeth Bus-stop, Hudkeshwar Road, Nagpur.

M. 9860222941 / 9518777944

भारतातील निवडणूक व्यवस्थापन

■ डॉ. विवेक दिवाण ■ डॉ. मंगेश आचार्य



विश्व तथा भारत की अन्तर्राष्ट्रीय राजनीति



डॉ. विवेक एम. दिवाण
डॉ. मंगेश जी. आचार्य

अनुक्रम

1	अन्तर्राष्ट्रीय राजनीति	23
2	अवधारणा	58
3	विश्व राजनीति में आयाम और मुद्दे	92
4	वैश्विक, क्षेत्रीय संगठन और संबंधित मुद्दे	107
5	संघर्ष की अवधारणा	122
6	संघर्ष के स्थल	133
7	संघर्ष प्रतिक्रियाएं: कौशल और तकनीकें	141
8	भारत की विदेश नीति	151
9	भारत-अमेरिका और रूप के संबंध	161
10	चीन के साथ भारत का गद्जोड	178
11	भारत की संवाद नीति और धोरण	191
12	तुलनात्मक राजनीति	213
13	तुलनात्मक अध्ययन के लिए आधुनिक दृष्टिकोण राजनीति: प्रणाली, संरचनात्मक प्रकार्यवाद	258
14	संविधानवाद: अर्थ और विशेषताएं	269



Dr. Vivek M. Diwan, M.A (Pol. Sci, Marathi), B.Ed., SET, MFA, LLB, Ph.D. (International Relations)

He is having a excellent academic career. He has 18 years of teaching experience. He is working as an associate professor, Political Science in R.S.Mundlie Dharampeth Arts and Commerce College, Nagpur, Maharashtra. He is recognized research Guide for Ph. D course at RTM Nagpur University, Nagpur. He has attended number of National and International Conferences and Published research papers in various reputed research journals, UGC listed journals & UGC care listed journals etc. He has been awarded BrijlalBiyani&Dr. Sir Bipin Bose Memorial Gold Medal for First Merit in M.A (Political Science) Examination in 1997, RTM Nagpur University Nagpur and second Merit in M.F.A (Music) Examination in 2002, RTM Nagpur University, Nagpur. His Ph.D research topic was 'Dimension of India-Pakistan relations and impact of terrorism on it in Post-Pokhran II period'. He has also completed MRP (UGC approved) & the topic of MRP was 'Awareness of Political Values and Indian Political Structure in A, B& C NAAC Accredited Institution in Nagpur'. He is a B-High Sitar Artist from Nagpur. He has been giving Solo Sitar programmes from 2001. Some of his special programmes were conducted in 2001 and 2009.

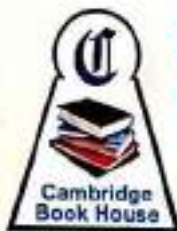


Dr. Mangesh G. Acharya M.A (Pol. Sci.), B. Ed., M. Phil., Ph.D.

He is having a excellent academic career. He has 12 years of teaching experience. He is working as an Assistant Professor of Political Science in Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram. He is recognized research Guide for Ph. D course at RTM Nagpur University, Nagpur. He is a renowned researcher and columnist on international relations and foreign affairs since five years and wrote more than 300 editorials on international affairs in most reputed news papers. He has attended number of National and International Conferences and Published research papers in various reputed research journals, UGC listed journals & UGC care listed journals, SCOPUS etc. He has been awarded International Research Excellence Award 2021 from UK, Best Program Officer award of NSS by RTMNU. His Ph. D research topic was 'Poverty Alleviation and Role of Maharashtra Government.'

अनुक्रमणिका

- अन्तर्राष्ट्रीय राजनीति
- अवधारणा
- विश्व राजनीति में आयाम और मुद्दे
- वैश्विक, क्षेत्रीय संगठन और संबंधित मुद्दे
- संघर्ष की अवधारणा
- संघर्ष के स्थल
- संघर्ष प्रतिक्रियाएं: कौशल और तकनीकें
- भारत की विदेश नीति
- भारत-अमेरिका और रूप के संबंध
- चीन के साथ भारत का गठजोड़
- भारत की संवाद नीति और धोरण
- तुलनात्मक राजनीति
- तुलनात्मक अध्ययन के लिए आधुनिक दृष्टिकोण राजनीति: प्रणाली, संरचनात्मक प्रकार्यवाद
- संविधानवाद: अर्थ और विशेषताएं
- राजनीतिक विकास
- राजनैतिक दल
- राजनीतिक संस्कृति और राजनीतिक समाजीकरण
- दबाव समूहों में महिलाओं की भूमिका



**CAMBRIDGE
BOOK HOUSE**

A-20, Chetan Vihar, Near 10-B Scheme,
Gopalpura Bypass-Jaipur 302018 (Raj.)
M. : 077340 27247, 090793 69109
e-mail: mukesh.prajapat.kumhar10@gmail.com

₹ 1795/-

ISBN : 978-93-95021-36-4

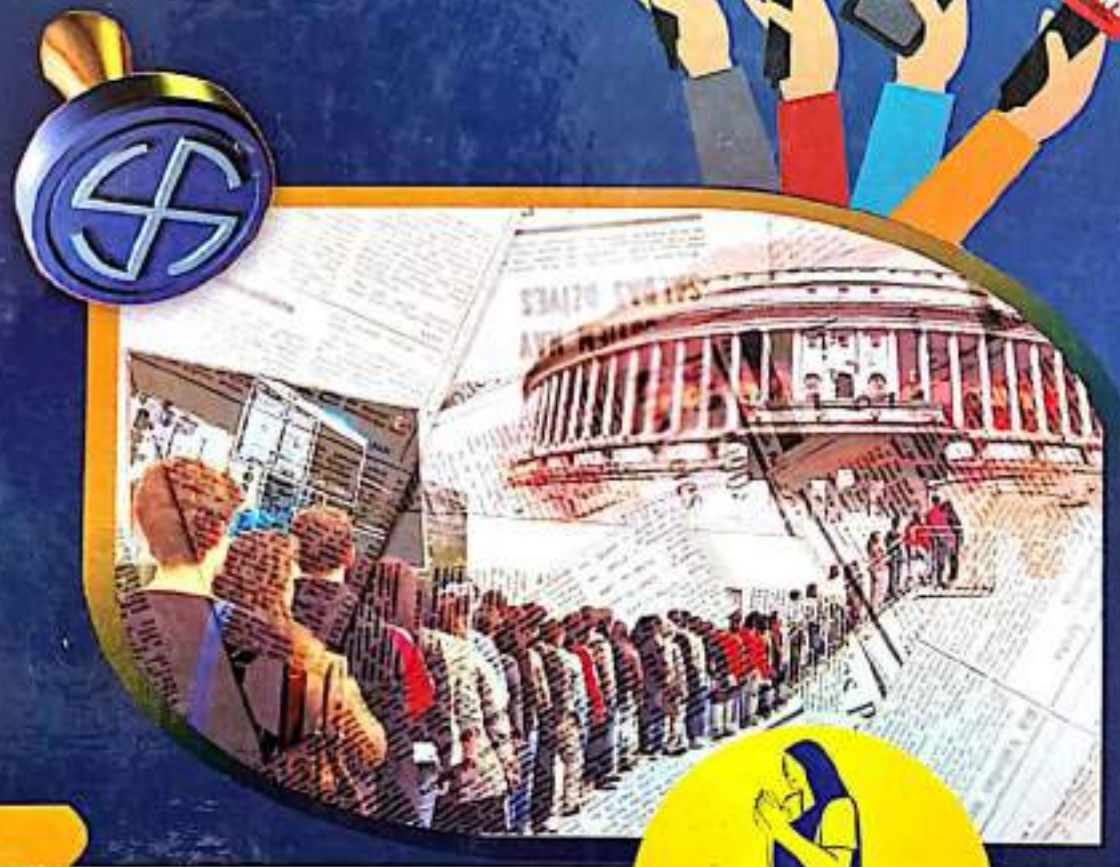


9 789395 021364



ELECTION MANAGEMENT AND POLITICAL JOURNALISM IN INDIA

Dr. Vivek M. Diwan
Dr. Mangesh G. Acharya



Content

1. Election Management.....	11
2. Election Process	40
3. Election Campaign and Methods	69
4. Other Related Issues	129
5. Introduction of Political Journalism.....	159
6. Methods of Political Journalism	169
7. Politics and Media	210
8. Challenges Before Political Journalism.....	274
<i>Bibliography</i>	300
<i>Index</i>	302

NATIONAL EDUCATION POLICY (NEP) 2020



FRAMEWORK AND IMPLEMENTATION

DR. YOGESH M. SARODE
DR. MANGESH G. ACHARYA



Content

1	Introduction	9
2	Foundations of NEP 2020	37
3	Structural Changes in School Education	47
4	Higher Education Reforms	76
5	Vocational Education and Skill Development	94
6	Technology in Education	110
7	Teacher Training And Professional Development	127
8	Equity And Inclusion	148
9	Governance and Implementation	159
10	International Perspectives and Collaboration	176
11	Future Prospects and Challenges	194
12	Gender Equity in Global Education Policy	206
13	Globalisation, Education and Policy Reforms	233
14	Conclusion	260
	<i>Bibliography</i>	272

विविध वृत्तपत्रातील प्रकाशित राष्ट्रीय तथा अंतरराष्ट्रीय
आर्थिक बाबीवरील अभ्यासपूर्ण संशोधनपर लेखसंग्रह

अर्थसंकेत



डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे

अर्थसंकेत

विविध वृत्तपत्रातील प्रकाशित राष्ट्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रीय आर्थिक बाबीवरील
अभ्यासपूर्ण संशोधन पर लेखसंग्रह

डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे

एम. ए. अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, इतिहास, बी.एड, पि.एच. डी.,
(शिवाजी नारायण माकोडे सुवर्णपदक, व्ही. आर. लखकर रजतपदक)

उपप्राचार्य

तथा

पदवी व पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम

त. नरखेड जि. नागपूर

अनुक्रमणिका

क्र.	विषय	पृष्ठ
1.	भारतीय अर्थव्यवस्था : काल आज आणि उद्घा	14-16
2.	राज्यांच्या अर्थव्यवस्थेवर वाढणारा ताण व जनतेची आर्थिक पिळवणूक	17-27
3.	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील नोटबंदी : दीर्घकालिन आणि तात्कालिक परिणामाचा सकारात्मक आढावा	28-36
4.	पारंपारिक कृषी विकास योजना आणि सेद्विय शेती	37-44
5.	आत्मनिर्भर भारत : नवी आव्हाने नव्या संघी	45-73
6.	भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या सकारात्मक बदलाचे संकेत	74-84
7.	भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक पुनर्प्राप्तीच्या मार्गातील अडथळे सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे खासगीकरण	85-90
8.	: व्यावसायिक जोखीम आणि भविष्यातील आर्थिक भवितव्य	91-96
9.	भारतीय अर्थव्यवस्थेची आर्थिक परिवर्तनाच्या दिशेने वाटचाल : भारत आणि चीनचा जीडीपी विकास दर	97-103
10.	भारतीय अर्थव्यवस्था : आर्थिक विकास दर आणि नविन अर्थसंकेत	104-118
11.	भारतीय अर्थव्यवस्था : आत्मनिर्भरत्व की आर्थिक अवलंबित्व	119-127
12.	कृषी क्षेत्राची ग्रामीण विकासातील	128-141

- भूमिका 142-152
13. भारतीय अर्थव्यवस्था : जीडीपीची पुनर्प्राप्तीच्या दिशेने वाटचाल 153-158
14. भारतीय अर्थव्यवस्था : बाजारयंत्रणा आणि अंदाजपत्रकासमोरील आव्हाने 159-157
15. आंतरराष्ट्रीय मुद्रा निधी: भारतीय अर्थव्यवस्था आणि आर्थिक विकास 168-181
16. भारत सरकारची नवी कृषि निती - २०२० : वास्तव आणि दृष्टीकोन 182-189
17. भारतिय अर्थव्यवस्था : आर्थिक विकास प्रक्रियेतील आव्हाने आणि नव्या संधी 190-195
18. भारतातील नवीन कामगार सुधारणा विधेयक:मालक आणि कामगार वर्गासाठी काय? 196-202
19. केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२१: नव्या दिशा नवी आव्हाने 203-207
20. चीनच्या लोकसंख्येतील नकारात्मक वाढ आणि भारतिय लोकसंख्या 208-217
21. भारतीय अर्थव्यवस्था : जीडीपीची घसरण आणि आर्थिक मंदी 218-228
22. विटकोंडन : आंतरराष्ट्रीय नवे चलन आणि भारतिय रुपयासमोरील आव्हाने 229-235
23. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सेवा क्षेत्राची भूमिका 236-253
24. कोविड-१९ च्या उद्भवलेल्या परिस्थितीचा भारतीय शेतीवरील आर्थिक परिणाम 254-258
25. अमेरिकेची करन्सी मॅनिप्युलेटर्स बाबतची भूमिका : भारतीय अर्थव्यवस्थेवर काय

परिणाम होणार?	
महाराष्ट्रातील महाविकास आघाडी सरकार कार्य वर्षपूर्ती आर्थिक आघाडीवरील प्रगती आणि आव्हाने	259-266
भारतीय अर्थव्यवस्थेचे अर्थसंकल्पपूर्व आर्थिक विश्लेषण आणि उद्याचे भवितव्य	267-275
भारतीय अर्थव्यवस्था : भविष्यवेधी आर्थिक दृष्टीकोन आणि विकसित देशांसोबत व्यापारिक - आर्थिक संबंध	276-285
महाराष्ट्रातील रोजगार परिदृश्य: एक अवलोकन	286-296
शाश्वत आणि सर्वसमावेशक जागतिकीकरण	297-313
जागतिक पातळीवरील भारतीय अर्थव्यवस्था आणि विकसित देश समूह : भूमिका आणि ब्यूहनिति	314-336
३२. भारतीय अर्थव्यवस्था : आर्थिक मंदीकडून स्थिरतेकडे वाटचाल	

चायना

अर्थव्यवस्थेचे अंतरंग आणि बाह्यरंग



डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	प्रकरण	विभाग
१.	प्रकरण एक	चायना अर्थव्यवस्था : देशातर्गत आर्थिक बदलांची सुरुवात आणि जागतिक महासत्तेच्या दिशेने वाटचाल
२.	प्रकरण दोन	चीनच्या संरक्षण क्षेत्रातील अर्थसंकल्पीय तरतूद व त्याचे विविध अर्थ
३.	प्रकरण तिन	चिनी अर्थव्यवस्था : बँकांची आर्थिक दिवाळखोरी आणि विस्फोटक स्थिती
४.	प्रकरण चार	अमेरिका चायना आणि वांटेड: चीनशी व्यस्त राहण्याची एक न्युएन्सड स्ट्रॅटजी
५.	प्रकरण पाच	चीनी अर्थव्यवस्था : बाहेरून झगमगाट आतून आदळआपट
६.	प्रकरण सहा	चीनी अर्थव्यवस्था : चीनच्या जीडीपीची मंद गती आणि आर्थिक विकासाला अवरोध
७.	प्रकरण सात	चीनच्या अर्थव्यवस्थेचे अंतरंग
८.	प्रकरण आठ	चीनच्या बँकिंग क्षेत्रातील आर्थिक संकट
९.	प्रकरण नऊ	चीनच्या अर्थव्यवस्थेचे जागतिक व्यापार संघटनेतील शक्ती प्रदर्शन आणि अमेरिकेची अस्वस्थता
१०.	प्रकरण दहा	चीनी अर्थव्यवस्था : बाहेरून झगमगाट आतून आदळआपट
११.	प्रकरण अकरा	चीन - श्रीलंका परस्पर आर्थिक संबंध की आत्मघातकी फसवा फास
१२.	प्रकरण बारा	चीनच्या अर्थव्यवस्थेतील घसरण आणि वस्तुस्थिती
१३.	प्रकरण तेरा	चायना गृहनिर्माण उद्योगाला लागलेली घरघर आणि कोसळणारी अर्थव्यवस्था
१४.	प्रकरण चौदा	चीनच्या आर्थिक विकास प्रारूपातील विसंगत स्थळे
१५.	प्रकरण पंधरा	चीन जागतिक अर्थव्यवस्थेत अमेरिकेला मागे टाकू शकेल काय?
१६.	प्रकरण सोळा	श्रीलंकेतील आर्थिक संकट: चीनच्या कर्जाचे ओझे आणि भारताची आर्थिक मदत
१७.	प्रकरण सतरा	भारतीय अर्थव्यवस्थेची आर्थिक परिवर्तनाच्या दिशेने वाटचाल : भारत आणि चीनचा जीडीपी विकास दर
१८.	प्रकरण अठरा	चीनच्या लोकसंख्येतील नकारात्मक वाढ आणि भारतीय लोकसंख्या
१९.	प्रकरण एकोणविस	चीनची अर्थव्यवस्था : वस्तुस्थिती आणि चीनमधील आंतरिक परिस्थिती
२०.	प्रकरण विस	चायना : बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची बदलती भूमिका आणि आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरण
२१.	प्रकरण एकविस	चीन: अर्थव्यवस्थेचे आंतरिक क्षेत्र आणि आर्थिक विकासात योगदान

२२.	प्रकरण चाविस	चीनमधील रिअल इस्टेट क्षेत्रातील क्रॅशिंग : बँकांची अस्वस्थता आणि आर्थिक मंदी
२३.	प्रकरण तेविस	चीनचे कोरोना काळातील घूर्त घोरण आणि जागतिक दृष्टीकोन
२४.	प्रकरण चौविस	चीनमधील कृषी उत्पादन आणि बहुविध पिकविविधता
२५.	प्रकरण पंचवीस	ब्रिक्स परिषद : चीनचे विस्तारवादी घोरण की आंतरराष्ट्रीय दबावाचा नवा पर्याय
२६.	प्रकरण सव्वीस	युरोपियन युनियन : भारत, चायना आणि बांगलादेश कापड व्यापार निर्वात परस्पर प्रभाव
२७.	प्रकरण सत्तावीस	वैश्विक अर्थव्यवस्था : जागतिक मंदी, भारत, ब्रिटन आणि चायना
२८.	प्रकरण अठ्ठावीस	नेपाळची अर्थव्यवस्था : चिनि हँगनच्या कर्ज विळख्यात स्वातंत्र्य गमविणार काय?
२९.	प्रकरण एकोणतीस	चीनच्या वाढत्या निरंकुश राजकीय व्यवस्थेचे चुकीचे निर्णय
३०.	प्रकरण तिस	चायना अर्थव्यवस्था : लोकसंख्येतील घट आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम



नाव : डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे,
पद : उपप्राचार्य, सहाय्यक अधिव्याख्याता तथा पदवी व पदव्युत्तर अर्थशास्त्र
विभाग प्रमुख, जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम त. नरखेड जि. नागपूर
ईमेल : smitarajan76@gmail.com
Website : <http://wix.to/XMDKC40>
माझा ब्लॉग <http://wix.to/XMDKC40> http://rajushri1971.blog-spot.com/2021/05/blog-post_78.html
उपाध्यक्ष, विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद

घमणघवनी : ६०४६६४०२२१, ७६२०८८१७२६

शिक्षण : (एम. ए. अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, इतिहास, समाजशास्त्र, बी. एड. पीएच.डी
(रातूम नागपूर विद्यापीठ, नागपूर)

पुरस्कार बी. ए. अर्थशास्त्र

१. शिवाजी नारायण माकोडे सुवर्ण पदक प्राप्त

२. व्ही. आर. लखकर रजत पदक प्राप्त

३. डी. एम. व्ही. सिल्वर ज्युबिली पारीतोषीक प्राप्त

एम. ए. अर्थशास्त्र, एम. ए. इतिहास गूणवत्ता यादीत स्थान

१. शैक्षणिक क्षेत्रातील महत्वपूर्ण योगदानाबद्दल अनेक स्थानिक, विदर्भ, राज्यस्तरीय तसेच
राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार

२. सकाळ मिडीया प्रा. लि. चा गुरू गौरव आदर्श शिक्षक पुरस्कार

३. मराठी सर्वोत्कृष्ट गजल लेखनाचा काव्य नक्षत्र गौरव पुरस्कार, पुणे - २०१४

४. आमिरखान यांच्या पाणी फाऊंडेशनचा जलसंधारण क्षेत्रातील वॉटर कप
स्पर्धातील ग्राम उभारणीच्या सामाजिक कार्यातील रासेयोचे कार्यक्रम
अधिकारी म्हणून उल्लेखनीय योगदानाबद्दल पुरस्कार- २०१७

५. यवतमाळ येथील ६२ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनात शोध
या मराठी गजलेच्या सादरीकरणाबद्दल विशेष पुरस्कार- २०१८

६. मनुष्यबळ विकास लोकसेवा अकादमी, मुंबई चा राज्यस्तरीय गुरु गौरव
शिक्षक सन्मान पुरस्कार - २०२१

७. National & International Compendium*s Asia Pacific
Educationist Award - 2021

आचार्य पदवी नागपूर जिल्ह्यातील तेलगिरणी उद्योगातील १९९६ ते २००५ या
कालावधीतील तूलनात्मक अर्थशास्त्रीय अध्ययन

आचार्य पदवी मार्गदर्शक

१. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर द्वारा मान्यताप्राप्त पर्यवेक्षक

२. दोन विद्यार्थी संशोधक विद्यार्थी म्हणून संशोधन कार्य सुरु.

शैक्षणिक अध्यापन

१. पदवीस्तरावर २५ वर्षांपासून अर्थशास्त्र विषयाचे अध्यापन

२. पदव्युत्तर स्तरावर अर्थशास्त्र विषयाचे ५ वर्षांपासून अध्यापन

BOOK CREATION
PUBLISHING



Also available as ebook

₹ 550 /-

ACADEMIC

ISBN 978-81-764318-1-4



9 788195 430894

जागतिक आर्थिक स्थित्यंतरे आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

;ळसवइंस म्बवदवउपब ज्तंदेपजपवदे – प्दकपंद म्बवदवउलद्ध



डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे

(एम. ए. अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, इतिहास, समाजशास्त्र,
लोकप्रशासन, बी. एड. पीएच. डी)

अर्थशास्त्र विषयातील शिवाजी नारायण माकोडे सुवर्ण पदक, व्ही.

आर. लख्कर रजत पदक,

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपूर विद्यापीठ नागपूर

उपप्राचार्य

तथा

पदवी व पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

अंत्योदय महाविद्यालय, देवग्राम

त. नरखेड जि. नागपूर, महाराष्ट्र

**जागतिक आर्थिक स्थित्यंतरे आणि भारतीय
अर्थव्यवस्था
अनुक्रमणिका**

अनुक्रमांक	प्रकरण	पृष्ठ क्रमांक
1	हिंदू अर्थशास्त्र : वैश्विक कल्याणाचा तिसरा मार्ग	1
2	एकात्म मानवतावाद आणि भारतीय अन्त्योदयी आर्थिक विचार	8
3	जागतिक अर्थव्यवस्था आणि आर्थिक संकटांचा दबाव	16
4	भारतीय आभासी डिजिटल चलन आणि क्रीष्टो करन्सी	21
5	अधिकोषण क्रांती : स्विफ्ट तंत्रज्ञान	26
6	जागतिक परिप्रेक्ष्यातून भारतीय अर्थव्यवस्था	32
7	चीन जागतिक अर्थव्यवस्थेत अमेरिकेला मागे टाकू शकेल काय?	39
8	कॅनडा – भारत विसंवाद	46
9	चायना: बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची बदलती भूमिका	54
10	चीनच्या अर्थव्यवस्थेची आर्थिक पतनाकडे वाटचाल	66
11	भारतीय अर्थव्यवस्था : जागतिक उपलब्धी आणि आव्हाने	73
12	भारत मध्य-पूर्व – युरोप इकॉनॉमिक कॉरीडॉर	80
13	ब्रिक्स परिषद : चीनचे विस्तारवादी धोरण	99
14	भारतीय अर्थव्यवस्थेचे वर्तमान आणि भविष्यातील परिदृश्य	108
15	जागतिक अर्थव्यवस्था आणि आर्थिक संकटाचा दबाव	125
16	भारत-चीन द्विपक्षीय आंतरराष्ट्रीय संबंधातील	132

	विसंवाद	
17	जार्ज सोरेस आणि तथाकथित भारतीय आंदोलन	150
18	रिझर्व बँकेचे नवे धोरण	158
19	अमेरिका चीन संघर्षातील चीनच्या बदलत्या धोरणामागील भूमिका	163
20	भारत आंतरराष्ट्रीय व्यापार संबंध आणि आव्हाने	169
21	इस्त्रालय – गाझा संघर्ष व्हाया हमास	177
22	जागतिक बाजारपेठ आणि भारत	201
23	विदेशी चलन: परकीय चलन साठा	208
24	भारत : संरक्षण क्षेत्रातील निर्यातक राष्ट्र	218
25	भारतीय अर्थव्यवस्थेचे जागतिक पातळीवरील उदयमान नेतृत्व	226
26	आर्थिक विकास सिद्धांत	233
27	जागतिक अर्थव्यवस्था आणि कर्जबाजारी अमेरिका	261
28	देशातील उद्योगांचे स्थलांतरण	268
29	भारतीय अर्थव्यवस्थेचे नवे विकाससूत्र	274
30	वोस्ट्रो खाते आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार	281
31	भारताचे स्वातंत्र्योत्तरकालीन औद्योगिकीकरण	287
32	भारतीय रुपया : जागतिक चलन मान्यता	296
33	जागतिक रेमिटन्स व्यवहार व भारत	304
34	सर्वसमावेशक वृद्धी आणि भारत	296
35	जागतिक समूह आणि भारत	314
36	अमेरिकेची करन्सी मॅन्युपॉलीटर्स बाबतची भूमिका आणि भारत	336
37	शाश्वत आणि सर्वसमावेशक जागतिकीकरण	342
38	मानवी भांडवल निर्मिती	360
39	जी -२० गटसमूह आणि भारत	373
40	पर्यायी आर्थिक विकास सिद्धांत आणि स्थानिक समस्या	387
41	भारत: जी २० मधील भारताची भूमिका	391

42	भारत: आखाती देशांसोबातचे परराष्ट्रीय संबंध	404
43	भारतीय अर्थव्यवस्थेची बलस्थाने	426
44	कृषी क्षेत्राची ग्रामीण विकासातील भूमिका	448
45	बी एस ईसेन्सेक्स	465
46	जागतिक मंदीची शक्यता	474
47	भारतीय अर्थव्यवस्था : भारतीय स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षातील नवी आव्हाने	487
48	भारतीय विमा उद्योग	506
49	युरोपियन युनियन	524
50	हिंदू अर्थशास्त्र व आत्मनिर्भर भारत आणि विश्वगुरु	553
51	विदेशी चलन : भारतीय परकीय चलन साठा आणि भविष्यातील आव्हाने	573

**PHOTOS OF VISITS AT VARIOUS IMPORTANT PLACES
FOR THE TRANSFER OF KNOWLEDGE**

STUDY TOURS OF VARIOUS DEPARTMENTS FOR THE TRANSFER OF KNOWLEDGE

STUDY TOUR AND INTERACTION WITH OFFICERS ON VARIOUS SCHEMES OF MAHARASHTRA GOVERNMENT

Date: 7th March 2023

Location: Narkhed Panchayat Samiti, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Department: Political Science, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Event Overview

The Study Tour and Interaction event is designed to provide students with practical exposure to government schemes and administrative processes through direct interaction with officials.

Participants

- **B.A. Part-I Students**
- **B.A. Part-II Students**
- **B.A. Part-III Students**
- **M.A. Political Science Students**

Organizer

- **Dr. Mangesh Acharya**, Head of the Department of Political Science

Agenda

1. Arrival and Welcome

Students and faculty will arrive at the Narkhed Panchayat Samiti and be welcomed by local officials.

2. Introduction to the Panchayat Samiti

A briefing on the role and functions of the Panchayat Samiti in local governance, including its responsibilities and administrative structure.

3. Study Tour of Government Schemes

A guided tour to observe and understand various schemes implemented by the Maharashtra Government at the local level. This may include:

- Rural development projects
- Health and education initiatives
- Agricultural schemes
- Social welfare programs

4. Interaction with Officials

A session where students will interact with officials to discuss the implementation, challenges, and impact of various government schemes. This interaction aims to:

- Provide insights into administrative processes
- Clarify students' queries about scheme operations and outcomes
- Discuss the role of local governance in scheme implementation

5. Q&A and Discussion

An open forum for students to ask questions and engage in discussions with officials about the practical aspects of the schemes observed.

6. Reflection and Feedback

Students will reflect on their learning experiences and provide feedback on the study tour, discussing the practical insights gained and how it relates to their academic studies.

7. Conclusion

Summary of the day's events and a closing note from the organizers, emphasizing the importance of practical exposure to governance and public administration.

8. Acknowledgments

Thanks will be extended to the Narkhed Panchayat Samiti officials, the participants, and the organizing team for making the event successful.

Objectives

- To provide students with first-hand experience of government schemes and their implementation.
- To enhance understanding of the role of local governance in the administration of public schemes.
- To facilitate direct engagement with government officials and gain practical insights into administrative functions.

This study tour aims to bridge the gap between theoretical knowledge and practical experience, helping students appreciate the real-world application of political science concepts.






 Head
 Department of Political Science
 J.V. M Devgram

Study Tour on Social Issues and Vulnerable Problems

Date: 7th March 2024

Location: Anvhane School of Special Students, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur-441301, Maharashtra

Department: Political Science, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Event Overview

The Study Tour aims to provide students with a deeper understanding of social issues and the challenges faced by vulnerable populations. This event involves a visit to Anvhane School of Special Students to observe and engage with the realities of social welfare and support systems.

Participants

B.A. Part-I Students

B.A. Part-II Students

B.A. Part-III Students

M.A. Political Science Students

Organizer

Dr. Mangesh Acharya, Head of the Department of Political Science

Agenda

1. Arrival and Welcome

Students and faculty will arrive at Anvhane School of Special Students and be welcomed by the school's administration and staff.

2. Introduction to the School

A brief overview of Anvhane School's mission, its programs, and the specific needs of the students it serves. This introduction will highlight the school's role in addressing the challenges faced by special students.

3. Tour of Facilities

A guided tour of the school's facilities, including classrooms, therapy centers, and recreational areas. This will provide students with a visual understanding of how the school caters to the needs of its students.

4. Discussion on Social Issues and Vulnerabilities

A session dedicated to discussing the broader social issues related to disability and special needs, including:

Accessibility challenges

Educational and vocational support

Social stigma and integration

Government and NGO initiatives

5. Interaction with Staff and Students

Students will have the opportunity to interact with school staff and students to gain insights into their experiences and perspectives. This interaction aims to:

Understand the day-to-day challenges and successes

Discuss the impact of various support programs

Explore potential areas for improvement and community involvement

6. Q&A Session

An interactive session where students can ask questions and engage in discussions with the staff about the issues observed and discussed during the tour.

7. Reflection and Feedback

Students will reflect on their observations and experiences from the tour, providing feedback on how it has influenced their understanding of social issues and vulnerabilities.

8. Conclusion

A summary of the day's activities and key learnings, highlighting the importance of addressing social issues and supporting vulnerable populations.

9. Acknowledgments

Expressing gratitude to Anvhane School's administration, staff, and students for their participation and cooperation, as well as to the organizing team for their efforts in coordinating the event.

Objectives

- To provide students with a practical understanding of social issues and the challenges faced by vulnerable groups.
- To enhance awareness of the support systems and interventions available for special needs individuals.
- To encourage students to engage with and contribute to social welfare initiatives in their communities.

This study tour is designed to bridge the gap between theoretical knowledge and practical experience, fostering a deeper empathy and understanding of social issues among students.





Mojhri, Maharashtra, India
 3222+GX5, Mojhri, Mozari, Maharashtra 444902, India
 Lat 21.051517° Long 78.003072°
 12/03/24 03:25 PM

The Students visit at Gurukunj Ashram, Mozri to gain knowledge of Saints



The Students visit at Gurukunj Ashram, Mozri to gain knowledge of Saints





The Students visit at Manav Mandir Ashram, Mozri to know the problems of people in the Old Age Home



Mojhri, Maharashtra, India
3222+GX5, Mojhri, Mozari, Maharashtra 444902, India
Lat 21.051517° Long 78.003072°
12/03/24 01:44 PM



OPPO A54
2024/03/12 15:23





Students visit at Panchayat Samiti Narkhed to know to issues and welfare schemes related to people

**E-RESOURCES OF THE FACULTY
DURING THE LAST FIVE YEARS
FOR THE TRANSFER OF KNOWLEDGE**

**E-RESOURCES CREATED
BY THE COLLEGE FACULTY
DURING THE LAST FIVE YEARS**

**[https://jvmd.co.in/learning-
resource-centre/e-sources/](https://jvmd.co.in/learning-resource-centre/e-sources/)**